Беларускае гістарычнае таварыства

46

Беларускі гістарычны зборнік

Беласток 2016

Białoruskie Towarzystwo Historyczne

Skład: Adam Pawłowski
Korekta: Witalis Łuba
Wydawca: Białoruskie Towarzystwo Historyczne
Adres redakcji: 15-449 Białystok, ul. Proletariacka 11, tel. 85 744 61 11
E-mail: ebma@interia.pl
Strona internetowa: http://bzh.kamunikat.org
Nakład: 500 egz.

Zrealizowano:
- dzięki dotacji Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji,
- przy wsparciu finansowym Urzędu Marszałkowskiego Województwa Podlaskiego w Białymstoku

Na okładce (I strona): Włodzimierz Chlebcewicz, Klejniki, 23 czerwiec 1914 r.
(fotografia z archiwum Siergieja Czyhryna),
(IV strona): Mapa Frontu Wschodniego w 1941 r.

Spis treści

artykuły

materiały źródłowe

artykuły recenzyjne

Contents

academic papers

source materials

reviews

(see table of contents in Polish)

Андрэй Ціхаміраў
(Варшава)

Віленскае жыццё вачыма Івана Спрогіса. «Свае» і «чужыя» на фоне гарадской штодзённасці канца XIX — пачатку XX ст.

Крыніцы асабістага паходжання (ці эга-дакументы) — ліставанне, дзённікі, успаміны і іншыя падобныя запісы з'яўляюцца вельмі каштоўным матэрыялам для рэканструкцыі мінулага. XIX стагоддзе было своеасаблівым росквітам гэтага тыпу гістарычных сведчанняў. Прычым вядзенне дзённікаў ці рэгулярнае ліставанне ўжо было не толькі рысай духавенства ці шляхты, але таксама шырэйшых колаў насельніцтва, якое паступова ўваходзіла ў эпоху масавай адукацыі, публічнага жыцця і інтэнсіфікацыі камунікацыі.

Дзённікі Івана (Яніса) Спрогіса (1833-1918) з'яўляюцца перш за ўсё прыкладам сацыяльных змен у другой палове XIX — пачатку XX стагоддзя на літоўска-беларускіх землях Расійскай імперыі. Аўтар гэтых нататак быў адным са шматлікіх «новых людзей» таго часу, які выдатна скарыстаўся «сацыяльным ліфтам», якім была адукацыя і змена веравызнання. Яніс Спрогіс нарадзіўся ў сялянскай сям'і 20 чэрвеня 1833 года ў вёсцы Сіліні (Сілак) каля маёнтка Штоксмангоф (Ліфляндская губерня, зараз — Латвія). Паводле тагачаснага адміністрацыйнага падзелу гэтыя мясцовасці былі на памежжы Ліфляндскай і Віцебскай губерняў. Бацька Яніса, Якаў Спрогіс (з латышскай мовы гэтае прозвішча значыць «кучаравы»[1]), быў дастаткова забяспечаным селянінам, які не толькі займаўся земляробствам, але таксама будаваў невялікія судны[2]. Непасрэдная блізкасць Заходняй Дзвіны вельмі спрыяла такому рамеснаму занятку і значна палепшыла сямейны бюджэт[3]. Іван быў малодшым дзіцём у сям'і (старэйшай была дачка Эдэ) і ўжо ў 10 год ён працаваў у полі з бараной[4]. Вельмі важным момантам для самасвядомасці Івана была блізкасць вялікай ракі і інтэнсіўная камунікацыя па ёй: гандлёвыя кантакты не толькі з мясцовымі латышскімі сялянамі, але таксама з беларусамі (якіх ён называў «древ-

[1] Vilniaus Universiteto Biblioteka, Rankraščių skyrius (Бібліятэка Віленскага ўніверсітэта, аддзел рукапісаў (далей: VUB RS), sygn. F6-Sp128, Автобиография Спрогиса И. Я., 1912 г., l 1. (машынапіс перакладу на расійскую мову аўтабіяграфіі І. Спрогіса, напісанай для латышскай газеты „Juhrneaks").

[2] VUB RS, sygn. F6-Sp128, l. 3.

[3] VUB RS, sygn. F6-Sp128, l. 3.

[4] VUB RS, sygn. F6-Sp128, l. 5.

ними кривичами»[5]). Апрача гэтага кардынальнай зменай у жыцці была змена веравызнання з лютэранскага на праваслаўнае ў 1843 годзе. Сацыяльныя рухі сярод латышскіх і эстонскіх сялян таго часу прывялі да жадання змены веравызнання — перш за ўсё па эканамічных і палітычных прычынах. Іван Спрогіс апісваў гэта наступным чынам:

«(...) в это время по всей Лифляндии, Курляндии и Эстляндии неожиданно появилось «Великое движение духа», великое горячее желание среди латышей и эстов «перейти в русскую (православную) веру». Люди, как бы погоняемые как бы дыханием бурного ветра, большими сборищами, с великой поспешностью, стали направляться в те места, в которых было можно «приписаться» (занести себя в списки), как они свидетельствовали о том перед русскою и немецкою властями к старой прадедовской вере, к старым книгам. Тщетно лютеранские пасторы, мызные управляющие и помещики пытались воспротивится этому для них непонятному и устрашающему движению. Сильно стращали, заключали одних в тюрьмы, других подвергали тяжким телесным наказаниям[6]».

Уся сям'я Спрогісаў прыняла праваслаўе. Паводле ягонай аўтабіяграфіі асноўнай прычынай гэтага кроку была надзея палепшыць сваё сацыяльнае становішча і пазбавіцца дамінавання нямецкіх баронскіх элітаў і лютэранскага духавенства праз прыналежнасць да дамінуючай у імперыі праваслаўнай царквы. Таксама сваю ролю адыграла надзея на прыхільнасць расійскага манарха[7]. Гісторык Яніс Зуціс таксама падкрэсліваў перш за ўсё сацыяльны характар гэтага руху: напрыклад, ён паказваў важнасць такіх падзей як неўраджай 1844 года і недахоп харчовых прадуктаў, але таксама пэўныя этнічныя і палітычныя матывы[8]. Да 1848 года (тады пачалося паступовае «замаражванне» гэтага працэсу з боку імперскіх улад) у праваслаўе перайшло больш чым 74 тысяч чалавек у Ліфляндыі[9].

У 1848 годзе для навернутых у праваслаўе мясцовых латышоў каля старадаўняга Кукенскага замка была збудавана праваслаўная царква св. Пятра і Паўла, дзе літургію служылі на латышскай мове. Пры царкве была таксама пачатковая «народная» школа, дзе таксама навучаўся Іван Спрогіс[10]. Праз два гады праваслаўны святар рэкамендаваў свайго вучня для паступлення ў Рыжскую духоўную семінарыю па спе-

[5] VUB RS, sygn. F6-Sp128, l. 4.
[6] VUB RS, sygn. F6-Sp128, l. 5.
[7] VUB RS, sygn. F6-Sp128, l. 6.
[8] *История Латвийской ССР*, т. 1: *С древнейших времён до 1860 года*, отв. ред. Я. Я. Зутис, Рига 1952, с. 516-517.
[9] Там жа, с. 518.
[10] VUB RS, sygn. F6-Sp128, l. 7.

цыяльнай квоце для «новоприсоединённых»[11]. Спачатку Іван Спрогіс навучаўся ў чатырохгадовым Рыжскім духоўным вучылішчы, а ва ўзросце 17 год быў без затрымкі пераведзены ў Рыжскую духоўную семінарыю, якую ён скончыў у 1858 годзе (праўда з найгоршым балам па матэматыцы)[12]. Тады ж Спрогіс быў накіраваны «на казённы рахунак» у Пецярбургскую праваслаўную духоўную акадэмію для працягу адукацыі.

Аднак поўны курс акадэміі Іван Спрогіс не скончыў. У 1861 годзе ён быў адлічаны ў сувязі з інцыдэнтам на занятках старажытнагрэчаскай мовы і амаль выпадкова патрапіў у лік пяці студэнтаў, якім не дазволілі падаць прашэнне аб вяртанні (заявы былі пададзеныя на дзень пазней і кіраўніцтва палічыла, што менавіта гэтыя студэнты былі вінаватыя ў інцыдэнце)[13]. Сітуацыя была вельмі крытычная, але дзякуючы знаёмству з сям'ёй генерала Стасава Спрогіс атрымаў месца дзяжурнага чыноўніка ў чытальным зале Імператарскай Публічнай бібліятэкі, дзе працаваў да 1865 года[14]. Крыху пазней Спрогіс быў звольнены з «духоўнага стану» (такім чынам змянілася ягоная саслоўная прыналежнасць)[15]. Таварыш Спрогіса па акадэміі Мікалай Сакалоў, дзякуючы знаёмству з папячыцелем Віленскай вучэбнай акругі Іванам Карнілавым[16], трапіў у Вільню:

«В 1863 г. Попечителем Виленского уч.[ебного] округа Николай Соколов был вызван в Вильну, для составления нового русско-латышского букваря и печатания русскими буквами латышских книг для латышей Витебской губ.[ернии] По дружественному ходотайству Соколова Виленский Попечитель Иван Петрович Корнилов в кон.[це] 1864 г. вызвал в Вильну также и меня в качестве „сверхштатного учителя"»[17].

[11] VUB RS, sygn. F6-Sp128, l. 9.
[12] VUB RS, sygn. F6-Sp128, l. 10.
[13] VUB RS, sygn. F6-Sp128, l. 11-12.
[14] VUB RS, sygn. F6-Sp128, l. 13.
[15] Змены сацыяльнага становішча і саслоўнай прыналежнасці дзяцей духавенства выклікалі пэўнае напружанне ў Расійскай імперыі, асабліва ў другой палове XIX ст. У выпадку І. Спрогіса можна назіраць цікавы выпадак, калі асоба, якая нарадзілася ў сялянскім саслоўі, у сувязі з навучаннем у духоўнай семінарыі і акадэміі была залічаная да духоўнага саслоўя і потым перайшла ў чынавенства. Выпадак Спрогіса быў даволі рэдкім сярод заходнерускіх дзеячаў, перш за ўсё таму, што большасць з іх былі выхадцамі з духоўнага саслоўя. Больш падрабязна пра сацыяльны партрэт былых паповічаў у секулярным свеце гл. у працы Лоры Манчэстэр: Л. Манчестер, *Поповичи в миру. Духовенство, интеллигенция и становление современного самосознания в России*, Москва 2015.
[16] Іван Пятровіч Карнілаў быў папячыцелем акругі ў 1864-1868 гг.
[17] VUB RS, sygn. F6-Sp128, l. 13.

Спрогіс прыехаў у Вільню 11 студзеня 1865 года, паступіў на працу ў Віленскую публічную бібліятэку, дзе апрацоўваў дакументы і кнігазборы закрытых каталіцкіх кляштараў. Аднак ён там доўга не затрымаўся і ў 1866 годзе пачаў працаваць у Віленскім цэнтральным архіве — спачатку толькі памочнікам архіварыуса з аплатай 30 рублёў у месяц[18]. Далейшае жыццё Спрогіса было моцна звязанае з архівам[19]. У 1867 годзе Спрогіс ажаніўся з класнай дамай Віленскага жаночага духоўнага вучылішча, дачкой святара Аляксандрай Фёдараўнай Нікалаеўскай[20]. З 1879 па 1915 год Спрогіс быў галоўным архіварыусам — фактычна кіраўнікам архіва.

Першапачаткова малады даследчык проста губляўся ў велізарнай колькасці дакументаў — архіў не меў адпаведнай даведачнай базы і большасць супрацоўнікаў нават не ведала што і дзе знаходзіцца. Спрогіс пачаў працу над геаграфічным паказальнікам, а таксама адначасна займаўся апісаннем дакументаў. Першай працай даследчыка, звязанай непасрэдна з архіўнай дзейнасцю быў «Географический словарь древней Жомоитской земли XVI столетия, составленный по 40 актовым книгам Россиенского земского суда», які выйшаў у 1886 годзе[21]. Яшчэ раней, у 1868 годзе Спрогіс выдаў «Памятники латышского народного творчества» (розныя фальклорныя матэрыялы, сабраныя ім у ваколіцах роднай вёскі Стукмані)[22].

Значэнне дакументаў архіва для бягучай палітыкі і асэнсавання гістарычнага мінулага стала даволі хутка зразумелым для Спрогіса. У 1912 годзе ў аўтабіяграфіі ён пісаў так:

«В нём сокрыты непреоборимые и непоколебимые доказательства того, что все бывшее Литовское государство («Великое княжество Литовское»), в своей окружности, с востока от богоспасаемого града Киева, на севере — до Западной Двины, на юге — от Чёрного моря и с запада от Карпатских гор, от незапамятных времён древности, в своей массе, было занято и заселено, исключая маленького оазиса (области) природного литовского племени, русским народом. От этого народа в Литовском государстве свободно, сам от себя образовался и принят юридическим языком — русский язык. На этом языке написана первая литовская законодательная книга — «Литовский статут»

[18] VUB RS, sygn. F6-Sp128, l. 14.

[19] Больш падрабязна пра дзейнасць архіва гл.: H. Ilgiewicz, *Wileńskie towarzystwa i instytucje naukowe w XIX wieku*, Toruń 2005, s. 276-299; R. Mienicki, *Archiwum Akt Dawnych w Witebsku (Centralne Archiwum Witebskie), 1852-1903*, Warszawa 1939.

[20] VUB RS, sygn. F6-Sp128, l. 14.

[21] VUB RS, sygn. F6-Sp128, l. 16.

[22] VUB RS, sygn. F6-Sp128, l. 20.

1529, 1566 и 1588 г. На этом языке велось делопроизводство во всех судах и писаны все юридические книги; как в русских, так и позднее в польских документах этот язык носит единственное название «языка русского». В записях говорится одно: «писано по русски, русским характером, по русскому обычаю» (русским языком в латинских текстах)»[23].

Перакананне ў «расійскім» характары Вялікага Княства Літоўскага было не толькі ў сувязі з тагачаснай гістарыяграфічнай нарацыяй, але таксама ў асабістым перакананні Спрогіса пасля вывучэння вялікага корпусу дакументаў. Архіў таксама бачыўся як своеасаблівая педагагічная пляцоўка — з 1896 года на працягу некалькіх год тут праводзіліся адмысловыя экскурсіі для гімназістаў апошніх класаў[24]. Духоўная адукацыя і прынятае ў дзяцінстве праваслаўе выразна паўплывала на саматоеснасць Спрогіса: яе можна назваць нечым сярэднім паміж свядомасцю латышскага паходжання і перакананнем прыналежнасці да расійскай дзяржавы і расійскай нацыі:

«(...) как показывает моя фамилия я урождённый латыш, сын латвейского племени и рода. В детском возрасте не более 6 лет, вместе со своими родителями и по их воле, из лютеранского вероисповедания перешёл в православие. Новое вероисповедание в душе моей нашло для себя поистине благоприятное обиталище. От этого, брошенного по Божьему изволению семени, начал приниматься и подыматься вверх юный человек по плоти латвей, но в духе своём превращавшийся в полного и постоянного русского человека»[25].

Такая дэкларацыя не была нечым новым на тыя часы і цалкам можа быць кваліфікаваная як «шматузроўневая свядомасць», прычым важнае месца ў этнічнай свядомасці мае веравызнанне[26]. З 1865 года Спрогіс належаў да Віленскага праваслаўнага брацтва Святога Духа, прымаў актыўны ўдзел у пабудове трох новых праваслаўных цэркваў у розных гарадскіх прадмесцях: св. Архангела Міхаіла на Сніпішках, св. Аляксандра Неўскага на Новым Свеце і Знамення Божай Маці

[23] VUB RS, sygn. F6-Sp128, l. 18.
[24] VUB RS, sygn. F6-Sp128, l. 19.
[25] VUB RS, sygn. F6-Sp128, l. 19-20.
[26] Феномен латышскага русафільства ўзнік каля 60-х гадоў XIX ст. і быў характэрны не толькі для праваслаўных вернікаў. Таксама лютэране прытрымліваліся падобных поглядаў, між іншым прапагандавалі ідэю аб тым, што латышы — «дваюрадныя браты славянаў» ці прапаноўвалі ўвядзенне кірыліцы ў латышскую пісьменнасць. Гл. падрабязна: P. Lazda, *The Phenomenon of Russophilism in the Development of Latvian Nationalism in the 19th Century*, [in:] *National Movements in the Baltic Countries during 19th Century*, ed. A. Loit, Uppsala 1985, p. 129-135.

(Знаменскай) у Звярынцы[27]. Таксама ён быў членам некалькіх грамадскіх арганізацый горада, старшынёй царкоўнай грамады пры Знаменскай царкве[28].

Іван Спрогіс пачаў весці свой дзённік (ці як ён сам яго называў, «хатні летапіс») хутчэй за ўсё яшчэ падчас працы ў Пецярбургу. На сёння ў Дзяржаўным гістарычным архіве Латвіі ў Рызе захавалася дзевяць сшыткаў з дзесяці (першы сшытак за 1864-1868 гг. з 1997 года недзе згубіўся). Усе сшыткі пранумараваныя, напісаныя даволі разборліва, большасць з іх — ад 60 да амаль 200 старонак. Запісы вяліся дастаткова рэгулярна, амаль кожны дзень і ахопліваюць амаль 50 год жыцця аўтара (ці 45 год, калі выключыць першы сшытак, да якога я не меў доступу): з 1864 да 1914 года.

Штодзённае жыццё Вільні ў дзённіках Спрогіса мае выразную спецыфіку. Існаванне ў шматкультурным і шматканфесійным асяродку паўплывала таксама на светапогляд аўтара. Розныя этнічныя і канфесійныя супольнасці горада жылі побач, перасякаліся ў сваёй паўсядзённай актыўнасці, але паміж імі захоўваліся нябачныя межы, якія вынікалі з рознай культурнай і перш за ўсё рэлігійнай прыналежнасці[29]. Аўтар дзённіка быў настроены ў выразна антыпольскім духу (гэта цалкам зразумела ў сувязі з ягоным веравызнаннем і прыналежнасцю да чыноўніцкага асяродка). Фактычная прыналежнасць да расійскай грамады горада (канешне, са спецыфічнай свядомасцю свайго латышскага паходжання) і адукацыя ў духоўных вышэйшых школах набліжалі Спрогіса да «заходнерускай» школы[30]. Прычым гэтая блізкасць была не толькі бачная ў навуковых даследаваннях аўтара, але таксама ў агульным светаадчуванні. Міхаіл Каяловіч быў адным выкладчыкаў Спрогіса ў Рыжскай духоўнай семінарыі і Пецярбургскай духоўнай акадэміі[31], таксама захавалася некалькі лістоў Міхаіла Каяловіча да Спрогіса, якія пацвярджаюць прыналежнасць да «заходнерускай» школы. Спрогіс таксама быў знаёмы з Платонам Жуковічам, які выкладаў у Літоўскай духоўнай семінарыі ў Вільні, а пасля смерці

[27] VUB RS, sygn. F6-Sp128, l. 21.

[28] VUB RS, sygn. F6-Sp128, l. 21.

[29] Сярод цікавых прац па гісторыі Вільні варта звярнуць увагу на кнігу Лаймонаса Брэдзіса: L. Briedis, *Vilnius. City of Strangers*, Vilnius 2008.

[30] Павел Церашковіч адзначае, што падабенства рыторыкі «заходне-русаў» з русафільскімі латышскімі дзеячамі не было чымсьці выключным. Пра феномен латышскага русафільства гл.: П. В. Терешкович, *Этническая история Беларуси XIX — начала XX в. в контексте Центрально-Восточной Европы*, Минск 2004, с. 141-142.

[31] Latvijas Valsts Vēstures Arhīvs / Дзяржаўны гістарычны архіў Латвіі, Рыга (далей: LVVA), 2320. f., 1. apr., 3. lieta, 30op. lp.

М. Каяловіча ў 1891 г. заняў пасаду прафесара расійскай гісторыі ў Пецярбургскай акадэміі[32].

Аднак жыццё ў Вільні не магло адбывацца ў поўнай ізаляцыі ад каталіцкай грамады і польскай мовы. Аўтар дастаткова ахвотна наймаў маладых каталічак у якасці хатняй прыслугі (у 1905 г.: «сегодня, 18-го ноября моей женою уволена от моей семьи горничная девушка Бронислава, а на место ея взята новая горничная — девушка Мария»[33]), прымаў дырэктара знакамітага львоўскага архіва старажытных актавых кніг Аляксандра Чалоўскага падчас ягонага прыезду ў Вільню ў 1897 г. («я ему показывал вверенный мне архив и объяснял ему всё, особенно относительно юридического русского языка»[34]) ці купіў у 1913 годзе «Самавучыцель польскай мовы»[35]. Апошні факт вельмі цікавы — Спрогіс напэўна мусіў сустракацца з мноствам польскамоўных дакументаў у архіве, а таксама чуў гэтую мову кожны дзень. Верагодна падзеі пасля рэвалюцыі 1905 года паўплывалі на ягонае стаўленне да польскай мовы і жаданне нейкім чынам палепшыць свае веды. Аднак магчымасць выкладання на польскай мове ў школах пасля 1905 года ўспрымалася Спрогісам усё ж негатыўна, пра гэта сведчыць між іншым наступны запіс (12 красавіка 1912 г.):

«В № 98 «Сев.[еро]-Запад.[ная] жизнь» (...) 28 апреля напечатала статью «Сев.[еро]-Зап.[адный] Край и польское дворянство на основании документов Виленского Центрального Архива». Ст. Ф. У-ва (в неё вошла моя заметка на проект о преподавании противозаконном на польском языке в народных школах. «Поляков нет в Сев.[еро]-Зап.[адном] и Юго-зап.[адном] крае России»). Впечатление огромное!»[36].

Адносіны да яўрэйскай грамады горада з боку Спрогіса былі значна больш прыхільныя, асабліва ў канцы XIX ст. У адрозненні ад палякаў аўтар бачыў у яўрэях патэнцыйных саюзнікаў расійскіх улад. Такое перакананне ён пацвярджаў нават пры апісанні выпадковых спатканняў з яўрэямі. Наяўнасць вялікай колькасці гандляроў і рамеснікаў сярод яўрэйскай грамады вымушала рэгулярны кантакт. Аднак не толькі гэта — галоўны архіварыус спецыяльна хадзіў у сінагогу, каб паслухаць знакамітага тэнара і хор: захапленне музыкай здымала нават моцныя этнічныя і рэлігійныя бар'еры:

«(...) в еврейский пасхальный праздник, в 9 часов утра ходил я в еврейскую общую синагогу, на Немец.[кой] ул., слушал там редкого

32 LVVA, 2320. f., 1. apr., 3. lieta, 32op. lp.
33 LVVA, 2320. f., 1. apr., 7. lieta, 89. lp.
34 LVVA, 2320. f., 1. apr., 4. lieta, 24op. lp.
35 LVVA, 2320. f., 1. apr., 10. lieta, 78 lp.
36 LVVA, 2320. f., 1. apr., 10. lieta, 25 lp.

совершенства кантора-тенора Серутя и хор еврейский из 20 человек (басы, дисканты, альты и тенора); хор пел очень хорошо. Я остался своим посещением в.[есьма] доволен»[37] (14 сакавіка 1899 г.).

Асабліва цікавым фрагментам, які паказваў этнічныя напружанні ў горадзе і адносіны да іх Спрогіса, было адкрыццё помніка генерал-губернатару Міхаілу Мураўёву ў 1898 годзе. Сімвал падаўлення паўстання 1863-1864 гг. і ўсталявання рэпрэсіўных метадаў значна падзяліў віленскае грамадства. Антыпольскасць гэтага кроку ўлад толькі падбадзёрыла Спрогіса і натхніла яго на наступныя разважанні:

«Сегодня утром, в 8 часов была снята занавеска с статуи М. Н. Муравьёва на его памятнике и снимали фотографию. В это время, в числе гимназистов, проходивших мимо памятника, по Дворцовой улице, попал и какой то ксёндз. Воображаю его впечатление, когда он взглянув на статую Муравьёва, вероятно живо вспомнил ксендза Ишору, который за мятежные действия, по приговору Муравьёва, первый в Вильне был расстрелян в 1863 г.»[38] (8 кастрычніка 1898 г.).

На наступны дзень, 9 кастрычніка Спрогіс ужо назіраў іншую карціну і ў адрозненні ад ксяндза разгаварыўся з мінаком-яўрэем:

«Сегодня по утру иду я на службу в Ц.[ентральный] Архив, мимо памятника — тою же Дворц.[овою] улицею. Идёт рядом со мною еврей, видно портной, несёт на руке работу. Посмотрев на памятник, (...) говорит: «Если бы мне дали эти деньги...» (что стоит памятник). Ну, что же, говорю, вы были бы довольны и счастливы одни, а теперь счастлива вся Россия взирая на памятник тому, кто спас наш Западный Край от польских мятежников; и вы, еврей, должны этому радоваться, также, как и мы — русские; мятежники с вас милион, помню, взяли, — и продолжали бы брать, если бы их не сломил и не усмирил М. Н. Муравьёв!... «Ах, правда это, правда!» — ответил мне собеседник еврей»[39].

Штодзённыя кантакты не абмяжоўваліся падобнымі размовамі, але таксама ўключалі элементы своеасаблівай «дабрачыннасці»: «Сегодня я отдал бедной нищей еврейке, что стоит на (...) улице, свои выношенные брюки из гвард.[ейского] сукна и изношенный чёрный жилет»[40] (22 снежня 1897 г.).

Падзеі рэвалюцыі 1905 года і масавы ўдзел яўрэйскай моладзі ў антыцарскіх маніфестацыях (якія былі разагнаныя жандарамі, было забіта некалькі чалавек) змяніў адносіны Спрогіса. Характэрна, што не-

[37] LVVA, 2320. f., 1. apr., 4. lieta, 63. lp.
[38] LVVA, 2320. f., 1. apr., 4. lieta, 49op. lp.
[39] LVVA, 2320. f., 1. apr., 4. lieta, 49op-50. lp.
[40] LVVA, 2320. f., 1. apr., 4. lieta, 30. lp.

калькі разоў ён ужываў слова «пагром», прычым цяжка вызначыць, як ён яго б ацэньваў. Можна зразумець, што аўтар выразна ім палохаў сабраных людзей каля Лукішскай плошчы пасля абвяшчэння Маніфеста 17 кастрычніка 1905 года:

«Сегодня получена из Петербурга телеграмма о том, что там и в Москве Высочайший манифест 17-го октября принят восторженно. Сегодня, возвращаясь, из Ц.[ентрального] Архива, у Казначейства, от городового я услышал такую вещь, что «крестьяне из деревни приходили в Вильну, к генерал-губернатору Фрезе и просили у него позволения прийти в Вильну и «погулять над евреями». На углу Лукиш.[ской] площади и дома, где аптекар.[ский] склад Юндила, я остановился, где кучка народа читала на стене Высоч.[айший] манифест 17-го октября. Я прочёл кучке вышеуказанную телеграмму, что в Вильне нет никакой радостной встречи этому манифесту, что евреи у нас завладели властию, но что «они должны быть осторожны, чтобы не возбуждать христиан...», прибавил и о слышанном мною о приходе в Вильну крестьян из деревни... Тогда подошли ко мне два образованных еврея и сказали мне, что «я возбуждаю против Евреев, что я, возможно агент»... Я ответил им, что я начальник (...) учреждения и отнюдь не агент какой, что говорю здесь в тесном кружке, и полагаю, что евреи действительно должны быть осторожны, при нынешнем полноправии в городе, для своей собственной пользы». При этих словах вопрошавшие меня отстали и я повернул и пошёл к своему дому»[41].

Апісанне падзей 1905 года вельмі выразна паказвае этнічную і сацыяльную палярызацыю ў горадзе. Цікава, напрыклад, і тое, што выпадковым удзельнікам стаў таксама знакаміты японіст, былы расійскі консул у Японіі Іосіф Гашкевіч:

«В сегодняшнем № 731 „Вилен.[ского] Вестника" напечатаны: 1. «Воззвание к русскому народу — о необходимости сплотится», и 2. письмо И. И. Гошкевича о нападении «Еврейской самообороны» на Завальной улице на него и земского начальника Стольникова в 2 ½ ночи, в то время, когда они на извощике возвращались из вокзала. Земский начальник ранен»[42] (26 кастрычніка 1905 г.).

Аднак былі выразныя праявы салідарнасці паміж рознымі групамі маніфестантаў, якія не звярталі ўвагі на рэлігійную розніцу:

«Около часу дня, за Острыми Воротами стала накапливаться страшная толпа еврейской молодёжи — в ожидании следующих отсюда похорон убитых 22 окт.[ября] на Завальной улице шести евреев... Скоро

[41] LVVA, 2320. f., 1. apr., 7. lieta, 85op. lp.
[42] LVVA, 2320. f., 1. apr., 7. lieta, 87. lp.

на Завальной улице, для похорон евреи вынесли огромный флаг, в роде катафалка, состоящий из древка и четырёх широчайших лент, (...) полторы длины каждая — две красныя, а две белые. Вся еврейская публика вокруг флага шла без шапок... Оказалось, затем, что вся эта манифестация евреями, в нескольких тысячах человек, была предпринята ими для оказания высокого почёта одному православному, случайно забитому солдатскими выстрелами 22 окт.[ября] на Завальной улице, среди стрелявшей в солдат Еврейской толпы. За покойником несли более 30 венков — от прачек, портных и т.д. с возмутительными надписями: «Жертвам царского произвола», «жертвам опричников» и т.[ак] дал.[ее] Впереди этой гигантской толпы шёл, по православному погребальному обряду, священник с хоругвами и хором певчих. У Евфросиньевского кладбища провожавшая толпа, состоявшая все из молодого еврейского поколения; на самое кладбище, за ворота его её не впускали; Евреи не протестовали... Для похорон четверых евреев, убитых 22 окт.(ября), готовилось на сегодняшний день, 24-го окт.(ября), ещё более грандиозная еврейская манифестация... Но вдруг, круто последовала ея отмена: Еврейчиков, сегодня, в часов девять утра, пронесли по улице без всякого парадного собрания и шума... Видно, Евреи убоялись «погрома»[43] (23 кастрычніка 1905 г.).

Як бачна, апісанне гэтых падзей значна менш лаяльнае да яўрэяў, чым некалькі год раней. Тут можна заўважыць пэўную сумесь пагардлівага стаўлення (з пэўнымі ноткамі побытавага антысемітызму) і выразнага страху. Спрогіс нават замовіў дадатковае забеспячэння для вокнаў сваёй кватэры: «Вчера в квартире нашей, в комнате, окна которой выходят на парадную лестницу, на наш собственный счёт установлена внутренняя деревянная ставня, как предохранительная мера против злого человека, могущего легко проникнуть через стеклянное окно. За ставню мастеру (солдатику) уплочено три (3) рубля»[44] (запіс ад 20 кастрычніка 1905 г.).

Рэвалюцыйным падзеям 1905 года папярэднічаў выбух, які разбурыў Аляксандраўскую праваслаўную капліцу ў цэнтры Вільні 3 сакавіка 1904 года. Спрогіс убачыў у гэтым прадвесце будучага «польскага бунту». Капліцу адрамантавалі на працягу месяца і зноў урачыста асвяцілі 30 сакавіка. Бачна, што падзеі паўстання вельмі доўгі час выклікалі ўспаміны сярод расійскай грамады горада:

«Сегодня, в шесть часов вечера произведён взрыв в Александровской часовне, что на Георгиевском сквере. Выпали стекли, поврежде-

[43] LVVA, 2320. f., 1. apr., 7. lieta, 86-86op. lp.
[44] LVVA, 2320. f., 1. apr., 7. lieta, 86. lp.

на одна стена... Неслыханное знамение... Это уже несомненно польское дело, — начало нового польского мятежа...»[45].

Польская мова ў публічнай прасторы горада (асабліва да 1905 года) выклікала выразны пратэст аўтара. Напрыклад, Віленская сельскагаспадарчая выстава, якая адбывалася ў верасні 1902 года, апісвалася наступным чынам:

«Выставка по внешней отделке, по множеству построек и выставленных предметов бесспорно производит впечатление... Но несомненно, что это несколько хозяйственная выставка нашей Виленской губернии, выставка скромная, но верная, полная, всесторонняя, поучительная... Это выставка, в которую отовсюду напихано всевозможных вещей: заграничные машины, произведения Варшавы, посылки из разных других губерний... Как прежние наши Виленские, так и в особенности нынешняя наша выставка, это «панская выставка и затея, это панский клуб, съезд, сборище поляков, для политического их объединения... На эту выставку (...) съезжает сюда масса поляков (говорят — до десяток тысяч...), даже многие в собственных экипажах и на собственных лошадях». Говорят, все гостиницы, даже многие частные дома переполнены «приезжими гостями, посетителями выставки». На площади выставки (Побернардинский сад) движется масса народа. В этой массе слышится только один, громкий, открытый, подавляющий польский говор... Русской речи почти совсем незаметно; она скромна и затушёваная... Где ты русский человек, хозяин и господин здешней земли?... Берегись, «ляхи» опять собираются сесть на твою терпеливую вию, как было это в 1812, в 1830 и 1863 годах!...»[46] (запіс ад 7 верасня 1902 г.).

Сацыяльная і палітычныя палярызацыя віленскага грамадства (у сваёй большасці на этнічнай і канфесійнай аснове) была вельмі выразная пасля 1905 года. Так, Спрогіс удзельнічаў у заснаванні новага таварыства і рэзка пратэставаў супраць каталікоў сярод ягоных будучых членаў:

«(...) сегодня я был вечером на заседании нового Вилен.[ского] Рус.[ского] общества под заглавием «Северо-Западное Русское Вече». Собралось всего 21 человек. Обсуждали там новонапечатанное «Воззвание» этого Вече. Прочитав его, я поставил решительно вопрос, что из программы его о членах его: «православные, старообрядцы, католики (...)» и проч. Слово «католики» должно быть исключено, католиков (...) не должно быть в нашем Русском Вече! В нём должны быть только одни православные русские люди, старообрядцы; могут быть

[45] LVVA, 2320. f., 1. apr., 6. lieta, 111. lp.
[46] LVVA, 2320. f., 1. apr., 6. lieta, 34op. lp.

и лютеране и магометане... Решение этого вопроса отложено до Общего Собрания Веча»[47] (18 лістапада 1905 г.).

Аднаўленне аўтаномнага статуса Царства Польскага ў межах Расійскай імперыі таксама не выклікала спачування з боку аўтара. Ён горача падтрымаў асноўныя пастулаты былога прафесара Варшаўскага універсітэта Платона Кулакоўскага, які выступаў у Вільні 25 красавіка 1907 года:

«Сегодня, в 8 ч.[асов] вечера я был в Вилен.[ском] Русск.[ом] Обществен.[ном) Собрании на лекции «о польской автономии», читанной приехавшим из Петербурга дорогим русским гостем, б.[ывшим] профессором Варшав.[ского] университета Платоном Андреевичем Кулаковским. Лектор хорошо разобрал «польский вопрос» вообще, каким он является в минувшей истории по отношению к России. Польша при Рус.[ском] импер.[аторе] Александре I имела свою «автономию»... Из своей автономии поляки развили первый мятеж 1831 года... Свою автономию поляки понимают только, как полное восстановление умершего их польского государства, с превращением его русских областей — в польские по национальности и вере. Неужели Россия вновь отдаст Западную Русь на (...) и терзание полякам? Нет, этого не может быть! «Поэтому, заключил лектор свой реферат, «долой польскую автономию!». Собрание покрыло лекцию шумными, продолжительными рукоплесканиями. Очень всё приятно...»[48].

Беларускі нацыянальны рух таксама не выклікаў сімпатыяў Івана Спрогіса. 4 сакавіка 1912 года ён коратка напісаў пра «Нашу Ніву»:

«В № 1504 «Вил.[енского] Слова» от 3-го марта, в титуле «штрихи» — заметка: «известное сепаратистское издание «Наша Ніва», издаваемое на польские деньги с целию вбить клин между белоруссами и великоруссами, по примеру «украинцев» задумалось недавно, какой ей шрифт избрать — русский или латинский». (...) Слово рекомендует латинский, ближе будет к ей цели — отколоть Белоруссию от Великой Руси...»[49].

Адначасова цікавасць да беларускай праблематыкі і навінак навуковай літаратуры звярнулі ўвагу аўтара да вядомай працы Яўхіма Карскага «Беларусы»[50]. Спрогіс рабіў шматлікія нататкі з гэтай працы ў сваім дзённіку, асабліва калі яны тычыліся «доказаў» несамастойнасці беларускай мовы (асабліва ў часы Вялікага Княства Літоўскага). Цікавасць Спрогіса выклікалі таксама прыклады беларускіх

[47] LVVA, 2320. f., 1. apr., 7. lieta, 89. lp.
[48] LVVA, 2320. f., 1. apr., 8. lieta, 37op. lp.
[49] LVVA, 2320. f., 1. apr., 10. lieta, 13op. lp.
[50] LVVA, 2320. f., 1. apr., 6. lieta, 105op. lp.

народных песень, так у 1891 годзе ён поўнасцю перапісаў з нумара ад 1 траўня неафіцыйнай часткі «Витебских губернских ведомостей» апублікаваную Еўдакімам Раманавым песню «Дуды» («Было ў Мар'і тры сыны»)[51].

Сімвалічная «нацыяналізацыя» прасторы прасочваецца нават у рэдкіх апісаннях прыроды ў дзённіку. Напрыклад, 19 снежня 1900 года:

«(...) сегодня, за городом, говорят было 22° мороза, в городе, у нас на терм.[ометре] 18°. Погода тихая, ясная, прекрасная, но холодная. Холод отзывается в домах — в самых лучших квартирах. Ночью светит полная луна, возвышающая всегда и подбадривающая «крепкий русский народ»[52].

Спрогіс апісваў самыя розныя падзеі ў горадзе. У 1888 годзе адбылася выстава знакамітых расійскіх мастакоў з таварыства «перасоўнікаў»:

«Был я сегодня во дворце, на выставке картин «Товарищества Передвижных Художественных Выставок». Прекрасны картины: «Тропинка в лесу» Е. Е. Волкова, «Иллюминация в летнем саду» Е. Е. Волкова; «Из окрестностей Киева» (...), «Лука» (его же), «Уголок Малороссии» В. К. Менк, «Офелия» А. Д. Литовченко, «Отдых» (заснувшая девушка) И. Е. Репина, «Среди долины ровныя» И. И. Шишкина; «Эльбрус» Н. А. Ярошенко, и «Христос» А. Д. Литовченко. Всех картин выставлено 53 номера. Народу ходит мало»[53] (15 сакавіка 1888 г.).

17 жніўня 1891 года аўтар зрабіў запіс пра прадстаўленне сінгалезаў і тамілаў:

«Был я сегодня в Ботаническом саду, на представлении Сингалезов и Тамилов (из острова Цейлон), с коими четыре слона и четыре зебу»[54].

У запісах таксама часта ўзгадваецца чыгунка — новы на той час від транспарту, які значна змяніў якасць падарожжаў і іх інтэнсіўнасць, але таксама гарадскую прастору. Чыгуначны вакзал стаўся адным з важнейшых месцаў горада. Спрогіс апісвае чарговыя прыезды і ад'езды генерал-губернатараў і папячыцелей навучальнай акругі, амаль кожнага з іх ён характарызуе ў адпаведным «патрыятычным стылі», напрыклад у выпадку генерал-губернатара Васіля Аржэўскага важным момантам з'яўляецца ягонае навучанне ў духоўнай акадэміі. Гэты факт для Спрогіса — сведчанне пра тое, што ён — «коренной русский человек и по вере он православный»[55] (запіс ад 17 лютага

[51] LVVA, 2320. f., 1. apr., 3. lieta, 27-27op. lp.
[52] LVVA, 2320. f., 1. apr., 5. lieta, 53. lp.
[53] LVVA, 2320. f., 1. apr., 2. lieta, 56. lp.
[54] LVVA, 2320. f., 1. apr., 3. lieta, 30op. lp.
[55] LVVA, 2320. f., 1. apr., 3. lieta, 47. lp.

1893 г.). Амаль праз месяц у Вільню прыехала жонка генерал-губернатара, пра якую аўтар зрабіў наступную нататку:

«Сегодня с утренним поездом (10 ч. 55 м.) приехала из Петербурга в Вильну, для постоянного здесь жительства супруга нашего Главного Начальника края Ея превосходительство Наталия Ивановна Оржевская. У дверей своего дома (дворца) она была встречена начальником (...) букетом. Добро пожаловать русской хозяйке нашего города и края!»[56].

Значна менш урачыста развітваўся Іван Спрогіс з гісторыкам Іванам Лапо, з якім яго звязвала даволі доўгая карэспандэнцыя[57] і сяброўства: «на прощание в вокзал я пришёл с бутылкой пива. А он меня бутылкой красного вина»[58] (12 ліпеня 1897 г.).

Важнай навуковай (а таксама таварыскай падзеяй) быў IX Археалагічны з'езд у Вільні ў 1893 годзе. Ён адбываўся раз на тры гады, першапачаткова па ініцыятыве графа Аляксея Сяргеевіча Уварава. Віленскі з'езд інтэнсіўна рыхтаваўся, па ягоных выніках было выдадзена шэраг важных прац, у тым ліку па археалогіі беларускіх зямель[59]. Іван Спрогіс прымаў непасрэдны ўдзел у падрыхтоўцы і працах з'езда, пазнаёміўся з шэрагам навукоўцаў, сярод якіх былі Уладзімір Антановіч, Дзмітрый Анучын, Дзмітрый Ілавайскі, Юльян Кулакоўскі, Яўхім Карскі, Іван Філевіч, Аляксандр Рамановіч-Славацінскі і іншыя[60]. Спрогіс пералічыў усіх новых знаёмых, адкрыццё падзеі ў будынку Першай мужчынскай гімназіі, а таксама занатаваў свае ўражанні:

«Съезд прошёл весело. Я лично был удостоен большого внимания со стороны в. многих приезжих учёных. Меня учёный комитет даже назначил «почётным председателем» на одном отделении для чтения рефератов. На обеде (...) 14-го Авг.[уста] проф. Филевич произнёс тост специально за моё здоровье, который был принят с живым сочувствием. (...) Этот праздник науки останется навсегда знаменательным для Вильны»[61].

[56] LVVA, 2320. f., 1. apr., 3. lieta, 49. lp.

[57] Л. Дубьева, *«Отдаюсь науке совсем...»: И. И. Лаппо — профессор русской истории Тартуского (Юрьевского) университета в 1905-1918 гг.*, [в:] *Балтийский архив. Русская культура в Прибалтике*, т. IX, сост. и ред. П. Лавринец, Вильнюс 2005, с. 374-391; *Письма профессора И. И. Лаппо И. Я. Спрогису из Юрьева (1906-1912)*, [в:] *Балтийский архив. Русская культура в Прибалтике*, т. IX ..., с. 392-408.

[58] LVVA, 2320. f., 1. apr., 4. lieta, 22op. lp.

[59] Г. А. Кохановский, *Археология и краеведение*, [в:] *Очерки истории науки и культуры Беларуси IX — начала XX в.*, ред. П. Т. Петриков, Минск 1996, с. 96-97.

[60] LVVA, 2320. f., 1. apr., 3. lieta, 54op.-55op. lp.

[61] LVVA, 2320. f., 1. apr., 3. lieta, 55op. lp.

Зразумела, што сустрэчы і развітанні з гасцямі з’езда таксама адбываліся на вакзале. З чыгункай таксама быў звязаны аднадзённы візіт вядомага ў тыя часы праваслаўнага святара Іаана Кранштацкага[62] 4 кастрычніка 1893 года:

«Сегодня, в понедельник, с утренним поездом из Петербурга, приехал в Вильну Иоанн Кронштадский, (...) обедню и служил в Николаевской церкви. Народа, по пути этого разъезда по городу везде дов.[ольно] много... Вечером, с 8-ми часовым поездом о. Иоанн отправился из Вильны далее — в Варшаву. На вокзале собралась страшная масса народа православного, и католиков, и евреев. Прощаясь из вагона дорогой гость, произнёс благословение на собравшийся народ и благословляя, стал с открытой головой. Город наш осчастливлен этим посещением!»[63].

Вельмі рэзананснай падзеяй для праваслаўнага духавенства былі здарэнні верасня-кастрычніка 1899 года ў Літоўскай духоўнай семінарыі. Падзеі гэтыя, якія мелі выразны і нечаканы пратэстны характар і скончыліся звальненнем інспектара семінарыі (і гісторыка царквы) Восіпа Шчарбіцкага (аднакурсніка Спрогіса па Пецярбургскай акадэміі). Вось як аўтар апісваў тыя падзеі:

«Сегодня, я узнал (...) из уст О. В. Щербицкого и самого ректора Литов.[ской] Дух.[овной] Семинарии архимандрита Палладия, о произведённом вчера в Литов.[ской] Дух.[овной] Семинарии, вечером, после ужина, воспитанниками Семинарии 1-го, 2-го, 3-го и 4-го курсов беспорядке и буйстве... Смятение началось ещё в столовой, за ужином, где находился инспектор Семинарии О. В. Щербицкий, стучанием ногами, свистками и проч.; затем, по выходе из столовой, вся масса воспитанников двинулась на чёрный двор; по пути потушила и покидала все лампы, захватила пупидры от игральных инструментов, и здесь подняла шум и гам, и начала бросать и выбивать стёкла в инспекторской квартире... В это время семинарское начальство — Ректор, помощник Инспектора и два надзирателя все попрятались и заперлись в своих комнатах... (О. В. Щербицкий ходил по нижнему коридору). Беспорядки, кошачья музыка, топотание ногами и пение светских песен начались ещё с неделю назад над ректорской квартирой... «Стон» (...) не был причиною этого в.[есьма] грустного домашнего мятежа; О. В. Щербицкий также лично никому не давал к этому поводу... Надо

62 Іаан Кранштацкі (сапр. Іван Сергіеў, 1829-1909) — харызматычны прапаведнік, святар у Кранштаце, духоўны пісьменнік. Пра надзвычайную папулярнасць гэтага святара пісала, між іншым, Лізавета Нарышкіна, гл.: Е. А. Нарышкина, *Мои воспоминания. Под властью трёх царей*, сост. Е. В. Дружининой. Москва 2014, с. 328-329.

63 LVVA, 2320. f., 1. apr., 3. lieta, 56-56op. lp.

полагать, что тут есть какое то подпольное движение, чьи-то дурные советы...»[64] (запіс 1 кастрычніка 1899 г.).

Пад уражаннем звальнення Шчарбіцкага Спрогіс зрабіў наступны запіс:

«Сегодня мой товарищ по Петербургской Духовной Академии, инспектор Литов.[ской] Духов.[ной] Семинарии, стат.[ский] сов.[етник] Осип Васильевич Щербицкий, вследствие прошения полученным указом Святейшего Синода об увольнении от должности инспектора, переехал из занимаемой в здании Семинарии Инспекторской квартиры (в которой провёл 18 лет) на частную квартиру, нанятую им на Поповщине, на углу Белого переулка, в доме Бартошевича... Совершилось! Живи теперь и кормись как знаешь сам, как старая, верная хозяину лошадь, которая прослужив и проработав честно всю жизнь, теперь, за старостью, изгнанная хозяином из дома, в поле — кормись теперь сама, как знаешь...»[65] (19 лістапада 1899 г.).

Для зразумення асабістай саматоеснасці І. Спрогіса важна звярнуць увагу на тое, што ён захоўваў повязі з латышскай культурай. Аўтар актыўна карыстаўся латышскай мовай, пісаў на ёй, выпісваў латышскія газеты для сябе, а таксама для сваёй сям'і (напр. сям'і брата Андрэя)[66], сустракаўся з рознымі асобамі з латышскіх губерняў, якія прыязджалі ў Вільню. Аднак запісаў на латышскай мове ў самім дзённіку вельмі мала. Пасля 1905 года Спрогіс удзельнічаў у розных мерапрыемствах Латышскага Віленскага таварыства, перш за ўсё публічных лекцыях (але часам з-за дрэннага надвор'я, як напрыклад 15 студзеня 1912 г. не прыходзіў[67]).

Спрогіс таксама займаўся праблемай літоўскай пісьменнасці, рабіў карэктуру падручніка расійскай мовы для літоўцаў і прапаноўваў не выкарыстоўваць кірыліцу для запісу літоўскай мовы і вярнуцца да лацінкі (да 1904 г. у Расійскай імперыі легальна можна было друкаваць па-літоўску толькі кірыліцай). У траўні 1900 года Спрогіс размаўляў на гэты конт і прапаноўваў вяртанне да лацінкі (што прапаноўвала таксама частка расійскіх чыноўнікаў)[68]. 20 сакавіка 1901 года Спрогіс быў з гэтым пытаннем у папячыцеля навучальнай акругі:

«(...) я в 2 часа был с докладом у г.[осподина] Попечителя[69], и просил его мнения и согласия: Могу ли я гласно, в печати высказывать своё мнение относительно необходимости отменить проект гр.[афа]

64 LVVA, 2320. f., 1. apr., 4. lieta, 90. lp.
65 LVVA, 2320. f., 1. apr., 4. lieta, 95op. lp.
66 LVVA, 2320. f., 1. apr., 3. lieta, 46op. lp.
67 LVVA, 2320. f., 1. apr., 10. lieta, 3. lp.
68 LVVA, 2320. f., 1. apr., 4. lieta, 134. lp.
69 Папячыцелем быў Васіль Аляксандравіч Папоў у 1899-1906 гг.

М. Н. Муравьёва о применении русской азбуки к современной литовской письменности? На это г. Попечитель, что его мнение такое, принятое и покойным Министром Н.[ародного] Просвещ.[ения] Боголеповым, что Учебному округу нет никакого дела, чтобы вмешиваться в этот рус.[ско]-литов.[ский] азбучный вопрос; что круг его деятельности, права и обязанности — школа, где в Литов.[ской] местности — литов.[ский] язык не преподаётся, следовательно уч.[ебному] округу решительно нет дела — какою азбукою они будут печатать свои книги, что уч.[ебный] округ в прежнее время совершенно напрасно сунулся в это дело» (в качестве поборника за рус.[скую] азбуку). Совершенно правильный и в.[есьма] утешительный взгляд! Значит я совершенно свободен и могу писать без страха!»[70].

Варта адзначыць, што на наступны дзень папячыцель папрасіў Спрогіса не выказвацца ў друку наконт вяртання літоўскай мовы да лацінкі[71].

Удзел у розных расійскіх таварыствах у Вільні быў таксама адным з амаль штодзённых абавязкаў Спрогіса. Сярод іншых ён таксама ўдзельнічаў у стварэнні таварыства «Крестьянин»[72]:

«Сегодня, в два часа дня состоялось молебствие и освящение новооткрываемого Вилен.[ским] обществом «Крестьянин», в доме «Русского Общественного Собрания», магазина книжного и писчебумажного, под вывеской «Русский мир». Служил молебствие тюрем.[ный] Свящ.[енник] Фома Иванович Смоктунович. Пел маленький Пречистенский хор. Во время произнесения многолетия, о. Фома произнёс прекрасную речь — в пользу «Общества Крестьянин» и устроителей магазина. Собралось на открытие человек 40. Я сделал первый по чину покупку на 15 коп.[еек]»[73] (30 снежня 1909 г.).

Удзел у праваслаўных набажэнствах быў адным са сталых элементаў жыцця Спрогіса, асабліва ў старэйшыя гады. Ён наведваў царкву не толькі ў нядзелю і святы, але таксама даволі часта ў будныя дні, чытаў на клірасе ў розных віленскіх цэрквах (св. Мікалая, св. Архангела Міхаіла на Сніпішках і іншых), але асаблівае месца ў ягоных духоўных практыках займала Знаменская царква на Звярынцы. Гэтая царква ўзгадваецца ў запісах вельмі часта. Храм быў пабудаваны ў 1899-1903 гг. пры непасрэдным удзеле Свята-Духаўскага брацтва

[70] LVVA, 2320. f., 1. apr., 5. lieta, 60op. lp.

[71] LVVA, 2320. f., 1. apr., 5. lieta, 60op. lp.

[72] Больш падрабязна пра гэтае таварыства гл.: М. В. Громыко, *Общество и журнал «Крестьянин» как представители монархического лагеря на территории Беларуси (1905-1915 гг.)*, «Вестник Полоцкого государственного университета», серия А: Гуманитарные науки, 2012, № 1, с. 71-76.

[73] LVVA, 2320. f., 1. apr., 8. lieta, 140. lp.

і меў вельмі выразнае сімвалічнае значэнне перш за ўсё ў сувязі са сваёй лакалізацыяй. Будынак завяршаў тагачасны Георгіеўкі праспект Вільні (зараз — праспект Гедыміна) і быў своеасаблівай дамінантнай супрацьвагай для каталіцкага кафедральнага касцёла св. Станіслава і св. Уладзіслава[74]. 16 сакавіка 1910 года на кошт прыхаджан гэтай царквы адбылося пахаванне роднага брата прафесара Яўхіма Карскага:

«Вчера в Знаменской церкви, у старосты лежал подписной лист «на погребение бедного умершего», и я записал 15 коп. Выяснилось, что этот «бедный умерший» не более как родной брат Варшавского профессора Карского. «Покойный, окончивший курс в Литов.[ской] Духов.[ной] семинарии, служил прекрасно в Управлении Полесской железной дороги, человек он образованный... но подпал заразе от алкоголя и был уволен он со службы... Он составил из себя, из отставного военного Стукалича и псаломщика Знамен.[ской] ц.[еркви] Ивана Францевича Мацкевича троечную компанию, которая ежедневно утешалась по чарочке». В этой компании псаломщик едва не погиб совсем! Только влиянием настоятеля о.(тца), ревнованием членов Знамен.[ской] общины он был устранён от видимой опасности и возвращён на удовлетворительную свою дорогу! Господи, прости все грехи «умершему и прийми его в небесную свою милость и упокой!». (16 марта 1910 г.) Сегодня, в 3 часа дня в Знаменской церкви состоялось отпевание «бедного умершего человека» Карского... Погиб в цвете лет интеллигентный, образованный человек русский (семинарский) без борьбы для себя и общества! Да удостоит и его Господь Своей вечной памяти!...»[75].

Пахаванні розных расійскіх дзеячаў Вільні (ці звязаных з горадам) былі сталым элементам запісаў аўтара. Сярод пахаваных у Вільні ўзгадваюцца Сямён Шалковіч (у 1886 г.)[76], Васіль фон Роткірх (у 1891 г.)[77], Канстанцін Снітко (у 1901 г.)[78], эмігрант з Галіцыі Веняздзікт Плашчанскі[79] (у 1902 г.)[80], а таксама віленскія паніхіды па Івану

[74] Больш падрабязна пра гісторыю пабудовы царквы гл.: М. И. Врублевский, *Новая православная святыня города Вильны — церковь во имя Знамения Божией Матери в местности Зверинец-Александрия*, «Виленский календарь на 1904 год», Вильна 1903, с. 335-352.

[75] LVVA, 2320. f., 1. apr., 8. lieta, 147. lp.

[76] LVVA, 2320. f., 1. apr., 2. lieta, 49. lp.

[77] LVVA, 2320. f., 1. apr., 3. lieta, 32op. lp.

[78] LVVA, 2320. f., 1. apr., 5. lieta, 62. lp.

[79] Больш падрабязна пра эміграцыю русафільскіх дзеячаў з Галіцыі ў Расійскую імперыю гл.: А. В. Вендланд, *Русофіли Галичини. Українські консерватори між Австрією та Росією*, 1848-1915, Львів 2015, с. 498-501.

[80] LVVA, 2320. f., 1. apr., 5. lieta, 89. lp.

Аксакаву (у 1886 г.)[81], іншаму вядомаму эмігранту з Галіцыі Івану Наумовічу і прафесару Міхаілу Каяловічу (у 1891 г.)[82].

Сталай падзеяй у прыватным жыцці сям'і Спрогіса былі рэгулярныя выезды на лецішча ў летнія месяцы. Звычайна гэта былі Залессе і Ігналіна, дзе жонка, дзеці, а пазней і ўнукі архіварыуса жылі ў сядзібах мясцовых прыходскіх святароў ці на іншых «кватэрах». Апрача таго з дзённіка можна даведацца пра кошты на некаторыя паслугі, паштовыя адпраўленні, кнігі, чыгуначныя квіткі, менш інфармацыі пра кошты на харчаванне. Цікава, што ў запісе за 1870 г. пералічаныя слоікі сочыва з рознай садавіны: «крыжовник 2 банки, чёрной смородины 3 банки, красной смородины 2 банки, клубника 1 банка, малины 1 банка, вишен 1 банка»[83]. Сярод розных гарадскіх здарэнняў апісваецца выпадак з жанчынай, на якую наехала фурманка на вуліцы Вялікай:

«Жена моя была свидетельницею следующего происшествия. Сегодня в 8 часов вечера, на Большой ул. против здания Учительского Института в тёмной воротной нише стоял свято-духов.[ский] монах (сухощавый блондин, которого жена знала в лицо) с двумя нещастными женщинами, из коих одна громко ругала его самым жестоким образом. Дело по видимому шло о том, что монах что то не уплатил этой ругательнице. Чтобы успокоить её, другая с нею бывшая женщина вынула свой портмоне, с целью заплатить ей требуемые деньги. Но в это время первая женщина, по видимому совершенно пьяная, покачнулась и полетела боком (...) прямо через реншток[84] на улицу. Падение это произошло в такой несчастный момент, что лошадь, проезжавшая в это самое время мимо извощика наступила ей на голову. Упавшая, пьяная окровавленная женщина, продолжала лежать на прежнем месте, и едва не была раздавлена наездом нового извощика, так как в этом месте улица тесна, темна, фонари ещё не горели. Насильно упавшую подняли посторонние люди (и жена моя). Городового тут не было, которому можно было её поручить. Наконец её взял под руку какой то человек и повёл к городской будке. Монах же при падении первой женщины, моментально изчез со второю»[85] (9 сакавіка 1883 г.).

Дзённікі Івана Спрогіса вартыя падрабязнага вывучэння перш за ўсё як сведчанне цэлага пакалення інтэлігенцыі на заходніх ускраі-

[81] LVVA, 2320. f., 1. apr., 2. lieta, 46. lp.
[82] LVVA, 2320. f., 1. apr., 3. lieta, 30op. lp.
[83] LVVA, 2320. f., 1. apr., 2. lieta, 91op. lp.
[84] Сцёчны роў.
[85] LVVA, 2320. f., 1. apr., 2. lieta, 31op. lp.

нах Расійскай імперыі. Аўтар належаў да вельмі спецыфічнай групы дзеячаў, якія спалучалі ў сабе прыналежнасць да праваслаўя і расійскай дзяржаўнай і этнічнай ідэі з захаваннем латышскай нацыянальнай свядомасці. У адрозненні ад большасці прадстаўнікоў «заходнерускай» школы Спрогіс меў латышскія карані і не цураўся іх: актыўна публікаваўся па-латышску і падтрымліваў кантакты з латышскімі дзеячамі. Дзённікі Спрогіса з'яўляюцца выдатным прыкладам крыніцы, з якой можна даведацца пра самыя розныя падзеі этнічнага і сацыяльнага характару ў Вільні канца XIX — пачатку XX стагоддзя. Гарадское жыццё паказана ў самых розных праявах і праз вельмі спецыфічную (і дастаткова складаную для даследавання) прызму «заходнеруса» латышскага паходжання. Апрача інфармацыі пра расійскую і праваслаўную супольнасць Вільні з гэтай крыніцы можна даведацца пра польскае, яўрэйскае, беларускае жыццё горада.

Summary

The life of the inhabitants of Wilno according to Iwan Sprogis. „Us" and „them" against a background of urban daily living at the turn of the 20th century

Iwan (Jānis) Sprogis (1833-1918) — an important figure in the intellectual life of Wilno at the turn of the 20th century, archivist, researcher in folklore and activist in the Orthodox community. For over 50 years he kept a journal, which is an interesting historical source unfortunately rarely used in academic research. The article presents an outline of Iwan Sprogis's biography (mainly based on his autobiography dating from 1912) and information on the journals. They show the life of the inhabitants of Wilno through the perspective of the author's personal experiences and ideological convictions. Attention is paid to national and religious issues, especially to the complex character of the coexistence and competition between various urban communities under the conditions of repressions after the January rising, at the end of the 19th century, after the revolution of 1905 and in the years 1905-12. Sprogis's diaries contain information on the life of the Orthodox community (e.g. on building new Orthodox churches on the outskirts of Wilno), that of the Polish, Jewish, Belarusian, Lithuanian and Latvian communities; the activists of the „Western Ruthenian" movement, and urban events.

Streszczenie

Życie mieszkańców Wilna według Iwana Sprogisa. „Swoi" i „obcy" na tle miejskiej codzienności końca XIX — początku XX wieku

Iwan (Jānis) Sprogis (1833-1918) — jedna z ważnych postaci wileńskiego życia intelektualnego drugiej połowy XIX — początku XX wieku, archiwista, badacz folkloru i działacz społeczności prawosławnej. Przez ponad 50 lat prowadził dzienniki, które są ciekawym źródłem historycznym, niestety rzadko wykorzystywanym w badaniach naukowych.

W artykule przedstawiono zarys biografii Iwana Sprogisa (głównie na podstawie jego autobiografii z 1912 roku) oraz informacje na temat dzienników. Życie mieszkańców Wilna pokazano w nich poprzez pryzmat osobistych doświadczeń i ideowych przekonań autora. Zwrócono uwagę na kwestie narodowościowe i wyznaniowe, szczególnie na złożony charakter współistnienia i konkurencji pomiędzy różnymi społecznościami miasta w warunkach represji po powstaniu styczniowym, w końcu XIX wieku, po rewolucji 1905 roku oraz w latach 1905-1912.

W codziennych notatkach Sprogisa można znaleźć informacje na temat życia społeczności prawosławnej (np. o budowie nowych cerkwi na przedmieściach Wilna), polskiej, żydowskiej, białoruskiej, litewskiej oraz łotewskiej, działaczy nurtu „zachodnioruskiego”, wydarzeń miejskich.

Andrzej Tichomirow — historyk i kulturoznawca, doktorant w Instytucie Historii Nauki PAN. Autor ponad 30 artykułów. Zainteresowania badawcze: historia idei, historiografia XIX – początku XX wieku, mniejszości etniczne i wyznaniowe na Białorusi.

Сяргей Мяньчэня
(Мінск)

Культурна-асветніцкая функцыя народных чайных і народных дамоў у беларускіх губернях у канцы XIX — пачатку XX стст.

З 1894 года ў Расійскай Імперыі пачала рэалізоўвацца палітыка дзяржаўнай манаполіі на вытворчасць і продаж моцных алкагольных напояў, адначасова з гэтым дзяржава ўзяла курс на абмежаванне спажывання алкагольных напояў і барацьбу з п'янствам. З 1 ліпеня 1897 года ў Віленскай, Віцебскай, Гродзенскай, Ковенскай, Мінскай і Магілёўскай губернях, у выніку правядзення рэформы, былі створаны камітэты папячыцельства аб народнай цвярозасці. Іх асноўнай мэтай было правядзенне мерапрыемстваў па арганізацыі вольнага часу насельніцтва, абмежаванне празмернага п'янства, нагляд за нелегальным продажам алкаголю і прапаганда здаровага ладу жыцця. Губернскія камітэты папячыцельства аб народнай цвярозасці ствараліся пад кіраўніцтвам губернатараў, у іх падпарадкаванні знаходзіліся павятовыя камітэты на чале з мясцовымі прадвадзіцелямі дваранства. У склад камітэтаў уваходзілі прадстаўнікі фактычна ўсіх ведамстваў: царквы, сістэмы адукацыі і аховы здароўя, жандармерыі, суда і войска, чыноўнікі казённай, акцызнай і кантрольнай палат. Гэта давала камітэтам значныя магчымасці, але з іншага боку пераўтварала іх у бюракратычныя арганізацыі, члены якіх часцей за ўсё былі занятыя на асноўным месцы службы.

Асноўным відам устаноў папячыцельстваў аб народнай цвярозасці былі чайныя і народныя дамы. Колькасць чайных у беларускіх губернях была розная. Асабліва актыўна чайныя ствараліся ў першыя гады правядзення рэформы. Так, восенню 1898 года ў Віцебскім павеце было 7 народных чайных, а па губерні іх колькасць дасягнула да 50. У Магілёўскай губерні ў 1902 годзе налічвалася 128 чайных, 20 з якіх дзейнічала ў Аршанскім павеце[1]. У 1907 годзе ў Мінскай губерні налічвалася 22 чайных, Віленскай — 24, Віцебскай — 26, Магілёўскай — 31, Гродзенскай — 32[2]. Разам з падзеннем колькасці чайных, узра-

[1] С. В. Мяньчэня, *Арганізацыя работы чайных на Беларусі ў 1897-1914 гг. (па матэрыялах Віцебскай і Магілёўскай губерняў)*, [у:] *Научные труды Республиканского института высшей школы: Исторические и психолого-педагогические науки*, под ред. д. ф. н., проф. В. Ф. Беркова. В 2 частях, ч. 1, Минск 2014, с. 216.

[2] Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далей: НГАБ), фонд 2709, воп. 1, адз. з. 87, арк. 420.

стае колькасць народных дамоў. Гэтыя ўстановы былі падобныя на савецкія дамы культуры. У Магілёўскім народным доме размясцілася чайная, канцэртная зала на 500 месцаў, дзе праходзілі народныя спектаклі і чытанні, бібліятэка-чытальня, дзе дазвалялася як чытаць кнігі на месцах, так і браць на дом, начлежны прытулак на 5 пакояў з навесам для вазоў і коней. У садзе вакол дома арганізоўваліся народныя гулянні з феерверкамі, дзіцячымі гульнямі і выступленнем аркестраў[3].

Пры арганізацыі чайных быў выкарыстаны вопыт заходнееўрапейскіх кавярняў, якія паспяхова дзейнічалі ў Вялікабрытаніі, Германіі і Швецыі. Аднак замест кавы насельніцтву было вырашана прапанаваць чай, які каштаваў менш, карыстаўся большай папулярнасцю і нават лічыўся „нацыянальным напоем"[4].

Чайная павінна была стаць месцам, дзе можна было правесці вольны час, пагутарыць, дзе ў адрозненні ад дома людзі знаходзілі чысціню і камфорт. Акрамя арганізацыі продажу напояў і закусак, павінна была стаць месцам здаровага і карыснага адпачынку, дзякуючы настольным гульням, музычным інструментам, грамафонам, газетам і народным чытанням. Планавалася, што ў выпадку паспяховай дзейнасці народныя чайныя стануць фінансава самастойнымі ўстановамі і не будуць залежыць ад дзяржаўнай падтрымкі і прыватных ахвяраванняў. Поспехі дзяржаўных чайных прывялі б да ўзнікнення падобных прыватных устаноў. Як вынік, распаўсюджанне спажывання чаю павінна было прывесці да скарачэння спажывання алкаголю[5].

Мэтавай аўдыторыяй чайных лічыліся прадстаўнікі „простага народу" — сяляне і рабочыя. Разлічвалася, што заможныя людзі маюць магчымасць піць чай дома, і ў чайную дзеля гэтага не пойдуць. З гэтай нагоды, найбольш прымальным месцам для чайной у горадзе і мястэчку лічылася базарная плошча. У выпадку, калі чайная размяшчалася нават на суседняй вуліцы, тут назіралася рэзкае скарачэнне колькасці наведвальнікаў, у выніку чаго, чайная цярпела вялізныя страты[6].

На працягу дня асноўны кантынгент чайных складалі: з раніцы — рабочыя, вечарам — гандляры і рамеснікі, у базарныя дні з 12 да 16 гадзін — сяляне. Чайныя працавалі з 7 да 23 гадзін, напярэдадні святаў і святочных дзён да 18 гадзін, а ў святочныя дні з 12 гадзін[7].

[3] НГАБ, ф. 2296, воп. 1, адз. з. 5, арк. 56-57.
[4] *Значение чайных в борьбе с алкоголизмом*, Санкт-Петербург 1903, с. 10.
[5] Там жа, с. 13.
[6] НГАБ, ф. 2555, воп. 1, адз. з. 109, арк. 27.
[7] НГАБ, ф. 2709, воп. 1, адз. з. 2, арк. 65.

У абавязак сідзельцаў і загадчыкаў чайных уваходзіў падлік наведвальнікаў, што адлюстроўвалася ў штогадовых справаздачах.

Само памяшканне чайной павінна было дзяліцца на кухню, буфет, памяшканні для наведвальнікаў (белае і чорнае), асобныя памяшканні для пражывання сідзельцаў (адміністратараў) і прыслугі, калі яна мелася. Белае памяшканне прызначалася для больш заможных кліентаў, чорнае — для маламаёмных, акрамя таго тут дазвалялася курыць. Аднак на практыцы чайныя часцей размяшчаліся ў памяшканнях, дзе такі падзел быў немагчымы. Асобна вызначаўся і інтэр'ер памяшкання. Аклейка сцен шпалерамі лічылася надта непрактычнай з'явай, бо яны дастаткова хутка забруджваліся, што надавала памяшканню занядбаны выгляд, найбольш мэтазгодным лічылася пабелка сцен і фарбаванне панэляў. Сталы рэкамендавалася накрываць абрусам толькі ў белай частцы, астатнія ці аббіваліся кляёнкай, ці фарбаваліся пераважна ў шэры колер[8]. На сценах віселі іконы, партрэт імператара і карціны рознага зместу.

Наведваць чайную мог кожны з мэтай адпачыць, абагрэцца, схавацца ад дажджу, пры гэтым плата з яго не спаганялася, а персанал чайной не мог перашкодзіць гэтаму. Наведвальнікі чайных павінны былі паводзіць сябе ціха і сціпла, шум і лаянка забараняліся. Калі наведвальнік быў незадаволены дзейнасцю персаналу альбо якасцю прадуктаў, ён мог паскардзіцца загадчыку чайной, ці зрабіць запіс у кнігу скаргаў[9].

Прыбытак чайным павінен быў прыносіць продаж прадукцыі, аднак і тут надзеі арганізатараў не спраўдзіліся. Асартымент чайных не адрозніваўся разнастайнасцю і складаўся з чаю і халодных страў (часцей за ўсё булкі, баранкі і селядцы), акрамя гэтага чайныя ажыццяўлялі продаж тытуню, папярос, канцылярскіх тавараў і марак. Адна порцыя чаю ў сярэднім каштавала ад 4 да 6 капеек. Для параўнання, фунт сітнага хлеба каштаваў 3 капейкі, а за 6 капеек можна было набыць фунт ялавічыны другога гатунку[10]. Наведвальнік атрымліваў два чайнікі з кіпенем, 2-3 кавалкі цукру і пакет з чаем, запячатаны загадчыкам чайной. Прыгатаваць напой трэба было самастойна, буфетчыкам і сідзельцам заварваць чай кліентам катэгарычна забаранялася, каб пазбегнуць крадзяжу і падману кліента. Дадатковы цукар і чай павінны былі аплачвацца асобна[11]. Пры гэтым колькасць кіпеню і асоб на адну порцыю была неабмежавана і ў сярэднім складала 5-6

[8] НГАБ, ф. 2555, воп. 1, адз. з. 109, арк. 27адв.
[9] НГАБ, ф. 2555, воп. 1, адз. з. 113, арк. 141.
[10] «Двинский листок», 1900, 12 ноября, с. 4.
[11] НГАБ, ф. 2555, воп. 1, адз. з. 113, арк. 141.

чалавек. Прадугледжваўся таксама і продаж чаю кубачкамі за адну капейку, што было разлічана на бедных кліентаў і тых, хто не меў дастаткова часу.

Першапачаткова інтарэс насельніцтва да чайных, як да новай з'явы, быў дастаткова вялікі. Але асноўнае іх прызначэнне не зусім было зразумела. Так, у вёсцы Княжыцы Магілёўскага павета папячыцель Міхаіл Кадрэвіч арганізоўваў гутаркі з сялянамі аб карысці чаю і на першы раз частаваў іх за свой кошт[12]. З цягам часу народныя чайныя не вытрымлівалі канкурэнцыі з корчмамі і прыватнымі ўстановамі. Згодна з захаваўшыміся дадзенымі можна прасачыць дынаміку наведвання чайных у Магілёўскім павеце ў 1899-1905 гг.[13]:

Год	Колькасць чайных	Агульная колькасць наведвальнікаў	Сярэдняя колькасць наведвальнікаў на 1 чайную
1899	9	234 031	26 003
1900	10	300 961	27 360
1902	9	217 264	24 140
1903	9	183 919	20 435
1905	8	139 974	17 496

Большасць наведвальнікаў чайных складалі мужчыны. Жанчыны, занятыя хатняй гаспадаркай, публічныя месцы наведвалі не часта. Вясной і летам у час сельскагаспадарчых работ чайныя гублялі амаль усіх кліентаў, а некаторыя, каб не несці фінансавых страт, увогуле зачыняліся. Аднак і тыя, хто наведваў чайныя, вялікіх прыбыткаў не прыносілі. У справаздачы Чэрыкаўскага павятовага камітэта ў 1903 годзе пазначалася: «Главный элемент посетителей чайных составляют крестьяне, которые ходят в чайные для беседы и чтения, чаю требуют очень мало, из расчёта не тратить трудовую копейку на баловство, как они называют питьё чая»[14].

Калі ў справе распаўсюджвання чаю і замяшчэнні ім алкагольных напояў чайныя не дасягнулі вялікага поспеху, то ў галіне асветы і арганізацыі здаровага правядзення вольнага часу справа стаяла інакш.

[12] НГАБ, ф. 2296, воп. 1, адз. з. 1, арк. 24адв.

[13] С. В. Мяньчэня, *Установы Магілёўскага павятовага папячыцельства аб народнай цвярозасці (1897-1914 гг.)*, [у:] *Гісторыя Магілёва: мінулае і сучаснасць. Зборнік навуковых прац удзельнікаў IX Міжнар. навук. канф., 25-26 чэрвеня 2015 г., г. Магілёў*, уклад. А. М. Бацюкоў, І. А. Пушкін, Магілёў 2015, с. 128.

[14] *Отчёт о деятельности Могилёвского попечительства о народной трезвости за 1903 год*, Могилёв 1904, с. 10.

Кожны жадаючы мог бясплатна наведаць чайную з мэтай чытання газет і часопісаў, якія знаходзіліся тут у свабодным доступе. Наведвальнікі маглі азнаёміцца з мясцовымі губернскімі ведамасцямі і іншымі часопісамі і газетамі („Вокруг света", „Крестьянское хозяйство", „Русский паломник"), спіс якіх вывешваўся на сцяне. Асноўнай мэтай дадзеных выданняў было, як вызначалі ў Веліжскім павятовым камітэце: „предупреждение посредством, помещаемых в чайных патриотических изданий, дикой разнузданости простого населения уезда по политическому вопросу"[15]. На сценах чайной вывешваліся плакаты з правіламі гігіены і здаровага ладу жыцця, урадавыя пастановы (у чайных актыўна распаўсюджваліся матэрыялы, якія тлумачылі сэнс мерапрыемстваў рэформы Пятра Сталыпіна), рэкамендацыі па ўладкаванню гаспадаркі (карысць травасеяння, выкарыстання ўгнаенняў, замежны вопыт)[16]. Для наведвальнікаў тут знаходзіліся сталы для гульні ў лато і шашкі, музычныя інструменты. Былі грамафоны, паслухаць якія наведвальнікі прыходзілі ўсёй сям'ёй.

Пры чайных ствараліся бясплатныя бібліятэкі і чытальні, якія дазвалялі браць кнігі і перыядычныя выданні на абанемент, ці чытаць на месцы. Сярод рэкамендаваных выданняў для чытальняў была мастацкая літаратура, кнігі па гісторыі, геаграфіі, гаспадарцы, пажарнай бяспецы. Адміністрацыя чайных вяла ўлік чытачоў па прынцыпах узросту і веравызнання. Большасць чытачоў прадстаўлялі вучнёўскую моладзь, месцамі пераважалі яўрэі, што было абумоўлена спецыфікай гарадскіх паселішчаў беларускіх губерняў. Хрысціяне часцей за ўсё чыталі творы духоўнага зместу, кнігі, прысвечаныя сельскай гаспадарцы і перыядычныя выданні, яўрэі — кнігі па славеснасці, пажарнай бяспецы[17].

Цікавым фактам з'яўляецца знаходжанне тут беларускамоўных выданняў *Выбіраймася ў прочкі! Скарэй у Томск!* і *Слова аб праклятай гарэлцы і аб жыцці і смерці п'яніцы*. Выйшлі яны ў выглядзе ананімных гутарак, але па некаторых дадзеных можна з упэўненасцю назваць іх аўтарам беларускага краязнаўцу і гісторыка Аляксандра Ельскага (1834-1916). Першая брашура была прысвечана праблеме самавольнага перасялення ў Сібір, а вось *Слова аб праклятай гарэлцы...* (1900 г.) па сутнасці з'яўляецца першым антыалкагольным беларускім выданнем. Выданне складалася з дзвюх частак. Першая — „шчырая праўда" — прадстаўляе гістарычны экскурс аб з'яўленні і распаўсюджванні гарэлкі, палітыцы дзяржаўнай манаполіі і шкоднасці п'янства.

[15] НГАБ, ф. 2709, воп. 1, адз. з. 82, арк. 19.
[16] НГАБ, ф. 2296, воп. 1, адз. з. 8, арк. 3, 15.
[17] НГАБ, ф. 2709, воп. 1, адз. з. 61, арк. 48.

Вось як аўтар, для прыкладу, ацэньвае дзяржаўную палітыку „віннай манаполіі”: „былі пакасаваны у сіолах усе корчмы і заведзян так называемы „манаполь” казіонны, с цэлью штоб народ меў менш можнасці пьянстваваць, дурэць, губіць свае пажыткі, здароўя і душу”[18]. Але дадзеныя меры выклікалі зусім адваротную рэакцыю: „народ... як толькі уніклі корчмы, стаў піць бязабразна проста на уліцы, пры манаполях, стаў буяніць і гайдамачыць зверска, так, што часта ад таго бываюць крыміналы і калецтвы”[19]. Другая частка выдання — „казка” — верш аб жыцці і смерці п’яніцы, дзе п’янства вызначаецца як асноўная прычына занядбанасці гаспадаркі, беднасці і заўчаснай смерці:

„Сяло вышла у поля Юрью падзівіцца,
А іон тыц да шынку, каб на смерць запіцца.
Чэрці ж такі ўзялі да сваіога панства!
От які канец лайдацтва і пьянства!
Паслухайце людзі маю добру раду:
Няўлягайця ў чарку, калі робіць здраду!”[20]

Яшчэ адным накірункам культурна-асветніцкай дзейнасці стала правядзенне папячыцельствамі аб народнай цвярозасці народных чытанняў, месцамі правядзення якіх часта выступалі чайныя ці залі народных дамоў. Чытанні праводзіліся на разнастайную тэматыку і пры гэтым антыалкагольная тэматыка не была пераважнай. Для прыкладу, з 122 чытанняў, якія былі праведзены Віцебскім павятовым камітэтам папячыцельства аб народнай цвярозасці ў 1899 годзе, 48 былі чытаннем мастацкіх твораў, 46 мелі рэлігійны змест, 25 былі прысвечаны гістарычным падзеям, 13 — біяграфіям, 7 — геаграфічным звесткам, 3 — прыродазнаўству. З мастацкай літаратуры часцей за ўсё гучалі творы Аляксандра Пушкіна, Мікалая Гогаля і Усевалада Гаршына, гістарычная тэматыка ў асноўным датычылася асоб расійскіх імператараў і падзей расійскай гісторыі (Палтаўская бітва, вайна 1812 г. і інш.)[21].

Найбольшую цікавасць у насельніцтва выклікалі чытанні з „туманнымі карцінамі чароўнага ліхтара” (праектара), сюды людзі прыходзілі ўсёй сям’ёй і па некалькі разоў. Аднак зразумела, што наведваліся такія чытанні не столькі з-за цікаўнасці да інфармацыі, колькі з-за відовішча саміх чароўных ліхтароў. Але ўжо ў 1909 годзе Віцебскі

[18] А. І., *Слова аб праклятай гарэлцы і аб жыцці і смерці п’яніцы*, Пецярбург 1900, с. 4.
[19] Там жа, с. 5.
[20] Там жа, с. 9.
[21] НГАБ, ф. 2555, воп. 1, адз. з. 7, арк. 7, 29-30.

павятовы камітэт у сваёй справаздачы адзначаў, што правядзенне чытанняў немагчыма з прычыны недахопу сродкаў на набыццё новых камплектаў да чароўных ліхтароў, бо да старых карцін, як і да чытанняў насельніцтва згубіла ўсялякі інтарэс[22].

Якасць правядзення чытанняў і разнастайнасць іх тэматыкі залежала і ад асабістых якасцей, узроўню адукацыі і зацікаўленасці лектараў. У Мінску папулярнымі сярод насельніцтва былі лекцыі Мінскага таварыства дактароў па пытаннях гігіены, фізіялогіі і аховы здароўя[23]. Ахвотна наведвалі і чытанні аграномаў на сельскагаспадарчую тэматыку. Аднак часцей за ўсё лектарамі выступалі мясцовыя настаўнікі і святары, таму тэматыка была абмежавана сферай іх кампетэнцый. Акрамя таго чытанні праходзілі выключна на рускай мове, што змяншала аўдыторыю. Часам інфармацыя лектара не супадала з рэальнасцямі жыцця. Так апісвае „Наша Ніва" чытанне ў вёсцы Зубава Бельскага павета Гродзенскай губерні: „Поп паказваў лятарню чарадзейную (валшэбную), дзе былі абразы з святога жыцця. Потым пачытаў кніжку аб тым, як трэба гаспадарыць па-новаму. Мужыкі паслухаўшы казалі: дайце нам па 66 дзесяцін зямлі, дык мы ўжо патрапім гаспадарыць, беда толькі, што ў нас па 2 дзесяціны ўсяго, дык тут не пагаспадарыш"[24].

Дзеля павышэння якасці чытанняў Мінскі павятовы камітэт прапаноўваў арганізаваць плату настаўнікам за адно чытанне ў памеры 2 рублёў, аднак з-за недахопу фінансавання прапанова была перагледжана, і аплачваліся толькі тыя чытанні, што суправаджаліся выступленнем народных хароў[25]. Арганізацыя народных хароў лічылася вельмі важнай састаўной здаровага вольнага часу: „стройное хоровое пение всегда привлекает много слушателей... особенно важно здесь [*на тэрыторыі Беларусі — С. М.*], где есть костёлы с их органами"[26]. У гэтай справе лідарства належала Мінскай губерні, якая па колькасці хароў займала другое месца па імперыі, саступаючы толькі Пермскай[27]. Удзельнікі хароў выступалі пад час народных чытанняў, багаслужэнняў, урачыстых мерапрыемстваў.

Народныя дамы давалі магчымасць праявіць сабе аматарам тэатральнага мастацтва і азнаёміць з ім мясцовае насельніцтва, пераважнай большасці якога тэатр быў недаступны з прычыны вялікай адлег-

22 НГАБ, ф. 2555, воп. 1, адз. з. 239, арк. 1.
23 «Двинский листок», 1901, 25 дек., с. 3.
24 «Наша Ніва», 1908, № 3, с. 6.
25 НГАБ, ф. 132, воп. 1. адз. з. 5, арк. 26.
26 НГАБ, ф. 132, воп. 1, адз. з. 5, арк. 25-26.
27 *О роли попечительств о народной трезвости в борьбе с народным пьянством*, Петербург 1910, с. 9.

ласці ці высокіх коштаў на квіткі. У Магілёўскім народным доме тэатральная трупа складалася з аматараў, якія гралі бясплатна, адзіным прафесіяналам быў рэжысёр, прафесійны акцёр Падбярэскі. Квіткі на спектаклі каштавалі ад 7 да 80 кап., аднак публіка ў асноўным выкупляла толькі танныя квіткі, астатнія высылаліся ў выглядзе запрашэнняў. У антракце публіку забаўляў духавы аркестр з мясцовага сіроцкага дома[28]. Сцэны народных дамоў з'яўляліся пляцоўкамі для выступу і гастралюючых труп. Менавіта на сцэне Дзісненскага народнага дома ў жніўні 1910 года адбылося першае на тэрыторыі сучаснай Беларусі выступленне трупы Ігната Буйніцкага: „Дзісна не помніць такога збору народу. Інтэлігенцыя і просты народ усе шчыра віталі беларусаў; магучая ідэя нацыянальнага адраджэньня гарачымі праменьнямі сваімі ўсіх з'яднала, разварушыла застыгшыя сэрцы, заіскрыла выцьвяўшы ад сьпекі вочы і першае роднае слова са сцэны вітана было не аднэй сьлязой"[29].

Чайныя і народныя дамы з'яўляліся месцам правядзення ўрачыстасцей з нагоды святкавання 50-годдзя скасавання прыгоннага права (1911), 100-годдзя вайны з Напалеонам (1912), 300-годдзя дынастыі Раманавых (1913). З гэтай нагоды арганізоўваліся тэматычныя чытанні і раздача памятных лісткоў і брашур. Ладзіліся тут і дабрачынныя акцыі — латарэі на карысць бедных жыхароў (Дзісненская чайная ў 1909 годзе)[30], святкаванні Раства Хрыстова для навучэнцаў мясцовых школ і дзетак з маламаёмных сямей з раздачай падарункаў, выступленнямі фокуснікаў і дэманстрацыяй грамафона. Моладзь у чайных праводзіла танцавальныя вечары, запрашаючы музыкаў за свой кошт[31].

У Люцынскай гарадской чайнай у 1901 годзе ажыццяўлялася бясплатная раздача чаю жабракам. Мясцовымі ўладамі быў паказаны спіс з 15 самых бедных хрысціян, якія ў асенне-зімовы перыяд маглі атрымаць 2 шклянкі чаю штодня, аднак Віцебскі губернскі камітэт не толькі не пагадзіўся ўзяць такі прыклад, але і забараніў бясплатную раздачу, каб пазбегнуць хваляванняў[32]. У шэрагу чайных Віцебскай губерні (Віцебск, Рэжыца) была арганізавана бясплатная юрыдычная дапамога насельніцтву. Тут давалі кансультацыі па пытаннях зямельных спрэчак, перасялення ў Сібір, прызыву ў войска[33]. Але дадзеная практыка была асабістай ініцыятывай асобных сяброў папячыцельства аб народнай цвярозасці і шырокага распаўсюджвання не атрымала.

[28] НГАБ, ф. 2296, воп. 1, адз. з. 5, арк. 56.
[29] «Наша Ніва», 1910, № 35.
[30] «Наша Ніва», 1909, № 35-36.
[31] НГАБ, ф. 2709, воп. 1, адз. з. 79, арк. 3.
[32] НГАБ, ф. 2709, воп. 1, адз. з. 61, арк. 96
[33] НГАБ, ф. 2709, воп. 1, адз. з. 79, арк. 224адв.

Вялікія выдаткі на ўтрыманне чайных, скарачэнне дзяржаўнага фінансавання папячыцельстваў аб народнай цвярозасці прывялі да паступовай ліквідацыі народных чайных і дамоў. Ролю, якую яны гралі ў жыцці насельніцтва, можна вызначыць па наступных дакументах. Прывядзем вытрымку з ліста калежскага асэсара Івана Дуброўскага ў Віцебскі павятовы камітэт аб народнай цвярозасці з нагоды закрыцця чайной у горадзе Сураж: „от христианского населения заштатного города Суража имею честь почтительно просить Витебский уездный комитет (...) не закрывать в Сураже народной чайной, оказавшей населению пользу отрезвлением, просвещением (...) возможностью обогреться (...) отвлечься от скуки и поучиться чему-либо доброму и полезному. Трезвое же и просвещённое население более способно и к угождению Богу, и к исправному отбытию государственных повинностей, что в общем вполне способно пополнить государственному казначейству быть может получаемый какой-либо сравнительный недобор”[34]. Сама мэтавая аўдыторыя чайных — сялянства — таксама бачыла плён у захаванні дадзеных устаноў. Сяляне Круглянскай воласці Магілёўскага павета, звяртаючыся да губернатара з нагоды закрыцця чайной у сакавіку 1906 года, пазначалі: „закрыть чайную, значит лишить нас духовной пищи и света и отдать в руки евреев (...) снова будем искать убежища в еврейских притонах, где нас будут обдирать. Было так хорошо: зайдешь в чайную, увидишь здесь святую икону, послушаешь чтения, которые здесь проводятся и с удовольствием идешь домой”[35].

Такім чынам, народныя чайныя і дамы папячыцельстваў аб народнай цвярозасці павінны былі стаць цэнтрамі культурнага жыцця і адукацыі насельніцтва і садзейнічаць абмежаванню спажывання алкаголю, але гэтыя мэты не супадалі з рэчаіснасцю. Па-першае, гэтыя ўстановы павінны былі стаць фінансава самастойнымі пры аказанні шэрагу бясплатных паслуг і нізкім узроўні жыцця мэтавай аўдыторыі. Па-другое, ігнараваліся этна-канфесійныя асаблівасці Беларусі, адукацыя і асвета насіла афіцыйна рускі характар, колькасць чытанняў і выданняў на беларускай мове была абмежавана. Па-трэцяе, ігнаравалася прыватная ініцыятыва, а бюракратызацыя працэсу прывяла да спынення дзейнасці большасці чайных. Па-чацвёртае, чайныя і народныя дамы ў асноўнай сваёй масе не маглі даць насельніцтву нічога акрамя „духоўнай ежы” і не вытрымалі канкурэнцыі з боку піцейных устаноў, дзе адпачывалі са значна меншай карысцю „і душой, і целам”.

[34] НГАБ, ф. 2555, воп. 1, адз. з. 146, арк. 28.
[35] НГАБ, ф. 2296, воп. 1, адз. з. 4, арк. 17.

Summary
The cultural and educational function of tea-houses and community centres in the Belarusian governorates at the turn of the 20th century

The article is devoted to cultural and educational activities of tea-houses and community centres run by committees supporting citizens' sobriety. The facilities offered access to periodicals and published government regulations, provided leisure activities, organized libraries and reading rooms, as well as public readings and charity events. The author emphasizes that the goals of the tea-houses and community centres were not achieved due to insufficient funding, bureaucracy, inadequate legislation and people's illiteracy, as a result of which most of those institutions were closed down.

Streszczenie
Kulturalno-oświatowa funkcja herbaciarni i domów ludowych w guberniach białoruskich w końcu XIX i na początku XX w.

Artykuł dotyczy działalności kulturalno-oświatowej herbaciarni i domów ludowych prowadzonych przez komitety popierania trzeźwości ludowej. Placówki te proponowały ludności dostęp do prasy, w tym urzędowej, zapewniały pożyteczne spędzanie czasu, organizowały biblioteki i czytelnie, urządzały wspólne czytania i przedsięwzięcia dobroczynne. Autor podkreśla, że postawione przed herbaciarniami i domami ludowymi cele nie zostały osiągnięte z powodu niedostatecznego finansowania, biurokracji, niedoskonałości prawa, analfabetyzmu ludności, co z kolei doprowadziło do likwidacji większości tego rodzaju placówek.

Siarhiej Miańčenia — starszy wykładowca w Katedrze Dyscyplin Społeczno-Humanistycznych Białoruskiego Państwowego Uniwersytetu Rolniczo-Technicznego w Mińsku. Zainteresowania badawcze: historia najnowsza Białorusi.

Oleg Łatyszonek
(Białystok)

Ihnat Abdzirałovič i początki białoruskich rozważań nad przynależnością cywilizacyjną swojego kraju

Położenie Białorusi na pograniczu chrześcijańskiego Wschodu i Zachodu, uosabianych przez Bizancjum i Rzym, a sprowadzanych zazwyczaj do wymiarów Rosji i Polski, stanowiło i stanowi dla Białorusi poważny problem kulturowy i polityczny, a także wyzwanie dla białoruskich historiozofów. Zgodnie bowiem z teorią wielości cywilizacji, są one dla siebie wzajemnie nieprzetłumaczalne, a konwergencja między nimi jest niemożliwa. Dlatego też dzieje białoruskiej myśli narodowej to w znacznej części historia prób zrozumienia i przezwyciężenia dzielących Białorusinów różnic wyznaniowych i kulturalnych.

Podwaliny koncepcji wielości cywilizacji położył rosyjski uczony Nikołaj Danilewski, a nim znalazła odzwierciedlenie w myśli białoruskiej, rozwinęli ją twórczo Konstanty Leontiew i Oswald Spengler.

Nikołaj Danilewski w swoim klasycznym dziele *Rosja a Europa* odrzucił pojęcie wspólnych dziejów ludzkości. Wyróżnił typy historyczno-kulturowe, których rozwojem miało rządzić pięć praw: pokrewieństwo językowe, konieczność niepodległości politycznej, nieprzekazywalność cywilizacji, różnorodność i siła elementów składowych typu (federacja państw) oraz krótkość okresu rozkwitu cywilizacji. Poprzez wydzielenie typów kulturowo-historycznych Danilewski stworzył prototyp klasycznej teorii wielości kultur. Europa była w jego oczach polem zmagań dwóch takich typów: romano-germańskiego i najmłodszego — słowiańskiego. Według rosyjskiego uczonego Białorusini należą rzecz jasna do słowiańskiego typu historyczno-kulturowego. Rosyjski uczony zaliczał „plemię” białoruskie, obok wielkoruskiego i małoruskiego (czyli ukraińskiego), do aktywnych obywateli Rosji, utożsamiających się z tym państwem. Polaków natomiast uważał za element temu państwu wrogi[1]. Przyczynę tej wrogości upatrywał w złym wpływie duchowieństwa katolickiego i szlachty na lud polski. Mimo iż poddany przemożnemu wpływowi kultury zachodnioeuropejskiej, Polak zdaniem Danilewskiego nie mógł stać się prawdziwym Europejczykiem, a jedynie zepsutym Słowianinem[2]. Tak więc Polska to według niego odwieczna zdrajczyni Słowiańszczyzny, a szlachta na wszelkie sposoby dąży do przywrócenia swojego panowania nad milionami ruskiego ludu,

[1] Н. Я. Данилевский, *Россия и Европа*, Москва 1991, с. 410.
[2] Tamże, s. 395.

w ogóle nie przejmując się głoszoną przez samą siebie zasadą narodowości. Ze wszystkich krajów słowiańskich tylko Polska może liczyć na przychylność Europy, bo jest obrazem tego, jak Europa chciałaby przerobić innych Słowian, by ich zniewolić[3].

W związku z powyższym Danilewski widział konieczność wyparcia polskich wpływów z zachodnich obszarów Cesarstwa Rosyjskiego, a więc i z Białorusi[4]. Na ogół sprawa polska była dla Danilewskiego najtrudniejszym problemem w konstruowaniu wymarzonego przezeń Związku Wszechsłowiańskiego, który miał być państwową emanacją cywilizacji słowiańskiej. W jego pismach brak ostatecznego rozwiązania tej kwestii[5].

Wielki krytyk Danilewskiego, Konstantin Leontiew, uważał, że wspólnota słowiańska jest mało istotna w porównaniu ze wspólnotą wyznaniową wschodniego chrześcijaństwa — bizantyńską. O Białorusi nie wspomina w ogóle, ale pewne wnioski można wysnuć z jego wypowiedzi o „Małorosji" (czyli Ukrainie). O dziwo, „Małorosja" jest dla niego osobnym krajem, a „Małorossowie" — cudzoziemcami, tak jak Niemcy, Anglicy czy Turcy[6]! Niemniej jednak ci „Małorossowie" dowiedli jego zdaniem, że wolą zjednoczenie z Rosją niż związek z Polską, mimo wielu polskich cech w ich kulturze materialnej i duchowej[7]. Zapewne to samo powiedziałby o Białorusinach.

Oswald Spengler wyłożył swój pogląd na historię w dziele *Zmierzch Zachodu*. Jego idee są na tyle bliskie pomysłom Danilewskiego, że można domniemywać inspirację ze strony rosyjskiego myśliciela, chociaż w swoim dziele do jego koncepcji się nie odwołuje[8]. Typom kulturowo-historycznym Danilewskiego odpowiadają u Spenglera wielkie kultury, wzajemnie nieprzenikliwe. Oryginalnym pomysłem Spenglera jest rozróżnienie pojęć kultury i cywilizacji. Kultura to według niego pierwotny, twórczy okres życia społecznego organizmu, czas religii, tradycji, rycerskiego etosu, poszanowania wyższego autorytetu. Po okresie kultury następuje cywilizacja, okres, w którym zaczyna dominować nauka, postęp, militaryzm i kult rozumu. O ile energia człowieka kultury skierowana była do wewnątrz, energia człowieka cywilizacji kieruje się na zewnątrz, a jego działania dominuje pogoń za zyskiem i dobrami materialnymi. Mimo tej zewnętrznej krzątaniny, w rzeczywistości mamy do czynienia ze stagnacją kultury.

[3] Tamże, s. 321.

[4] Tamże, s. 390-395.

[5] J. Diec, *Cywilizacje bez okien. Teoria Mikołaja Danilewskiego i późniejsze koncepcje monadycznych formacji socjokulturowych*, Kraków 2002, s. 97.

[6] К. Н. Леонтьев, *Византизм и славянство*, [w:] *Россия глазами русского. Чаадаев, Леонтьев, Соловьев*, отв. ред. и автор вступ. статьи А. Ф. Замалеев, Санкт-Петербург 1991, с. 183.

[7] Tamże, s. 216.

[8] A. Kołakowski, *Spengler*, Warszawa 1981, s. 20-21.

Zdaniem Oswalda Spenglera, Zachód rozciągał się od Warszawy do San Francisco[9]. „Po tamtej stronie Wisły" rozpościerał się Wschód[10]. Poprowadzenie przez Spenglera granicy Zachodu i Wschodu po Wiśle można złożyć na karb jego klasycznego wykształcenia. W zasadzie jednak szło mu tylko o to, że „od Polski po Amur" rozpościerała się w jego przekonaniu Rosja[11]. Granica między tymi krajami była przy tym według Spenglera granicą nie dwóch narodów, lecz dwóch światów. Podczas gdy na Zachód padał już cień zmierzchu, ponieważ wszedł w okres cywilizacji w XVIII w., rosyjskość była dopiero zapowiedzią kultury, gdyż początek kultury rosyjskiej filozof wyznaczał na koniec XV w. Kultura rosyjska byłaby więc jedyną żywą kulturą na świecie, gdyż inne niż Zachód kultury były jeszcze starsze. Na swoje nieszczęście kultura rosyjska została poddana pseudomorfozie. Pod tym terminem Spengler rozumiał wpływ starszej kultury na młodszą, jeszcze nie ukształtowaną, której starsza narzuca obcy jej język formy. W wypadku Rosji chodzi rzecz jasna o wpływ Zachodu, poczynając od reform Piotra I po bolszewizm[12].

Rosjan w ogóle nie uważał za naród, jak niemiecki czy angielski; jego zdaniem zawierali w sobie możliwości wielu przyszłych narodów, niczym Germanie z czasów Karolingów[13]. Tak więc Białorusini byliby dla Spenglera (gdyby o nich słyszał) możliwością narodu w ramach wielkiej kultury rosyjskiej. Jako tacy, należeliby w klasyfikacji Spenglera do ludów „kolorowych", tak jak i reszta mieszkańców Rosji[14].

Ogólnie można stwierdzić, że uznając w zasadzie przynależność Białorusi do cywilizacji wschodniej (słowiańskiej, bizantyńskiej czy rosyjskiej), zauważano obecność na jej terytorium elementów kultury zachodniej, łacińskiej w związku z historycznym rozprzestrzenieniem się katolicyzmu.

Białoruskie rozważania nad własną tożsamością na początku XX w. sprowadzały się do określania swojego miejsca pomiędzy Polską a Rosją, wykorzystującymi do własnych celów katolicyzm i prawosławie. W zgodnej opinii badaczy białoruskiej myśli narodowej właściwe dociekania tożsamości Białorusinów zapoczątkowali Ihnat Kančeŭski i Uładzimir Samojła[15].

[9] O. Spengler, *Duch pruski i socjalizm*, [w:] Tenże, *Historia, kultura, polityka. Wybór pism*, wybór i wstęp A. Kołakowski, przekł. A. Kołakowski i J. Łoziński, Warszawa 1990, c. 155.

[10] Tenże, *Powinności polityczne młodzieży niemieckiej*, [w:] Tenże, *Historia...*, s. 244.

[11] Tamże, s. 244.

[12] Zob.: O. Spengler, *Zmierzch Zachodu. Zarys morfologii historii uniwersalnej*, skrót H. Werner, przełożył i przedmową opatrzył J. Marzęcki, Warszawa 2001, s. 302-306.

[13] O. Spengler, *Duch...*, s. 228.

[14] Tenże, *Pesymizm?*, [w:] Tenże, *Historia...*, s. 80-82.

[15] Zob.: В. Акудовіч, *Сучасная беларуская філасофія: гісторыя паўставаньня*, сайт «Беларускі Калегіюм», дата доступу: 16.10.2016, <http://old.belcollegium.org/antalohija/art02.htm>; У. Конан, *Беларуская нацыянальная ідэя: трады-*

Ihnat Kančeŭski opublikowal w 1921 r. pod nazwiskiem Ihnat Abdziraŀovič broszurę pt. *Odwiecznym szlakiem. Badanie białoruskiego światopoglądu*[16]. Kančeŭski był człowiekiem bardzo młodym — urodził się w 1896 r. w Wilnie. Jego ojciec Włodzimierz był sekretarzem okręgowego sądu wojskowego. Tutaj też Ihnat ukończył w 1913 r. szkołę realną. Studiował w petersburskim Instytucie Technologicznym, ale bardziej interesowały go literatura i filozofia, przyłączył się także do białoruskiego ruchu narodowego. Przeniósł się do Moskwy i podjął studia na wydziale historyczno-filologicznym Uniwersytetu Moskiewskiego. W czasie pierwszej wojny światowej w 1916 r. powołano go do wojska; po szkole wojskowej w stopniu chorążego (*praporszczika*) walczył na Froncie Rumuńskim. W czasie rewolucji lutowej znalazł się na Ukrainie. Był zwolennikiem programu partii socjalistów-rewolucjonistów (eserów). Jesienią 1917 r. Kančeŭski wstąpił na wyższe kursy kooperatywne przy Ludowym Uniwersytecie im. A. Szaniawskiego w Moskwie. Po ich ukończeniu pracował w związku hodowców lnu w Smoleńsku, a po proklamowaniu Białoruskiej SSR — w Mińsku jako instruktor w Radzie Rolnictwa Ludowego, a później w centralnym Związku Spożywczych Towarzystw Białorusi. Po zajęciu Mińska przez Polaków przeniósł się do Wilna, chociaż na początku 1920 r. władze Mińskiego Białoruskiego Instytutu Pedagogicznego oferowały mu posadę wykładowcy. W Wilnie Kančeŭski był członkiem Białoruskiego Towarzystwa Naukowego, prowadził też uczniowskie kółko geograficzne w Gimnazjum Białoruskim. Założył również białoruskie kółko jogi. Publikował w białoruskiej prasie swoje wiersze i artykuły. Zmarł na suchoty na początku 1923 r.[17]

Pseudonim Abdziraŀovič, pod którym przeszedł do historii białoruskiej filozofii i literatury, Kanczeŭski wziął z powieści Maksima Hareckiego „Dwie dusze" — tak nazywał się jej bohater, rozdarty między białoruskością a rosyjskością.

цыі, сучасныя праблемы і прагнозы на будучыню, [w:] *Матэрыялы канферэнцыі «Беларуская нацыянальная ідэя» (Гародня, 18-19 красавіка 1999 г.)*, сайт «Беларусь — Наша Зямля», дата доступу: 15.10.2016, <http://nashaziamlia.org/2006/04/23/58/>; Г. Клімовіч. *Беларускі філасофскі ландшафт першай паловы XX стагоддзя*, «Вестник Полоцкого государственного университета, серия E: Педагогические науки. Философия», 2014, № 15, с. 76.

16 І. Абдзіраловіч, *Адвечным шляхам. Дасьледзіны беларускага сьветагляду*, Вільня 1921, Львоў 2007; сайт «Беларуская Інтэрнэт-Бібліятэка Kamunikat.org», <kamunikat.org/download.php?item=3584-2.pdf>; І. Абдзіраловіч, *Адвечным шляхам: Дасьледзіны беларускага сьветагляду*, прадм. С. Дубавец, Мінск 1993. W języku polskim fragment zob.: I. Kanczeuski, *Odwiecznym szlakiem*, przeł. Cz. Seniuch, „Krasnogruda", 2000, nr 12, s. 207-210.

17 С. Ф. Дубянецкі, *Канчэўскі Ігнат*, [w:] *Беларуская энцыклапедыя*, т. 8, Мінск 1999, с. 16; *Myśl białoruska XX wieku. Filozofia, religia, kultura (Antologia)*, wybór tekstów, wstęp i opr. J. Garbiński, Warszawa 1988, s. 73.

Odwiecznym szlakiem Kanczeŭskiego-Abdzirałoviča to esej filozoficzny[18]. Według jego autora białoruskość przyjmowana jest zazwyczaj jako coś bardzo niewyraźnego. Białoruski filozof w zasadzie zgadza się z takim określeniem. Jego zdaniem przyczyną tego, że lud białoruski nie stworzył wyraźnej kultury, jest „tragedia ducha", którą obok Białorusinów przeżyły tylko nieliczne europejskie narody — Białoruś od X wieku do czasów współczesnych autorowi była faktycznie polem walki dwóch kierunków europejskiej kultury: wschodniego i zachodniego. „Granica obu wpływów, dzieląc Słowiańszczyznę na dwa obozy, przechodzi przez Białoruś, Ukrainę i kryje się w krajach bałkańskich"[19]. Nie jest to jednak granica ciągła — jego zdaniem Wschód i Zachód toczą ze sobą nieustającą walkę w duszy Białorusina. Kierunki te Abdzirałovič nazywa też typami kulturowymi, niewątpliwie wzorując się na Danilewskim.

Wschód, inaczej Bizancjum, Abdzirałovič utożsamia właściwie ze wschodnią Słowiańszczyzną. Za najbardziej charakterystyczną cechę Słowian Wschodnich uznaje skłonność do skrajności, wyrazistości, określoności. Słowianie ci nie lubią zaś niczego połowicznego; wiecznie szukają jakiejś ogólnej, jednolitej formy. Wykutą według bizantyńskiego wzoru moskiewską państwowość cechuje skłonność do wyraźnej jednoczącej formy, do ostatecznego i bezwarunkowego wprowadzenia jej w życie, która przejawia się w idei jedynej władzy politycznej, wcześniej znajdującej wyraz w haśle „Cała władza w ręce cara", a w czasach współczesnych autorowi — „Cała władza w ręce Rad". Człowiek Wschodu uważa, że jego życie powinno mieć określony sens, że ukrywa się w nim jakaś jedynie prawdziwa istota, którą właśnie trzeba określić. Z tej przyczyny na Wschodzie nie mogą istnieć obok siebie dwie przeciwstawne idee. Jakakolwiek walka na Wschodzie trwa aż do zupełnego wytępienia przeciwnika, a ustępstw nie czyni się nawet w najmniejszych drobiazgach.

Zupełnie inne stosunki właściwe są według białoruskiego filozofa Zachodowi. Tutaj po walkach dochodzi do uspokojenia i współżycia. Podstawą europejskich stosunków jest mianowicie kompromis. Kultura Zachodu wyrosła w walce ze skrajnymi prądami, które chciały opanować życie całkowicie. I tak katolicyzm zrodził mnóstwo wyznań protestanckich; nie zdołano też zrealizować idei Świętego Imperium, które rozpadło się na kilka różnych państw. Nawet europejski socjalizm musiał się pogodzić z kapitalizmem. Taki jest los na Zachodzie każdej szerokiej idei, która chciałaby objąć wszelkie aspekty życia; na Zachodzie taką ideę zetrą, skrócą, obwa-

[18] Т. Слінка, *Праблема беларускай ідэнтычнасці ў тэксце Ігната Абдзіраловіча „Адвечным Шляхам"*, Мінск 2005, сайт «Беларускі Калегіюм», дата доступу: 15.10.2016, <http://old.belcollegium.org/lekcyji/litaratura/slinka01.htm>.

[19] І. Абдзіраловіч, *Адвечным...*, Вільня 1921, Львоў 2007, с. 3-4.

rują tysiącami kompromisów. W życiu politycznym, w przeciwieństwie do Wschodu, gdzie władza ma być w jednych rękach, czy to cara, czy to klasy, na Zachodzie władza jest podzielona między panujące klasy, lecz nikt nie ma pełnej władzy i nikt nie jest całkowicie jej pozbawiony. To samo dotyczy siły ekonomicznej, i własności nie jest pozbawiony nawet proletariat, co jest zupełnie niemożliwe na Wschodzie. Zdaniem autora nawet taka umiarkowana amerykańska idea jak Liga Narodów poniosła klęskę, bo w Europie wydawała się zbyt radykalna. Z tego wypływa rozpylenie życia, istnienie wielu osobnych, niczym niezwiązanych cząstek.

Autor dostrzega jednak, że określoność obu kulturowych typów wraz z upływem czasu bardzo się popsuła w wyniku wymieszania i współcześnie trudno mówić o istotnej różnicy między bizantynizmem i latynizmem, mimo zachowania widocznej odrębności.

Zdaniem Abdzirałoviča, przez długie wieki Białorusini stali na rozdrożu. Wahanie między Wschodem a Zachodem i szczery brak przychylności do jednego i drugiego to podstawowa cecha historii narodu białoruskiego. Białorusini tylko z formy byli katolikami lub prawosławnymi. Szukali nowego wyrazu w reformacji, ale ta szybko przeminęła, nie wywierając większego wpływu. Tylko najgorsze elementy narodu, wcześniej szlachta, a później część inteligencji, oderwały się od ludu, który zaczął żyć własnym życiem, kierując się ideałami i przekonaniami swej dawnej pogańskiej wiary.

Za postaci archetypiczne w białoruskich dziejach filozof uważa połockiego władcę Wsiesława Czarodzieja, budowniczego soboru św. Sofii, jednocześnie uchodzącego za wilkołaka. Przychylność do starej pogańskiej wiary spowodowała, że w XIII w. Białoruś złączyła się z pogańską Litwą. Z czasem jednak białoruska niewyraźność i wahanie stały się fatalne. Co ciekawe i bardzo rzadkie w białoruskiej nauce i publicystyce, za najbardziej odpowiedzialnego za ten fatalny obrót spraw uważa wielkiego księcia litewskiego Witolda. Brak pozytywnej polityki w stosunku do białoruskiej arystokracji i ludu doprowadziły w końcu do sukcesu Moskwy, która z pomocą bizantyńskiej kultury i przynależnej do niej idei samowładztwa stworzyła potężne państwo i wygrała ostatecznie z Litwą-Białorusią walkę o zjednoczenie „całej Rusi". Białoruś straciła niepodległość państwową i możliwość wyrażenia swojego kulturalnego oblicza. Jak zauważa filozof, wahaniom tym zaczyna towarzyszyć „błądzenie po naszym kraju granicy państwowej"[20], przesuwającej się ze wschodu na zachód i z powrotem (warto przypomnieć w tym miejscu, że esej Kančeŭskiego powstał tuż po traktacie ryskim 1921 r., dzielącym Białoruś między Polskę i bolszewicką Rosję).

[20] Tamże, s. 6.

Jako przykład doprowadzania przez Wschód do absurdu jednakowej formy Abdzirałovič podaje dążenie do całkowitego „zmoskalenia" Białorusinów. Według niego rusyfikatorzy nie rozumieli, że wraz z białoruskością Białorusini tracą „lepszą część człowieczeństwa"[21]. Ratunku oczekiwali Białorusini od Zachodu. Co prawda, stwierdza autor, najbliższym Zachodem byli dla nich Polacy, którzy nadali zachodnim wpływom specyficzny, słowiański charakter. Polska nie wierzy jednak w swoje słowiańskie przeznaczenie, a jej mesjanizm jest ukształtowany na wschodnie kopyto, gdyż jego twórcą jest Białorusin z pochodzenia — Mickiewicz. Mickiewiczowski mesjanizm był tylko sztuczną ozdobą na bardzo od niego dalekiej, lecz zrozumiałej dla prawdziwego Polaka „idei jagiellońskiej", sprowadzonej do marzeń o Polsce „od morza do morza"[22]. Tak więc ani zachodnia, ani wschodnia kultura nie zapewnią wolnego rozwoju białoruskiego ducha, bo zwracają się doń w formie gwałtownego, ludożerczego wręcz mesjanizmu. Wolną twórczość we wszystkich dziedzinach życia może zapewnić Białorusinom tylko stworzenie własnych, białoruskich form życia. Duch narodowy zawsze jest mocniejszy i czystszy wśród narodów uciskanych. Wraz z początkiem realizacji własnej państwowości, wraz z jej uciskiem duch narodowy jest postponowany, albo całkiem ginie, jak na przykład w Rosji czy Polsce. Należy więc stanowczo unikać niebezpieczeństwa stworzenia własnego, białoruskiego mesjanizmu.

Dziesięciowiekowe wahania świadczą zdaniem Abdzirałoviča o tym, że Białorusini, Ukraińcy i Słowianie bałkańscy nie potrafili przyłączyć się ani do wschodniego, ani zachodniego kierunku kulturowego. Z tej też przyczyny, konstatuje autor, uchodzą za „narody dzikie".

Białoruski filozof widzi możliwość ratunku dla swojego narodu w upadku tego, co dotychczas uważane było za „kulturę", a przez to zdjęciu z narodu białoruskiego odwiecznych łańcuchów i wyzwolenia duszy Białorusina. Naród białoruski powinien wstąpić, czy też raczej powrócić na „szlak Skaryny". Franciszek Skaryna z Połocka na początku XVI w. przetłumaczył i wydał białoruską Biblię, występował przy tym jako chrześcijanin, a nie katolik czy prawosławny. Jego wyznanie długo budziło kontrowersje, chociaż dziś można stwierdzić z całą pewnością, że był pierwszym katolikiem w prawosławnej rodzinie[23]. Zdaniem Abdzirałoviča, szlak Skaryny powi-

[21] Tamże, s. 10.

[22] Określenie „od morza do morza" Abdzirałovič podał w polskim oryginale. Tamże, s. 11.

[23] Wszelkie wątpliwości w tej sprawie, których źródłem było przypisanie Skarynie imienia Jerzy (*Georgius*) w jednym z dokumentów, długo znanym tylko z kopii, rozwiał J. Halenczanka, publikując oryginał dokumentu, w którym Skaryna występuje nie jako *Georgius*, lecz jako *egregius*, Г. Галенчанка, *Канец застарэлага міфу: новы дакумент пра Скарыну*, [w:] *Полацк: карані нашага радавода. По-*

nien doprowadzić Białorusinów do zbudowania nowego ogólnoludzkiego ideału. Fragmenty eseju odnoszące się do potencjalnej, własnej białoruskiej formy twórczej pracy we wszelkich dziedzinach są najsłabsze. Zapewne przyczyną była niechęć autora do formy jako takiej, z czego wypływała jego deklarowana wprost przychylność dla anarchizmu. Jako jedyny znany sobie przejaw jednoczenia się wolnych jednostek w dziejach białoruskiego i ukraińskiego chłopstwa Abdziraŀovič wskazuje Sicz Zaporoską, którą uważa za rodzaj bractwa rycerskiego. Żałuje też, że w czasach wszechwładnego państwa takie bractwo nie może istnieć. Tak więc współczesnym sposobem łączenia się wolnych jednostek miał być ruch spółdzielczy, w który autor był osobiście zaangażowany.

Największy wpływ na Abdziraŀoviča wywarł Nietzsche, od którego przejął takie idee, jak przewartościowanie starych ideałów, „stworzenie własnych form życia", sprzeciwienie się przymusowi w jakichkolwiek przejawach i życia jako największej wartości. Historiozofia Abdziraŀoviča pochodzi przede wszystkim od Nikołaja Danilewskiego, Konstantina Leontiewa i Oswalda Spenglera. Niemniej jednak, jak twierdzi białoruska badaczka Taciana Ślinka, dla białoruskiego filozofa nie do przyjęcia okazał się europejski pesymizm Spenglera, rosyjsko-bizantyński mesjanizm Leontiewa i pewien amoralizm politycznej doktryny Danilewskiego[24].

Abdziraŀovič nie jest w swoim tekście teoretykiem wielości cywilizacji *sensu stricto*, gdyż sytuacją poza kontynentem europejskim się nie zajmuje. O tym, że przejawiał ciekawość innych cywilizacji, dobitnie świadczy jednak jego czynne zainteresowanie jogą. Przedstawiona przez białoruskiego historiozofa dychotomia Wschodu i Zachodu jasno wskazuje przy tym, że widział w nich dwie przeciwstawne jednostki cywilizacyjne. O tym, że cywilizacje (typy, kierunki kulturowe) są według białoruskiego uczonego w zasadzie dla siebie niezrozumiałe, świadczy też jego przekonanie, że współczesne narody europejskie przejęły z kultury starożytnej „wyłącznie formę w państwowości, religii i prawie, lecz ducha helleńsko-rzymskich narodów przejąć nie zdołały". Jest to oczywiste odwołanie się do historiozofii Spenglera.

Zachód i Wschód według Abdziraŀoviča to w konkretnej sytuacji Białorusi wciąż Polska i Rosja, niemniej jednak badacz ten jako jedyny z Białorusinów tej epoki jasno określił, co przez Zachód i Wschód rozumie. Posługuje się tutaj kategorią typów kulturowych, zapożyczoną od Danilewskiego, chociaż nie używa terminów romańsko-germański czy słowiański, a łaciński i bizantyński, właściwszych Leontiewowi. O ile opis Zachodu

лацкая зямля як сацыякультурная прастора ўзнікнення і развіцця беларускага этнасу і нацыянальнай дзяржаўнасці, Полацк 1996, s. 72-77.

24 Т. Слінка, *Праблема...*

pióra Abdzirałoviča przedstawia cywilizację zachodnioeuropejską, to opis Wschodu, zwanego też przez białoruskiego filozofa Bizancjum, jest mocno „przemoskwiony”[25].

Białoruś jest według Abdzirałoviča, tak jak i później dla Samuela Phillipsa Huntingtona, krajem na rozdrożu, nie umiejącym określić swojej cywilizacyjnej przynależności. Ujmując to inaczej, cała Białoruś jest cywilizacyjnym pograniczem. Stan ten stał się dla Białorusi niebezpieczny, ponieważ wahaniom cywilizacyjnym zaczęły towarzyszyć zmiany granic. Abdzirałovič nie jest jednak cywilizacyjnym fatalistą — wierzy w przezwyciężenie przez Białorusinów niszczącej ich dychotomii Wschód-Zachód poprzez odwołanie się do źródeł własnej kultury i ogólnoludzkich ideałów.

Drugim po *Odwiecznym szlakiem* Abdzirałoviča-Kančeŭskiego, lecz równorzędnym pod względem ważności dla białoruskich rozważań nad swoją tożsamością utworem jest, jak już o tym wspomniano, esej Uładzimira Samojły *„Dzięki temu zwyciężysz!” Szkice krytycznego optymizmu*[26], opublikowany pod pseudonimem Sulima w 1924 r.

Uładzimir Samojła urodził się w 1878 r. w Mińsku. Po ukończeniu tutejszego gimnazjum klasycznego studiował w Moskwie, lecz studia ukończył w Uniwersytecie Piotrogrodzkim w 1916 r. Niestety, nie wiadomo jakiego rodzaju były to studia. Wcześniej zajmował się publicystyką, m.in. w białoruskiej „Naszej Niwie”. Na początku drugiej dekady XX w. odszedł od działalności literackiej i publicystycznej. Kierował laboratorium chemicznym w Mińsku, był członkiem dumy (rady) miejskiej z ramienia partii konstytucyjnych demokratów, tzw. kadetów[27].

W 1918 r. zamieszkał w Wilnie, wykładał w gimnazjum łacinę i grekę. Jednocześnie był czołowym białoruskim publicystą; pisał także do gazet rosyjskich i polskich — „Kuriera Wileńskiego” i „Przeglądu Wileńskiego”[28]. Utrzymywał przyjacielskie stosunki z Józefem Mackiewiczem i prof. Marianem Zdziechowskim[29], którego poglądom poświęcił broszurę *Prof. Zdziechowski o duszy białoruskiej*[30]. W październiku 1939 r. władze sowieckie aresztowały

[25] Tak Małgorzata Dąbrowska nazwała wizję Bizancjum Feliksa Konecznego, zob.: M. Dąbrowska, *Przemoskwiona wizja Bizancjum a niemiecki bizantynizm Konecznego*, [w:] *Feliks Koneczny dzisiaj*, red. J. Skoczyński, Kraków 2000, s. 155-165.

[26] Суліма [U. Samojło], *„ Гэтым пераможаш!..” Нарысы крытычнага аптымізму*, [w:] *Заходняя Беларусь. Зборнік грамадзянскай мысьлі, навукі, літаратуры, мастацтва Заходняй Беларусі*, кн. 1, Вільня 1924, с. 9-70.

[27] А. Ліс, *Самойла Уладзімір Іванавіч*, [w:] *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі*, т. 6, кн. 1., с. 217-218; У. Арлоў, *Імёны свабоды: Уладзімер Самойла*, сайт «Радыё Свабода», дата доступу: 17.10.2016, <http://www.svaboda.org/a/766378.html>.

[28] Tamże, s. 218.

[29] *Myśl białoruska XX wieku*..., s. 102.

[30] Суліма [U. Samojło], *Праф. Здзяхоўскі аб беларускай душы*, Вільня 1924.

Samojłę wraz z innymi przedstawicielami białoruskiej elity wileńskiej. Dalszy los białoruskiego intelektualisty jest nieznany. Prawdopodobnie został rozstrzelany w 1941 r. podczas ewakuacji więzienia w Wilejce, możliwe też, że stało się to w Mińsku[31]. W każdym razie w 1941 r. ślad po filozofie zaginął.

W swoim najważniejszym eseju *„Dzięki temu zwyciężysz!”...* Samojła nie zajmuje się problemem cywilizacyjnej przynależności narodu białoruskiego. Natomiast w innym istotnym dla jego twórczości eseju *Od starej do nowej unii*, opublikowanym pod pseudonimem „Privatissimus” w 1929 r. w „Przeglądzie Wileńskim”, w sposób tradycyjny rozprawia o walce Polski i Rosji, z których jedna reprezentuje katolicki Zachód, druga prawosławny Wschód, o panowanie nad Białorusią.

Białoruski filozof powraca do nienowego pomysłu unii religijnej między wyznawcami prawosławia i katolicyzmu. W młodości miał do czynienia z nieudaną próbą przywrócenia kościoła unickiego przez białoruskiego przywódcę Antoniego Łuckiewicza i metropolitę Andreja Szeptyckiego. Jak wspominał, „już pierwsi pionierzy odrodzenia, na ogół obojętnie się zapatrujący na sprawy wyznaniowe i religijne, wpadli na myśl sięgnięcia do przeszłości, do historycznej unii kościelnej, upatrując w niej niezmarnowane dotąd możliwości stworzenia białoruskiego Kościoła Narodowego. Podlegającej restytucji unii wyznaczyli oni podwójną rolę. Z jednej strony, unia powinna być cementem spajającym wyznaniowo podzielony lud w jeden duchowy monolit. Z drugiej strony, unia miała stanowić duchową barierę, broniącą konsolidujący się narodowy organizm białoruski przed wynaradawiającymi wpływami i zaborami ze strony obu duchownych imperializmów: rosyjskiego prawosławia i polskiego katolicyzmu”[32].

„Privatissimus” negatywnie odnosił się zarówno do unii politycznych Wielkiego Księstwa Litewskiego z Polską, krewskiej i lubelskiej, jak i do religijnej — brzeskiej. Uważał jednak, że dawna unia była narzucona Białorusinom przez Polaków w polskim interesie, natomiast nowa zawarta będzie przez samych Białorusinów. Trudno powiedzieć, skąd czerpał swój optymizm, niemniej jednak był to optymizm niczym nieuzasadniony. Jak słusznie sam zauważył, „... stan umysłów w owym czasie, jak zresztą i dzisiaj również, nie sprzyjał rozwojowi zagadnień religijnych, wobec supremacji momentów społeczno-politycznych”[33].

[31] *Myśl białoruska XX wieku...*, s. 102; Л. Маракоў, *Даведнікі пісьменніка, гісторыка, энцыклапедыста Леаніда Маракова «Рэпрэсаваныя грамадскія і культурныя дзеячы Беларусі»: Самойла Уладзімір Іванавіч*, сайт «Леанід Маракоў», дата доступу: 17.10.2016, <http://www.marakou.by/by/davedniki/represavanyya-litaratary/tom-ii?id=19774>.

[32] Privatissimus [U. Samojło], *Unia w przeszłości i w przyszłości*, „Przegląd Wileński”, 1929, nr 7-8, s. 9.

[33] Tamże.

Niepowodzenie koncepcji unijnej, połączone z brakiem sukcesów białoruskiej chadecji w unarodowieniu kościoła katolickiego i prawosławnego, skłoniło część działaczy białoruskich do dalszych poszukiwań „trzeciej drogi", umożliwiającej wyjście z zaklętego kręgu „polskiej" i „ruskiej" wiary — katolicyzmu i prawosławia. Działacze ci zwrócili się ku protestantyzmowi, który na Białorusi na przełomie XIX i XX wieku przeżywał swoje pierwsze odrodzenie, związane z działalnością tzw. wolnych kościołów protestanckich. Ideowe powiązanie białoruskiego ruchu narodowego z protestantyzmem dokonało się tak samo, jak i z unityzmem, w kręgu „Naszej Niwy". Palma pierwszeństwa w tej dziedzinie przypadła poecie Eliaszowi Lewkowiczowi-Lewczykowi, ostatniemu wydawcy gazety, który nawrócił się na metodyzm. Idei budowy białoruskiego kościoła protestanckiego narodowego poświęcił Lewkowicz całe życie. Do największego ożywienia we wzajemnych kontaktach białoruskiego ruchu narodowego i kościołów neoprotestanckich doszło w połowie lat 20. Ku protestantyzmowi zwrócił się rozczarowany do unii A. Łuckiewicz. Najściślej związało się z protestantami środowisko Białoruskiej Włościańsko-Robotniczej Hromady. Hromada programowo głosiła religijny indyferentyzm, lecz jej Komitet Centralny składał się wyłącznie z protestantów i sympatyków protestantyzmu. Większość tegoż Komitetu należała jednocześnie do Komunistycznej Partii Zachodniej Białorusi[34]. Warto w tym kontekście przypomnieć społeczne poglądy ideowego przywódcy białoruskiego protestantyzmu E. Lewkowicza: „Wyobrażam sobie: ewangeliczny socjalizm lub komunizm na czele z Chrystusem. Nie słowa, frazeologia, lecz fakty, działania, żywe życie, żywa krew istnienia człowieka — oto treść i cel. W Ewangelii jest praca nie dla kapitalizmu i kapitalistów, lecz dla ludzi żywej, potrzebnej pracy w pocie czoła i łzach..."[35]. Wobec trudnego położenia Białorusinów w międzywojennej Polsce niewielki zaiste pozostawał margines na zróżnicowanie ideowe wśród działaczy białoruskich.

Protestantami lub sympatykami protestantyzmu byli w tym czasie nie tylko twórcy Hromady, lecz także innych ugrupowań, nie tylko wobec niej konkurencyjnych, lecz wręcz wrogich. Niemniej jednak upadek tej partii w 1928 r. stanowi wyraźną cezurę w dziejach białoruskiego protestantyzmu. Okazało się, że w warunkach obcej państwowości protestantyzm jest nie mniej niż katolicyzm czy prawosławie podatny na presję ze strony władz.

[34] Zob.: O. Łatyszonek, *Białoruski ruch narodowy a protestantyzm w II Rzeczypospolitej*, [w:] *Społeczeństwo białoruskie, litewskie i polskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej (Białoruś Zachodnia i Litwa Wschodnia) w latach 1939-194*1, pod red. M. Giżejewskiej i T. Strzembosza, Warszawa 1995, s. 33-40.

[35] J. Piatroŭski, *Memuary*, t. 1, Gainsville 1988, s. 154.

Nic więc dziwnego, że z kolejną inicjatywą w dziedzinie religijnej integracji narodu białoruskiego wystąpiła jedynie grupa białoruskich studentów w Pradze. W wydawanym przez nich w 1935 r. czasopiśmie „Iskry Skaryny" ukazał się artykuł redakcyjny, poświęcony kwestii wyznaniowej. Zdaniem praskich studentów, „katolicyzm i prawosławie na Białorusi jako formy kultu religijnego są przeniesione i całkiem obce narodowi białoruskiemu", który tak jak i Skaryna, nie powinien być ani katolicki, ani prawosławny, lecz wrócić do wierzeń i obrzędów narodowych.

Polemizował z „Iskrami Skaryny" publicysta „Biełaruskaj Krynicy", występujący pod pseudonimem „Blizki". Jego opinię można przyjąć jako wykładnię stanowiska białoruskiej chadecji w tej sprawie. „Blizki" stwierdził, że tęsknotę za syntezą narodowo-religijną, która „zatrzymałaby wahania białoruskiej duszy pomiędzy Wschodem i Zachodem odczuwa każdy patriota białoruski i w swych myślach rodzi takie czy inne plany stworzenia jednej religii — lub skasowania jej zupełnie...". Jednakże zdaniem „Blizkiego" czas przemian religijnych już minął i wszelkie tego rodzaju próby nie mają większego sensu. W haśle powrotu do wierzeń obrzędów narodowych dopatrzył się ponadto wpływów hitleryzmu, zapewne niebezpodstawnie, a zwolenników nowego kultu narodowego stawiał obok zwolenników unii (grekokatolicyzmu) i komunistów[36].

Odwołanie się do Skaryny przez praskich studentów spina klamrą zapoczątkowane przez Ihnata Kančeŭskiego białoruskie rozważania o własnej tożsamości w dwudziestoleciu międzywojennym, chociaż trudno powiedzieć, czy młodzi Białorusini nawiązywali do myśli Abdzirałoviča, czy też wprost do Skaryny jako postaci archetypicznej dla kultury białoruskiej. Wystąpienie Abdzirałoviča zadało wysoki ton dyskusji nad problemem narodowej tożsamości Białorusinów. Jednakże z punktu widzenia teorii wielości cywilizacji dyskusja ta nie wniosła niczego interesującego — poszczególni autorzy odwoływali się do pojęcia Wschodu i Zachodu, rozumianego tradycyjnie jako wpływ katolicyzmu i prawosławia, Polski i Rosji. Rzecz zadziwiająca, nie dyskutowano nawet koncepcji wielości cywilizacji Feliksa Konecznego, chociaż jej autor wiele lat spędził w Uniwersytecie Wileńskim i niemało pisał o Białorusinach[37]. Niestety, postępująca degradacja białoruskiego życia narodowego na Białorusi Zachodniej pod presją przymusowej polonizacji oznaczała także regres w życiu umysłowym. Na Białorusi Wschodniej, czyli w BSRR do podobnej dyskusji po prostu nie dopuszczano.

[36] Блізкі, *Беларуская рэлігійная праблема*, «Беларуская крыніца», 1935, № 37, с. 2-3; № 39, с. 2-3.

[37] Zob.: O. Łatyszonek, *Polish Turan: Belarus, Lithuania and Ukraine in the Views of Feliks Koneczny* / А. Латышонак, *Польскі Туран: Беларусь, Літва і Украіна ў поглядах Фелікса Канэчнага*, [w:] *Belarus on the Forefront of Eurasia: between Moscow and Kyiv / Беларусь на авантсцэне Еўразіі: паміж Масквой і Кіевам*, ed. K. Kolb,Warsaw 2014, p. 77-89.

Summary

Ihnat Abdzirałovič and the beginnings of Belarusian considerations on the country's civilizational identity

The history of Belarusian national thought is for the most part the history of the attempts at understanding and overcoming religious and cultural differences dividing Belarusians. The first Belarusian philosopher of history, Ihnat Kanèeuski, who published under the pseudonym Ihnat Abdzirałovič, knew the works of all the pioneers of the theory of the plurality of civilisations: Nikolay Danilevsky, Konstantin Leontiev and Oswald Spengler, and creatively developed their ideas. Unfortunately, subsequent Belarusian considerations were limited mainly to projects of uniting the Orthodox and Catholic religions or replacing them with Neo-Protestantism or the national church under the patronage of the Renaissance humanist Francysk Skaryna.

Змест

Ігнат Абдзіраловіч і пачатак беларускіх разважанняў аб цывілізацыйнай прыналежнасці сваёй краіны

Гісторыя беларускай нацыянальнай думкі гэта ў значнай ступені гісторыя спроб зразумець і пераадолець рэлігійныя і культурныя адрозненні, якія дзеляць беларусаў. Першы беларускі філосаф гісторыі Ігнат Канчэўскі, які выступаў у друку пад псеўданімам Ігнат Абдзіраловіч, ведаў усе творы піянераў тэорыі множнасці цывілізацый: Мікалая Данілеўскага, Канстанціна Лявонцьева і Освальда Шпэнглера і творча развіваў іх канцэпцыі. На жаль, пазнейшыя беларускія разважанні зводзіліся ў асноўным да праектаў рэлігійнай уніі праваслаўя і каталіцызму, або замены гэтых канфесій неапратэстантызмам або нацыянальнай царквой пад заступніцтвам гуманіста эпохі Адраджэння Францішка Скарыны.

Oleg Łatyszonek – dr hab., prof. Uniwersytetu w Białymstoku, pracownik Instytutu Historii i Nauk Politycznych, prezes Białoruskiego Towarzystwa Historycznego.

Beryl Nicholson
(London)

The return from Russia and rebuilding in Eastern Poland after World War One. Resources in the archive of the Religious Society of Friends (Quakers), Friends' House, London.

In the aftermath of World War 1 foreign relief organisations were active in Poland, and in some neighbouring countries. They assisted in the health sector — there was a continuing concern about the prevalence of typhus — and relief work more generally, providing assistance to help people to recover from their wartime suffering and rebuild their lives. Among these were the refugees who returned to Poland after their wartime evacuation to Russia

Relief workers observed the homecoming of the returnees at close quarters and wrote about it in letters and diaries. Some of them, or people who knew them, subsequently drew on their experiences and their letters to write books. The documentation of their work made by the relief organisations also contributes significantly to what we know about the evacuees, their return and the conditions they returned to. Some of these documents have been preserved, either in archives, or in private collections. This note is concerned with a significant body of documents in the archives of one of the organisations that was active in Poland, the Religious Society of Friends, Quakers (also referred to as Friends) in London[1].

Quakers and relief work

Central to Quaker belief is a vocation of service, a conviction that one should serve others. This can mean both helping people oneself and enabling others to do so by donating or raising funds. It is seen as their duty to help their fellow beings, irrespective of who they are, when they are in need. Friends eschew violence, and in cases of conflict, treat all those who are caught up in it equally.

Relief work, as it is known today, began during the Napoleonic Wars of the early nineteenth century and continued during subsequent conflicts.

[1] See W. Benecke, *Die Quaker in den Kresy Wschodnie. Anmerkungen zu einer bisher wenig beachteten Quelle*, „Jahrbuch für Geschichte Osteuropas", 1994, t. 42, s. 510-520. There are also Quaker archives in the United States, but, except for material accessible online, these are not considered here.

Initially the efforts of the Quakers were organised independently by relatively small numbers of individuals who paid their own expenses and raised money to pay for the aid themselves, or in a small circle of fellow Quakers, and distributed it to those in need. As well as giving food to those who had none, they gave out clothes to people who had lost their homes and belongings, and tended the sick[2].

At the outbreak of World War I the London Yearly Meeting[3] established the Friends War Victims Relief Committee (amended in 1919 to Friends Emergency and War Victims Relief Committee) to organise relief work in Europe. This body was responsible for the relief work done by British Friends in Poland after the war. As they had always done, the Quakers gave assistance to anyone in need, irrespective of nationality or belief. The volunteers who participated no longer paid the cost of their own travel and subsistence, as they had done in the past, but they received no salary. The committee in London raised money to pay the expenses of the various missions, they collected donations in kind, such as clothing, and were given gifts, among them vegetable seeds, and a large quantity of cocoa donated by a chocolate company.

By no means all of those who served in Poland were themselves Quakers. They came from many denominations, and some had no religion. They were, however, required to adhere to the Quaker values of non-violence and to treat all people as equals and worthy of respect. In relation to the host community, they were to maintain a position of „neutrality in thought, word and action in matters affecting the national affairs and aspirations of the country" in which they were working. They were also to avoid „seeming preference for resident nationalities or creeds"[4]. They undertook the work with the full knowledge and approval of the Polish government and especially the local authorities.

From Russia to Poland

Between 1916 and 1918 the Friends worked in Russia, notably in Buzuluk, where some of the refugees they helped were from Poland[5]. It was not

[2] J. O. Greenwood, *Quaker encounters*, t. 1: *Friends and relief*, York 1975, s. 10. W. K. Sessions, *They Chose the Star. An account of the work in France of the Society of Friends War Victims Relief Fund from 1870 to 1875, during and after the Franco-Prussian War*, London 1944, s. 6, 13.

[3] The collective body of the Quakers, or Friends, in Britain, subsequently renamed Britain Yearly Meeting.

[4] *FEWVRC/PORU/M2 Poland and Russia Sub-committee Reports and minutes January 1921 — January 1923*. Extracts from William Fogg's report to the Polish Executive Committee, 10th January 1921.

[5] R. C. Scott, *Quakers in Russia*, London 1964, s. 159-162.

until after the Armistice in 1918, when the Friends were asked to bring doctors to help to deal with the typhus epidemic and prevent it spreading, that a mission to Poland was organised[6]. Doctors and others, both British and American were sent to Zawiercie in Upper Silesia. In addition to the medical work, assistance was given to poor families in the town and a mobile shop sold clothes and useful items such as soap at low prices in the surrounding villages[7].

Anti-typhus work was also begun in Nadworno (Надвірна) and Stanisławów [Івано-Франківськ] in Eastern Galicia. Besides the anti-typhus and relief work, workrooms were established where young women could earn money by making clothes and lace, and doing traditional embroidery, which was then sold abroad[8].

These initiatives evolved into a five-year relief mission to Poland that lasted until 1924[9], and was undertaken jointly by the Friends' Emergency and War Volunteer Relief Committee (FEWVRC) and the American Friends' Service Committee (AFSC) from the United States. The headquarters were in Warsaw, where a warehouse was acquired to store used clothes for distribution in the places where relief work was undertaken, as well as other goods and equipment.

The work in Zawiercie was closed down in July 1920, in order to concentrate on the more urgent needs of East and South East Poland. Then early in 1921 the Polish government together with the League of Nations took over responsibility for anti-typhus work[10].

From then on the Friends engaged in a number of schemes, such as providing milk for children in Warsaw, Toruń and Lublin and eggs to a hospital in Warsaw. Second hand clothes were made available to students and academics in the universities in Warsaw, Kraków and Lwów (and to village teachers in Hrubieszów), and there was a summer camp for Warsaw children. However, the provision of food and clothing for refugees, who were already

[6] E. W. Goodall, *Typhus Fever in Poland, 1916 to 1919*, „Proceedings of the Royal Society of Medicine", 1920, t. 13 (Section of Epidemiology and State Medicine), s. 261-276, <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2152684/pdf/procrsmed01432-0263.pdf>.

[7] Diary of Ruth V. Pennington, June 1920 (Private family archive).

[8] *YM/MfS/FEWVRC/COMM/PORU/M1* General Committee Feb 3rd 1920, p. 45, Poland Report.

[9] *Five Years in Poland 1919-24. The fourth and final report of the Society of Friends Anglo-American Relief Mission in Poland*, Warsaw 1924.

[10] *FEWVRC/PORU/M1*, General Committee 29th June 1920, p. 85, Poland Report. *FEWVRC/PORU/M2 Poland and Russia Sub-Com Reports and minutes January 1921 — January 1923.* Interim report by William Fogg to Poland Executive Committee, 21st Feb 1921, p. 4.

returning from Russia, and seeds and agricultural implements to the inhabitants of war devastated rural areas to assist them in rebuilding their lives and livelihoods, became the major concern.

The returning refugees

In the autumn of 1919, a refugee who had recently returned to his old home in Hrubieszów powiat, Lubelskie, having come from Russia in a horse-drawn furmanka, sent a letter to a Quaker relief worker he had known there, in which he succinctly described the refugees' situation:

„...Of our village there remained not a trace — all entirely burned. Winter was coming: the people arriving home found themselves in distressing circumstances — nowhere to live — nothing to eat. ... I also returned with the people, together with my family, but am terribly poor, because neither I nor the children can obtain any employment suitable for us. ..." [11].

This letter, and an „investigative visit", which included consulting the local authorities and specialists in such fields as agriculture, led to the decision that, relief work would be undertaken among returned refugees in Hrubieszów powiat. A small group of workers, referred to as an *equipe* (team), formed what was referred to as an outpost, which was located in one of the villages to which the refugees returned. While there was usually an interpreter, many of the workers learnt enough Polish[12] to work without one.

The workers visited the refugees in their, often miserable, living quarters, to assess which families were in greatest need of assistance, and thereby gained deep insights into their condition. New arrivals were provided with basic rations until they could produce their own food. They were given seeds for the first year's crop, which they repaid in kind the following year, and the seeds were given to another newly arrived family. In several villages soup kitchens were set up to feed the most needy children. Clothes were distributed in all the villages. Horses were lent out for ploughing (there were not enough for everyone to plough at once) and for hauling timber to rebuild houses. Later, tractors were brought in. Throughout, local officials were consulted, and their advice was sought and taken.

Following the conclusion of the Polish-Russian war in March 1921, the centre of gravity of relief work moved eastwards into Wolhynia and Podlasie where the need was still greater. In April 1921 a small *equipe* spent 4½ months in Krzywoszyn, south of Baranowicze and close to the river Szczara, where the front line had been. There they distributed quinine — malaria

[11] Translated text of a letter, written by deacon Jan Kotonowicz, Hostynne, 22 Oct. 1919. A. R. Fry, A Quaker Adventure: The Story of Nine Years of Relief and Reconstruction, London 1926, s. 256-7.

[12] Ruth V. Pennington diary, 7 May — 21 July 1920.

was endemic — as well as providing food and clothing to those in greatest need and selling seeds and small agricultural tools at low prices[13].

In September 1921 new outposts were established between Kobryn and Drohiczyn on the railway line to Pinsk. A further outpost was located in Bereza. Due to their proximity to the railway, the workers observed (and relieved) the hardship of the returning refugees who huddled on station platforms waiting for transport to their homes, as well as their dismay on seeing the damage when they arrived there. Here they also initiated a scheme referred to as „Industries", to enable women to contribute to their families' income at seasons of the year when there was little agricultural work to do. A workroom was set up where they could card and weave flax, for which they were paid, and those who were skilled in traditional embroidery were supplied with the necessary materials to make items that could be sold both in Poland and abroad. When the snow came, the men were lent the Mission's horses, which would be used for ploughing in spring, to haul timber for house building.

In Wolhynia relief work in villages to the east of Koniuchy, which had already been visited[14], began in October 1921 and lasted until spring 1922. Later, outposts were established at Holoby and at Powursk, on the left bank of the River Stochod, an area that suffered extensive destruction during the Brusilov offensive in 1916. In the latter, work continued until 1923.

Due to the territorial disputes that continued until 1922, the section of the Front Line to the east of Vilnius was the last in which relief work was carried out, and it lasted a relatively short time. The reports of inspections showed the worst areas along the old Front Line, and their inhabitants, to be in a very bad state; there were people who had returned two or three years before who had received no aid and still lived in dugouts. Those who visited noted how few children there were, and how many people were ill-nourished and ill[15]. Late in 1922 the Friends set up an outpost in Hoduciszki (Adutškis), to the north of Lake Narocz, where they fed those most in need and assisted with timber hauling for building houses.

The Quakers closed down their operations in Poland in 1924, except for Industries. Many of the more experienced workers had already returned home, others were continuing their work in the famine-stricken areas of Russia. For the next five years, until 1929 Industries were organised from Warsaw by Jane Pontefract. Then two Polish women took over the organisation. Ho-

[13] Ruth V. Pennington Diary 24 April to 1 September 1922.

[14] H. C. Fox, ed. Letters of Alizon Fox, <http://www.frenchaymuseumarchives.co.uk/Archives/Fox/Alizon_Fox_Letters.htm>.

[15] Joice Nankivell, Report of third visit to Vilna, 7th October 1922. YM/MfS/FEWVRC/MISSIONS/8/4/12/2

wever, the Friends continued to buy the embroidery produced by the women throughout the 1930s, even when, due to the world depression, it was difficult to sell, because the women needed the income they got from it[16].

Throughout, reports on the work done were submitted at regular intervals to the headquarters in Warsaw. Besides accounts of the work done, they include reports on the situation of agriculture at the various outposts and its needs, housing conditions, the delousing stations at Baranowicze and Rowno, and the conditions of returning refugees waiting at stations. The workers were also encouraged to write accounts of what they saw and experienced that would be suitable for publicity, in Quaker publications or the press, as part of the continuing necessity of raising funds. While many of these are of little value as evidence, some — a very few — are perceptive eyewitness accounts of the conditions of the refugees. The voices of the refugees themselves, however, are, with some notable exceptions[17], only heard indirectly.

Locating the sources:

Friends House London, Archives

The archive and a library are to be found at the British Quaker headquarters, Friends' House in London. In the archive there is a rich collection of the organisation's own documents and the papers of several of the relief workers who worked under its auspices.

The Archives have recently been re-catalogued, and the catalogue can be searched online:

Starting at http://quaker.adlibhosting.com/search/simple select пАЦarchive'.

At the level of simple search, that is a search on one keyword, using Poland as the keyword gives 153 hits.

At the level of advanced search,

http://quaker.adlibhosting.com/search/advanced

using Poland as subject gives 139 hits, and they can be ordered according to date, or other criteria.

To find documents on Polish refugees in Russia, searches can be made on Buzuluk or Mogotowo (or Russia). Some of the papers of Florence Barrow, who for a considerable time was in charge of Quaker work in Poland, are classified under Russia, where she had worked previously.

One folder, YM/MfS/FEWVRC/MISSIONS/8/2/11 contains documents relating to the return of refugees through Minsk.

[16] A. Jordan, *Polish peasant handicraft. An account of Friends Polish Industries Work. 1919-1939*, London 1941, s. 16-18.

[17] See note 11.

For each folder or file in the catalogue, there is a list of contents. Some of these are quite detailed.

There is valuable material to be found in folders that are not yet fully catalogued. Among the richest collections is the papers of Jane Pontefract (TEMP MSS 714), which, as well as her correspondence, contains documents not found elsewhere. Among these are translations of several accounts by refugees of their life history.

The programme of ploughing that was carried out in Hrubieszów and Wolhynia is documented in the first volume of the R. Osmond Catford papers (TEMP MSS 634), which are a collection of letters organised as a diary, with some additional documents written by his colleagues. The second volume covers the time he subsequently spent in Russia.

The papers of Alizon Marguerite Fox (TEMP MSS 891) 1920-1921 (1920 — 1921) are also useful.

Nine of the Poland files, those that contain пАЦpics' in their classification, contain photographs or albums of photographs.

Photographs can also be found on the website of one of the Quaker libraries in the United States. The url for photographs of Poland is:

http://triptych.brynmawr.edu/cdm/search/collection/SC_Relief/searchterm/Poland/field/all/mode/all/conn/and/order/title/ad/asc

Further sources

H. C. Fox, ed., *Letters of Alizon Fox*. *Written from France and Poland, when she was serving with the Friends' War Victims Relief Committee after the First World War*. These transcriptions of letters, written to her aunt who was also doing relief work, are accessible online at:

http://www.frenchaymuseumarchives.co.uk/Archives/Fox/Alizon_Fox_Letters.htm

Then go to the bottom of the page and click on Follow this link

The section on Poland starts on page 19. The short section on Wolhynia is on page 60, and pages 68-74, and a short section on Drohiczyn in Podlasie is on pages 65-67. Note: The editor of the letters has confused Koniuchy in the powiat of Horochów [Горохів] in Wolhynia, with a small village of the same name near Werbkowice.

A collection of letters written by a woman who worked on Industries has been published as a book:

J. Cooper, *Embroidering history: an Englishwoman's experience as a humanitarian aid volunteer in post-war Poland, 1924-1925*, Derby, 2012.

One person's perceptions based on his own letters is:

H. W. Hamilton, *The aftermath of war: experiences of a Quaker relief officer on the Polish-Russian border, 1923-1924*, Dayton, Ohio, 1982.

Both these books contain photographs.

Two of the workers at Powursk wrote what they considered to be a novel based on their experiences. In it the villages have their real names, they are in the correct locations, and descriptions of the terrain and the debris of battle are consistent with other sources, but the novel is of little value as a source.

The books cited can be found in the Friends House Library (and in other major libraries), which has a comprehensive collection of books relating to the Friends' relief work in Poland and elsewhere. The library website is: https://www.quaker.org.uk/resources/library . The catalogue can be searched at http://quaker.adlibhosting.com/search/simple by selecting library instead of archives.

The library can be contacted at: library@quaker.org.uk

The Quaker headquarters in London is at Friends House, 173-177 Euston Road, London NW1 2BJ United Kingdom.

Acknowledgements

The author's attention was drawn to this material when consulting the diaries of Ruth V. Pennington, who worked with the Quakers in Poland and in Russia, to which her daughter kindly allowed access. Wendy Bartlett made valuable comments on earlier versions of this text. I am especially grateful to staff at the Archives of Friends House, London, who have been so helpful and patient while I was consulting documents in their archive.

Streszczenie

Powrót z Rosji i odbudowa w Polsce wschodniej po I wojnie światowej. Źródła w archiwach Religijnego Towarzystwa Przyjaciół (kwakrów) we Friends' House w Londynie

Po I wojnie światowej działało w Polsce kilka zagranicznych organizacji pomocowych. Jedną z nich było Towarzystwo Przyjaciół (kwakrzy). Przybyli oni po wybuchu epidemii tyfusu w 1919 r., a później nieśli pomoc, między innymi, powracającym z Rosji uciekinierom, zaczynając w powiecie hrubieszowskim w 1920 r. Następnie, w miarę jak wygasały konflikty, przesuwali się sukcesywnie na wschód, na Wołyń i Podlasie w 1921 r., i do wsi na dawnej linii frontu na wschód od Wilna pod koniec 1922 r., aby ostatecznie wycofać się z Polski w 1924 r. W każdym z tych miejsc członkowie Towarzystwa mieszkali w małych grupach pośród powracającej ludności, dopóki ta się nie usamodzielniła, pomagając jej w odbudowie domów, zabezpieczając w środki do życia, karmiąc potrzebujących, rozdając odzież i opiekując się chorymi. Poza sprawozdaniami i korespondencją ze swoimi organizacjami niektórzy z kwakrów notowali swoje obserwacje i wrażenia w prywatnych dziennikach i listach. Archiwum w brytyjskiej siedzibie kwakrów, we Friends' House w Londynie, które jest publicznie dostępne, zawiera większość dokumentacji oraz notatki i dzienniki niektórych osób, które pracowały w Polsce. Można je znaleźć w katalogu internetowym. Jest tam także biblioteka z książkami i innymi publikacjami, związanymi z tematyką niniejszego artykułu.

Змест

Вяртанне з Расіі і адбудова ва Усходняй Польшчы пасля Першай сусветнай вайны. Крыніцы ў архівах Рэлігійнага таварыства сяброў (квакераў) у Фрэндс Хаўс у Лондане

Пасля Першай сусветнай вайны ў Польшчы працавала некалькі замежных харытатыўных арганізацый, у тым ліку Таварыства сяброў (квакеры). Прыбылі яны сюды пасля ўспышкі эпідэміі тыфу ў 1919 г. і аказвалі дапамогу, між іншым, бежанцам, якія вярталіся з Расіі, пачынаючы з Грубешаўскага павета ў 1920 г. Затым, па меры як згасалі канфлікты, паслядоўна рухаліся на ўсход на Валынь і Падляшша ў 1921 годзе і ў вёску на былой лініі фронту на ўсход ад Вільні ў канцы 1922 года. Канчаткова пакінулі яны Польшчу ў 1924 годзе. У кожным з месцаў прабывання члены таварыства жылі ў невялікіх групах сярод насельніцтва, якое вярталася дамоў, пакуль яно не стала самастойным, дапамагалі ім у аднаўленні жылля, забяспечвалі сродкамі для існавання, кармілі патрабуючых, размяркоўвалі вопратку і даглядалі за хворымі. Акрамя справаздач і перапіскі са сваімі арганізацыямі, некаторыя квакеры запісвалі свае назіранні і ўражанні ў прыватных дзённіках і лістах. Архіў у брытанскай сядзібе квакераў, у Фрэндс Хаўс у Лондане, які знаходзіцца ў адкрытым доступе, змяшчае вялікую частку запісаў, дакументаў і дзённікаў некаторых квакераў, якія працавалі ў Польшчы. Згаданыя матэрыялы можна знайсці ў анлайн-каталогу. Існуе там таксама бібліятэка кніг і іншых публікацый, звязаных з тэмай дадзенага артыкула.

Beryl Nicholson — socjolog, obecnie na emeryturze, prowadziła badania naukowe jako pracownik Uniwersytetu w Londynie, Uniwersytetu w Birmingham i Trinity College w Dublinie. Jej dorobek naukowy obejmuje artykuły na temat Norwegii Północnej i Albanii opublikowane w książkach i czasopismach naukowych. Obecnie prowadzi badania na temat Południowej Albanii po 1991 roku i w roku 1918, a także powrotu uchodźców do Polski wschodniej po pierwszej wojnie światowej. Niektóre z publikacji są dostępne na jej stronie internetowej «www.beryl-nicholson.co.uk».

Уладзімір Ляхоўскі
(Мінск)

Новыя архіўныя дакументы з жыццяпісамі ўраджэнцаў Беласточчыны — удзельнікаў беларускага нацыянальнага руху ў 1917-1921 гг.

У 2018 г. беларуская грамадскасць будзе ўрачыста і, спадзяемся, годна і самавіта святкаваць 100-я ўгодкі з дня абвяшчэння незалежнасці Беларускай Народнай Рэспублікі — Акту 25 Сакавіка. Зразумела, што гэтая падзея павінна быць адзначана навуковай супольнасцю Беларусі і беларускай дыяспарай належным чынам: новымі аналітычнымі даследаваннямі, грунтоўнымі археаграфічнымі выданнямі. Ясна, што пра гэта трэба клапаціцца ўжо цяпер. Прынамсі, было б вельмі добра скласці і выдаць энцыклапедычны даведнік «Дзеячы беларускага нацыянальнага руху», у якім павінны быць належным чынам адлюстраваны жыццё і дзейнасць тых дзеячаў, што стаялі ля вытокаў беларускай дзяржаўнасці.

Упэўнены, што ўраджэнцы Беласточчыны ў гэтым выданні зоймуць належнае месца. Жыццё не стаіць на месцы: праца ў архівах Беларусі і суседніх краін па дадзенай тэматыцы не толькі дадае навукоўцам новыя факты з жыцця і чыннасці ўжо вядомых асоб, але і адкрывае нам зусім новыя постаці ў гісторыі беларускага нацыянальнага руху.

Глабальны геапалітычны канфлікт 1914-1918 гг., што справакаваў сусветную вайну, рэвалюцыі, крах сусветных імперый і нараджэнне новых дзяржаўных утварэнняў адначасова стаў моцным каталізатарам этнапалітычных і этнакультурных працэсаў у свеце, у тым ліку і ў Беларусі. У даваенны перыяд беларускія дзеячы здолелі з большага толькі сфармаваць контуры нацыянальнай ідэалогіі і акрэсліць першапачатковыя заданні на шляху да палітычнай самастойнасці краю, так не паспеўшы стварыць сур’ёзнай сацыяльнай базы нацыянальнага руху.

Вайна паскорыла гэтыя працэсы. Пагаршэнне эканамічнай сітуацыі ў краі, змена сацыяльна-псіхалагічных настрояў у грамадстве, абвастрэнне міжнацыянальных адносін далі глебу для росту беларускага нацыяналізму ў сялянскім, мяшчанскім і вайсковым асяродку. «Беларускі адраджэнскі рух, — адзначаў Змітрок Бядуля, — не здолеў зрабіць таго, што зрабіла імпэрыялістычная вайна ў працягу двух год. Найлепшым агітатарам у справе абуджэньня ад сну беларускіх сялянскіх мас было само жыцьцё — ненармальнае, выбітае з векавеч-

най каляі ў часе вайсковых падзей на Беларусі. Тут было тады праўдзівае перасяленьне народаў: тысячныя грамады ўцекачоў з беларускіх вёсак у глыб Расіі, наплыў к нам розных народнасьцяў у вайсковых атрадах на фронце, у вайскова-гаспадарчых арганізацыях, па нашых гарадах і вёсках і г.д. Гэты бурны час быў найлепшай жывой агітацыйнай кнігай для беларускіх сялянскіх мас»[1].

Галоўнымі чыннікамі, якія спрыялі колькаснаму росту і сталенню гэтага руху сталі бежанства і войска. Беларускія ўцекачы, апынуўшыся ў неспрыяльных умовах у выгнанні, магчыма ўпершыню псіхалагічна адчулі сябе прыналежнымі не толькі да сваёй вёскі, павета ці губерні, а да больш шырокай айкумены — цэлага краю, назва якому Беларусь. Беларусы, расцярушаныя па губернях Расійскай імперыі, пачалі гуртавацца ў нацыянальныя хаўрусы і гурткі, пачалі фармуляваць у сваіх адозвах і праграмах патрабаванні аб наданні Беларусі краёвай аўтаноміі і фармаванні краёвага сойма.

Актыўная нацыяналізацыя ў царскім войску, якая паскорылася пасля падзення манархіі, пацягнула за сабой фармаванне асобных армейскіх карпусоў па нацыянальным прызнаку (польскіх, латышскіх, эстонскіх, украінскіх), падштурхнулі і беларусаў-вайскоўцаў да арганізацыі сваіх нацыянальных камітэтаў і рад, армейскіх і франтавых з’ездаў, на якіх агалошваліся не толькі патрабаванні аб аўтаноміі Беларусі, але і аб фармаванні нацыянальнага войска.

Як у цывільных беларускіх арганізацыях, так і ў вайсковых актыўна ўдзельнічалі ўраджэнцы Беластоцкага, Бельскага, Сакольскага, Аўгустоўскага паветаў. Новыя архіўныя дакументы, выяўленыя намі ў апошні час, дадаюць новыя факты да біяграмаў ужо вядомых беларускіх дзеячаў з Беласточчыны, як, напрыклад, Веры Матэйчук-Маслоўскай, а таксама ўводзяць у навуковы ўжытак жыццяпісы раней невядомых асоб, прымаўшых актыўны ўдзел у беларускай справе: Рамана Зарэцкага, Уладзіміра Цыркуна, Мікалая Хлябцэвіча і Аляксандра Семяняку.

Сялянская дачка, солтыс, вучыцелька, паэтка...

Імя Веры Маслоўскай-Карчэўскай (уроджаная Матэйчук, 1896-1981), беларускай паэткі і грамадскай дзеячкі, добра вядома беларускім даследнікам на Беласточчыне. Пра яе пісалі Юры Туронак, Мікалай Гайдук, узгадвалі іншыя аўтары ў агульным кантэксце гісторыі беларускага палітычнага і культурніцкага руху ў гэтым рэгіёне[2].

[1] З. Б. [Змітрок Бядуля], *Думкі беларускага адраджэнца*, «Савецкая Беларусь», 1923, 10 траўня.

[2] Ю. Туронак, *Забытая ліра Веры Мурашкі*, «Ніва», 1978, 5 сакавіка; яго ж, *Непакорная Вера*, «Беларускі каляндар на 1990 год», Беласток 1990, с. 56-66; М. Гайдук, *З горда ўзнятым чалом*, «Ніва», 1978, 30 ліпеня.

Але новыя дакументы дазваляюць трохі па-новаму асэнсаваць гэтую гераічную асобу, жыццё і дзейнасць якой заслугоўвае напісання асобнай кнігі, тым больш што ў наступным годзе будуць адзначацца 120-я ўгодкі з дня яе нараджэння. У Беларускім дзяржаўным архіве-музеі літаратуры і мастацтва (БДАМЛіМ) выяўлены яе жыццяпіс, напісаны ў 1923 г. Будучы зняволенай па беластоцкім працэсе «45-ці» Вера Маслоўская ў кастрычніку 1923 г. здолела перадаць з-за кратаў на волю сваю аўтабіяграфію разам з нізкай вершаў дзеля апублікавання ў віленскай газеце «Змаганьне». Але 31 студзеня 1924 г. газета была зачынена польскімі ўладамі і рукапіс праз давераных людзей быў перададзены Вацлаву Ластоўскаму ў ковенскі часопіс «Крывіч». Але і там публікацыя па нявысветленых прычынах не адбылася. Фрагменты аўтабіяграфіі В. Матэйчук-Маслоўскай цытаваліся аўтарам гэтых радкоў ў дзвюх сваіх манаграфіях[3]. У дадзеным артыкуле мы факусіруем увагу на ваенным перыядзе жыцця паэткі — 1914-1921 гг. Намі таксама выяўлена ў Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь (далей: НАРБ) анкета з біяграфічнымі дадзенымі паэткі, запоўненая 18 красавіка 1920 г. з мэтай атрымання пасады павятовага інструктара Часовага беларускага нацыянальнага камітэта (ЧБНК) у Менску. Яна таксама мае значную факталагічную цікавасць.

Ураджэнка в. Агароднічкі, што каля м. Супрасль тагачаснай Дайлідскай валасці Беластоцкага павета, Вера Матэйчук, пачатковую адукацыю атрымала ў мясцовай аднакласавай царкоўнай школе пісьменнасці. Пазней вучылася ў Супральскай двухкласавай жаночай школе, адтуль у 14-гадовым узросце сышла — ад навукі яе адарваў бацька («ведама, як старшая дачка ў гаспадарстві падрэбна»[4]). Фактычна 2 гады яна не вучылася і самастойна займалася самаадукацыяй. Акрамя ўмення чытаць і пісаць па-расійску дзяўчына, дзякуючы маці, добра ведала нямецкую мову. «Могучы чытаць, — успамінала яна, — я чытала кніжкі... найбольш мяне занімало, то жыцьцё і змаганьне вялікіх і гэраічных людзей, якія змагаліся за правы пакрыўджанага беднага Народу. Чытаючы такіе кніжкі, я задумалася і так моцна, што сядзела па-доўгу ў такіх думках, пакуль хто не выводзіў мяне з думак, а выводзіў мяне найчасьцей мой родны бацька, які казаў, што с кніжак я хлеб есьці не буду... О, як мне тады балела душа, і які мне быў і гэты хлеб

[3] У. Ляхоўскі, *Адукацыя Беларусі падчас нямецкай акупацыі 1915-1918 гг.: манаграфія*, Беласток — Вільня 2010, 341 с.; яго ж, *Ад гоманаўцаў да гайсакоў. Чыннасць беларускіх маладзёвых арганізацый у 2-й палове XIX — 1-й палове XX ст (да 1939 г.): манаграфія*, Беласток — Смаленск 2012 (2-е выд), 480 с.

[4] Факт здачы экстэрнам дзяржаўнага іспыту ў Свіслацкай расійскай семінарыі на атрыманне звання настаўніцы ў аўтабіяграфіі не ўзгадваецца.

праціўны... Ідучы ў поле я брала с сабою кніжку і пры магчымасьці чытала і думала, а сваімі думкамі не мела с кім падзяліцца...»[5].

З пачаткам Першай сусветнай вайны, пад уплывам афіцыйнай прапаганды Вера загарэлася пайсці на фронт у якасці сястры міласэрнасці: «Была я ў хаўрусе Чырвонага Крыжа, каб паступіць сястрою міласэрдзя, але мне ўсюды атказвалі, бо ня мела „Свидетельства" аб аканчаньні гімназіі. Да таго мне хацелася служыць Народу, што я рашуча пастанавіла тайком паехаць у рускую чынную армію пераадзеўшыся у мужчынскую вопратку і паступіць санітарам, каб верна і шчыра служыць гаротніку-салдату. Аднака ж так не было, бо мне перашкодзіла мая вялікая міласьць да маей роднай матулькі. Я засталася і жыла пакуль не прышлі немцы»[6].

Веданне дзяўчынай нямецкай мовы ацаніла мясцовая акупацыйная адміністрацыя. Тамтэйшы нямецкі гаўптман пры аб'ездзе навакольных ад Агароднічкаў вёсак заўсёды браў з сабой Веру ў якасці тлумача, а ў чэрвені 1916 г. прызначыў яе солтысам у роднай вёсцы. На гэтай пасадзе яна праслужыла 15 месяцаў. Прызначэнне маладой жанчыны няхай і на нізавую адміністратыўную пасаду можна смела лічыць першым прэцэдэнтам у найноўшай гісторыі Беларусі. Гэта стала вынікам вымушанай «жаночай мабілізацыі» з-за адсутнасці на вёсцы дзейсных мужчын, забраных у войска ці падаўшыхся ў бежанства.

У верасні 1917 г. той жа гаўптман паслаў яе на бясплатную вучобу ў Свіслацкую беларускую настаўніцкую семінарыю. 4 месяцы навучання ў Свіслачы яна ўспамінала добрымі словамі: «Пазнаёміўшыся з беларускай культурай і прыдбаўшы многа пазнаньня ад добрых і шчырых сыноў Беларусі нашых лектараў, як то паны Б. Кваціnскі і Б. Пачобка, я так пакахала сваю Бацькаўшчыну з яе людам і яе прыгожую мову, што пасьвяціла ўсё свае жыцьцё маей многапакутнай Бацькаўшчыне і працоўнаму люду»[7]. Пасля заканчэння семінарыі Матэйчук была накіравана настаўніцай ў беларускую пачатковую школу ў в. Грабавец Арлянскай воласці Бельскага павета, дзе адпрацавала да лета 1919 г.

Потым была грамадска-культурная праца ў Грамадзе беларускай моладзі ў Горадні, вучоба на 1-х Віленскіх беларускіх настаўніцкіх курсах, вымушаны пераезд у Менск з-за пагрозы быць арыштаванай польскай уладай. З лістапада 1919 г. Вера настаўнічала ў адной з мен-

[5] Беларускі дзяржаўны архіў-музей літаратуры і мастацтва (далей: БДАМЛіМ), ф. 3, воп. 1, спр. 56, арк. 82.

[6] Там жа.

[7] БДАМЛІМ, ф. 3, воп. 1, спр. 56, арк. 83-83адв.

скіх школ, арганізавала і ўзначаліла «Гурток беларускіх кабет, дзеля помачы беларускім ваякам» у Менску, а пазней Цэнтральны гурток беларусак. Гэта былі адны з першых нацыянальных жаноцкіх арганізацый у Беларусі[8].

Выяўленая ў фондзе НАРБ «Часовы Беларускі нацыянальны камітэт» анкета В. Матэйчук таксама дапаўняе яе біяграфію новымі вельмі істотнымі фактамі. Дзеля важнасці гэтай крыніцы падаем яе цалкам:

АНКЕТА

для асобы, жадаючай працаваць у нацыянальна-арганізацыйнай і школьнай справах

1. Прозьвішчо, імя і вотчэство *Матэйчук Вера Ігнатава*

2. Калі радзіўся (год, месяц і числo) *1898 году 11 сакавіка*

3. Гдзе радзіўся *ў весцы Агароднічкі Беластоцкага павету*

4. Рэлігія *ні праваслаўная, ні каталічка, а прыхільніца ўніі*

5. Адукацыя (дзе, калі і якую скончыў школу) *Свіслачанскую вучыцельскую Беларускую семінарыю у 1917 г. і І-ые Віленскіе курсы*

6. На колькі ведае беларускую мову: чытаць *— вельмі добра;* ***пісаць*** *— добра,* ***гаварыць*** *— вельмі добра*

7. Якіе іншыя мовы і на колькі *маскоўскай, польскай і нямецкай магу добра чытаць, пісаць і гаварыць*

8. Знаёмства з беларускім рухам *з 1917 г.*

9. Знаёмства з школьнай справай *была вучыцялькай с 1917 г. па 1919 г. у Бельскім павеці Городзенскай губ.*

10. Знаёмства з сельскай гаспадаркай *Дочка селяніна і працавала на гаспадарцы пры бацьках*

11. Знаёмства з прафэс. рухам —

12. Знаёмства з коопэратыўнім рухам —

13. Ці працаваў у беларуск. арганізац., калі і якой *у Горадзенскай грамадзе моладзі і Гуртку беларусак*[9]

14. Агульна-грамадзянская праца *Старшыня Гуртка Беларусак*

15. У якой частківі Беларусі жадае працаваць *ў Ваўкавыскім і Берастцейскім паветах*

[8] Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (далей: НАРБ), ф. 368, воп. 1, спр. 11, арк. 66; спр. 12, арк. 68, 102.

[9] Маецца на ўвазе «Гурток беларускіх кабет помачы беларускім ваякам», утвораны ў снежні 1919 г. па ініцыятыве Веры Матэйчук, Веры Юкаўлевай, Марыі Касатай і інш. Паводле статуту гурток меў сваёй мэтай «абслужываць матэрыяльныя і духоўныя патрэбы беларускага войска»: загадванне афіцэрскай і жаўнерскай кухняй, адкрыццё страўні, пайковай крамы, гарбатні, бібліятэкі, санітарнага аддзела і шпіталя, а таксама вечаровай школы пісьменнасці для жаўнераў.

16. Асобные дадаткі —
17. Адрэс: *Менск Губэрнаторская вул., дом № 52, кв. 3*

В. Матэйчук (подпіс)[10]

Звяртае тут увагу 4-ы пункт анкеты «Рэлігія», дзе В. Матэйчук, хрышчоная ў праваслаўнай царкве, так вызначала сваю канфесійную прыналежнасць: «Ні праваслаўная, ні каталічка, а прыхільніца ўніі». Пачынаючы з 1917 г., відаць пад уплывам выкладчыка Свіслацкай настаўніцкай семінарыі Баляслава Пачобкі яна на даволі працяглы перыяд свайго жыцця вызнавала сябе прыхільніцай царкоўнай уніі. Прынамсі, у 1927 г. у хадэцкай газеце «Беларуская крыніца» змешчаны яе рэпартажы з Беласточчыны, у якіх яна адкрыта выказвала свае сімпатыі да ўніі.

Пра тое, што Б. Пачобка сярод праваслаўных слухачоў Свіслацкай беларускай настаўніцкай семінарыі (апошнія складалі амаль увесь кантынгент навучэнцаў) праводзіў адкрытую ўніяцкую прапаганду, сігналізаваў у сваім лісце да Антона Луцкевіча ўвосень 1917 г. другі выкладчык семінарыі Баляслаў Квецінскі: «Рэлігія выкладаецца курсістам датычна — каталіцкая, бо выкладае яе пан Пачобка... Дайшло да таго, што ён упісаў у праграму для дзяцей праваслаўных па рэлігіі каталіцкія элямэнты, для таго каб курсісты спісалі гэта і вучылі з гэтага ў сваіх школах... Зараз, доўга ня думаўшы, Пачобка стараецца, каб для праваслаўных дзяцей былі пераложаны кароценькія стары і новы тэстамэнты і катэхезіс,...і каб язык рэлігійны ў перакладзе не хаваўся, бо у п. Пачобкі Цэркві ўжо няма, а астаўся толькі Касьцёл, і каб гэтыя кніжкі былі разосланы па ўсіх беларускіх школах»[11]. Падобнае стаўленне В. Маслоўскай да праваслаўнай царквы ў той час магчыма звязана з тымі абставінамі, што амаль увесь клір Расійскай праваслаўнай царквы падчас адступлення царскай арміі ў 1915 г. з'ехаў на ўсход, пакінуўшы сваіх праваслаўных вернікаў без духоўнай апекі[12]. З больш чым 600 праваслаўных святароў, псаломшчыкаў і манахаў, якія абслугоўвалі звыш 600 парафій, на захопленай нямецкімі войскамі тэрыторыі Віленскай праваслаўнай епархіі засталося не больш 6 праваслаўных духоўных асоб[13], у той час як з Гарадзенскай губерні летам 1915 г. эвакуявалася ўглыб расійскай тэрыторыі ўсяго 9 рымска-каталіцкіх пробашчаў і 1 дэкан[14].

[10] НАРБ, ф. 368, воп. 1, спр. 16, арк. 63.
[11] БДАМЛіМ, ф. 3, воп. 1, спр. 133, арк. 18-19.
[12] Там жа, ф. 3, воп. 1, спр. 140, арк. 17.
[13] Там жа, ф. 3, спр. 34, арк. 49-50; «Литовские епархиальные ведомости», 1924, январь, с. 47.
[14] НАРБ, ф. 610, воп. 1, спр. 50, арк. 4-4адв.

Надалей у В. Маслоўскай было настаўніцтва ў менскіх беларускіх школах, праца школьным інструктарам Наркамасветы ССРБ з лета 1920 г. Увосень 1921 г. яна засылаецца з Менску на падпольную працу па заданні партыі беларускіх эсэраў на Беласточчыну. У 1923 г. яе чакаў судовы працэс і прысуд на 6 гадоў польскай вязніцы. Але, гэта ўжо іншая гісторыя.

Родам з Мастаўлянаў

Мастаўляны — цяперашняя вёска ў Беластоцкім павеце Падляшскага ваяводства сучаснай Польшчы, што размясцілася на левым беразе Свіслачы недалёка ад чыгуначнай станцыі Зубкі і знаходзіцца ў некалькіх кіламетрах ад польска-беларускай мяжы. Мастаўляны вядомы ўсім як радзіма Канстанціна Каліноўскага, аднаго з арганізатараў антырасійскага паўстання 1863-1864 гг. у Беларусі. Але ён далёка не адзіны з мастаўлянаў, хто меў дачыненне да беларускай справы. Гаворка далей пойдзе пра Рамана Зарэцкага, ураджэнца гэтай жа вёскі, актыўнага паплечніка Усевалада Ігнатоўскага, сябра беларускіх эсэраўскіх гурткоў «Наш край» і «Маладая Беларусь», а пазней Беларускай камуністычнай арганізацыі.

У тым жа фондзе НАРБ «Часовы Беларускі нацыянальны камітэт» выяўлены жыццяпіс Р. Зарэцкага, складзены 19 траўня 1920 г., а таксама яго справаздачны рапарт за 19 студзеня 1920 г. у якасці інструктара ЧБНК у Барысаўскім павеце па арганізацыі беларускіх кааператываў. Вось невялікі фрагмент з яго аўтабіяграфіі: «Бацькаўшчына мая знаходзіцца ў в. Мастаўляны Горадзенскай губ. і павету. Там жылі мае дзяды і прадзеды. Ад іх мне дасталося ў спадчыну земля ў ліку 10 дзесяцін, а таксама рухомая і нерухомая маётнасьць. З 10-ці лет мяне бацька аддаў вучыцца ў г. Горадню ў 2-клясовую школу пры духоўнай кансісторыі. Правучыўшыся там, я паступіў дзеля далейшай адукацыі ў Свіслачскую настаўніцкую семінарыю»[15]. Далей у сваім жыццяпісе ён распавядае аб пачатку свайго нацыянальнага ўсведамлення: «Хоць у семінарыі ўсё навучэньне велося ў строга маскоўскім напрамку і не допускалі ніводнай кніжкі на роднай мове, але-ж все-такі сярод вучняў істнаваў нелегальны гурток, каторы тайно адтрымоўваў беларускую літэратуру і часопісь і стараўся пашыраць іх сярод вучняў. Часто можно было пачуць на таварышаской пагулянцы сьціхі Янкі Купалы, Орла і інш., каторые всягды дзекламаваліся з велькім мастацтвам і з ахвотаю выучываліся наізусьць. Скончыўшы семінарыю, я ўжо меньш баяўся сваего начальства і выпісываў «Нашу Ніву», «Саху», каторые пашыраў сярод селянства, як сваей вёскі, так

[15] Там жа, ф. 368, воп. 1, спр. 38, арк. 21.

і там, дзе быў настаўнікам. Селяне заўсегды з ахвотаю выслуховывалі, калі ім што чытаў па-беларуску і асабліво любілі яны беларускіе жарты»[16].

Далей у яго было навучанне ў Мінскім настаўніцкім інстытуце, перарванае мабілізацыяй у царскае войска: «З інстытуту меня ўзялі ў 1915 р. на вайну. Знаходзячыся на вайсковай службе ў Рэвеле, я цекавіўся беларускімі справамі і завёў перапіску з Беларускай Радай Мінска, ад каторай адтрымовываў як газэту, так і розныя паведамленьня аб беларускім руху. Знайшоўшы ашчэ некалькі больш-меньш сьвядомых беларусаў у Рэвелі, мы заарганізавалі ініцыатыўную групу, каб залажыць нацыянальную беларускую арганізацыю сярод войск Рэвельскаго гарнізона і Паўночнаго фронту. Але хуткае наступленьне немцаў не дало нам распачаць сваей працы»[17].

У студзені 1918 г., пасля дэмабілізацыі з войска, Раман Зарэцкі едзе ў Яраслаўль, каб працягнуць навучанне ў Мінскім настаўніцкім інстытуце, што быў эвакуяваны туды яшчэ ў кастрычніку 1915 г. У Яраслаўлі таксама аказаліся яго родныя і сваякі, якія апынуліся тут падчас бежанства. У яраслаўскі перыяд свайго жыцця Р. Зарэцкі прымае чынны ўдзел ва вышэйзгаданых эсэраўскіх суполках пад кіраўніцтвам У. Ігнатоўскага. Ён таксама вядзе агітацыйную працу сярод тамтэйшых беларусаў-уцекачоў, «кожны раз паведамляя іх аб становішчы нацыянальнай справы, і выклікая у іх нацыянальные пачуцьця»[18]. Вясной 1919 г. ён вяртаецца ў Менск.

Тут ён перажыў пачатак бальшавіцкай улады і прыход у горад польскіх легіянераў. На хвалі антыпольскіх настрояў, выкліканых не ў апошнюю чаргу зачыненнем Менскага (Беларускага) педагагічнага інстытута і рабаваннем вучэбнага абсталявання польскімі вайскоўцамі, у студзені 1920 г. Р. Зарэцкі разам з пару дзясяткамі студэнтаў, выкладчыкаў інстытута і настаўнікаў мясцовых школ утвараюць Беларускую камуністычную арганізацыю на чале з У. Ігнатоўскім. Атрымаўшы легальны мандат рэвідэнта (інструктара) Часовага Беларускага нацыянальнага камітэта, Зарэцкі накіроўваецца ў Барысаўскі павет з заданнем арганізаваць беларускія кааператывы і культурна-асветныя гурткі, а таксама правесці выбары дэлегатаў на планаваны ў Менску 15 траўня 1920 г. з’езд Цэнтральнага беларускага саюза сельскай гаспадаркі. Разам з легальнай чыннасцю былы студэнт актыўна вядзе падпольную працу сярод сялян у антыпольскім духу.

[16] Там жа.
[17] Там жа.
[18] Там жа, арк 21адв.

У архіве захаваўся яго рапарт на адрас старшыні ЧБНК Кузьмы Цярэшчанкі, у якім ён распавядае аб выніках сваёй працы ў якасці каапэратыўнага інструктара, а таксама пра настроі сялянства. Вось вытрымкі з гэтага дакумента: «Адтрымаўшы належачые паперы ад Беларускаго камітэту і польскай улады, я атправіўся на павет для выпаўненьня заданьняў Нацыянальнаго камітэту: правесьці выбарную кампанію на Беларускі Коопэратыўны зьезд, а таксама, калі пазволіць час і варункі, залажыць, па магчымасьці, сельска-гаспадарскія таварыства і аткрываць культурна-прасьветные гурткі. Маючы ўсе гэта на ўвазі, я і распачаў сваю працу ў гэтым кірунку. Мой раіён як раз прыходзіўся ў Смалевічскай воласьці, Барысаўскаго павету... Працу распачаў з мястэчка Смолевічы... На чале ураду [коопэратыва] стаіць нехто пан Велічко. Он хоці і не можа добра гутарыць па-беларуску і мало знаёмы наогул з беларускай справай, але будучы сам беларусам, вельмі спачувае ўсяму беларускаму і гатоў сам працаваць на карысьць беларускаго народу... Выбары на зьезд былі ўжо зроблены. Выбран мейсцовы жыхар Жолубко, ён мае сваю землю і маётнасьць, добра ведае інтарэсы беларускаго насельньня і заўсегды падтрымае беларускую справу. Што датычыць мейсцовых культурных сіл, то яны ўжо обужываюцца, і з імі можна было бы распачаць культурна- прасьветную працу, калі б пасядзець на мейсцы, забраць іх, бо яны раскіданы па розных вёсках... Раней у школах выкладаньне велось на чыста расейскай мове, а цяпер ужо часто пачуеце чысто беларускую гутарку настаўнікаў у школе з вучнямі... З Смалявіч я паехаў у Мало-Залужье. На зробленым сходзе былі выбраны на зьезд паны Петр Полягошко і Міхаіл Полягошко... Абодва яны... спачуваюць беларускай справе, але мало ведалі аб тым, як гэтая справа пашыраецца ў Менску. Даўшы ім інфармацыю накошт коопэратыўнаго зьезду, а таксама пазнаеміўшы іх з артыкуламі, напечатаннымі ў газэці «Беларусь», я вынес уражэньне, што яны моцно будуць стаяць за беларускую справу... Чуецца велькае жаданьне працаваць над адбудаваньнем незалежнай бацькаўшчыны... З Смалевіч я паехаў у Высокіе Ляды... пазнаеміўшыся на месьці з выбранымі: панамі Андрэем Тумаром і Францом Кохаиоўскім, я убачыў, што гэта...— вядомые беларусы і верные будуць заступнікі інтарэсаў сваей Бацькаўшчыны... Прышлося много гутаркі мець з мейсцовымі жыхарамі, а неабхадзімасьці все сілы даваць сваего беларускаго народу на паўстаючае адбудаваньне роднай Бацькаўшчыны і выясьніць, якое велькае значэньне ў гэтай працы мае Менскі нацыянальны беларускі камітэт, па каторым пакуль што на адным і ляжыць ўся гэта праца. Адным словам, відно, што калі нават тут і відна была сонніца, то пачуўшы, что-небудзь цяпер о своем родным, населеньне пачынае абужацца, і толькі трэба было бы іх веру ў незалежнасьць Беларусі падтрымовываць больш канкрэтнай працай на мейсцох. А гэта

можна было бы зрабіць, калі б сядзець там на мейсцы, рабіць частые выезды па вёскам. Тады я думаю хутка пашла бы арганізацыя ўсякіх культурных арганізацыяў. Быў я таксама у Забалацьці і Чарніцах; тут выбары прашлі вельмі добра ў інтарэсах беларускай справы. Усюды, дзе я быў, стараўся раздаць много беларускіх газэт, якіх я купіў на свой кошт»[19].

Пасля прыходу бальшавікоў большасць сябраў БКА ўлілася ў склад Кампартыі Беларусі. Раман Зарэцкі, Гіпаліт Поляк, Тамаш Гаўрыловіч і шэраг іншых асоб па розных прычынах адмовіліся ўступаць у шэрагі КПБ(б). Г. Поляк, напрыклад, растлумачыў свае нежаданне ўступаць у бальшавіцкую партыю «расчараваннем у камуністычнай ідэалогіі». Як склаўся лёс Рамана Зарэцкага — мы не ведаем. Новых дакументаў, што адлюстроўваюць ягоную дзейнасць пасля 1921 г., пакуль не выяўлена.

Паданне Уладзіміра Цыркуна

Раман Зарэцкі быў не адзіным студэнтам Менскага (Беларускага) педагагічнага інстытута, які паходзіў з Падляшша. Вучыўся тут яшчэ адзін ураджэнец Беластоцкага павета Уладзімір Цыркун, народжаны 11 ліпеня 1892 г. (паводле юліянскага календара). Пра гэту асобу мы ведаем вельмі мала. У фондзе ЧБНК захавалася ягонае паданне ў Камітэт: «Прашу Вас даць мне пропуск у Беласток і назад. Еду з жонкай Надзеждай к бацькам за сваей 2-гадовай дзяўчынкай. Студэнт Менскаго пэдагогічнаго інстытуту Ў. Цыркун»[20]. Можам дакладна сказаць, што пасля вучобы ў МПІ ён закончыў педагагічны факультэт БДУ і ў 1920-1930-я гг. выкладаў у адной з менскіх сямігодак. Пражываў з сям'ёй па вул. Дзяржынскага, д. 3/32, кв. 7. 1 кастрычніка 1937 г. ён будзе арыштаваны НКВД па абвінавачванні ў «антысавецкай дзейнасці», а 20 лістапада пазасудовай «тройкай» прыгавораны да «вышэйшай меры пакарання». Расстраляны 3 студзеня 1938 г. у менскай вязніцы НКВД. Рэабілітаваны Пракуратурай БССР 23 сакавіка 1989 г.[21]

Яшчэ адзін Хлябцэвіч, якога мы не ведалі

Беластоцкія беларусы ды і ўсе, хто цікавіцца беларускай гісторыяй, выдатна ведаюць Яўгена Хлябцэвіча (псеўданім «Халімон з-пад Пушчы»; 1884-1953), знанага беларускага культурнага дзеяча, бібліёграфа

[19] НАРБ, ф. 368, воп. 1, спр. 38, арк. 22-23.

[20] Там жа, ф. 368, воп. 1, спр. 6, арк. 200.

[21] *Рэпрэсаваныя літаратары, навукоўцы, работнікі асветы, грамадскія і культурныя дзеячы Беларусі*, укл. Л. Маракоў, [дата доступу: 1.11.2015], <http://www.marakou.by/by/davedniki/repres_nastaunik.html> Асабовая судовая справа У. Цыркуна пад грыфам «Ц. № 21337-с» захоўваецца ў архіве КДБ Беларусі.

і літаратуразнаўца, непарыўна звязанага з Беласточчынай, які значную частку свайго жыцця правёў у в. Кленікі Бельскага павета Гарадзенскай губерні (цяпер Гайнаўскі павет Падляшскага ваяводства). Спецыялісты таксама маюць звесткі пра ягонага бацьку — праваслаўнага святара а. Івана (1857-1919) і малодшага брата — заўчасна памерлага таленавітага этнографа Уладзіміра Хлябцэвіча (1894-1917). У НАРБ выяўлена дакументальная крыніца, на падставе якой можна сцвярджаць, што быў яшчэ адзін Хлябцэвіч — Мікалай. І вельмі падобна, што гэта забыты і ніколі нікім не ўзгаданы родны брат Яўгена і Уладзіміра. Падставай для такіх сцвярджэнняў можа быць названы дакумент — заява ўзгаданай асобы ў ЧБНК у Менску з просьбай прызначэння на пасаду беларускага інструктара ў адзін з паветаў Меншчыны:

У Беларускі Нацыянальны Камітэт
(м. Менск, вул. Міцкевіча, Беларускі Дом)
Грамадзяніна Мікалая Хлебцэвіча

ЗАЯВА

Жадаючы працаваць на карысць беларускай справы, прашу аб прызначаньні мяне на пасаду інструктара па нацыянальным справам. Я нарадзіўся ў 1890 г. ў м. Жыровіцах, Слонімскага пав. Гораднен. губ. Увесь час да вайны 1914—1918 гг. жыў на Беларусі і ў Польшчы, гдзе ўчыўся ў Варшаўскім Універсітэце. У 1913 г. скончыў праўнічы аддзел і паступіў маладзейшым кандыдатам пры Акружным Судзе ў м. Горадні. 3 студзеня 1914 г. быў прыйняты на вайсковую службу. У часе вайны служыў у 16-й гарматнай брыгадзе, 16-м паркавам гармат. дывызіоне і корпусным Судзе 1-го Гвардзейскага корпусу. Па аканчаніі вайны с Нямеччынай працаваў ў Ліквыдацыйнай Камісіі пры 2-м Украінскім Эвакуац. пункце і другіх установах. Быў сябром беларускага культурна-прасветн. гуртка «Зорка» ў Кіеві. Вернуўся на Бацькаўшчыну ў сьнежню 1919 г.

М. Хлебцевіч[22]

Шэраг фактаў пацвярджаюць нашу версію. Мікалай, як і Яўген, і Уладзімір, нарадзіўся ў Жыровічах — у той час, калі Іван Андрэевіч Хлябцэвіч працаваў у мясцовай праваслаўнай духоўнай вучэльні. У заяве адзначаецца, што Мікалай у 1917-1919 гг. знаходзіўся ў Кіеве і з'яўляўся сябрам кіеўскай беларускай маладзёвай арганізацыі «Зорка». Якраз у гэты ж час у Кіеве жыў і працаваў Яўген Хлябцэвіч, які таксама быў актыўным удзельнікам гэтай нацыянальнай маладзёвай

[22] НАРБ, ф. 368, воп. 1, спр. 39, арк. 13.

суполкі. Зусім верагодна, што гэта Яўген якраз і прыцягнуў Мікалая да беларускай працы.

Паводле рэзалюцыі К. Цярэшчанкі Мікалай Хлябцэвіч 23 чэрвеня 1920 г. быў прызначаны інструктарам ЧБНК па Ігуменскім павеце[23]. Ці дабраўся ён да месца свайго прызначэння — невядома. Можам толькі меркаваць, што гэтага зрабіць не ўдалося. Ужо пачалося наступленне чырвонага войска па ўсім беларускім участку Заходняга фронту і 11 ліпеня 1920 г. бальшавікі ўвайшлі ў Менск.

Новымі звесткамі аб далейшым лёсе Мікалая Хлябцэвіча мы пакуль не валодаем. Магчыма, нейкія згадкі пра яго ёсць у архіве заўчасна памерлай даследніцы Марыі Базылюк (1959-1996)?

З роду Семянякаў

Існуе на паўднёвы захад ад Крынак хутар Азерскія. Гэта недалёка ад тракту Крынкі — Гураны (Górany) і менш за кіламетр ад Паўднёвага Вострава. А паўсталі Азерскія з выселак вёскі Азераны яшчэ ў XIX ст. Большая частка гэтых азерчан насілі прозвішча Семяняка (Семяняко). Адсюль паходзіць бацька слыннага беларускага кампазітара Юрыя Семянякі (1925-1990), Уладзімір Іванавіч[24]. Цікава, што да азерскіх Семянякаў належыць яшчэ адзін раней невядомы актывіст беларускага нацыянальнага руху, прафесійны вайсковец, які прайшоў Першую сусветную вайну, стаяў ля вытокаў арганізацыі беларускага нацыянальнага войска ў 1920 г. і які з'яўляўся адным з камандзераў 1-й Слуцкай брыгады БНР падчас антысавецкага збройнага чыну на Случчыне ў лістападзе-снежні 1920 г.

У тым жа фондзе Часовага Беларускага нацыянальнага камітэта НАРБ намі выяўлены жыццяпіс былога капітана ўкраінскай арміі Аляксандра Лаўрэнцьевіча Семянякі. Дзеля важнасці крыніцы падаем гэты дакумент цалкам:

Да Беларускага Нацыянальнага Камітэта ў Менску
Жыхара места Барысава Александра Лаўрэнцьева Семеняко,
часова пражываючага ў Менску па Грыгорэўскай вуліцы, № 26, кв.3,

ЗАЯВА

Згодна з абвесткай часопісі «Беларусь» аб патрэбнасьці Камітэту асоб дзеля культурна-нацыянальнай працы гэтым маю гонар прасіць аб назначэньні мяне на пасаду інструктра.

[23] Там жа.

[24] Укладальнік біяграфічнага даведніка *Рэпрэсаваныя літаратары, навукоўцы, работнікі асветы, грамадскія і культурныя дзеячы Беларусі* (Мінск 2007, т. 4)

Curriculumvitae: я лічусь сталым мешканцам вёскі Азерскі Крынскае воласьці Горадзенскага павету і губ. Радзіўся 4 сьнежня 1887 г. (32 лет), праваслаўны, жанаты, беларус. Адукацыю атрымаў у Панявежскай вучыцельскай сэмінарыі ў 1907 г., быў народным вучыцелям да 1914 г. на Літве, па мабілізацыі забран быў на вайну, калі скончыў Віленскае вайсковае вучылішчэ і служыў афіцэрам у рускай і ўкраінскай арміі. За часоў акупацыі нямецкай, бальшавіцкай ці польскай служыў начальнікам міліцыі ў м. Барысаве і яго павеці. З пачаткам фармаваньня нацыянальнага войска залічан да рэзэрву афіцэраў.

Уладаю мовамі: беларускай, рускай, польскай, літоўскай, латышскай і часьцінай нямецкай. Знаком з беларускім нацыянальным рухам, літэратурай, гісторыяй і географіяй. Курсы беларусазнаўства мной праслуханы ў прошлым гаду.

С арганізацыйнай працай знаём, бо сам дужа працаваў ў гуртках беларускіх, быў кіраўніком беларускай рады ў 1 украінскай дывізіі. Цяпер маю жаданьне працаваць на карысьць Бацькаўшчыны.

Рэкомэндацыю аб маей асобе могуць даць беларускія дзеячы п.п. Грыб, Дзякуць-Малей, Медзіолко, Бараноў і інш.

18/IV-1920 г. *А. Семеняко*[25]

Як мы бачым, са сваіх 37 гадоў Аляксандр Семяняка 7 гадоў аддаў настаўніцкай працы, пазней стаў прафесійным вайскоўцам, закончыў элітную Віленскую вайсковую вучэльню. Падчас Першай сусветнай вайны і пачатку савецка-ўкраінскай вайны (1914-1918 гг.) паспеў павяваць і на расейскім Паўднёва-Усходнім фронце і ў складзе 1-й Украінскай дывізіі Войскаў УНР супраць бальшавікоў. Вядома, што адзначанае вайсковае фармаванне было ўтворана ў жніўні 1917 г. у складзе ўкраінізаванага 34-га армейскага корпусу Паўднёва-Заходняга фронту пад камандаваннем Якуба Гандзюка. Пасля бальшавіцкага перавароту ў Петраградзе ў кастрычніку 1917 г. дывізія была перакінута ў Кіеў, каб не дазволіць мясцовым бальшавікам узяць уладу ў свае рукі. Часткі дывізіі ў ноч з 29 на 30 лістапада 1917 г. раззброілі пра-

Леанід Маракоў на падставе дадзеных Архіва КДБ Рэспублікі Беларусь падае звесткі пра Уладзіміра Іванавіча Семяняку (1896-?), ураджэнца в. Азёры Гродзенскага павета, беларускага журналіста, які да пачатку 1930-х гг. працаваў у Менску ў часопісе «Калгаснік Беларусі», а 16.03.1933 г. быў арыштаваны ГПУ за «антысавецкую дзейнасць» і прыгавораны на 5 год «исправительно-трудовых лагерей» (Асабістая справа пад грыфам «С № 31378 — Архив КДБ Республики Беларусь»). Хутчэй за ўсё тут ідзе гаворка пра бацьку кампазітара Ю. В. Семянякі. Мяркуем, што ўкладальнік даведніка памылкова перанёс хутар Азерскі ў цяперашні Гродзенскі раён, дзе сапраўды маецца вёска Азёры (цяпер аграгарадок).

25 НАРБ, ф. 368, воп. 1, спр. 16, арк. 86.

бальшавіцка настроеныя аддзелы мясцовага гарнізона, якія падтрымлівалі бальшавікоў і ўзялі горад пад свой кантроль. Гэтыя ж часткі баранілі ўкраінскую сталіцу ад савецкіх войск у студзені 1918 г.[26]

Верагодна, што А. Семяняка вярнуўся ў Беларусь пасля падпісання Берасцейскага міру ў сакавіку 1918 г. (у *Curriculum vitae* не пададзена, што яго аўтар трапіў у Барысаў яшчэ пры немцах). Таксама мы можам сцвярджаць, што А. Семяняка паспеў пабываць таксама і на сваёй малой радзіме. Пра гэта кажа яго блізкае знаёмства з беларускімі дзеячамі, што з пачатку 1919 г. працавалі ў Горадні і ў Крынках: Т. Грыбам, П. Мядзёлкай, С. Баранам і Л. Дзекуць-Малеем.

Рэакцыя на заяву А. Семянякі з боку кіраўніцтва ЧБНК была даволі стрыманай. На заяве маецца рэзалюцыя К. Цярэшчанкі: «Запытаць Вайсковую Камісію, ці патрэбны ён там. К. Т. 21.IV.20». Кіраўнік ЧБНК стараўся прызначаць на адказныя пасады «праверaных» асоб і пераважна левай палітычнай арыентацыі: эсэраў ці нацыянал-камуністаў. Семяняка ж з гэтага пункту гледжання не выклікаў абсалютнага даверу. Да таго ж, К. Цярэшчанка пасля снежня 1919 г. знаходзіўся ў жорсткай канфрантацыі з эсэрамі на чале з Тамашам Грыбам, а апошні быў названы А. Семянякам у якасці паручыцеля. Магчыма Цярэшчанку насцярожыў факт службы капітана ва ўкраінскіх вайсковых фармацыях пад загадам гетмана Паўла Скарападскага. Тым не менш кіраўніцтва Беларускай вайсковай камісіі ўзяло на сваё забеспячэнне новага афіцэра.

У гістарычнай літаратуры склалася пэўная блытаніна: факты, звязаныя з чыннасцю Аляксандра Семянякі прыпісваюць іншаму чалавеку — «беларускаму бацьке Махно» — халопеніцкаму атаману Лукашу Семянюку, які «партызаніў» у 1918-1920 гг. у Барысаўскім павеце. Відаць па ўсім, гэтую блытаніну стварыла блізкасць прозвішчаў, а таксама брак біяграфічных звестак пра абодвух вайскоўцаў. Нават з’явіўся гібрыд з двух прозьвішчаў — *Сяменік*. Недахоп інфармацыі парадзіў легенду аб тым, што зялёнадубаўскі атаман Л. Семянюк (Сяменік) не толькі змагаўся з бальшавікамі на Барысаўшчыне[27], але пры-

[26] *Малий словник історії України*, Київ 1997.

[27] С. А. Ваупшасов, *На тревожных перекрестках: Записки чекиста*, Москва 1988, [даступная ў электроннай версіі на сайце «Военная литература», дата доступу: 19.09.2015], <http://militera.lib.ru/memo/russian/vaupshasov/index.html> В. Кищенко, *Советско-польская война на Борисовщине. Воспоминания участников и очевидцев событий*, [сайт Государственного учреждения культуры «Борисовская центральная районная библиотека им. И .Х. Колодеева», дата доступу: 8.07.2016], <http://www.borlib.by/istoriya-borisovschini-sobitiya-i-fakti/sovetsko-polskaya-voyna-na-borisovschine-vospominaniya-uchastnikov-i-ochevidtsev-sobitiy>.

маў актыўны ўдзел у Слуцкім збройным чыне ў канцы 1920 г.[28] і нават у пазнейшай антысавецкай партызанцы, падчас якой яго быццам забіваюць у 1922 г. [29]

Падрабязна разгледзім гэтае пытанне.

1. *Адносна ўдзелу «Семянюка—Семянякі» ў Слуцкім збройным чыне ў лістападзе — снежні 1920 г.* У сваіх ўспамінах ці сведчаннях «з-за кратаў» адны сведкі (Тодар Данілюк, Васіль Русак, Антон Сокал-Кутылоўскі, Юрка Харытончык) называюць удзельнікам капітана ***Семянюка*** (без пазначэння яго імені)[30]. І толькі Уладзімір Пракулевіч ў сваіх падрабязных следчых паказаннях указвае іншае прозвішча: «***капітан Семяняка***»[31].

2. *Адносна ваеннай пасады, займаемай у камандным складзе 1-й Слуцкай брыгады.* Амаль усе ўказалі, што «Семянюк—Семяняка» прыбыў у Слуцк з Горадні ў складзе групы афіцэраў Беларускай вайсковай камісіі і ўзначаліў пазней 2-гі Грозаўскі полк паўстанцаў. І толькі Антон Сокал-Кутылоўскі сцвярджае: «Быў створаны 1-ы Слуцкі полк пад камандаваньнем капітана Анцыповіча, а пасьля — капітана Семенюка. Праз колькі дзён зайшла патрэба стварыць другі — Грозаўскі полк, пад камандаваньнем палкоўніка Гаўрыловіча»[32].

Першым гэтую блытаніну заўважыў гісторык Алесь [Васільевіч] Пашкевіч. Робячы навуковыя каментарыі да новага выдання кнігі Юр-

[28] Ст-іч, *Л. Сяменік*, «Беларускае жыцьцё», 1920, № 3 (25), 9 люты; Ю. Віцьбіч, *Антысавецкія паўстаньні і партызанская барацьба на Беларусі*, Вільня 2006, с. 184-190; А. С. Пашкевіч, *Пляц Волі. Раман-дакумент*, кн. 1: *І дам табе вянок жыцця*, Менск 2001, 345 с.; *Слуцкі збройны чын 1920 г. у дакумэнтах і ўспамінах*, укл. У. Ляхоўскі, У. Міхнюк, А. Гесь, 2-ое выд., дапрац., Мінск 2006, с. 186, 194, 203, 211, 246, 247, 328, 347, 368; А. П. Грыцкевіч, *Вакол «Слуцкага паўстаньня» (Барацьба з контррэвалюцыяй у Беларусі ў апошні пэрыяд грамадзянскай вайны)*, Мінск 1987, 63 с.; яго ж, *Слуцкае паўстаньне 1920 г. — збройны чын у барацьбе за незалежнасьць Беларусі*, «Спадчына», 1993, № 2.

[29] Прынамсі літаратар Алесь Сцяпанавіч Пашкевіч ў сваёй трылогіі *Пляц Волі*, быццам бы спасылаючыся на Рамуальда Зямкевіча, безапеляцыйна падае, што Л. Семянюк загінуў ад рук «чырвоных» у 1922 г. Насамрэч Р. Зямкевіч такога не сцвярджаў. У сваім лісце да В. Ластоўскага ад 27 снежня 1922 г. ён паведамляў: «(...) запісаў я са слоў Дзергача (Адамовіча) шмат фактаў, каторыя правяраю ў гутарках з ваякамі Балаховіча і сьв. памяці Семянюка» (*Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі*, Вільня — Нью Ёрк — Менск — Прага 1998, т. 1, кн. 2, с. 1366). З ліста вынікае, што яго аўтар не ўказаў дакладнай даты смерці зялёнадубскага важака, а пісьменнік беспадстаўна прыраўняў дату напісання ліста да прыкладнай даты гібелі партызанскага атамана.

[30] *Слуцкі збройны чын 1920 г. у дакумэнтах і ўспамінах...*, с. 176, 186, 193-194, 203, 207, 211.

[31] Там жа, с. 246.

[32] Там жа, с. 186.

кі Віцьбіча *Антысавецкія паўстаньні і партызанская барацьба на Беларусі*: «Аднак зьвесткі, якія падае Ю. Віцьбіч пра партызанскага атамана Лукаша Семенюка ў адмысловым артыкуле, выклікаюць сумнеў, ці зьяўляецца Семянюк — партызан і Семянюк — слуцкі паўстанец адной і той жа асобай»[33].

Выяўлены дакумент з *Curriculum vitae* Аляксандра Семянякі здымае гэтае пытанне і размяжоўвае жыццёвыя шляхі гэтых асоб. Хаця, зусім верагодна, што яны маглі перасякацца адзін з другім у рэальным жыцці ці ведаць адзін аднаго. Атаман Лукаш Семянюк, спачатку абласканы савецкай уладай, а потым стаўшы яе злейшым ворагам, дзейнічаў са сваім аддзелам у Халопеніцкай воласці. Прыкладна ў гэты ж час капітан А. Семяняка ўзначальвае барысаўскую міліцыю, якая змагалася з бандытызмам у павеце.

Па-першае, цяпер вядомы іх *месцы нараджэння*. Лукаш Семянюк паходзіць з в. Селішча Красналуцкай воласці Барысаўскага павета[34], а Аляксандр Семяняка — з-пад Крынак Гарадзенскага павета. Па-другое, Л. Семянюк спачатку ўзначальваў Халапенецкі валасны рэўкам, а пазней выступіў супраць савецкай улады і сышоў у партызанку[35]. А. Семяняка з канца 1918 г. і, хутчэй за ўсё да прыходу палякаў у жніўні 1919 г., узначальваў барысаўскую гарадскую міліцыю. Па-трэцяе, Л. Семянюк наўрад ці меў вайсковае званне вышэй за паручніка (не меў належнага адукацыйнага цэнзу), у той час як А. Семяняка закончыў элітную Віленскую вайсковую вучэльню і даслужыўся да капітана. Па-чацвёртае, ёсць усе падставы лічыць, што атаман Л. Семянюк не дажыў да Слуцкага паўстання і быў забіты чырвонымі яшчэ летам 1920 г. Пра гэта сведчыць у сваіх успамінах вельмі дакладны і зачэ-

[33] Ю. Віцьбіч, *Антысавецкія паўстаньні і партызанская барацьба на Беларусі...*, с. 251.

[34] В. Кищенко, *Советско-польская война на Борисовщине. Воспоминания участников и очевидцев событий*, [сайт Государственного учреждения культуры «Борисовская центральная районная библиотека им. И.Х. Колодеева», дата доступу: 8.07.2016], <http://www.borlib.by/istoriya-borisovschini-sobitiya-i-fakti/sovetsko-polskaya-voyna-na-borisovschine-vospominaniya-uchastnikov-i-ochevidtsev-sobitiy>.

[35] С. Ваўпшасаў так характарызаваў «беларускага Махно»: «Семенюк был родом из Борисовского уезда, происходил из крепких середняков, служил в царской армии, показал себя храбрецом в империалистическую войну. После революции он перешел на сторону Советской власти и стал первым комиссаром Холопенического волревкома в своем уезде. Его решительности и мужеству мог позавидовать любой, однако политически он не созрел и не соответствовал должности. От природы склонный к крайностям, он скоро начал предаваться левацким загибам. В качестве главы волостного ревкома Семенюк стал расстреливать без суда и следствия всех сколько-нибудь провинившихся людей...» (С. А. Ваупшасов, *На тревожных перекрестках: Записки чекиста...*).

пісты чалавек з добрай памяццю — прафесійны разведчык і таемны агент ГПУ Станіслаў Ваўпшасаў: «Во время наступления на Западном фронте в 1920 г. красные войска добили Семенюка»[36].

Такім чынам, мы можам упэўненна заяўляць хто быў у шэрагах слуцкіх паўстанцаў і камандаваў 2-м Грозаўскім палком 1-й Слуцкай брыгады БНР. Гэта быў ураджэнец хутара Азерскія Крынскай воласці Гарадзенскай губерні Аляксандр Лаўрэнцьеў Семяняка. У траўні 1920 г. у Менску ён трапіў у склад Беларускай вайсковай камісіі. Застаецца прабел у яго біяграфіі з ліпеня па кастрычнік 1920 г. У лістападзе з Горадні разам з яшчэ 20 афіцэрамі БВК ён накіроўваецца на Случчыну ў падтрымку беларускіх паўстанцаў. Пасля ліквідацыі паўстання са студзеня 1920 г. яго сляды губляюцца. Сярод інтэрнаваных случакоў у Дарагуску ён не значыўся. Таксама няма сведчанняў, што ён застаўся ў памежным пасе для працягу антысавецкай партызанкі. Верагодней за ўсё А. Семяняка вярнуўся да сваёй хаты ў Азёрскі. Постаць, безумоўна, вельмі цікавая, а сама тэма патрабуе далейшага даследавання.

Summary

New archival documents with biographies of participants in the Belarusian national movement in 1917-22 born in the Białystok region

The global geopolitical conflict in 1914-18 became a strong catalyst in the development of the Belarusian national movement. *Bezhenstvo* and the army were the main factors contributing to its growth and strengthening. Probably for the first time many Belarusian peasants and townsmen felt to be a part not only of their little homeland — a village or town — but also of a wider community called Belarus. Activists from the Białystok region played an important role in the Belarusian social, political and cultural movement. In the article the author mentions new facts from the life of a well-known Belarusian activist Wiera Matejczuk (by her first marriage Masłowska, later Karczewska, 1896-1981) and introduces into academic literature names of people born in the Białystok region who actively participated in the Belarusian national movement in the years 1917-22: Roman Zarecki (1895-?), Aleksander Siemieniaka (1887-?), Mikołaj Chlebcewicz (1880-?) and Uładzimir Cyrkun.

Streszczenie

Nowe dokumenty archiwalne z życiorysami uczestników białoruskiego ruchu narodowego w latach 1917-1922 urodzonych na Białostocczyźnie

Globalny konflikt geopolityczny lat 1914-1918 stał się mocnym katalizatorem rozwoju białoruskiego ruchu narodowego. Głównymi czynnikami sprzyjającymi jego wzrostowi ilościowemu i umocnieniu się stało się *bieżeństwo* i wojsko. Wielu białoruskich chłopów i mieszczan w tym czasie prawdopodobnie po raz pierwszy psychicznie poczuło się częścią nie tylko swojej małej ojczyzny — wsi, miasteczka czy miasta, ale bardziej szerokiej ekumeny zwanej Białorusią.

[36] С. А. Ваупшасов, *На тревожных перекрестках: Записки чекиста...* . Ю. Віцьбіч у сваёй кнізе *Антысавецкия паўстаньні і партызанская барацьба на Беларусі* датуе гібель Л. Семянюка яшчэ 1919 г.

W białoruskim ruchu społeczno-politycznym i kulturalnym osoby pochodzące z Białostocczyzny zajmowały niepoślednie miejsce. Wielu działaczy z tego regionu, utożsamiających się ze zwolennikami niezależnej Białorusi, znanych jest szerokiej społeczności. Jednak życie nie stoi w miejscu: badacze przywracają z zapomnienia nowe nazwiska, odkrywają nowe fakty z ich życia.

W artykule autor przytacza nowe fakty z życia znanej białoruskiej aktywistki społecznej Wiery Matejczuk (1° v. Masłowskiej, 2° v. Karczewskiej, 1896-1981), wprowadza do obiegu naukowego nazwiska osób urodzonych na Białostocczyźnie, które aktywnie uczestniczyły w białoruskim ruchu narodowym w latach 1917-1922: Romana Zareckiego (1895-?), Aleksandra Siemieniaki (1887-?), Mikołaja Chlebcewicza (1880-?) i Uładzimira Cyrkuna.

Uładzimir Lachoŭski — absolwent Wydziału Historycznego Białoruskiego Uniwersytetu Państwowego w Mińsku (1993), docent na Wydziale Stosunków Międzynarodowych tejże uczelni (od 2008 r.). Zainteresowania badawcze: białoruski ruch narodowy w I poł. XX w., stosunki międzynarodowe i handel zagraniczny Białorusi.

Уладзімір Валодзін
(Мінск)

Крымінальны пераслед мужчын-гомасексуалаў у БССР: невядомыя статыстычныя дадзеныя з архіўных крыніц*

Напісанне гісторыі гомасексуальнасці часта ператвараецца ў напісанне гісторыі гамафобіі. Крыніцы па крымінальным пераследзе гомасексуалаў у многіх выпадках з'яўляюцца адносна лёгкадаступнымі і дастаткова шматкольнаснымі, каб менавіта з іх пачынаць вывучэнне гісторыі гомасексуальнасці таго ці іншага перыяду ў той ці іншай краіне Еўропы. Такім чынам, і наша даследаванне гісторыі гомасексуальнасці ў Беларусі другой паловы XX стагоддзя не магло пазбегнуць вывучэння і інтэрпрэтацыі крыніц па крымінальным пераследзе мужчын, якія мелі аднаполы секс. Натуральна, даследаванне гісторыі аднаполай сексуальнасці не павінна замыкацца толькі на крымінальным ці псіхіятрычным пераследзе. Значна больш цікавасці ўяўляе, напрыклад, гісторыя паўсядзённага жыцця гомасексуалаў. Але паколькі крымінальны пераслед гомасексуалаў у Беларусі раней не вывучаўся ані гісторыкамі, ані нават журналістамі, то варта прысвяціць яго разгляду хаця б адзін артыкул.

Крымінальнае заканадаўства СССР і гомасексуалы

У Расійскай імперыі ў XIX стагоддзі добраахвотнае „мужаложства" каралася: у пэўны перыяд пазбаўленнем усіх правоў стану і ссылкай у Сібір на пасяленне, а ў пазнейшы час турэмным зняволеннем. Артыкул прымяняўся не вельмі часта і даволі выбарачна, але прымяняўся[1]. У 1918 годзе бальшавікі адмянілі адразу ўсё заканадаўства імперыі, і артыкул, які караў „мужаложства", перастаў дзейнічаць. У Крымінальным кодэксе РСФСР 1922 года такога артыкула не было. Не з'явіўся ён і ў Крымінальным кодэксе РСФСР 1926 года. Публічная рыторыка тых часоў паказвае, што гэта было не выпадковасцю, а паслядоўнай пазіцыяй большасці бальшавіцкіх спецыялістаў ад права і медыцыны[2]. У БССР з 1 ліпеня 1922 года дзейнічаў Крымінальны кодэкс РСФСР. Праца над праектам Крымінальнага кодэкса БССР пачалася

* Аўтар выказвае падзяку Ірыне Ралдугінай (Масква) за апрацоўку дакументаў з фондаў Дзяржаўнага архіва Расійскай Федэрацыі і за карысныя парады.

1 Д. Хили, *Гомосексуальное влечение в революционной России: Регулирование сексуально-гендерного диссидентства*, пер. с англ., Москва 2008, с. 100-124.

2 Там жа, с. 143-171.

ў 1925 годзе. Крымінальны кодэкс БССР быў уведзены ў дзеянне 15 лістапада 1928 года[3]. Ён таксама не ўтрымліваў артыкула, які б караў за аднаполыя стасункі[4].

Тым не меней, вядомыя выпадкі (напрыклад, у Адэсе), калі ў 1920-я гады гомасексуалаў пераследавалі па іншых артыкулах крымінальнага кодэкса[5].

У суседняй Польшчы (а значыць, і ў Заходняй Беларусі) гомасексуальнасць была дэкрыміналізаваная ў 1932 годзе. У СССР жа стан спраў набываў адваротны кірунак.

У жніўні-кастрычніку 1933 года Паўнамоцнае прадстаўніцтва Аб'яднанага дзяржаўнага палітычнага ўпраўлення (АДПУ) у Ленінградскай ваеннай акрузе правяло масавыя арышты сярод гомасексуалаў Ленінграда. Агулам было арыштавана не менш за 198 чалавек, большасць з якіх у далейшым была асуджана за „контррэвалюцыйную агітацыю і прапаганду" (арт. 58[10] КК РСФСР). Крымінальная справа ў 8 тамах захоўваецца ў архіве Упраўлення ФСБ РФ па Санкт-Пецярбургу і Ленінградскай вобласці. Першым апублікаваў артыкул па матэрыялах гэтай крымінальнай справы прафесар Санкт-Пецярбургскага дзяржаўнага ўніверсітэта Віктар Іваноў, які, аднак, не здолеў стрымацца ад гамафобных каментарыяў[6].

13 снежня 1933 года намеснік старшыні АДПУ Генрых Ягода накіраваў сакратару ЦК УКП(б) Іосіфу Сталіну запіску, у якой прапаноўваў рэкрыміналізаваць „педэрастыю". На запісцы з'явілася ўхвальная рэзалюцыя Сталіна, і ўжо 16 снежня Палітбюро ЦК УКП(б) прыняло пастанову „Аб крымінальнай каранасці за педэрастыю"[7].

7 сакавіка 1934 года Прэзідыум ЦВК СССР прыняў пастанову „Аб крымінальнай адказнасці за мужаложства", у якой былі зменены ў параўнанні з першапачатковым праектам фармулёўкі і ўсталяваныя

[3] В. Круталевіч, І. Юхо, *Гісторыя дзяржавы і права Беларусі (1917-1945 гг.)*, Мінск 2000, с. 172.

[4] *Крымінальны Кодэкс Беларускай Сацыялістычнай Савецкай Рэспублікі*, Менск 1929.

[5] И. Ролдугина, *„И если будет продолжаться наше преследование, тоже мы не станем лучше". Раннесоветские гомосексуалы от первого лица: новые источники по истории гомосексуальных идентичностей в России*, „Ab Imperio", 2016 (в печати).

[6] В. Иванов, *Контрреволюционные организации среди гомосексуалистов Ленинграда в начале 1930-х годов и их погром*, „Новейшая история России", 2013, № 3, с. 126-143. [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/kontrrevolyutsionnye-organizatsii-sredi-gomoseksualistov-leningrada-v-nachale-1930-h-godov-i-ih-pogrom.pdf> Дата звароту: 14.02.2016.

[7] *„Примерно наказать этих мерзавцев"*, „Источник", 1993, № 5-6, с. 164-165.

ніжнія межы пакарання. Пастанова была абавязковай для выканання цэнтральнымі выканаўчымі камітэтамі ўсіх саюзных рэспублік[8].

У Крымінальны кодэкс Беларускай ССР адпаведны артыкул 235[1] быў уведзены 30 красавіка 1934 года. Вось яго тэкст:

„Палавыя зносіны мужчыны з мужчынам (мужаложства), выклікаюць

— пазбаўленне свабоды на тэрмін ад трох да пяці год.

Мужаложства, учыненае з прымяненнем насілля або са скарыстаннем залежнага становішча пацярпеўшага, выклікае

— пазбаўленне свабоды на тэрмін ад пяці да васьмі год”[9].

У 1960-1961 гадах ва ўсіх саюзных рэспубліках СССР былі зменены крымінальныя кодэксы. У Крымінальным кодэксе Беларускай ССР, які ўступіў у дзеянне з 1 красавіка 1961 года, артыкул меў іншы нумар і змененую фармулёўку. Таксама была адменена ніжняя мяжа пакарання:

„Артыкул 119. Мужаложства

Палавыя зносіны мужчыны з мужчынам (мужаложства)

— караюцца пазбаўленнем волі на тэрмін да пяці год.

Мужаложства, учыненае з ужываннем фізічнага насілля, пагроз ці ў адносінах да непаўналетняга, або з выкарыстаннем залежнага становішча пацярпеўшага, —

караецца пазбаўленнем волі на тэрмін да васьмі год”[10].

Савецкія крыміналісты спрачаліся, якім быў узрост згоды — 18 ці 16 гадоў (на сённяшні дзень у Беларусі — 16 гадоў). Не было прапісана заканадаўча, але мелася на ўвазе, што паводле гэтага артыкула мог карацца толькі анальны секс (coitus per anum) паміж мужчынамі. Узаемная мастурбацыя і аральны секс былі намінальна легальнымі.

У розных рэспубліках СССР санкцыя магла быць рознай. Так, у Эстонскай ССР артыкул 118 прадугледжваў па першай частцы зняволенне да 2 год, а па другой частцы — зняволенне ад 2 да 6 год са ссылкай ці без ссылкі да 3 год[11].

[8] Д. Хили, *Гомосексуальное влечение в революционной России...*, с. 223-230.

[9] *Крымінальны кодэкс БССР. Са змяненнямі на 1 чэрвеня 1935 года. Афіцыйны тэкст*, Менск 1935, с. 57.

[10] *Крымінальны кодэкс Беларускай ССР (на беларускай і рускай мовах)*, Мінск 1961, с. 46.

[11] T. Veispak, *Homosexuality in Estonia in the 20th Century: Ideological and Juridical Aspects*, [in:] *Sexual Minorities and Society: the Changing Attitudes toward Homosexuality in the 20th Century Europe. Papers presented to the international conference in Tallinn May 28-30, 1990*, ed. by U. Parikas and T. Veispak. Tallinn, 1991, p. 111.

Экспертныя погляды на заканадаўчыя нормы

Беларускія юрысты стараліся ніяк артыкул 119 КК БССР не каментаваць. Так, у беларускім падручніку па крымінальным праве для студэнтаў-юрыстаў тлумачэнне гэтага артыкула зводзілася да пераказу крымінальнага кодэкса сваімі словамі. Змест тэрміну „мужаложства" тлумачыўся праз сінонімы „гомасексуалізм", „педэрастыя", а таксама праз вызначэнне „мужаложствам з'яўляюцца палавыя зносіны мужчыны з мужчынам"[12]. Нават лацінскага тэрміну coitus per anum аўтары падручніка пабаяліся (а можа, яго і не ведалі). Адпаведна, студэнты-юрысты ў БССР нават не вельмі выразна сабе ўяўлялі, што ж пераследавалася крымінальным кодэксам.

Разам з тым, у Расіі некаторыя юрысты адкрыта выступалі за адмену артыкула „мужаложства" і прыводзілі разгорнутую аргументацыю на карысць адмены. Так, супрацоўнікі кафедры крымінальнага права Ленінградскага ўніверсітэта прафесар Міхаіл Шаргародскі і дацэнт Павел Осіпаў настойвалі на „мэтазгоднасці выключэння з дзейнага заканадаўства склада добраахвотнага мужаложства паміж паўнагадовымі" і прыводзілі даволі разгорнутую аргументацыю на карысць адмены першай часткі артыкула 121 КК РСФСР. Так, яны пісалі: „У савецкай юрыдычнай літаратуры ані разу не прадпрымалася спроба падвесці трывалую навуковую базу пад крымінальную адказнасць за добраахвотнае мужаложства, а адзіны довад, які звычайна прыводзіцца (маральная разбэшчанасць суб'екта і парушэнне ім правілаў сацыялістычнай маральнасці), нельга прызнаць слушным, бо адмоўныя ўласцівасці асобы не могуць служыць падставай для крымінальнай адказнасці, а амаральнасць дзеяння недастатковая для абвяшчэння яго злачынным"[13]. Сярод аргументацыі Шаргародскага і Осіпава была і спасылка на дэкрыміналізацыю гомасексуальнасці ў краінах „народнай дэмакратыі" (ГДР, Венгрыі, Чэхаславакіі, Балгарыі, Польшчы).

Раней Павел Осіпаў выказваўся за дэкрыміналізацыю „добраахвотнага мужаложства паміж поўнагадовымі мужчынамі" ў сваёй кандыдацкай дысертацыі, аб чым можна меркаваць па аўтарэфераце[14]. Там жа П. Осіпаў больш шырока крытыкаваў „змены, унесеныя ў сістэму складаў палавых злачынстваў у 30-х гадах".

[12] *Уголовное право БССР. Часть Особенная*, ред. И. Горелик, М. Ефимов и И. Тишкевич, Минск 1971, с. 148.

[13] М. Шаргородский, П. Осипов, *Преступления против личности*, [в:] *Курс советского уголовного права*, т. 3: *Часть особенная*, отв. ред. Н. Беляев и М. Шаргородский, Ленинград, 1973 с. 647.

[14] П. Осипов, *Половые преступления (общее понятие, социальная сущность и система составов)*, автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук, Ленинград 1967, с. 11.

Вялікі раздзел „Мужаложства" ўтрымліваецца ў манаграфіі *Палавыя злачынствы* дацэнта Таджыцкага дзяржаўнага ўніверсітэта, былога супрацоўніка АДПУ Якава Якаўлева[15]. З аднаго боку, Я. Якаўлеў таксама выступаў за дэкрыміналізацыю добраахвотнай мужчынскай гомасексуальнасці[16]. Разам з тым, юрыст з Душанбэ рэкамендаваў паліцыі весці картатэкі гомасексуалаў: „Вялікае значэнне для папярэджання палавых злачынстваў маюць аператыўныя мерапрыемствы органаў міліцыі па выяўленні асоб, здольных здзейсніць палавыя злачынствы. Да ліку такіх асоб адносяцца: асобы, якія пакутуюць на палавыя анамаліі, у тым ліку падазраваныя ў гомасексуальных схільнасцях; (...). Для выяўлення ўказаных асоб неабходна выкарыстоўваць спецыяльныя сродкі і метады (аператыўны ўлік, асабісты сыск, назіранне і г.д.), якія маюцца ў распараджэнні органаў міліцыі"[17].

Паслядоўна выказваўся за дэкрыміналізацыю гомасексуальнасці доктар юрыдычных навук Аляксей Ігнатаў з Масквы. У сваёй кнізе 1966 года *Адказнасць за злачынствы супраць маральнасці* ён асцярожна пісаў, што „ў літаратуры неаднаразова выказвалася меркаванне пра немэтазгоднасць карання добраахвотнага мужаложства"[18]. Пры тым прыводзіліся спасылкі на працы расійскіх юрыстаў 1920-х гадоў. У кнізе *Кваліфікацыя палавых злачынстваў*, якая выйшла на восем гадоў пазней, А. Ігнатаў прыводзіў ужо разгорнутую аргументацыю за дэкрыміналізацыю гомасексуальнасці:

„...Выклікае вялікія сумневы мэтазгоднасць карання добраахвотнай гомасексуальнай сувязі дарослых людзей.

У шырокай медыцынскай і юрыдычнай літаратуры, як айчыннай, так і замежнай, даводзілася, што такія гомасексуальныя сувязі не ўяўляюць грамадскай небяспекі і не наносяць шкоды дзяржаве. Таксама даводзілася, што барацьба з такой з'явай, як гомасексуалізм, мерамі крымінальнай рэпрэсіі неэфектыўная, бо ў выпадку паталагічнага характару яна бессэнсоўная, а ў іншых выпадках утрыманне гомасексуаліста ў зняволенні з асобамі аднаго з ім полу можа толькі замацаваць гомасексуальныя тэндэнцыі. Забарона крымінальным законам перашкаджае гомасексуалістам звяртацца да ўрачоў і падвяргацца лячэнню"[19].

Каб абгрунтаваць гэтае сцвярджэнне, аўтар спасылаўся ўжо не толькі на літаратуру 1920-х гадоў, але і на дарэвалюцыйную літара-

[15] Я. Яковлев, *Половые преступления*, Душанбе 1969, с. 303-343.
[16] Там жа, с. 323, 342.
[17] Там жа, с. 414.
[18] А. Игнатов, *Ответственность за преступления против нравственности (Половые преступления)*, Москва 1966, с. 182.
[19] А. Игнатов, *Квалификация половых преступлений*, Москва 1974, с. 233-234.

туру, выдадзеную ў Расіі. Ён таксама спасылаўся на рэзалюцыю IX Міжнароднага кангрэса крымінальнага права (Гаага, 1964), якая рэкамендавала не забараняць добраахвотныя гомасексуальныя стасункі дарослых людзей. Нарэшце, А. Ігнатаў спасылаўся на праўную практыку іншых дзяржаў, як капіталістычных, так і саюзнікаў СССР: „У цяперашні час аніводная з еўрапейскіх сацыялістычных дзяржаў, акрамя Савецкага Саюза, не ўстанаўлівае крымінальную адказнасць за добраахвотны гомасексуалізм”[20]. Тут неабходна агаварыцца, што мужчынская гомасексуальнасць да 1995 года перасьледавалася ў Албаніі. У Румыніі як мужчынская, так і жаночая гомасексуальнасць была дэкрыміналізавана толькі ў 1996 годзе. На час публікацыі кнігі А. Ігнатава *Кваліфікацыя палавых злачынстваў* захоўваўся крымінальны пераслед гомасексуалаў ва ўсёй Югаславіі (у 1977 годзе адбылася дэкрыміналізацыя ў Славеніі, Харватыі, Чарнагорыі і Ваяводзіне). Але Албанія была ў той час у самаізаляцыі, яшчэ ў 1960-я гады выйшла з Савета эканамічнай узаемадапамогі і Арганізацыі Варшаўскай дамовы. Югаславія ніколі ў Арганізацыю Варшаўскай дамовы не ўступала, а ў Савеце эканамічнай узаемадапамогі была назіральнікам. Нарэшце, Румынія захоўвала свой удзел у названых арганізацыях, але Нікалае Чаўшэску імкнуўся мінімізаваць залежнасць ад СССР і праводзіў самастойную знешнюю палітыку ў дачыненнях з капіталістычнымі краінамі і Кітаем. Такім чынам, не даводзіцца здзіўляцца, што Албанія, Румынія і Югаславія выпалі з поля зроку А. Ігнатава, затое былі ім заўважаныя ГДР, Польшча, Чэхаславакія, Венгрыя і Балгарыя.

Кнігі А. Ігнатава і Я. Якаўлева, выдадзеныя ў часы „застою”, насілі грыф „для службовага карыстання”. Гэты грыф у Расіі не зняты да сёння, што азначае пэўныя складанасці ў атрыманні доступу да кніг у дзяржаўных бібліятэках. Але адначасова адна з прыватных фірмаў у Маскве адкрыта прадае ксеракопіі і сканы з кнігі *Кваліфікацыя палавых злачынстваў.* А ў некаторых былых саюзных рэспубліках кнігі даўно знаходзяцца ў адкрытым доступе. Напрыклад, з *Кваліфікацыяй палавых злачынстваў* А. Ігнатава можна свабодна азнаёміцца ў бібліятэцы Тартускага ўніверсітэта, а з *Палавымі злачынствамі* Я. Якаўлева — у бібліятэцы Віленскага ўніверсітэта. Праўны статус кніг у Беларусі незразумелы, паколькі ў каталогах публічных бібліятэк краіны іх няма.

Што ж хавалі і хаваюць ад шырокага чытача цэнзары? Пра метады раскрыцця рэальных і ўяўных злачынстваў, якія і зараз могуць залічвацца да закрытых звестак, у кнігах А. Ігнатава размова не вядзецца. Кніга *Кваліфікацыя палавых злачынстваў* прысвечана, як і сведчыць назва, юрыдычнай кваліфікацыі дзеянняў следствам і ў судах і нека-

[20] Там жа, с. 234.

торым аспектам крымінальнага працэсу. Хутчэй за ўсё, у часы СССР яна падпала пад грыф „для службовага карыстання” з-за таго, што там прыводзілася статыстыка па некаторых відах злачынстваў. Разам з тым, закрытым для шырокай публікі заставалася меркаванне А. Ігнатава пра неабходнасць адмены артыкула „мужаложства”. У адкрытым друку яно з’явілася ў 1988 годзе ў артыкуле для часопіса „Савецкая юстыцыя”[21].

Вядома, што А. Ігнатаў не толькі выказваўся за дэкрыміналізацыю гомасексуальнасці ў сваіх кнігах, але і спрабаваў узняць гэтае пытанне ў 1979 г. перад кіраўніцтвам міністэрства ўнутраных спраў СССР (беспаспяхова)[22].

Спрабаваў выказацца ў друку за дэкрыміналізацыю гомасексуальнасці і сацыёлаг Ігар Кон. Артыкул на гэтую тэму ён напісаў у 1982 годзе па прапанове галоўнага рэдактара часопіса „Савецкая дзяржава і права” Міхаіла Піскоціна. Станоўчыя водгукі на артыкул далі відныя навукоўцы сексапатолаг Георгій Васільчанка і псіхіятр Дзмітрый М. Ісаеў. Але артыкул не прайшоў абмеркавання на рэдкалегіі часопіса, як не прайшоў і ўзгаднення ў адміністрацыйным аддзеле ЦК КПСС. Спробу публікацыі артыкула І. Кон апісаў у аўтабіяграфіі[23]. Ізноў жа, даступным шырокай публіцы меркаванне Ігара Кона стала толькі ў гады „перабудовы”.

Выказванні за дэкрыміналізацыю мужчынскай гомасексуальнасці маглі з’явіцца ў 1960-я і 1970-я гады дзякуючы працэсам сексуальнай лібералізацыі, якія ішлі ў СССР. Так, у 1955 годзе былі легалізаваныя аборты, а ў 1968 годзе дэмакратызавалася заканадаўства пра шлюб і сям’ю. Разам з тым, у грамадстве адбываліся змены ў сексуальных паводзінах „знізу”. Сексуальная рэвалюцыя ў СССР другой паловы 1980-х, калі інфармацыя пра палавое жыццё і кантрацэпцыю стала шырока даступнай, трапіла на гатовую да яе глебу. Пісьмовыя аўтабіяграфіі і вусныя інтэрв’ю з пецярбуржцамі, сабраныя калектывам расійскіх і фінскіх сацыёлагаў у 1990-я гады, указваюць на значна большую ступень сексуальнай разняволенасці ў Ленінградзе 1960-1970-х гг., чым магло б падацца з-за афіцыйнага замоўчвання тэматыкі сексуальнага жыцця. На гэтым фоне вышэйпрыведзеныя экспертныя выказванні выглядаюць не галасамі дзівакаватых адзіночак, а праявамі ціхіх грамадскіх змен[24].

[21] А. Игнатов, *Об ответственности за половые преступления*, „Советская юстиция”, 1988, № 3, с. 28-29.

[22] И. Кон, *Любовь небесного цвета*, Санкт-Петербург 2001, с. 196.

[23] И. Кон, *80 лет одиночества*, Москва 2008, с. 334-336.

[24] А. Роткирх, *Мужской вопрос. Любовь и секс трех поколений в автобиографиях петербуржцев*, Санкт-Петербург 2011, с. 31-38, 192-195, 268, 284.

Па-свойму „распрацоўвалі” праблематыку спецыялісты ад судовай медыцыны. Сярод іх не было чуваць галасоў за дэкрыміналізацыю. Найбольш падрабязна пра анатамічныя асаблівасці гомасексуалаў пісаў супрацоўнік Бюро судова-медыцынскай экспертызы Масквы і Маскоўскай вобласці І. Блюмін. Ён распрацаваў даволі падрабязную інструкцыю па „экспертызе гомасексуалізму”[25] і нават абараніў кандыдацкую дысертацыю, цалкам прысвечаную судмедэкспертызе „мужаложства”. Дысертацыя насіла завуаляваную назву „Матэрыялы да экспертызы палавых станаў”. У пачатку аўтарэферата дысертацыі рытуальна кляймілася „распуста”:

„Сярод палавых злачынстваў па ступені сацыяльнай небяспекі і складанасці расследавання асобае месца займае мужаложства (гомасексуалізм, педэрастыя).

У капіталістычных краінах гэты від палавога вычварэння атрымаў шырокае распаўсюджанне (...).

Іншае становішча ў нашай краіне. Ліквідацыя прастытуцыі і парнаграфічнай літаратуры, якія культывуюць розныя палавыя вычварэнні, агульнае аздараўленне побыту савецкіх людзей і маральны кодэкс прывялі да таго, што ў Савецкім Саюзе выпадкі гомасексуалізму і іншыя палавыя злачынствы сустракаюцца рэдка. Аднак, нягледзячы на гэта, яны ўяўляюць пэўную сацыяльную і грамадскую небяспеку”[26].

І. Блюмін абапіраўся на аўтараў другой паловы XIX стагоддзя (Амбруаза Тардзьё, Ёгана Каспера ды іншых) і выказваў шкадаванні, што з таго часу судовая экспертыза не займалася „мэтаскіраванымі даследаваннямі па дадзеным пытанні”. Судова-медыцынскі эксперт прапускаў міма сваёй увагі, што ў большасці краін Еўропы на час абароны яго дысертацыі гомасексуальнасць была дэкрыміналізаваная.

Метады расследавання спраў па артыкуле „мужаложства” апісаны дацэнтам Саратаўскага юрыдычнага інстытута Міхаілам Хлынцовым[27]. Наступная разгорнутая цытата дае ўяўленне пра тое, якім чынам узбуджаліся крымінальныя справы па „мужаложстве” ў расійскай правінцыі (Саратаўская, Куйбышаўская ды іншыя вобласці): „Справы аб мужаложстве сустракаюцца ў следчай практыцы вельмі рэдка. Гэта ў значнай ступені звязана са складанасцямі ў выяўленні такіх злачынстваў. (...) Асаблівасці расследавання мужаложства заключаюцца ў тым, што сведкаў-відавочцаў такога злачынства практыч-

[25] И. Блюмин, *Судебно-медицинская экспертиза половых состояний мужчин*, Москва 1967, с. 48-59.

[26] И. Блюмин, *Материалы к экспертизе половых состояний*, автореф. дис. на соискание ученой степени канд. мед. наук, Москва 1970, с. 3.

[27] М. Хлынцов, *Расследование половых преступлений*, Саратов 1965, с. 141-157.

на не бывае, а ўдзельнікі яго (калі мужаложства здзяйсняецца паводле згоды абодвух бакоў) не схільны даводзіць свае дзеянні да агульнага ведама. (...) Большай часткай нагодамі для ўзбуджэння крымінальнай справы аб мужаложстве з'яўляюцца заявы розных асоб, якія з нейкіх крыніц даведаліся пра факт мужаложства ці звярнулі ўвагу на незвычайныя стасункі паміж двума мужчынамі, на дзівакаватасць у іх паводзінах, на іх падазроныя схільнасці і звычкі ці заспелі ўдзельнікаў мужаложства на месцы злачынства. Часам такія заявы могуць паступіць ад асоб, якіх тая ці іншая асоба схіляла да мужаложства ці знаёмым якіх рабілася падобная прапанова"[28]. На наступнай старонцы ізноў падкрэсліваецца роля пільных суседзяў у завядзенні крымінальных спраў супраць гомасексуалаў: „Не рэдкія факты, калі самі заяўнікі, западозрыўшы кепскае ў паводзінах тых ці іншых асоб, пачынаюць прыглядацца да абставін сустрэч паміж падазраванымі, асабліва калі гэтыя асобы не маюць паміж сабой нічога агульнага, і паведамляюць у адпаведныя органы пра такую сустрэчу неадкладна, што дазваляе часам заспець злачынцаў на месцы злачынства"[29].

Крымінальная статыстыка: архіўныя крыніцы пра колькасць асуджаных за „мужаложства"

Як вядома, у СССР большая частка статыстыкі была сакрэтнай. Гэта тычылася і крымінальнай статыстыкі. Апублікаваных дадзеных пра абсалютную колькасць пакараных няма, але цэнзура дазволіла агучыць, што ў 1961-1973 гадах судзімасць па артыкуле 119 у БССР складала ад 0,02% да 0,7% ад ліку асуджаных за злачынствы супраць асобы[30].

Здаецца, упершыню (у абсалютных лічбах) статыстыка асуджэнняў у СССР па артыкуле „мужаложства" была апублікавана Цііітам Вэйспакам у 1991 годзе. Гэтая статыстыка датычылася толькі Эстоніі, была толькі за 1960-1989 гады і паходзіла з архіва Міністэрства юстыцыі Эстонскай Рэспублікі[31].

У расійскім перакладзе кнігі Дэна Хілі *Гомасексуальная цяга ў рэвалюцыйнай Расіі* змешчаны невялікі дадатак пад назвай „Колькі ўсяго ахвяр закона супраць мужаложства?"[32]. У гэтым дадатку англійскі

[28] Там жа, с. 145-146.

[29] Там жа, с. 147.

[30] И. Горелик, И. Тишкевич, *Вопросы уголовного права (Особенной части) в практике Верховного Суда БССР*, Минск 1976, с. 14.

[31] T. Veispak, *Homosexuality in Estonia in the 20th Century: Ideological and Juridical Aspects*, [in:] *Sexual Minorities and Society: the Changing Attitudes toward Homosexuality in the 20th Century Europe. Papers presented to the international conference in Tallinn May 28-30, 1990*, ed. by U. Parikas and T. Veispak, Tallinn 1991, p. 112.

[32] Д. Хили. *Гомосексуальное влечение в революционной России...*, с. 311-316.

даследчык прыводзіць архіўныя статыстычныя звесткі пра колькасць асуджаных па артыкуле „мужаложства" ў РСФСР за 1935-1950 гады (гэтыя звесткі ўрывачныя, няпоўныя) і пра колькасць асуджаных па артыкуле „мужаложства" ў СССР і РСФСР за 1961-1982 гады. Таксама Хілі перадрукоўвае звесткі Джэймса Рыярдана па асуджэннях у СССР у 1987-1990 гадах і ў РСФСР у 1991 годзе (падрабязней дакладнасць гэтых звестак разглядаецца ніжэй).

Дэн Хілі карыстаўся пераважна статыстыкай Міністэрства юстыцыі СССР. У сваім даследаванні мы пайшлі па аналагічным шляху і звярнуліся да статыстыкі Міністэрства юстыцыі БССР, якая захоўваецца ў Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь (далей: НАРБ). Крымінальная статыстыка БССР рассакрэчана толькі па 1960 год уключна. Даваенныя фонды міністэрства юстыцыі захаваліся вельмі ўрывачна, статыстыка даваеннага часу не захавалася. Звесткі пра колькасць асуджаных па розных артыкулах крымінальнага кодэкса можна атрымаць з запоўненых бланкаў формы № 10. У гэтых бланках, якія выпрацоўваліся ў Маскве і былі аднолькавымі для ўсяго СССР, была асобная графа для артыкула 154а КК РСФСР і адпаведных артыкулаў крымінальных кодэксаў іншых рэспублік. У фондзе Міністэрства юстыцыі БССР захоўваюцца штоквартальныя справаздачы з абласцей. У кожнай вобласці рабілася асобная справаздача па судах першай інстанцыі („народных судах") і асобная — па абласным судзе. Гэтыя справаздачы абагульняліся ў Міністэрстве юстыцыі ў квартальныя, а затым і гадавыя рэспубліканскія, якія высылаліся ў Міністэрства юстыцыі СССР у Маскву (копіі захоўваліся ў Менску). Па справаздачах формы № 10 можна бачыць у якім квартале і ў якой вобласці былі асуджаны (ці апраўданы, ці справы ў дачыненні да іх спынены) людзі па тым ці іншым артыкуле. Больш за тое, у форме № 10 прыводзяцца звесткі пра прысуды, сацыяльнае паходжанне і ўзрост асуджаных і месца здзяйснення „злачынстваў" (горад ці вёска).

У статыстыцы не праводзіцца адрозненне паміж асуджанымі па першай і другой частках артыкула 235^1 Крымінальнага кодэкса БССР. У большасці выпадкаў, аднак, колькасць асуджаных па першай і другой частках артыкула можна высветліць ускосна — праз працягласць пакарання.

Статыстыка першых пасляваенных гадоў недакладная — часта клеркі з абласных аддзелаў юстыцыі блыталі нумары артыкулаў ці ўпісвалі колькасць асуджаных па адным артыкуле ў графу асуджэнняў па іншым. У статыстычных бланках формы № 10, якія распаўсюджваліся Наркаматам (Міністэрствам) юстыцыі СССР, была асобная графа для асуджаных па артыкуле „мужаложства". У друкаваных бланках указваўся нумар артыкула Крымінальнага кодэкса РСФСР

і прапаноўвалася ўпісаць ад рукі нумар адпаведнага артыкула крымінальнага кодэкса савецкай рэспублікі. Часта адпаведнікам артыкула 154а КК РСФСР указваўся не артыкул 235[1] КК БССР, але артыкул 235, 235а, 236 ці нейкі іншы. Адпаведна, асуджаныя па артыкуле 235[1] маглі трапіць у графу „іншыя злачынствы супраць асобы".

Так ці іначай, але колькасць асуджаных у 1945-1960 гадах заставалася мізэрнай. Звяртае на сябе ўвагу, што ў некалькіх выпадках тэрмін зняволення асуджаных быў ніжэй за ніжні парог магчымага па артыкуле 235[1] (тры гады). Верагодна, быў прыменены артыкул 51 КК БССР: „Калі суд прызнае мэтазгодным назначыць меру сацыяльнай аховы ніжэй ніжэйшай мяжы размеру, устаноўленага адпаведным артыкулам гэтага Кодэкса, або выбраць іншую менш цяжкую меру, не ўказаную ў гэтым артыкуле, то суд можа гэта зрабіць, але не інакш, як дакладна выклаўшы ў прыгаворы матывы змякчэння"[33]. Верагодна, гэтая самая норма была прыменена ў 1958 годзе, калі па частцы 2 артыкула 235[1] двое былі асуджаны Гомельскім абласным судом менш, чым на пяць гадоў зняволення.

Бачна, што ў пераважнай большасці выпадкаў месцам здзяйснення „злачынстваў" названыя гарады і рабочыя пасёлкі, а не сельская мясцовасць (большасць жыхароў Беларусі тады яшчэ жыла на вёсцы). Гэта можна звязаць з большай заўважнасцю гомасексуальнасці ў гарадах (наяўнасць месцаў сустрэч гомасексуалаў, зачаткаў субкультуры).

У некалькіх выпадках артыкул 235[1] быў прыменены да зняволеных. Гэта бачна з дакументаў па форме № 11 („Судзімасць за асобныя віды злачынстваў па галінах народнай гаспадаркі і дзяржаўнага кіравання"), у якіх асобна адзначана колькасць асоб, асуджаных за злачынствы, здзейсненыя ў месцах зняволення, у тым ліку па арт. 154а КК РСФСР і аналагічных артыкулах крымінальных кодэксаў іншых саюзных рэспублік. У гэтай форме таксама ўказвалася, хто здзейсніў злачынствы — зняволеныя ці работнікі месцаў зняволення. Па прысуджаных тэрмінах пазбаўлення свабоды (да пяці год) бачна, што прымянялася першая частка артыкула 235[1]. Можна меркаваць, што ён выкарыстоўваўся адміністрацыяй карных устаноў, каб прынізіць непакорных зняволеных і пакінуць іх у месцах пазбаўлення волі на больш працяглы тэрмін.

[33] *Крымінальны кодэкс Беларускай ССР. Афіцыяльны тэкст са зменамі на 1 мая 1957 года і з дадаткамі сістэматызаваных матэрыялаў (на беларускай і рускай мовах)*, Мінск 1957, с. 14.

Табліца 1. Колькасць асуджаных па артыкуле 235[1] КК БССР (1945-1960 гады)

Год	Коль-касць асуджа-ных	Заўвагі	Крыніца
1945	0		НАРБ, ф. 99, воп. 6, спр. 304
1946	1	Асуджаны ў Брэсцкай вобласці ў II квартале 1946 г. да пазбаўлення волі тэрмінам 5 год, служачы, узрост ад 26 да 50 год, месца здзяйснення „злачынства" – сельская мясцовасць; яшчэ адзін чалавек апраўданы.	НАРБ, ф. 99, воп. 6, спр. 305, арк. 57-57 адв., 119-119 адв.
1947	0		НАРБ, ф. 99, воп. 6, спр. 306
1948	2	Абое асуджаны ў I квартале 1948 г. у Магілёўскай вобласці да пазбаўлення волі тэрмінам 5 год, абое ўзростам ад 26 да 50 год, месца здзяйснення „злачынства" – гарады і рабочыя пасёлкі, 1 з асуджаных – рабочы, 1 – „нетрудящийся элемент".	НАРБ, ф. 99, воп. 6, спр. 310, арк. 2-2 адв., 7-7 адв.
1949	0 (1?)	Агульнарэспубліканскія справаздачы не паказваюць асуджаных, але справаздачы па Мінскай вобласці даюць 1 асуджанага ў I квартале, які быў пазбаўлены свабоды на тэрмін больш за 3 гады да 4 год, сацыяльная група – „служачыя і іх сем'і", узрост ад 26 да 50 год, месца здзяйснення „злачынства" – „гарады і рабочыя пасёлкі".	НАРБ, ф. 99, воп. 6, спр. 313, арк. 17-17 адв., 260-260 адв.
1950	0		НАРБ, ф. 99, воп. 6, спр. 315, 316
1951	1	Асуджаны ў Палескай вобласці ў III квартале да пазбаўлення свабоды „звыш 7 да 8 год уключна", сацыяльная група – „служачыя і іх сем'і", узрост ад 40 да 49 год, месца здзяйснення злачынства – „гарады і рабочыя пасёлкі".	НАРБ, ф. 99, воп. 6, спр. 323, арк. 94-94 адв.; Там жа, спр. 324, арк. 121-121 адв.

1952	2	У I квартале ў Гродзенскай вобласці адзін апраўданы і двое асуджаны. У адным выпадку – „пазбаўленне свабоды да аднаго года ўключна”, у другім – „пазбаўленне свабоды звыш 1 года да 2 гадоў уключна”. 1 асуджаны з сацыяльнай групы „рабочыя і іх сем'ї”, 1 – з групы „іншыя”, аднаму – „ад 25 да 29 гадоў”, другому – „ад 30 да 39 гадоў”, 1 – член УЛКСМ, 1 раней быў судзімы за „аднародныя злачынствы”. Месца здзяйснення „злачынства”: у адным выпадку – „гарады і рабочыя пасёлкі”, у другім – „сельскія мясцовасці”.	НАРБ, ф. 99, воп. 6, спр. 330, арк. 12-12 адв.; Там жа, спр. 331, арк. 74-74 адв.
1953	1	Асуджаны ў Віцебскай вобласці ў IV квартале да „пазбаўлення свабоды звыш 7 да 8 гадоў уключна”, сацыяльная група „рабочыя і члены іх сем'яў”, узрост „ад 18 да 19 гадоў”, раней судзімы „за разнародныя злачынствы”, месца здзяйснення „злачынства” – „гарады і рабочыя пасёлкі”.	НАРБ, ф. 99, воп. 6, спр. 338, арк. 70-70 адв.; Там жа, спр. 339, арк. 84-84 адв.
1954	0		НАРБ, ф. 99, воп. 6, спр. 346
1955	0 (1?)	Агульнарэспубліканскія справаздачы не паказваюць асуджаных, але справаздача па Гомельскай вобласці за IV квартал дае 1 асуджанага, які быў пазбаўлены свабоды на тэрмін больш за 4 гады да 5 год уключна, сацыяльная група – „іншыя”, узрост ад 25 да 29 год, раней судзімы „за разнародныя злачынствы”, месца здзяйснення „злачынства” – „гарады і рабочыя пасёлкі”.	НАРБ, ф. 99, воп. 6, спр. 352, арк. 73-73 адв., 135-135 адв.
1956	4	Усе 4 асуджаны ў Віцебскай вобласці да пазбаўлення свабоды звыш 4 да 5 год уключна, раней судзімыя „за разнародныя злачынствы”, месцы здзяйснення „злачынстваў” – „гарады і рабочыя пасёлкі”, сацыяльная група – „іншыя”, узрост: „ад 18 да 19 год” – 1, „ад 25 да 29 год” – 3. Трое асуджаны ў II квартале, адзін – у III квартале.	НАРБ, ф. 99, воп. 6, спр. 358, арк. 25-25 адв., 43-43 адв., 122-122 адв.

1957	4	Трое асуджаны ў I квартале ў Брэсцкай вобласці, усе трое – зняволеныя, 2 асуджаны да пазбаўлення свабоды „звыш 3 да 4 год уключна”, 1 – „звыш 4 да 5 год уключна”; узрост „ад 20 да 24 год” – 1, „ад 25 да 29 год” – 2. Чацвёрты асуджаны ў II квартале ў Гомельскай вобласці да пазбаўлення свабоды „звыш 1 да 2 год уключна”, сацыяльная група – „рабочыя і члены іх сем’яў”, узрост „ад 40 да 49 год”, месца здзяйснення „злачынства” – „гарады і рабочыя пасёлкі”.	НАРБ, ф. 99, воп. 6, спр. 364, арк. 1-1 адв., 28-28 адв.; Там жа, спр. 365, арк. 1-1 адв., 24-24 адв., 144-144 адв.
1958	6	Двое асуджаны Гомельскім абласным судом у III квартале па арт. 235^{1} ч. 2 да пазбаўлення свабоды „звыш за 3 да 4 год уключна”, сацыяльная група – „іншыя”, узрост „ад 18 да 19 год” – 1, „ад 20 да 24 год” – 1, абодвух судзілі раней „за разнародныя злачынствы”, месца здзяйснення „злачынства” – „гарады і рабочыя пасёлкі”, час здзяйснення – „у дадзеным годзе”. Яшчэ двое асуджаны ў IV квартале ў Мінскай вобласці, да пазбаўлення свабоды „звыш за 2 да 3 год уключна” – 1, „звыш за 4 да 5 год уключна” – 1, сацыяльная група „рабочыя і члены іх сем’яў” – 1, „служачыя і члены іх сем’яў” – 1, узрост „ад 25 да 29 год” – 1, „50 год і старэйшы” – 1, месца здзяйснення „ў гарадах і рабочых пасёлках” – 2, час здзяйснення „ў дадзеным годзе” – 2. Таксама двое асуджаны ў IV квартале ў Магілёўскай вобласці да пазбаўлення свабоды „звыш за 4 да 5 год уключна”, абое з сацыяльнай групы „рабочыя і члены іх сем’яў”, абодвух судзілі раней „за разнародныя злачынствы”, узрост „ад 25 да 29 год” – 1, „ад 30 да 39 год” – 1, месца здзяйснення „ў гарадах і рабочых пасёлках” – 2, час здзяйснення „ў дадзеным годзе” – 2.	НАРБ, ф. 99, воп. 6, спр. 372, арк. 49- 49 адв., 93-93 адв., 95-95 адв., 160-160 адв.

1959	4	Двое асуджаны ў I квартале ў Гомельскай вобласці да пазбаўлення свабоды „звыш за 2 да 3 год уключна" – 1, „звыш за 4 да 5 год уключна" – 1, сацыяльная група „служачыя і члены іх сем'яў" – 1, „калгаснікі і члены іх сем'яў" – 1, узрост „ад 25 да 29 год" – 1, „ад 40 да 49 год" – 1, месца здзяйснення „ў гарадах і рабочых пасёлках" – 2, час здзяйснення „ў мінулым годзе" – 2. Трэці асуджаны ў I квартале ў Магілёўскай вобласці да пазбаўлення свабоды „звыш за 4 да 5 год уключна", сацыяльная група – „рабочыя і члены іх сем'яў", узрост „ад 18 да 19 год", месца здзяйснення – „у гарадах і рабочых пасёлках", час здзяйснення – „у мінулым годзе". Чацвёрты асуджаны ў III квартале ў Гомельскай вобласці да пазбаўлення свабоды „звыш за 7 да 8 год уключна", сацыяльная група – „рабочыя і члены іх сем'яў", „рабочы, які пакінуў работу", узрост „ад 25 да 29 год", быў судзімы раней „за аднародныя злачынствы", месца здзяйснення – „у сельскіх мясцовасцях", час здзяйснення – „у дадзеным годзе". Адзін падсудны апраўданы ў III квартале ў Гродзенскай вобласці.	НАРБ, ф. 99, воп. 6, спр. 377, арк. 8-8 адв., 16-16 адв., 60-60 адв., 165-165 адв.
1960	0		НАРБ, ф. 99, воп. 6, спр. 386

Карыстаючыся спасылкамі Дэна Хілі[34] на фонды Дзяржаўнага архіва Расійскай Федэрацыі (Государственный архив Российской Федерации, далей: ГАРФ), атрымалася знайсці статыстыку наконт асуджаных па Беларускай ССР з 1961 года і пазней.

Звесткі за 1961-1991 гады ўзятыя з дакументаў па форме № 10а. Формы былі зменены ў сувязі з увядзеннем у дзеянне ў 1961 годзе новых крымінальных кодэксаў саюзных рэспублік. У гэтых дакументах няма дадзеных пра месцы здзяйснення „злачынстваў" (горад/вёска), прызначаныя пакаранні, узрост „злачынцаў" і сацыяльныя групы, з якіх яны паходзілі. У Маскве адклаліся толькі справаздачы саюзных рэспублік, абласных справаздач туды не дасылалі, адпаведна, мы не можам лакалізаваць асуджаных па абласцях.

[34] Д. Хили, *Гомосексуальное влечение в революционной России...*, с. 316.

Дзеля параўнання мы прыводзім звесткі за 1961-1991 гады ў табліцы 2 не толькі па БССР, але таксама па СССР, РСФСР, Украінскай ССР, Літоўскай ССР і Малдаўскай ССР. З гэтых звестак можна бачыць, што былі агульнасаюзныя трэнды па колькасці асуджаных, але ў асобных саюзных рэспубліках у розныя гады можна пабачыць даволі значнае адхіленне ад іх. Відавочна, што на колькасць асуджаных уплывала пазіцыя мясцовага кіраўніцтва міністэрства ўнутраных спраў, пракуратуры, камітэта дзяржбяспекі, а магчыма — і партыйных органаў[35].

Можна заўважыць, што колькасць асуджаных карэлюе з палітычнымі эпохамі. Так, у 1945-1954 гадах у сярэднім асуджаўся менш, чым адзін чалавек у год. За 1955-1964 гады — у сярэднім 4,7 асуджаных у год. За 1965-1974 гады — у сярэднім 18,6 асуджаных у год. За 1975-1984 гады — у сярэднім 28,3 асуджаных у год. За 1985-1989 гады — у сярэднім 19,8 асуджаных у год. Такім чынам, можна заўважыць, што ў познесталінскія гады карныя органы на такі экзатычны артыкул як „мужаложства” ўвагі амаль не звярталі. Перад імі стаялі больш пільныя задачы па так званай „барацьбе з бандытызмам”, прымусовай калектывізацыі Заходняй Беларусі, прымусовым утрыманні сялян у калгасах, а рабочых на заводах і г.д. У гады хрушчоўскай „адлігі” колькасць асуджаных паступова павялічваецца, каб у гады брэжнеўскага „застою” няўхільна нарастаць. Цікава, што ў гады гарбачоўскай „перабудовы” колькасць асуджаных змяншалася далёка не адразу і далёка не так хутка, як можна было б чакаць, сыходзячы з дэмакратычнай рыторыкі той эпохі. Інерцыя ў паліцыі, пракуратуры і судах была дастаткова вялікая, каб працягваць асуджаць па артыкуле „мужаложства” нават за лічаныя месяцы да яго адмены. На жаль, статыстыка асуджэнняў па артыкуле 119 КК БССР/РБ за другую палову 1991 года, 1992 і 1993 гады і пачатак 1994 года застаецца закрытай.

У некаторыя гады можна пабачыць, што колькасць асуджаных істотна ўзрастала, але ўжо на наступны год спадала. Верагодна, гэта вынікі арганізаваных аблаў на гомасексуалаў. На жаль, мы пакуль не можам суаднесці такія аблавы з дырэктыўнымі дакументамі міністэр-

[35] Наконт рэгулявання партыяй крымінальных асуджэнняў па артыкуле „мужаложства” Ігар Кон узгадваў: „Адзін з членаў рэдкалегіі, былы начальнік ленінградскай міліцыі, а затым усімі паважаны прафесар (сапраўды добры спецыяліст і мілы чалавек), проста развёў рукамі ад здзіўлення: як Ігар Сямёнавіч наогул можа ўздымаць гэтае пытанне?! І распавёў, як у свой час ён сабраў вялікі матэрыял на ленінградскіх гомасексуалаў, але ў абкаме партыі яму сказалі: «Ты што, хочаш зачыніць аркестр Філармоніі і Кіраўскі балет?!». Генералу давялося адступіць, але ён запамятаў крыўду, і нават пасля прачытання майго артыкула думка, што ў абкаме былі правы, а ён памыляўся, яго не наведала” (И. Кон, *80 лет одиночества*, Москва 2008, с. 335-336).

ства ўнутраных спраў ці кампартыі. Гэта можна параўнаць з апублікаванай раней статыстыкай па Эстонскай ССР: 1967 год — 17 асуджаных, 1968 год — 1 асуджаны (за 1966 год няма дадзеных)[36].

У Д. Хілі не прыведзена статыстыка па СССР і РСФСР за 1983-1986 гады: ці то яму не хапіла часу на апрацоўку архіваў, ці то ў той час, калі ён працаваў у архіве, дакументы за гэтыя гады яшчэ не былі рассакрэчаныя. Але акурат на гэтыя гады прыпадае пік асуджэнняў у СССР па артыкуле „мужаложства": 1440 асуджаных у 1983 годзе, 1516 — у 1984 г., 1620 — у 1985 г. і 1455 — у 1986 г. У БССР пік асуджэнняў даводзіцца на 1977 год — 49 асуджаных.

Дарэчы сказаць, апублікаваныя Джэймсам Рыярданам[37] і перадрукаваныя Дэнам Хілі лічбы асуджэнняў за 1987-1990 гады не адпавядаюць дадзеным з фонду Міністэрства юстыцыі СССР. Рыярдан у свой час абапіраўся на абрывачныя звесткі, атрыманыя з розных крыніц (газеты „СПИД-инфо", „Литературная газета" і справаздача Міжнароднай камісіі па правах чалавека для гомасексуалаў і лесбіянак), і да таго ж памылкова прыняў дадзеныя па РСФСР за дадзеныя па СССР у цэлым. Прыведзеныя ж у згаданай справаздачы Міжнароднай камісіі звесткі дакладныя; прынамсі, лічбы асуджэнняў па РСФСР за 1989 і 1990 гады супадаюць з лічбамі ў прагледжанай намі статыстыцы[38].

Табліца 2. Колькасць асуджаных па артыкуле 119 КК БССР, артыкуле 121 КК РСФСР і аналагічных артыкулах крымінальных кодэксаў саюзных рэспублік (1961-1991 гады)

[36] T. Veispak, *Homosexuality in Estonia in the 20th Century: Ideological and Juridical Aspects*, [in:] *Sexual Minorities and Society: the Changing Attitudes toward Homosexuality in the 20th Century Europe. Papers presented to the international conference in Tallinn May 28-30, 1990*, ed. by U. Parikas and T. Veispak, Tallinn 1991, p. 112.

[37] J. Riordan, *Sexual minorities: the status of gays and lesbians in Russian-Soviet-Russian society*, [in:] *Women in Russia and Ukraine*, ed. by R. Marsh, Cambridge 1996, p. 160-161.

[38] *Права гомосексуалов и лесбиянок в Российской Федерации. Отчет Международной комиссии по правам человека для гомосексуалов и лесбиянок*, подготовлен Машей Гессен, San Francisco 1994, с. 11.

Год	**Коль-касць асуджа-ных у СССР**	**Коль-касць асуджа-ных у РСФСР**	**Коль-касць асуджа-ных ва Украін-скай ССР**	**Коль-касць асуджа-ных у БССР**	**Коль-касць асуджа-ных у Літоў-скай ССР**	**Коль-касць асуджа-ных у Малдаў-скай ССР**	**Крыніца**
1961	705	464	50	10	19	2	ГАРФ, ф. Р9492, воп. 6, спр. 58, арк. 2, 37, 40 адв., 42, 45 адв., 47, 70 адв., 71 адв., 99, 103, 107, 127, 131
1962	767	530	42	1	3	2	ГАРФ, ф. Р9492, воп. 6, спр. 69, арк. 2, 150, 154, 158, 178, 182
1963	831	592	64	13	5	3	ГАРФ, ф. Р9492, воп. 6, спр. 81, арк. 2, 47, 51, 55, 75, 79
1964	777	547	47	4	5	0	ГАРФ, ф. Р9492, воп. 6, спр. 91, арк. 2, 52, 56, 60, 80, 84
1965	627	393	59	5	4	3	ГАРФ, ф. Р9492, воп. 6, спр. 102, арк. 2, 50, 54, 58, 78, 82
1966	770	485	70	3	4	0	ГАРФ, ф. Р9492, воп. 6, спр. 112, арк. 2, 45, 51 адв., 53, 73, 77
1967	940	617	68	25	3	1	ГАРФ, ф. Р9492, воп. 6, спр. 128, арк. 2, 47, 51, 55, 75, 79

1968	756	453	65	20	9	2	ГАРФ, ф. Р9492, воп. 6, спр. 141, арк. 2, 47, 51, 55, 75, 79
1969	993	641	67	13	12	1	ГАРФ, ф. Р9492, воп. 6, спр. 151, арк. 2, 41, 45, 49, 69, 73
1970	1223	787	84	33	11	6	ГАРФ, ф. Р9492, воп. 6, спр. 161, арк. 2, 40, 44, 48, 68, 72
1971	1206	854	75	20	5	5	ГАРФ, ф. Р9492, воп. 6, спр. 177, арк. 2, 45, 49, 53, 73, 77
1972	1255	882	57	10	3	4	ГАРФ, ф. Р9492, воп. 6, спр. 193, арк. 2, 29, 33, 37, 57, 61
1973	1319	853	96	33	9	0	ГАРФ, ф. Р9492, воп. 6, спр. 205, арк. 2, 26, 30, 34, 54, 58
1974	1355	883	95	24	11	6	ГАРФ, ф. Р9492, воп. 6, спр. 221, арк. 2, 29, 33, 37, 59, 63
1975	1214	803	88	34	5	6	ГАРФ, ф. Р9492, воп. 6, спр. 239, арк. 2, 28, 32, 36, 56, 60
1976	1181	773	87	36	9	3	ГАРФ, ф. Р9492, воп. 6, спр. 254, арк. 2, 35, 39, 43, 63, 67

1977	1320	877	85	49	7	7	ГАРФ, ф. Р9492, воп. 6, спр. 271, арк. 2, 38, 42, 46, 66, 70
1978	1314	882	72	24	24	2	ГАРФ, ф. Р9492, воп. 6, спр. 285, арк. 2, 36, 40, 44, 64, 68
1979	1262	822	81	23	13	2	ГАРФ, ф. Р9492, воп. 6, спр. 300, арк. 2, 38, 42, 46, 66, 70
1980	1119	708	93	16	6	2	ГАРФ, ф. Р9492, воп. 6, спр. 317, арк. 2, 39, 43, 47, 67, 71
1981	1229	849	76	15	7	5	ГАРФ, ф. Р9492, воп. 6, спр. 328, арк. 2, 30, 34, 38, 58, 62
1982	1191	809	78	31	9	2	ГАРФ, ф. Р9492, воп. 6, спр. 368, арк. 2, 27, 31, 35, 55, 59
1983	1440	1012	95	37	14	2	ГАРФ, ф. Р9492, воп. 6, спр. 393, арк. 2, 32, 37, 41, 61, 65
1984	1516	1091	120	18	10	5	ГАРФ, ф. Р9492, воп. 6, спр. 427, арк. 2, 24, 28, 32, 52, 56

1985	1620	1106	148	29	3	3	ГАРФ, ф. Р9492, воп. 6, спр. 466, арк. 2, 23, 27, 31, 51, 55
1986	1455	1011	93	23	8	8	ГАРФ, ф. Р9492, воп. 6, спр. 500, арк. 2, 27, 31, 35, 55, 59
1987	1155	829	64	17	4	6	ГАРФ, ф. Р9492, воп. 6, спр. 533, арк. 2, 25, 29, 33, 53, 57
1988	831	592	39	13	4	6	ГАРФ, ф. Р9492, воп. 6, спр. 555, арк. 2, 26, 30, 34, 54, 58
1989	788	538	45	17	6	3	ГАРФ, ф. Р9492, воп. 6, спр. 579, арк. 2, 21, 25, 29, 49, 53
1990	732	497	43	12	няма дадзеных	2	ГАРФ, ф. Р9492, воп. 6, спр. 605, арк. 2, 19, 23, 27, 49
1991 (першае паўгоддзе)	343	247	17	9	няма дадзеных	0	ГАРФ, ф. Р9492, воп. 6, спр. 650, арк. 2, 9, 13, 18, 36

Надаць гісторыі твар: ад лічбаў да лёсаў

Тое, як выглядалі крымінальныя справы па артыкуле „мужаложства", мы пакуль не можам уявіць на матэрыялах БССР ці РСФСР. Для большасці гэтых спраў доступ закрыты, бо дзейнічае 75-гадовы тэрмін тайны асабістага жыцця асуджаных. Дэн Хілі ў свой час здолеў адшукаць у архівах дакументы васьмі судовых працэсаў за 1935-1941 гады, якія выкарыстаў пры напісанні сваёй манаграфіі[39]. Пазней Д. Хілі таксама атрымаў доступ да дзвюх крымінальных спраў (1951 і 1959 гадоў) па Ленінградскай вобласці і апублікаваў даволі падрабязны разбор іх[40]. Больш свабодны доступ да крымінальных спраў такой катэгорыі ёсць у прыбалтыйскіх краінах.

Эстонскі мастак Янус Самма некалькі год даследуе жыццё гомасексуалаў у Эстонскай ССР, у тым ліку крымінальны пераслед. Яго выстава „Непрыдатны для працы. Паданне пра старшыню" (куратар Эўджэніо Віола) была размешчана ў эстонскім павільёне на Венецыянскай біенале 2015 года. Выстава распавядала пра старшыню калгаса, якога ў 1960-я гады спачатку пазбавілі пасады і выключылі з партыі за гомасексуальнасць, а потым і асудзілі па артыкуле 118 частка 1 КК ЭССР („мужаложства"). З кнігі, якая суправаджала выставу Я. Саммы, можна атрымаць уяўленне пра тое, як выглядала справа па артыкуле „мужаложства"[41]. Апублікавана хаця і меншая, але даволі прадстаўнічая частка крымінальнай справы: данос, з якога крымінальная справа была распачата, пратаколы допытаў сведак і абвінавачаных, пратакол вочнай стаўкі, акты судова-медыцынскай экспертызы (у тым ліку псіхіятрычнай), урыўкі з пратаколаў судовых пасяджэнняў, судовыя пастановы і іншыя дакументы.

Ад артыкула „мужаложства" ў СССР пацярпелі дзясяткі тысяч людзей. Сярод іх былі і вядомыя людзі, у тым ліку такія, біяграфія якіх звязаная з Беларуссю. Напрыклад, пецярбургскі археолаг Леў Клейн нарадзіўся ў 1927 годзе і пражыў да вайны ў Віцебску, хадзіў у школу з беларускай мовай навучання. Пасля вайны сям'я Клейнаў асела ў Гародні, і менавіта там скончыў педагагічны інстытут і пазней выкладаў у ім малодшы брат Льва, Барыс Клейн. Пачынаў вучыцца ў Гарадзенскім педагагічным інстытуце і Леў Клейн, але ў 1947 годзе вымушаны быў спешна перавесціся ў Ленінградскі ўніверсітэт з-за канфлікту з сакратаром Гарадзенскага гаркама партыі. У 1981 годзе

[39] Д. Хили, *Гомосексуальное влечение в революционной России...*, с. 253-269.

[40] D. Healey, *Comrades, Queers, and „Oddballs": Sodomy, Masculinity, and Gendered Violence in Leningrad Province of the 1950s*, „Journal of the History of Sexuality", Vol. 21, No. 3, September 2012, p. 496-522.

[41] J. Samma, *Not Suitable For Work. A Chaiman's Tale*, curated by Eugenio Viola, Berlin 2015.

Л. Клейн быў арыштаваны і асуджаны на тры гады зняволення па артыкуле „мужаложства”. Прыкладна ў той самы час у Ленінградзе былі арыштаваныя філолаг Канстанцін Азадоўскі (асуджаны нібыта за захоўванне наркотыкаў) і гісторык Арсеній Рагінскі (асуджаны нібыта за падробку дакументаў). Л. Клейн напалягае на тым, што прычынай яго арышту і асуджэння сталі яго занадта незалежныя і нязручныя для навуковага істэблішменту СССР (у першую чаргу, акадэміка Барыса Рыбакова) навуковыя погляды. Паводле звестак Л. Клейна, распараджэнне расправіцца з ім паступіла ад загадчыка аддзела навукі і навучальных устаноў ЦК КПСС Сяргея Трапезнікава[42]. Спачатку Л. Клейна асудзілі да 3 гадоў зняволення, але ён здолеў дамагчыся адмены прысуду, і ў другі раз ён атрымаў тэрмін 1,5 года, якія адбыў. У адрозненне ад Канстанціна Азадоўскага і Арсенія Рагінскага, Леў Клейн так і не быў рэабілітаваны. Яго пазбавілі навуковых ступеняў і званняў і ніколі іх не аднавілі — ён дамогся новых.

Іншая гучная справа па абвінавачанні ў „мужаложстве” — справа кінарэжысёра Сяргея Параджанава, якога арыштавалі ў Кіеве ў снежні 1973 года і асудзілі на 5 год зняволення. Параджанаў быў амніставаны і выпушчаны на год раней за заканчэнне тэрміну пад ціскам міжнароднай артыстычнай грамадскасці. Паводле легенды, вырашальную ролю ў датэрміновым вызваленні Параджанава адыграў Луі Арагон, які асабіста звярнуўся да Леаніда Брэжнева з просьбай вызваліць рэжысёра. Да арышту ў С. Параджанава былі канфлікты з уладамі з-за яго незалежнага характару. Нягледзячы на міжнародную вядомасць, яму не давалі здымаць фільмы. З Беларуссю справа Параджанава звязаная наступным чынам: 1 снежня 1971 года ў Менску прайшла творчая сустрэча з Сяргеем Параджанавым, арганізаваная дзеля прагляду яго фільма „Саят-Нава” („Колер граната”), якога не было ў шырокім пракаце. Пасля паказу фільма рэжысёр выступіў з даволі доўгай прамовай, у якой рэзка выказваўся пра кіраўніцтва Дзяржкіно СССР, кампартыі Арменіі і кампартыі Украіны[43]. Прамова была запісана супрацоўнікамі КДБ Беларускай ССР, а ў далейшым яе стэнаграма трапіла ў Маскву, у КДБ СССР і ЦК КПСС, адкуль была перасланая ў ЦК кампартыі Украіны[44]. Вадзіліся за Параджанавым і іншыя палітычныя „грахі”, таму яго зняволенне лічаць выкліканым палітычнымі прычынамі.

[42] Л. Клейн, *Трудно быть Клейном: Автобиография в монологах и диалогах*, Санкт-Петербург 2010, с. 322-332.

[43] О. Белоусов, *Искусство парадокса (Сергей Параджанов)*, [в:] О. Белоусов, *Мой город*, Минск 2005, с. 261-266.

[44] Л. Григорян, *Параджанов*, Москва 2011, с. 191-194.

Нам невядома, каб нехта раней у Беларусі ставіў пытанне пра рэабілітацыю людзей, асуджаных па першай частцы артыкула „мужаложства” Крымінальнага кодэкса Беларускай ССР (стасункі па ўзаемнай згодзе паміж мужчынамі, якія дасягнулі 18 гадоў). Падаецца відавочным, што такая рэабілітацыя, з верагоднай далейшай выплатай кампенсацый былым асуджаным і іх сем’ям, неабходная. Пры цяперашнім палітычным рэжыме гэта можа здавацца фантастычным, але на выпадак змены палітычнага рэжыму неабходна мець распрацаваны падыход да праблемы.

Шмат часу спатрэбілася, каб былі прызнаныя ахвярамі нацысцкага тэрору гомасексуалы, якія ў 1933-1945 гадах загінулі ці трапілі ў канцэнтрацыйныя лагеры на тэрыторыях, кантраляваных Трэцім Рэйхам. Артыкул 175 крымінальнага кодэкса, уведзены яшчэ за прускім часам, працягваў дзейнічаць у абедзвюх частках Германіі і пасля Другой сусветнай вайны. Зараз ставіцца пытанне пра тое, каб рэабілітаваць пацярпелых ад артыкула 175 пасля 1945 года[45]. Нямецкі вопыт можна вывучаць і пераймаць.

* * *

Рэкрыміналізацыя гомасексуальнасці ў СССР у 1933-1934 гадах была часткай кансерватыўнага павароту ў сталінскай палітыцы 1930-х гадоў („сталінскага тэрмідора”). Артыкул „мужаложства” быў уведзены ў Крымінальны кодэкс БССР 30 красавіка 1934 года.

На тэрыторыі БССР не з’явілася самастойных экспертных поглядаў на стасункі крымінальнага закону да аднаполай мужчынскай сексуальнасці, аднак такія погляды распрацоўваліся ў 1960-1970-я гады спецыялістамі з іншых саюзных рэспублік, у першую чаргу — РСФСР. Некаторыя юрысты (П. Осіпаў, Я. Якаўлеў, А. Ігнатаў), псіхіятры (Г. Васільчанка, Д. Ісаеў), сацыёлагі (І. Кон) адкрыта выказваліся за дэкрыміналізацыю гомасексуальнасці, у тым ліку ў друку.

З раней неапублікаванай статыстыкі вынікае, што за 1945-1990 гады ў БССР па артыкуле „мужаложства” (артыкул 235[1], а з 1961 года — артыкул 119 КК БССР) былі зняволеныя прынамсі 633 чалавекі.

[45] *Homosexualität-en*, herausgegeben von B. Bosold, D. Brill und D. Weitz, im Auftrag des Deutschen Historischen Museums und Schwulen Museums, Berlin 2015, p. 98-99, 112, 130, 156-157, 168, 205; *Self-Confidence and Persistence. Two Hundred Years of History*, ed. by Schwules Museum, Berlin 2004, p. 96-137, 149, 163-164.

Summary

Persecution of male homosexuals in the Belarusian Soviet Socialist Republic: previously unknown statistical data from archival sources

The penalization of homosexuality in the USSR (1933-4) was a part of a conservative turn in Stalin's policy in the 1930s („Stalin's Thermidor"). Article 235 (*muzhelozhstvo*) was introduced to the Criminal Code of the BSSR on 30 April 1934. On 1 April 1961 a new Criminal Code of the BSSR was introduced, and the article number changed to 119. No independent expert opinions appeared in the BSSR concerning the interrelation between criminal law and male homosexuality, but such opinions were formed during the 1960s and 1970s in other republics of the Soviet Union, mainly in the Russian Soviet Federative Socialist Republic. Some lawyers (P. Osipov, Y. Yakovlev, A. Ignatov), psychiatrists (G. Vasilchenko, D. Isaev) and sociologists (I. Kon) openly supported the decriminalization of homosexuality in their publications. It is evident from previously unpublished statistics that from 1945 up until 1990 at least 633 men were sentenced in the BSSR for *muzhelozhstvo*.

Streszczenie

Prześladowanie homoseksualistów w BSRR: nieznana statystyka ze źródeł archiwalnych

Penalizacja homoseksualizmu w ZSRR w latach 1933-1934 była częścią konserwatywnego zwrotu w polityce stalinowskiej lat trzydziestych (tzw. stalinowskiego thermidora). Paragraf 235[1] dotyczący „mężołóstwa" został wprowadzony do Kodeksu Karnego BSRR 30 kwietnia 1934 r. 1 kwietnia 1961 r. zaczął obowiązywać nowy Kodeks Karny BSRR, w którym paragraf o „mężołóstwie" otrzymał numer 119. Na obszarze BSRR nie formułowano samodzielnych poglądów eksperckich na stosunek prawa karnego do męskiej seksualności jednopłciowej, jednak takie poglądy w latach 1960-1970 były głoszone przez specjalistów w innych republikach związkowych, w pierwszej kolejności w Rosyjskiej Federacyjnej SRR. Niektórzy prawnicy (P. Osipow, J. Jakowlew, A. Ignatow), psychiatrzy (G. Wasilczenko, D. Isajew), socjolodzy (I. Kon) otwarcie opowiadali się za dekryminalizacją homoseksualizmu, również na łamach prasy. Z wcześniej niepublikowanej statystyki wynika, że w latach 1945-1990 w BSRR z paragrafu o „mężołóstwie" skazano co najmniej 633 osoby.

Uładzimir Wałodzin — pracownik naukowy Muzeum Literackiego Maksima Bahdanowicza w Mińsku. Absolwent Wydziału Historycznego Białoruskiego Uniwersytetu Państwowego w Mińsku i studiów magisterskich w Europejskim Uniwersytecie Humanistycznym w Wilnie. Zainteresowania badawcze: nonkonformizm w BSRR w latach 1950-1980 w wymiarze politycznym, artystycznym, subkulturowym i życia codziennego. Autor publikacji na temat historii sztuki Białorusi w XIX i XX w., historii społeczno-politycznej Białorusi w XX w.

Віктар Астрога
(Мінск)

Гісторыка-славяназнаўчыя даследаванні ў БССР (1945-1991 гг.)

Праблема вывучэння развіцця гістарычнай навукі Беларусі заўсёды захоўвае сваю актуальнасць. Аналіз досведу і вынікаў дзейнасці нашых папярэднікаў патрэбны для разумення агульнай карціны генезісу нацыянальнай гістарыяграфіі і фарміравання яе розных галін. У гэтай сувязі навуковую цікавасць выклікае развіццё гісторыка-славяназнаўчых даследаванняў у БССР.

Мінулае славянскіх народаў заўсёды прыцягвала ўвагу навукоўцаў БССР. Яшчэ ў 1920-я гг. у рэспубліцы працавалі вядомыя спецыялісты па гісторыі Польшчы і Чэхіі: Уладзімір Пічэта, Аляксандр Савіч, Стэфан Гельтман, Ян Віткоўскі, Антон Ясінскі і інш. Гэтая галіна была прадстаўлена пэўнай колькасцю публікацый. Але ў цэлым вывучэнне гісторыі славян у БССР яшчэ з даваеннай пары развівалася ў агульным рэчышчы савецкага славяназнаўства. Разам з тым, кола краін, якія вывучаліся, было вузкім. Найбольш актыўна распрацоўвалася гісторыя толькі дзвюх з іх: Польшчы і Балгарыі. Эпізадычна даследавалася гісторыя Чэхаславакіі і Югаславіі.

У існуючай гістарыяграфіі развіццю гістарычнай славістыкі ў Беларускай ССР нададзена пэўная ўвага. Напрыклад, тут магчыма вылучыць працы Адама Мальдзіса, Галіны Сяргеевай, Пятра Петрыкава і Уладзіміра Міхнюка аб агульным стане развіцця славяназнаўства ў БССР[1]. Генезіс гістарычнай балгарыстыкі аналізаваў Давід Мельцэр[2]. Значная ўвага надавалася гістарыяграфіі Заходняй Беларусі міжваеннага перыяду, што можна разглядаць у пэўным сэнсе і як частку польскай гісторыі. Сярод вядомых аўтараў — Іосіф Хаўратовіч, Вячаслаў Лявонавец, Генадзь Вахтомаў. Аднак тэма гісторыка-славяна-

[1] Г. В. Вахтомаў, *Станаўленне гістарыяграфіі рэвалюцыйнага руху ў Заходняй Беларусі*, «Веснік Акадэміі навук Беларускай ССР», серыя грамадскіх навук,1988, № 5, с. 113-125; В. Ц. Леанавец, *Гістарыяграфія рэвалюцыйнай і нацыянальна-вызваленчай барацьбы працоўных Заходняй Беларусі*, «Веснік Акадэміі навук Беларускай ССР», серыя грамадскіх навук,1986, № 4, с. 65-72; Г. Г. Сяргеява, *Гісторыя славянскіх народаў у працах беларускіх савецкіх даследчыкаў*, Мінск 1988, 36 с.

[2] Д. Б. Мельцер, *Советская историческая болгаристика в Белоруссии*, [у:] *Советская болгаристика: Итоги и перспективы: материалы международной научной конференции, посвященной 1300-летию Болгарского государства, Львов, январь 1981 г.*, Москва 1983, с. 119-126.

знаўчых даследаванняў у БССР не з'яўляецца добра распрацаванай і патрабуе працягу ў сваім вывучэнні, асабліва па храналагічных перыядах, у нашым выпадку ў 1945-1991 гг., часу актыўнага стварэння беларускага славяназнаўства.

У пасляваенны перыяд гісторыка-славяназнаўчая праблематыка пераважала ў навуковых даследаваннях спецыялістаў Савецкай Беларусі ў галіне Новай і Найноўшай гісторыі. Штуршком развіцця беларускага славяназнаўства стала стварэнне ў 1959 г. пры АН БССР Беларускага камітэта славістаў. Па падліках аўтара, за перыяд з 1945 па 1991 гг. выйшла ў свет звыш 200 рознага роду публікацый па гэтай праблематыцы. У яе межах безумоўны прыярытэт аддаваўся гісторыі Польшчы (140 публікацый), затым Балгарыі (каля 60), Чэхаславакіі (15) і Югаславіі (3). Характэрна, што па дадзеных даведніка «Гісторыкі-славісты СССР» (1981), у цэлым па Савецкім Саюзеназіраўся той жа рэйтынг: па гісторыі Польшчы мелася 142 даследчыкі, Балгарыі — 105, Чэхаславакіі — 74, Югаславіі — 48[3]. З пункту гледжання цікавасці да гістарычных перыядаў, ён пераважна выяўляўся па Новай гісторыі. Гэта практычна было 60% усіх публікацый, а ў сярэднім па СССР — 45%. Тэматычна найбольшую ўвагу даследчыкаў выклікалі тэмы сацыялістычнага будаўніцтва, дзейнасці мясцовых камуністычных партый, супрацоўніцтва гэтых краін з СССР і БССР.

Вывучэнне кожнай са славянскіх краін мела сваю тэматычную спецыфіку. Так, навукоўцы-паланісты адносна вялікую ўвагу звярталі на міжваенны перыяд польскай гісторыі, сацыялістычнае будаўніцтва, дзейнасць Польскай аб'яднанай рабочай партыі (ПАРП/ PZPR), савецка-польскія адносіны і становішча Заходняй Беларусі ў складзе Польшчы. Храналагічна звыш за палову ўсіх публікацый прыходзілася на 1970-1980-я гг. Доля рознага роду манаграфій у іх агульнай масе складала ў сярэднім 25%. Парадаксальна, але факт, у даведніку «Гісторыкі-славісты СССР», выдадзеным у Харкаве ў 1969 г., у ліку 200 савецкіх славістаў адзначана толькі 4 беларускія: Наталля Гусакова, Севярын Малевіч, Д. Б. Мельцэр і Аляксандр Хацкевіч[4]. На наш погляд, гэтая лічба некарэктная і зменшаная. У 1981 г. у маскоўскім біябібліяграфічным слоўніку-даведніку іх колькасць была некалькі вышэй, аднак таксама недакладная. Але такі быў знешні погляд калег на кадравы патэнцыял славістыкі БССР. Па дадзеных даведніка, Беларусь з'яўлялася трэцяй рэспублікай у Савецкім Саюзе па колькас-

[3] *Историки-слависты СССР: биобиблиографический словарь-справочник*, сост. С. И. Сидельников [и др.], Москва 1981, с. 38.

[4] *Историки-слависты СССР: биобиблиографический справочник*, сост. С. И. Сидельников, Г. И. Чернявский, Харьков 1969, 109 с.

ці гісторыкаў-славістаў (26 спецыялістаў) пасля Расіі (235) і Украіны (124), а Мінск — пятым цэнтрам у гэтай галіне пасля Масквы, Кіева, Львова і Ленінграда. Такім чынам, гістарычная паланістыка была найбольш папулярным у Савецкай Беларусі навуковым напрамкам у галіне замежнай гісторыі. На яе развіццё вялікі ўплыў аказвала і палітычная кан'юнктура. Да прыкладу, у 1993 г. у адным з выданняў Інстытута славяназнаўства і балканістыкі Расійскай АН адзначалася: «На (...) развіццё савецкай славістыкі асабліва моцнае ўздзеянне (...) аказала шырока разгорнутая сістэма мер па палітызацыі савецкага грамадазнаўства. Не столькі ад навуковых, колькі ад палітычных меркаванняў залежаў выбар тэматыкі даследаванняў»[5].

У Беларускай ССР кола краін, якія вывучаюцца гісторыкамі-славістамі, як ужо адзначалася, было нешырокім. Так, у 1978 г. вядомы беларускі славіст А. І. Мальдзіс, выступаючы на міжнароднай канферэнцыі па праблемах славянскай гісторыі, канстатаваў, што «найбольш актыўна і ўсебакова вывучаюцца пытанні беларуска-польскага культурнага ўзаемадзеяння», але «ўсё яшчэ нязначны лік славістаў, якія займаюцца Балгарыяй, Чэхаславакіяй і асабліва Югаславіяй»[6].

Гісторыя Польшчы прыцягвала ўвагу навукоўцаў БССР яшчэ з 1920-х гг. У значнай ступені на гэта ўплываў фактар непасрэднага суседства з гэтай краінай і яе цесна звязанае з Беларуссю мінулае. У выніку беларускія гісторыкі апынуліся ў першых шэрагах савецкай паланістыкі. У цэлым беларуская савецкая гістарычная паланістыка за ўвесь перыяд з 1921 па 1991 гг. налічвала, па падліках аўтара, звыш 300 рознага роду навуковых і навукова-папулярных публікацый, у тым ліку звыш сотні кніг і брашур. На даваенны і пасляваенны перыяды прыпадае прыкладна роўная іх колькасць.

Прыярытэтны заходнебеларускі аспект польскай праблематыкі знаходзіўся ў полі зроку навукоўцаў БССР да і пасля вайны. Першым пасляваенным артыкулам па гісторыі Заходняй Беларусі стала абагульняючая праца акадэміка Уладзіміра Перцава, апублікаваная ў 1947 г.[7] Сярод распрацаваных тэм — роля і дзейнасць кампартыі Заходняй Беларусі ў рэвалюцыйным і нацыянальна-вызваленчым руху. Але рэальна маштабныя даследаванні ў гэтай галіне пачаліся пасля 1956 г. У наступныя гады найбольш актыўна ў гэтым накірунку працавалі Уладзімір Лады-

[5] *Славяноведение в СССР. Изучение южных и западных славян. Биобиблиографический словарь*, Нью-Йорк 1993, с. 14.

[6] А. И. Мальдис, *Изучение славянских культур в Белоруссии*, [у:] *Комплексные проблемы истории и культуры народов Центральной и Юго-Восточной Европы: Итоги и перспективы исследований*, Москва 1979, 288 с.

[7] У. Перцаў, *Барацьба працоўных Заходняй Беларусі за сваё вызваленне ў перыяд польскай аккупацыі (1921-1939 гг.)*, «Бальшавік Беларусі», 1947, № 12, с. 30-38.

сеў, Пётр Зялінскі, Барыс Клейн, Уладзімір Палуян, Аляксандр Мацко[8]. З 1960-х гг. заходнебеларускую праблематыку пачалі браць у якасці тэм дысертацыйных даследаванняў. Сярод вядомых аўтараў, якія вывучалі рэвалюцыйны і нацыянальна-вызваленчы рух у Заходняй Беларусі: С. Г. Анісім, Тамара Глінская, Аляксандр Царук, У. А. Палуян, Іван Палуян, Мікалай Ракевіч, А. А. Сарокін, А. М. Мацко, Б. С. Клейн. У некаторых працах раскрывалася сумесная барацьба палякаў і беларусаў за правы працоўных, супраць фашызму, папулярызацыя ленінскіх ідэй. Так, тэме барацьбы КПЗБ супраць фашызму і вайны ў 1934-1938 гг. была прысвечана кандыдацкая дысертацыя і шэраг прац І. Ф. Дзяшко[9]. Некаторыя публікацыі тычыліся эканамічнага становішча Заходняй Беларусі. Аднак у даследаваннях пераважаў аднабаковы падыход да асвятлення тэмы. Але ўжо напрыканцы 1980-х гг. частка аўтараў была далёкая ад стэрэатыпаў ранейшых гадоў. Яны спрабавалі аб'ектыўна асэнсаваць працэсы, якія адбываліся ў міжваенны перыяд на ўсходніх землях Польшчы, выкарыстоўваючы раней недаступныя публікацыі і архіўныя крыніцы[10]. Заходнебеларуская праблематыка мела вялікую актуальнасць, і па падліках беларускага эксперта ў галіне гісторыі Заходняй Беларусі Аляксандра Савіча, у Беларусі па гэтай тэматыцы было падрыхтавана 5 доктарскіх і 28 кандыдацкіх дысертацый, больш за 20 манаграфій, каля 200 артыкулаў і іншых публікацый[11].

Даваенны перыяд уласна польскай гісторыі таксама з'яўляўся аб'ектам навуковых даследаванняў. Найбольш дэталёва вывучанай тэмай стала міжнароднае становішча Польшчы і яе знешняя палітыка. Буйнымі даследчыкамі ў гэтай галіне былі Б. І. Загорскі і Рыгор Лазько[12]. У пуб-

[8] П. И. Зелинский, *Печать КПЗБ в борьбе за свободу*, Минск 1977, 144 с.; У. Ф. Ладысеў, *КПЗБ — арганізатар барацьбы працоўных за дэмакратычныя правы і свабоды (1934-1938 гг.)*, Мінск 1976, 168 с.; А. Н. Мацко, *Революционная борьба трудящихся Польши и Западной Белоруссии против гнёта буржуазии и помещиков. 1918-1939 гг.*, Минск 1972, 335 с.; В. А. Полуян, *Революционно-демократическое движение в Западной Белоруссии (1927-1937 гг.)*, Минск 1978, 359 с.

[9] И. Ф. Дешко, *Борьба коммунистической партии Западной Белоруссии за единый рабочий и народный фронт против фашизма и войны в 1934-1938 гг.*: автореф. дис. канд. ист. наук: 07.00.02, Белорус. гос. ун-т., Минск 1972, 25 с.

[10] Б. Клейн, *Западная Белоруссия: от иллюзий к реальноси*, «Неман»,1989, № 9, с. 125-139.

[11] А. А. Савіч, *Вывучэнне гісторыі КПЗБ і КСМЗБ у другой палове 1950-х — 1990-я гады*, [у:] *Гістарыяграфія гісторыі Беларусі: стан і перспектывы развіцця. Матэрыялы навук. канф., прысвечанай 70-годдзю Інстытута гісторыі НАН Беларусі, Мінск, 6-7 кастрычніка 1999 г.*, Мінск 2000, с. 249.

[12] Б. И. Загорский, *Антисоветская направленность внешней политики буржуазно-помещичьей Польши в 1934-1935 гг.*, «Вопросы истории», 1976, вып. 3, с. 150-157; Г. Г. Лазько, *Польша и франко-советский договор о взаимопомощи (май 1935 — март 1936 гг.)*, «Вопросы истории», 1979, вып. 6, с. 139-148.

лікацыях вучоных БССР вялікая ўвага надавалася гісторыі палітычнага жыцця суседняй краіны, у першую чаргу дзейнасці марксісцкіх партый, асобных палітычных дзеячаў. Так, у працах У. У. Бяньkоўскага, Таццяны Бадзюковай і А. П. Аўчыннікава характарызуецца антыфашысцкі і антываенны рух у Польшчы ў 1930-1940-я гг.[13] А. А. Цітова даследавала праблемы ўнутрыпалітычнай барацьбы ў Польшчы ў міжваенны перыяд. Ваенную праблематыку закранулі Яўген Сямашка і В. І. Прыбылоў. У сваіх працах, апублікаваных у 1990 г., яны прыадчынілі хваравітую і раней «зачыненую» тэму Арміі Краёвай і Арміі Андэрса[14].

У сферы Найноўшай гісторыі Польшчы прыярытэтнай даследчай тэмай стала гісторыя сацыялістычнага будаўніцтва. Звыш двух дзясяткаў публікацый з 1945 г. асвятлялі агульную карціну пабудовы польскай мадэлі сацыялістычнага грамадства. Найбольш вядомым папулярызатарам тэмы стаў А. А. Ясінскі[15]. Апроч яго сучасную Польшчу вывучалі А. Лукавец, М. Пашанцаў, В. С. Талстой, М. П. Дзееў, Л. В. Лойка, А. Э. Працэнка, М. І. Шлык. Акрамя таго, вывучаліся самыя розныя аспекты развіцця Польшчы: эканоміка, адукацыя, навука, рэлігія. Дзейнасць ПАРП таксама выклікала натуральную цікавасць у гісторыкаў Савецкай Беларусі. Гэтыя публікацыі ў асноўным датуюцца 1960-1970-мі гадамі. Адным з асноўных распрацоўшчыкаў тэмы можна назваць мінскага гісторыка І. Л. Пятровіча, які абараніў у 1962 г. у Маскве кандыдацкую дысертацыю на тэму «Дзейнасць КПСС і ПАРП па развіцці і ўмацаванні братэрскага супрацоўніцтва паміж савецкім і польскім народамі (1956-1961 гг.)». Пазней успрыманне стратэгіі і тактыкі ПАРП стала ў СССР неадназначным, і ў наступныя дзесяцігоддзі (да 1991 г.) выйшлі ў свет толькі дзве працы крытычнага характару. Безумоўную цікавасць тут уяўляе манаграфія Л. В. Лойкі «Выпрабаванне ўладай. Урокі і высновы з дзейнасці

[13] Т. А. Бадюкова, *Антивоенное движение польской молодежи в первой половине 30-х годов*, «Вопросы истории», 1979, вып. 6, с. 72-79; В. В. Беньковский, *Идейно-политические позиции руководства людовского движения в Польше в годы войны и гитлеровской оккупации*, «Философия и научный коммунизм», 1977, вып. 4, с. 96-107; А. П. Овчинников, *Польский сейм и вопросы внешней политики в 1932-35 гг.*, [у:] *В единой семье советских народов: материалы респ. межвуз. науч. конф., посвящ. 30-летию воссоединения белорус. народа в единое Сов. соц. гос-во, Гродно, 18-19 сент. 1969 г.*, Минск 1970, с. 131-141.

[14] В. И. Прибылов, *Почему ушла Армия Андерса*, «Военно-исторический журнал», 1990, № 3, с. 29-37; Е. Семашко, *Под знаком ложной идеи: Правда о формировании АК округа Новогрудок*, «Политический собеседник», 1990, № 8, с. 40-42.

[15] О. А. Ясинский, *Польша социалистическая*, Минск 1964, 128 с.; А. А. Ясінскі, *Народная Польшча*, Мінск 1969, 103 с.

ПАРП»[16]. Апроч названых, адной з папулярных тэм стала гісторыя савецка-польскіх адносін, што цесна тычыліся сувязей Польскай Народнай Рэспублікі з БССР[17].

Адносна даследаванняў па Новай гісторыі Польшчы, неабходна падкрэсліць, што ў сваёй большасці яны таксама былі палітычна «завостранымі» і кранаючы пераважна гісторыю рэвалюцыйнага руху. Напрыклад, М. І. Шлык даследаваў дзейнасць марксіста-тэарэтыка Юльяна Бруна, А. Г. Усцюгава — гісторыю працоўнага і нацыянальна-вызваленчага руху на польскіх землях у канцы XIX — пачатку XX стст., А. С. Кляўчэня — развіццё марксізму ў Польшчы[18]. Можна вылучыць працы І. Л. Пятровіча, прысвечаныя польскаму рабочаму руху. Па гэтай тэме ён у свой час абараніў таксама і доктарскую дысертацыю[19]. У разглядаемы перыяд выходзілі публікацыі, прысвечаныя Анджэю Фрыч-Маджэўскаму, Мацею Стрыйкоўскаму, Янушу Корчаку і іншым польскім грамадскім і навуковым дзеячам. Некаторыя працы беларускіх даследчыкаў перавыдаваліся ў Польшчы. Напрыклад, манаграфія гродзенскага навукоўца В. М. Чарапіцы «Рэвалюцыйныя сувязі Беларусі і Польшчы ў 70-80-х гадах XIX ст.» была апублікавана ў Варшаве ў 1985 г.

Некалькі дысанаваў з вышэйзгаданымі артыкул З. Ю. Капыскага, які раскрываў беларуска-польскія гандлёвыя сувязі XVII ст.[20] Гэтая праца пачатку 1960-х гг. прадэманстравала, наколькі ўсё ж былі тэматычна вузкімі даследаванні беларускіх гісторыкаў-паланістаў, дзе асвятляліся ў значнай меры толькі праблемы палітычнай гісторыі Польшчы. Дэмакратычныя працэсы, што пачаліся ў савецкай гістарычнай навуцы з канца 1980-х гг., дазволілі ўбачыць свет працам, у якіх выкладалася ўся польская гісторыя[21].

[16] Л. В. Лойко, *Испытание властью. Уроки и выводы из деятельности ПОРП*, Минск 1991, 63 с.

[17] В. С. Толстой, *Братское сотрудничество белорусского и польского народов. 1944-1964*, Минск 1966, 140 с.; О. А. Ясинский, *Нерушимая дружба*, Минск 1975, 20 с.

[18] М. И. Шлык, *Юлиан Брун — революционер, марксист-теоретик*, Минск 1987, 145 с.; А. Г. Усцюгава, *Адносіны ППС „Пралетарыят" да інтэлігенцыі ў перыяд рэвалюцыі 1905-1907 гг.*, «Веснік Акадэміі навук Беларускай ССР», серыя грамадскіх навук, 1987, № 4, с. 56-64; А. С. Клевченя, *У истоков марксизма в Польше: К 100-летию партии «Пролетариат»*, «Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта», сер. 3, История, философия, научный коммунизм, экономика, право, 1982, № 3, с. 41-44.

[19] И. Л. Петрович, *В. И. Ленин о задачах революционной борьбы пролетариата*, Минск 1974, 238 с.

[20] З. Ю. Капыскі, *Гандлёвыя сувязі гарадоў Беларусі з гарадамі Польшчы ў канцы XVI — першай палове XVII стагоддзяў*, «Веснік Акадэміі навук Беларускай ССР», серыя грамадскіх навук, 1961, № 2, с. 80-91.

[21] *Звесткі з гісторыі Польшчы*, укл. А. Захарэвіч, Мінск 1991, 129 с.

Такім чынам, нягледзячы на адносную развітасць, тэматычны дыяпазон гісторыка-паланістычных даследаванняў да канца 1980-х гг. у БССР не быў шырокі. Так, на ўсесаюзнай нарадзе «Актуальныя задачы гісторыі Польшчы, расійска-польскіх і савецка-польскіх стасункаў», якая адбылася ў Маскве ў 1989 г., быў адзначаны парадокс: «савецкія паланісты займаліся ў асноўным трыма вялікімі праблемамі, якія з'яўляюцца цяпер у гістарычнай навуцы і гістарычнай свядомасці «белымі плямамі». Першая — вайна 1920 г., другая — савецка-польскія адносіны ў гады Другой сусветнай вайны, трэцяя — садружнасць СССР і ПНР». А ўдзельнік нарады Л. Я. Гарызонтаў заявіў, што пры немалых маштабах прац савецкіх паланістаў іх тэматычная аднабаковасць проста «крычала»[22]. У выніку паланістыка была прыярытэтнай у беларускай савецкай гістарычнай навуцы. Аднак, нягледзячы на рознабаковыя сувязі дзвюх краін, польская праблематыка ў БССР развівалася практычна ў агульным рэчышчы савецкай паланістыкі і не вылучалася асаблівай адметнасцю.

Што тычыцца даследаванняў па гісторыі іншых заходнеславянскіх народаў, то тут можна адзначыць толькі Чэхаславакію. Але гэтыя даследаванні ў даваенны перыяд былі вельмі нязначныя. У параўнанні з польскай праблематыкай у гэтым кірунку мелася мізэрная колькасць публікацый. У пасляваенны перыяд гісторыя гэтай краіны засталася ў полі інтарэсаў беларускіх гісторыкаў. З пачатку 1950-х і да канца 1980-х гг. пабачыла свет 15 публікацый, у тым ліку 4 манаграфіі. Працы досыць раўнамерна выходзілі ў кожнае дзесяцігоддзе, аднак у 1960-х гг. ніводнага матэрыялу па Чэхаславакіі не было апублікавана.

Храналагічна даследчыкі найбольшую ўвагу надавалі Найноўшай гісторыі. Публікацыі па міжваенным перыядзе датуюцца 1950-мі гг. У першую чаргу гэта былі артыкулы пра Юліуса Фучыка. Уяўляе пэўную цікавасць праца М. С. Партновай, прысвечаная ўдзелу чэхаславацкіх камуністаў у грамадзянскай вайне ў Савецкай Расіі. Адзначым працы Т. А. Кургуньян, якая падрыхтавала па гісторыі знешняй палітыкі міжваеннай Чэхаславакіі некалькі публікацый[23]. В. І. Разін даследаваў гісторыю Чэхаславакіі пасля Другой сусветнай вайны і апублікаваў каля 10 прац. Некалькі артыкулаў featnай тэматычнай накіраванасці за аўтарствам У. Квеша, І. Ступнікава і іншых закра-

[22] *Актуальные задачи истории Польши, российско-польских и советско-польских отношений. Экспресс-информация о Всесоюзном совещании 1989 г.*, Калинин 1989, 36 с.

[23] Т. А. Кургуньян, *Противодействие Чехословакии австро-германскому таможенному союзу в 1931 г.*, «Советское славяноведение», 1973, № 3, 19-30.

налі пытанні сацыялістычнага будаўніцтва ў ЧССР[24]. Традыцыйна распрацоўвалася тэма савецка-чэхаславацкіх сувязей. Тут варта адзначыць працы самага вядомага спецыяліста па гісторыі ЧССР супрацоўніка АН БССР Л. П. Мірачыцкага[25].

Даследаванні па Новай гісторыі прадстаўлены работамі мэтраў беларускай гістарычнай навукі: Г. М. Ліўшыца, Л. М. Шнеерсона і Н. А. Гусаковай, у першую чаргу ў галіне міжнароднага становішча чэшскіх зямель у XVII-XIX стст.[26]

У гістарычнай навуцы Савецкай Беларусі параўнальна вялікая ўвага надавалася і гісторыі паўднёваславянскіх краін — Балгарыі і Югаславіі. Асаблівае месца займала гістарычная балгарыстыка.

Вывучэнне гісторыі Балгарыі фактычна пачалося толькі ў пасляваенны перыяд, у 1950-я гг. Сярод гісторыка-славяназнаўчых даследаванняў у БССР балгарская праблематыка знаходзілася на другім месцы, пасля паланістыкі, і налічвала каля 60 публікацый, у тым ліку звыш 10 манаграфічных выданняў. Найбольшая цікавасць да гісторыі Балгарыі выявілася ў 1970-1980-х гг. Намаганнямі нешматлікіх энтузіястаў, сярод якіх быў заснавальнік беларускай школы гістарычнай балгарыстыкі прафесар БДУ Д. Б. Мельцэр, гісторыя гэтай краіны стала досыць даследаванай тэмай у БССР. Адзначым, што па падліках гістарыёграфаў з Балгарыі, у СССР за перыяд з 1944 па 1980 гг. працавала 237 гісторыкаў-балгарыстаў[27].

Прытрымліваючыся агульнай тэндэнцыі савецкай гістарычнай навукі, вучоныя аддавалі прыярытэт праблематыцы Найноўшай гісторыі. Так, па гісторыі міжваеннага перыяду выйшлі два артыкулы: А. М. Гурэвіч аб працоўным і камуністычным руху ў Балгарыі ў 1917-1923 гг. і Д. Б. Мельцэра аб знешняй палітыцы Балгарыі ў 1936-1937 гг.[28] Знач-

[24] В. Квеш, *У дружнай сям'і краін сацыялізма*, Мінск 1959, 61 с.; И. Ступников, *Шаги созидания. К 30-летию освобождения Чехословакии*, «Коммунист Белоруссии», 1975, № 5, с. 81-85.

[25] Л. П. Мирочицкий, *Белорусско-чехословацкие культурные и научные связи*, Минск 1981, 119 с.

[26] Г. М. Лившиц, *Реформационное движение в Чехии и Германии*, Минск 1977, 272 с.; Л. М. Шнеерсон, *Чешский проект славянского конгресса в переговорах с правительством России в 1871 г.*, «Веснік Беларускага дзяржаўнага універсітэта», сер. 3: История, философия, научный коммунизм, экономика, право, 1982, № 1, с. 16-19; Н. А. Гусакова, *Из истории белорусско-чешских торговых связей в XVI-XVII веках*, [у:] *Советское славяноведение: материалы IV конф. историков-славистов, Минск, 31 января — 3 февраля 1968 г.*, Минск 1969, с. 651-656.

[27] *Историческата българистика в чужбина. 1944-1980: биобиблиографски справочник*, сост. Ц. Славчева, София 1983, 1004 с.

[28] А. М. Гуревич, *Подъем рабочего и коммунистического движения в Болгарии под влиянием Великой Октябрьской социалистической революции в 1917-1923 гг.*, «Ученые записки Гомельского педагогического института», 1957, вып. 4,

ная колькасць прац прысвечана пасляваеннай балгарскай гісторыі. Найперш тут неабходна назваць публікацыі Д. Б. Мельцэра. На ягоным рахунку каля дзясятка работ, якія раскрываюць будаўніцтва сацыялізму ў Балгарыі[29]. Адзначым і публікацыі М. П. Квочкіна па пераўтварэннях у балгарскай вёсцы. Астатнія даследаванні былі прысвечаны самым розным аспектам: будаўніцтву балгарскай мадэлі сацыялізму, дзейнасці Дзімітраўскага камсамола, развіццю вышэйшай школы, становішчу балгарскіх жанчын. Сярод найбольш вядомых аўтараў — Д. Д. Бачароў, Я. Б. Асіпкоў, А. Т. Сімураў, А. Я. Пятруннікаў, Н. А. Царук, А. А. Лашкевіч і інш. Не абышлі ўвагай навукоўцы Балгарскую кампартыю і яе лідара Георгія Дзімітрава.

Савецка-балгарскія сувязі па папулярнасці былі фактычна другой даследчай тэмай. Вялікім аўтарытэтам у гэтым кірунку быў Д. Б. Мельцэр. Ён вывучыў гэтую тэму ў шырокім часовым дыяпазоне — 1917-1980-я гг.[30] Беларуска-балгарскія сувязі ў 1960-1970-х гг. у галіне навукі, культуры, народнай дыпламатыі даследавалі Г. Г. Сяргеева і Н. А. Царук. Іншыя аўтары аналізавалі самыя разнастайныя напрамкі супрацоўніцтва.

Новая гісторыя Балгарыі была менш цікавая для навукоўцаў. Сярод аўтараў можна адзначыць магілёўскага гісторыка В. М. Пушаву, якая вывучала гісторыю барацьбы партыі цесных сацыялістаў, Д. Б. Мельцэра, што апублікаваў артыкул аб балгарскім этапе дыпламатычнай дзейнасці Ф. Ф. Раскольнікава і іншых.

Югаславія была чацвёртай славянскай краінай, мінулае якой прыцягвала ўвагу беларускіх гісторыкаў. Але колькасць апублікаваных пра яе даследаванняў было вельмі сціплым і налічвала каля дзесяці. Першая публікацыя з’явіліся ў 1920-я гг. У пасляваенны перыяд гістарычная югаславіка не стала папулярнай даследчай тэмай. Можна назваць толькі нешматлікіх аўтараў, якія працавалі ў гэтым напрамку, у прыватнасці В. І. Сініца і А. А. Ляўшэвіч[31]. Іх працы былі пры-

с. 84-138; Д. Б. Мельцер, *Болгаро-советские культурные связи (1935-1937 гг.)*, «Вопросы истории», 1977, сб. 4, с. 147-155.

29 Д. Б. Мельцер, *Победная поступь социализма (к 40-летию победы социалистической революции в Болгарии)*, Минск 1984, 23 с.

30 Д. Б. Мельцер, *Белоруссия и Болгария: Дружба вечная и нерушимая. 681-1981*, Минск 1981, 319 с.; Д. Б. Мельцер, *Советско-болгарские отношения (1917-1935 гг.)*, Минск 1975, 222 с.

31 В. И. Синица, *Проблема югославянской эмиграции в русской политике 50-60 гг. XVIII в.*, «Веснік Беларускага дзяржаўнага універсітэта», сер. 3: История, философия, научный коммунизм, экономика, право, 1974, № 1, с. 14-18; А. А. Левшевич, *Андрианопольский мир и экономическое развитие Дунайских княжеств* «Веснік Беларускага дзяржаўнага універсітэта», сер. 3: История, философия, научный коммунизм, экономика, право, 1990, № 1, с. 24-27.

свечаны праблемам Новай гісторыі. Гісторыю краіны даследаваў і М. А. Акуліч, які абараніў па гэтай тэме ў 1987 г. кандыдацкую дысертацыю. У 1974 г. вынікі даследавання супрацоўніцтва БССР і Югаславіі ў галіне літаратуры і мастацтва ў пасляваенны перыяд былі апублікаваны Н. К. Дзягіль.

Такім чынам, гістарычнае славяназнаўства ў БССР, нягледзячы на сваю прыярытэтнасць у сферы замежнай гісторыі, развівалася ў рэчышчы агульнасавецкага славяназнаўства і мела спецыфічную тэматыку. Яно прадстаўлена значнай колькасцю публікацый, як навуковых артыкулаў, так і манаграфій. Разам з тым, кола краін, якія вывучаліся, было вузкім. Найбольш актыўна распрацоўвалася гісторыя Польшчы і Балгарыі. Эпізадычныя даследаванні па гісторыі Чэхаславакіі і Югаславіі толькі адцянялі гэта становішча.

Summary

Historical Slavonic studies in the BSSR (1945-91)

The article contains an analysis of the development of academic research in the field of historical Slavonic studies pertaining to modern and contemporary history in the Belarusian Soviet Socialist Republic in 1945-91. It was a priority area of research in the field of world history in the Soviet Belarus. Historical Slavonic studies in the BSSR developed within Soviet general Slavonic studies, with a considerable number of publications. However, the research area in terms of countries studied was rather narrow. The most attention was given to the history of Poland and Bulgaria, whereas Czechoslovakia and Yugoslavia were studied sporadically. According to the author's calculations, over 200 various publications on the research area in question appeared in 1945-91 and they were mostly devoted to contemporary history (75% of all the publications). The most important research centres in the Soviet Belarus in the field of Slavonic history were state universities in Minsk, Gomel and Grodno, the Mogilev Pedagogical Institute and the Historical Institute of the Belarusian Academy of Sciences. The most renowned specialists in the field of historical Slavonic studies in the Soviet era were: B. Zagorski, G. Lazko, T. Badyukova, A. Ovchinnikov, A. Yasinsky, V. Tolstoy, L. Loyko (the history of Poland); T. Kurgunyan, L. Mirochitsky (the history of Czechoslovakia); D. Melzer, M. Kvochkin, A. Petrunnikov, N. Tsaryuk, G. Sergeyev, V. Pushev (the history of Bulgaria); V. Sinitsa, A. Levshevich (the history of Yugoslavia).

Streszczenie

Badania historyczno-słowianoznawcze w BSRR w latach 1945-1991

Artykuł zawiera analizę rozwoju badań naukowych w zakresie slawistyki historycznej czasów nowożytnych i najnowszych w Białoruskiej SRR w latach 1945-1991. W Białorusi Radzieckiej był to priorytetowy temat badań w dziedzinie historii krajów zagranicznych. Jednak słowianoznawstwo historyczne w BSRR rozwijało się w nurcie ogólnego słowianoznawstwa radzieckiego. Tematyka ta znalazła odzwierciedlenie w znacznej ilości publikacji, lecz krąg badanych krajów był wąski. Najintensywniej zajmowano się historią Polski i Bułgarii, epizodycznie — Czechosłowacji i Jugosławii. Według obliczeń autora, w latach 1945-1991 ukazało się ponad 200 różnego rodzaju publikacji na ten temat. Naukowców interesował przeważnie okres historii najnowszej. Tego okresu praktycznie dotyczyło 75% wszystkich publikacji. Najważniejszymi ośrodkami badawczymi zajmującymi się historią słowiańską w Białorusi Radzieckiej były uniwersytety państwowe w Mińsku, Homlu

i Grodnie, Instytut Pedagogiczny w Mohylewie i Instytut Historii Akademii Nauk BSRR. Wybitnymi białoruskimi historykami slawistami w okresie radzieckim specjalizującymi się w historii Polski byli T. Badiukowa, O. Jasiński, R. Łaźko, L. Łojko, A. Owczinnikow, W. Tołstoj, B. Zagorski, w historii Czechosłowacji — T. Kurgunian, L. Miroczycki, w historii Bułgarii — N. Caruk, M. Kwoczkin, D. Melzer, A. Pietrunnikow, W. Puszewa, G. Siergiejewa, w historii Jugosławii — A. Lewszewicz, W. Sinica.

Wiktar Astroha — kandydat nauk historycznych, kierownik Katedry Służby Celnej Białoruskiego Uniwersytetu Państwowego w Mińsku. Zainteresowania badawcze: białoruska i zagraniczna historiografia czasów nowożytnych i najnowszych, historia służby celnej, heraldyka wojskowa.

Alaksandr Papko
(Warszawa)

Święta Biała Ruś i jej ofiarny lud. Przejawy mitów w dyskursie politycznym władz Białorusi (1994-2008)*

Mity w dyskursie oficjalnych władz Białorusi

Chcę zapewnić was, przedstawicieli narodu białoruskiego, że ceną własnego zdrowia będę strzegł pokoju w naszym wspólnym domu: na naszej dobrej świętej Białej Rusi. Będę robił wszystko, co jest możliwe, żeby kobiety rodziły dzieci, żeby rodzice mogli zarobić na życie swoich rodzin, żeby oczy dzieci świeciły się radością, żeby starszych ludzi nie ogarniało uczucie samotności i bezradności, żeby młodzież urządzała wesela i rodziła dzieci...

Aleksander Łukaszenko

(z przemówienia na Ogólnobiałoruskim Zgromadzeniu Ludowym, 1996)

Nadrzędną rolę w każdej mitologii odgrywają mity kosmogoniczne. Do nich odwołują się i na nich bazują wszystkie pozostałe historie święte. Wśród współczesnych mitów politycznych najważniejsze miejsce zajmują mity fundacyjne państwa. Opowieści o przeszłości historycznej, zdaniem Eliadego, są traktowane przez człowieka współczesnego podobnie do opowieści świętych, w których opowiada się o mitycznych czasach prapoczątków. Podobnie do starożytnych mitów kosmogonicznych, opowieści o powstaniu państwa i narodu ujawniają najważniejsze wzorce, które powinni naśladować obywatele obecnie. Opowieści o przeszłości determinują teraźniejszość i przyszłość. Z tej przyczyny spory wokół historii państwa zawsze nabierają politycznego znaczenia. Dla zrozumienia wartości, do których odwołują się białoruskie władze, zrozumienia sposobu, w który one pozycjonują swój kraj w świecie, należy się przyjrzeć oficjalnej wersji powstania państwa i narodu białoruskiego.

Zdaniem oficjalnych ideologów białoruskich decydujący wpływ na ukształtowanie narodu białoruskiego wywarł okres Rusi Kijowskiej. Wydarzenia wczesnego średniowiecza uwarunkowały również proces formowania białoruskiej państwowości. Najbardziej wyraziście i konsekwentnie owa

* Artykuł powstał na podstawie pracy magisterskiej zatytułowanej „Przejawy mitów w dyskursie politycznym władz współczesnej Białorusi", napisanej pod kierunkiem prof. dra hab. Tomasza Żyro w Instytucie Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego w 2009 r.

idea jest przedstawiona w podręczniku ideologii państwa białoruskiego autora Władimira Mielnika.

Mielnik twierdzi, że plemiona, które zamieszkiwały terytorium współczesnej Białorusi w XII stuleciu razem z innymi plemionami wschodniosłowiańskimi, uformowały jedną wspólnotę narodową — naród ruski (rosyjski), którego terytorium etnicznym został obszar całej Rusi. Należy podkreślić, że w języku rosyjskim praktycznie nie ma rozróżnienia pomiędzy przymiotnikami, oznaczającymi przynależność do starożytnej Rusi (ruski) oraz współczesnej Rosji (rosyjski). Dlatego używane przez Mielnika pojęcie *russkij narod* naturalnie utożsamia się ze współczesnym narodem rosyjskim. Według autora podręcznika, odrębna narodowość białoruska powstała „nie w wyniku konsolidacji szeregu plemion wschodniosłowiańskich, lecz w wyniku dyferencjacji starożytnego narodu ruskiego (rosyjskiego) na trzy gałęzie — Wielkorusów, Małorusów (Ukraińców) oraz Białorusów”[1]. Za najważniejszą przyczynę podziału „jednego starożytnego narodu ruskiego” autor podręcznika uważa rozpad Rusi Kijowskiej[2].

Mimo rozdrobnienia feudalnego ludzie zamieszkujący terytorium starożytnej Rusi ciągle postrzegali siebie jako mieszkańców jednego państwa i członków jednego narodu[3]. Wschodni Słowianie ciężko ubolewali nad rozpadem swojej Ojczyzny — pisze Mielnik: „W odróżnieniu od średniowiecznego Zachodu, gdzie rozdrobnienie feudalne nigdy nie było postrzegane jako katastrofa, na Rusi konflikty pomiędzy książętami były postrzegane przez świadomość społeczną jako rozbicie jedynego narodu, jako przesłanka do zguby Ziemi Ruskiej”[4]. Historia tragicznego upadku Rusi Kijowskiej w interpretacji Mielnika nawiązuje do wydarzeń, które odbyły się setki lat później — do rozpadu Związku Radzieckiego.

Białoruski ideolog twierdzi również, że pod wpływem chrześcijaństwa wschodniego na ziemiach wschodniosłowiańskich ukształtowała się specyficzna, zupełnie odrębna od Zachodu, a nawet przeciwstawna mu wspólnota cywilizacyjna. Zdaniem Mielnika, społeczeństwa Zachodu zostały ugruntowane w zamyśle „egoizmu indywidualistycznego” lub etyki protestanckiej Webera. W odróżnieniu od nich u podstaw cywilizacji słowiań-

[1] Мельник, *Государственная идеология Республики Беларусь. Концептуальные основы*, Минск 2007, s. 121.

[2] Wielu historyków uważa koncepcję istnienia „jednego starożytnego narodu ruskiego” za błędną, raczej polityczną niż naukową. Mówią, że zyskała ona popularność w czasach Imperium Rosyjskiego, ponieważ usprawiedliwiała politykę władz rosyjskich na ziemiach Ukrainy i Białorusi. Teza o istnieniu jednego starożytnego języka wschodniosłowiańskiego oraz starożytnej ruskiej narodowości była niejednokrotnie kwestionowana w ciągu XX w. Szerzej na ten temat w: В. Грыцкевіч, *Гісторыя і міфы*, Мінск 2000.

[3] В. Мельник, *Государственная идеология Республики Беларусь*, s. 127.

[4] Tamże, s. 130.

sko-ruskiej (słowiańsko-rosyjskiej) leży „zupełnie inne założenie etyczne, wyrażone w pojęciu *soborowości*"[5].

Zgodnie z koncepcją białoruskiego ideologa, naród białoruski już na początku swojej historii, tj. w XI-XII wieku, widział siebie jako część słowiańsko-ruskiej (słowiańsko-rosyjskiej) wspólnoty cywilizacyjnej. Rosyjskość została zakodowana w Białorusinach niejako genetycznie. „Hasłem «Jesteśmy Białorusinami, narodem, odrębną nacją» (...) Białorusini w maksymalnie skondensowanej formie stanowią o sobie jako o samoistnym narodzie, który jest specyficznym szczepem wspólnoty słowiańsko-ruskiej, lub, mówiąc słowami rosyjskiego historyka i etnografa Lwa Gumilowa, jest jednym z etnosów (obok Wielkorusów oraz Małorusów) wchodzących w skład superetnosu rosyjskiego. (...) W formule „Jesteśmy Białorusinami" można odkryć wskazanie na naszą przynależność rodzajową — ***Rosjanie*** (*russkije*) oraz naszą specyfikę gatunkową — ***Białorusini***. Owa formuła jest jednocześnie kodem genetycznym Białorusinów"[6].

Prawdziwemu Białorusinowi zatem właściwe jest uświadomienie swojej przyrodzonej rosyjskości. Ideolog uważa, że jeśli Białorusini zostaną oderwani od swojej „istoty genetycznej", utracą swoją tożsamość narodową i przestaną istnieć jako odrębna nacja. Białoruski naród nie zachowa swojej tożsamości i niepodległości, jeżeli zostanie naruszona jego „ekonomiczna, polityczna oraz duchowa jedność z narodem rosyjskim"[7].

Pięćset lat, w ciągu których białoruskie ziemie wchodziły w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz Rzeczypospolitej, Mielnik opisuje jako okres walki Białorusinów o zachowanie swojej rosyjskości, sprzeciwu wobec przymusowego skatoliczenia oraz polonizacji. „(...) Rzeczpospolita jako państwo nie miała żadnych zamiarów rozwijać samoistny naród białoruski. Wręcz przeciwnie, robiła wszystko, aby zetrzeć z pamięci Białorusinów ich słowiańsko-rosyjską tożsamość etniczną. Proces ten nabrał groźnego charakteru po zawarciu w 1596 roku brzeskiej unii cerkiewnej, której głównym celem była zupełna polonizacja i skatoliczenie ludności rdzennej"[8].

Presja katolicko-polska zmusiła Białorusinów do poszukiwania obrońcy w postaci Imperium Rosyjskiego. „Ponowne zjednoczenie" (*wossojedinienije*) Białorusinów z narodem rosyjskim, które nastąpiło po rozbiorach Rzeczypospolitej, było zatem zjawiskiem zgodnym z naturą, niemal nieuniknionym. Mielnik uważa, że włączenie białoruskich ziem do Imperium Rosyjskiego, następnie zaś do Związku Radzieckiego, który jest postrzegany

5 Tamże, s.117.
6 Tamże, s. 115.
7 Tamże, s. 116.
8 Tamże, s. 137.

przez autora podręcznika jako kontynuator państwa rosyjskiego, odegrało pozytywną rolę w rozwoju gospodarczym i kulturowym narodu. Ewentualne zarzuty o celowe hamowanie rozwoju kultury białoruskiej, aktywną politykę rusyfikacyjną, prowadzoną przez władze carskie i sowieckie, Mielnik odrzuca w następujący sposób: „To, co autorzy takich twierdzeń nazywają rusyfikacją Białorusinów, było w gruncie rzeczy niczym innym tylko polityką przywrócenia Białorusinów do swoich korzeni historycznych, do ich tożsamości słowiańsko-rosyjskiej, do swoich podstaw cywilizacyjnych. Wydaje się bezsensownym mówienie o rusyfikacji narodu, który z definicji jest rosyjski!”[9]

Historia Białorusi w interpretacji Mielnika oraz innych ideologów władz białoruskich układa się zatem w schemat wiecznego powrotu, opisanego przez Eliadego. Jest to powrót do czasów czystych prapoczątków, do legendarnej epoki, kiedy rzekomo zostały objawione zasady rządzące światem, w pełni ujawniła się prawdziwa istota narodu, która później uległa zniekształceniu i zdegradowaniu[10]. Białorusini w interpretacji Mielnika są szczepem narodu rosyjskiego, który przez setki lat próbuje zjednoczyć się z macierzą-Rosją, powrócić do prapoczątków, aby odzyskać pełnię, siłę i swoją prawdziwą tożsamość.

Za „mocny” czas świętych początków, w którym zastały założone podwaliny świata współczesnego, uważa się okres Rusi Kijowskiej. Cywilizacja, która się wtedy uformowała, została zasadzona na wyjątkowych wartościach, zbudowana według zasad, które zbliżają ją do ideału boskiego. Mielnik uważa, że „cechą wyróżniającą słowiańsko-rosyjskiej wspólnoty cywilizacyjnej jest zaostrzone przywiązanie się jej członków do chrześcijańskiego ideału równości ludzi, ich dążenie do oczyszczenia duchowego, większy prestiż wartości duchowych w porównaniu z wartościami materialnymi. Wszystko to uwarunkowało powstanie mesjanistycznego typu człowieka[11]”. Rozpad Związku Radzieckiego Mielnik uważa za ponowne oderwanie Białorusinów od swoich korzeni, za zjawisko sprzeczne z naturą i nazywa zjednoczenie z Rosją „imperatywem XXI wieku”.

Inni ideologowie białoruscy nie kładą nacisku na konieczność zjednoczenia z Rosją. Uważają jednak, że sojusz Białorusi z Rosją został przesądzony w czasach legendarnej jedności wschodniosłowiańskiej. Idea sojuszu z Rosją nabiera u nich charakteru prawdy objawionej. Na przykład profesorowie Nikołaj Staszkiewicz i Stanisław Kniaziew twierdzą, że „u większości współczesnych badaczy nie wywołuje wątpliwości fakt, że na ziemiach Rusi Kijowskiej panowało powszechne przekonanie, iż wszyscy Słowianie

[9] Tamże, s. 138.
[10] M. Eliade, *Mit wiecznego powrotu*, przeł. K. Kocjan, Warszawa 1998, s. 126.
[11] В. Мельник, *Государственная идеология Республики Беларусь*, s. 166.

na terenie Europy Wschodniej stanowili jeden naród — Ruś. (...) Można zatem wnioskować, że idea państwowości białoruskiej ma ruskie korzenie, bierze początek od starożytnej ruskiej państwowości. Już w głębokiej starożytności została sformułowana idea jedności wszystkich Rusinów (*obszczerusskogo jedinstwa*)"[12].

Uświęcony obraz Rusi Kijowskiej, obecny w retoryce władz białoruskich, umownie można nazwać mitem Świętej Rusi. Jest to przykład zdegradowanego mitu kosmogonicznego. Mit Świętej Rusi przedstawiciele białoruskich władz zapożyczyli z ideologii rosyjskiego słowianofilstwa. Tezę, że naród rosyjski, składający się z trzech szczepów, stanowi wspólnotę cywilizacyjną, przeciwstawną cywilizacji zachodnioeuropejskiej jako jeden z pierwszych wygłosił w pierwszej połowie XIX wieku filozof Iwan Kirijewski. Według niego święta prawosławna Ruś ma wyższość moralną nad Zachodem, ponieważ zdołała zachować czystość wiary chrześcijańskiej i, co ważne, nie została skażona przez wpływy pogaństwa oraz scholastyczne, racjonalne myślenie[13].

Należałoby podkreślić jednak, że „kosmogoniczny" mit Świętej Rusi, czyli obraz Rusi Kijowskiej jako sakralnego źródła narodu białoruskiego, do którego naród ten powinien powrócić, występuje nie we wszystkich podręcznikach ideologii państwa białoruskiego. Na tle innych ideologów wyróżnia się Jewgienij Babosow. Buduje on zupełnie odrębną koncepcję powstania narodu białoruskiego. Chociaż odnosi Białoruś, Rosję i Ukrainę do odrębnej od Zachodu wspólnoty cywilizacyjnej, nie odwołuje się do koncepcji „starożytnego państwa ruskiego" oraz „jednego starożytnego narodu ruskiego". Precyzyjnie określonego „początku historii" Białorusi w podręczniku Babosowa nie da się znaleźć. Mówi natomiast o samoistnej kulturze starobiałoruskiej, która sformowała się już na przełomie XII-XIII wieku[14]. Autor podkreśla pokojowy charakter przystąpienia ziem białoruskich do Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz uwypukla rolę języka starobiałoruskiego w owym średniowiecznym państwie. Natomiast cały okres istnienia ziem współczesnej Białorusi w składzie Rzeczypospolitej oraz Imperium Rosyjskiego został pominięty.

W podręczniku Babosowa powstanie niepodległego państwa białoruskiego jest opisywane nie jako wynik wielkiej katastrofy historycznej lub błąd, który należy naprawić. Pojawienie się na mapie Europy niepodległej Republiki Białoruś Babosow nazywa zwieńczeniem długiego procesu sa-

[12] *Основы идеологии белорусского государства*, ред. С. Князев, С. Решетников, Минск 2004, s. 22.

[13] A. F. Kola, *Słowianofilstwo rosyjskie i czeskie w ujęciu porównawczym*, Łódź 2004, s. 105.

[14] Е. Бабосов, *Идеология белорусского государства: теоретические и практические аспекты*, Минск 2008, s. 210.

mostanowienia narodu, „urzeczywistnieniem białoruskiej idei narodowej". Przytacza on również etapy tworzenia państwowości: „Białoruska Republika Ludowa, Białoruska Socjalistyczna Republika Radziecka, Republika Białoruś — oto są realne kroki stanowienia państwowości białoruskiej. Pierwsza z tych republik państwowość deklarowała, lecz nie jej zapewniła, druga państwowość realizowała, aczkolwiek w ograniczonym zakresie, natomiast trzecia stała się wcieleniem prawdziwej, realizowanej w pełnym zakresie (...) państwowości białoruskiej"[15].

Wizja powstania narodu i państwa białoruskiego zaprezentowana przez Babosowa znajduje się jednak w wyraźnej mniejszości. Zarówno autorzy najbardziej rozpowszechnionych podręczników ideologii państwa białoruskiego, jak i sam prezydent Białorusi za źródło, które dało początek narodowi i państwu białoruskiemu i na zawsze zdeterminowało kulturę narodu i politykę państwa, uważają „jednolite starożytne państwo ruskie" — Ruś Kijowską.

Mit Świętej Rusi był zawsze wyraźnie obecny w retoryce prezydenta Białorusi, chociaż w ciągu wieloletnich rządów Łukaszenki w jego interpretacji nastąpiła poważna zmiana. Okres, po którym retoryka jedności słowiańskiej nabrała nieco innego znaczenia, przypada na lata 2000-2001. Jest to czas, kiedy do władzy w Rosji przychodzi Władimir Putin, zaczynają się pierwsze konflikty pomiędzy władzami politycznymi obu krajów. Owe konflikty doprowadzają do tego, że projekt stworzenia państwa związkowego Białorusi i Rosji zostaje zamrożony[16].

Na początku swojej kariery prezydenckiej Aleksander Łukaszenko niejednokrotnie opisywał przeszłość i przyszłość Białorusi w duchu słowianofilskim. Związek Radziecki przedstawiał on jako naturalną kontynuację Świętej Rusi. Przedstawiam poniżej obszerny fragment wystąpienia białoruskiego prezydenta na spotkaniu z przedstawicielami jedenastu związków artystycznych, które odbyło się 24 listopada 1995 roku.

„Nikołaj Bierdiajew, którego nikt nie może podejrzewać o sympatie wobec komunizmu, jeszcze na początku stulecia pisał, że porządki kapitalistyczne, z ich wyobcowaniem oraz egoistycznym wyrachowaniem, nigdy nie ukorzenią się na naszej ziemi. (...) Własna kieszeń, zysk i nasycenie brzucha nie są naszymi priorytetami. (...) Praca, wiedza, duchowość — to nas żywiło i z tym wkroczymy w nowe tysiąclecie naszej historii. Wejdziemy razem, wspólnie, w ciasnym sojuszu bratnich narodów. (...) Powinniśmy zachować wspólną przestrzeń kulturową, otwartość naszej duszy i naszą duchowość, poczucie przynależności do świata słowiańskiego. Nad nami

[15] Tamże, s. 107.

[16] A. Eberhardt, *Gra pozorów: stosunki rosyjsko-białoruskie 1991-2008*, Warszawa 2008, s. 67.

wciąż wisi straszne nieszczęście — skutki rozbicia, rozpoczętego w latach 1985 (rok rozpoczęcia *pierestrojki* — A. P.) oraz 1991. Wtedy rozwinięta ekonomicznie Białoruś, która stworzyła bogatą infrastrukturę społeczną oraz szerokie pole kultury duchowej, została przymusowo wyrwana z jednolitego systemu stosunków gospodarczych, z wielkiej i zgodnej rodziny. Podkreślam, ze zgodnej rodziny bratnich narodów radzieckich. Teraz już nikt nie ma wątpliwości, że grudzień 1991 roku, który był pomyłką jednych i zamierzonym niszczycielskim działaniem drugich, doprowadził miliony ludzi do prawdziwej katastrofy. (...) Wiemy, co trzeba robić! Sprawiedliwość społeczna, *soborowość,* bractwo słowiańskie — to jest nasz wybór, nasza droga, nasza filozofia polityczna!"[17]

W pierwszym pięcioleciu swoich rządów prezydent Łukaszenko używał archetypów raju utraconego oraz Złotego Wieku, przeważnie do opisania Związku Radzieckiego, nie zaś odległych czasów Rusi Kijowskiej. Epokę ZSRR prezydent i prasa rządowa opisywali jako raj, Złoty Wiek, który został gwałtownie przerwany w wyniku zdrady, grzechu pierworodnego dokonanego w Puszczy Białowieskiej przez trzech nieodpowiedzialnych polityków. Lata, które nastąpiły po upadku Związku Radzieckiego, zarówno prezydent, jak i media państwowe przedstawiali jako okres pogłębiającego się upadku moralnego, rozerwania więzi społecznych oraz postępującej biedy. W dyskursie politycznym obozu rządowego wyraźnie obecny był motyw powrotu do raju. Przykładem może posłużyć tekst Aleksandra Disko, opublikowany w lutym 1995 roku na pierwszej stronie organu prasowego białoruskiej Rady Ministrów — gazety „Respublika".

„W tym państwie (współczesnej autorowi Białorusi postradzieckiej — A. P.) rządzą zupełnie inne wartości, wyobrażenia o moralności i honorze, niż w tym dawnym kraju, w którym w małej wsi białoruskiej urodziła mnie matka. W tym kraju ludzie zarówno w chwilach radości, jak i smutku, nie umieją śpiewać piosenek. Oni nie mają historii — gęsto wymazali ją czarną farbą i próbują zacząć od czystej kartki niby Adam z Ewą. Zjadliwie śmieją się ze swoich przodków, przedstawiając ich jako leniwe, tępe i siermiężne łamagi. (...) Tu spekulantów okradających ludzi nazywają przedsiębiorcami. W tym państwie cnota jest nazywana grzechem, a rozpusta — ciężką pracą nocną. Tu ojcom, którzy ratowali kraj przed najazdem, synowie i wnukowie zjadliwie mówią, że ci daremnie umierali w okopach — gdyby nie to, dawno piliby bawarskie piwo. (...) I raptem zrozumiałem, że nie jestem sam, że takich zaginionych jak ja tu jest wielu i że razem musimy szukać drogi do tego kraju, w którym się urodziliśmy.

[17] *Тезисы выступления Президента Республики Беларусь А. Г. Лукашенко на встрече с творческой интеллигенцией 24 ноября 1995 г.*, „Рэспубліка", 8.12. 1995.

Do tego kraju, nierozerwalnie związanego z chwałą, honorem i godnością, w którym ja nie będę obcy, który ja sam będę odbudowywał. Wtedy ból mojej duszy ucichnie. Tylko gdzie jest ta droga?”[18].

Przytoczony powyżej artykuł został opublikowany trzy dni po wizycie w Mińsku prezydenta Rosji Borysa Jelcyna, która odbyła się 21 lutego 1995 roku. Podczas tej wizyty został podpisany układ o przyjaźni, dobrosąsiedztwie i współpracy pomiędzy Białorusią i Rosją — pierwszy z całej serii układów integracyjnych[19]. Tekst, nawołujący do powrotu do czasów radzieckich, jest zbudowany na opozycji *sacrum-profanum*. Ta technika była bardzo często wykorzystywana przez media państwowe. Czasy współczesne autor artykułu opisuje jako okres upadku moralnego, chaosu, postępującej niepamięci, a więc pogrążenia w niebycie. Natomiast czasy niedawnej przeszłości radzieckiej powstają przed nami jako czasy wysokiej moralności, ładu i chwały. ZSRR w przekonaniu autora jest ufundowany na bardziej czystych i trwałych zasadach, jest więc bliższy wzorcowi boskiemu, niż nowo powstałe niepodległe państwo białoruskie.

W latach 1994-1999 media państwowe stosowały archetyp powrotu do Złotego Wieku w odniesieniu do dwóch okresów historycznych. W bardzo skonkretyzowanej formie mówiło się o powrocie do czasów ZSRR, który opisywano w kategoriach raju utraconego. Działania polityczne były usprawiedliwiane również poprzez odwołanie do kosmogonicznego mitu Świętej Rusi. Epoka Rusi Kijowskiej była opisywana jako magiczny czas prapoczątków, który na zawsze uwarunkował rozwój krajów wschodniosłowiańskich. Archetyp powrotu do czasów prapoczątków, za które uważano czasy starożytnej Rusi, był wyraźnie obecny przy opisaniu procesu integracji białorusko-rosyjskiej. Przykładem zastosowania archetypu powrotu do źródeł może posłużyć artykuł z gazety „Respublika”, opisujący podpisanie układu o państwie związkowym Białorusi i Rosji:

„Po długich dyskusjach (...) Rosji i Białorusi udało się znaleźć optymalny wariant zjednoczenia w jedno państwo. Pojawienie się w przestrzeni postradzieckiej, a nawet przestrzeni światowej owej struktury państwowej tłumaczy się, jak wiadomo, nie zachciankami polityków, czy jakiegoś wąskiego kręgu elit. Tłumaczy się to wolą i chęcią dwóch narodów, ciasno związanych między sobą na płaszczyźnie historycznej, kulturowej, ekonomicznej i społecznej. Podpisanie w Moskwie umowy o stworzeniu Państwa Związkowego faktycznie odbudowuje geopolityczną granicę przestrzeni euroazjatyckiej, która przebiega wzdłuż zachodniej granicy Białorusi. Granica ta została wytyczona nie dzisiaj i nie wczoraj, lecz wiele stuleci temu.

[18] А. Диско, *В своей стране я словно иностранец*, „Рэспубліка”, 24. 02.1995.
[19] „Рэспубліка”, 22. 02.1995.

Europa Zachodnia dąży do integracji w formie Unii Europejskiej. Logiczną przeciwwagą wobec niej będzie wspólne państwo Białorusi i Rosji”[20].

Po roku 2000 w tekstach wystąpień Aleksandra Łukaszenki można zaobserwować zmianę interpretacji mitu Świętej Rusi. Zaprzestano mówić o nieuchronności ponownego zjednoczenia narodów białoruskiego i rosyjskiego w ramach jednego państwa oraz o konieczności odrodzenia w nowej formie Związku Radzieckiego. Zaczęto podkreślać ważność zachowania suwerenności Białorusi. Jednak teza, że okres Rusi Kijowskiej stanowi czas prapoczątków narodu i państwa białoruskiego, pozostała bez zmian.

W roku 2003 Aleksander Łukaszenko, występując przed studentami Białoruskiego Uniwersytetu Państwowego, wypowiedział się na temat korzeni państwowości białoruskiej w następujący sposób: „Niezaprzeczalnym faktem historycznym jest to, że konsolidującym ośrodkiem narodowości białoruskiej, jego ojczyzną etniczną były księstwa — połockie i turowskie, które obok innych księstw wschodniosłowiańskich należały do starożytnego państwa ruskiego — Rusi Kijowskiej. (...) Opierając się o silną władzę książęcą, nasi przodkowie zdołali rozwinąć nie tylko gospodarkę, stosunki ekonomiczne i formy ludowładztwa (pamiętacie, wiec ludowy), ale także wzbogacić swoją kulturę; w ciągu kilku wieków zdołały godnie chronić swoją niepodległość”[21].

Za pomocą „kosmogonicznego” mitu Świętej Rusi prezydent nadal tłumaczył, dlaczego cywilizację Zachodu należy uważać za obcą: „(...) W odróżnieniu od Polski oraz republik nadbałtyckich Białoruś nigdy, ośmielam się oświadczyć, nigdy nie była częścią kultury zachodniej oraz zachodniego układu życia. Oczywiście, odczuwaliśmy wpływy między innymi i kultury zachodniej. Rzeczpospolita i Wielkie Księstwo Litewskie wyciskały na nas swoje piętno. Ale to było i minęło. Dlatego, że „przyszyć” nam wszystko zachodnie nie udało się wtedy i teraz najwidoczniej się nie uda. Dlatego jeszcze raz powtarzam, Białoruś nigdy nie była częścią zachodniej kultury, a zwłaszcza tego układu życia, który formował się na Zachodzie. Oczywiście, jesteśmy i będziemy nieodłączną częścią cywilizacji ogólnoeuropejskiej, która jest mozaiką różnych kultur. Natomiast katolickiej, protestanckiej cywilizacji zachodniej przeważnie prawosławna, w ciągu stuleci mieszkająca razem z Rosją Białoruś i Białorusini nie są bliscy. (...) I nie trzeba się poniżać oraz udawać siebie za krewnych tych, kto nigdy nie będzie uważał nas za swoich”[22].

[20] Н. Васьков, Н. Жучко, Е. Ростиков, *Были и будем вместе. История снова даёт шанс народам России и Беларуси жить вместе*, „Рэспубліка”, 8.12.1999.

[21] А. Лукашенко, *Лекция „Исторический выбор Республики Беларусь” в БГУ*, 14.03.2003, portal „Президент Републики Беларусь”, [data dostępu: 5.08.2016], <http://president.gov.by/ru/news_ru/view/lektsija-istoricheskij-vybor-respubliki-belarus-v-bgu-5819>.

[22] *Стенограмма выступления перед студенческой молодежью Брестчины*, 23.09. 2004, portal „Президент Републики Беларусь”, [data dostępu: 15.08.2016],

W 2003 roku białoruskie władze podjęły próbę sformułowania na podstawie mitu Świętej Rusi szeroko zakrojonej ideologii mesjanistycznej, skierowanej ku innym narodom. W referacie, który Łukaszenko wygłosił przed przedstawicielami „aparatu ideologicznego", została zawarta teza, że to Białoruś, a nie Rosja, powinna zostać liderem cywilizacji wschodniosłowiańskiej, walczącej przeciwko „terrorowi neoliberalnemu" oraz „kulturowej agresji" Zachodu. Białoruś miała zastąpić Rosję, ponieważ ta druga sprzeniewierzyła się wartościom Słowiańszczyzny. „Świadomość tego wielkiego przeznaczenia (bycia liderem cywilizacji wschodniosłowiańskiej — A. P.) może pobudzić nasz naród do wielkich czynów. Mnóstwo ludzi w Rosji, na Ukrainie oraz w innych krajach patrzy na Białoruś jako na przykład konsekwentnej i niezawisłej polityki" — zadeklarował Aleksander Łukaszenko[23]. Dalszego rozwinięcia jednak owa teza się nie doczekała i postulaty, wygłoszone w roku 2003, w późniejszych przemówieniach nie były powtarzane.

Za punkt, od którego należy odliczać historię współczesnej państwowości białoruskiej, zarówno prezydent, jak i autorzy podręczników ideologii państwowej, uważają 1 stycznia 1919 roku — datę utworzenia przez władze bolszewickie Radzieckiej Socjalistycznej Republiki Białoruś[24]. Zdziwienie jednak może wywołać fakt, że zarówno działacze, którzy stali u źródeł powstania pierwszej białoruskiej republiki radzieckiej, jak i wydarzenia, które temu towarzyszyły, nie są opisywane w podręcznikach ideologicznych oraz w wystąpieniach prezydenta Łukaszenki.

Rolę prawdziwego mitu narodowotwórczego w dyskursie władz Białorusi pełni naładowana archetypami religijnymi interpretacja Wielkiej Wojny Ojczyźnianej. W przytoczonym poniżej fragmencie wystąpienia białoruskiego prezydenta widać, że historia Wielkiej Wojny Ojczyźnianej występuje w dyskursie oficjalnych władz w formie świętej opowieści o bohaterskiej walce całego narodu przeciwko wrogom, o męczeństwie Białorusinów, a nawet opowieści o uratowaniu świata przez naród białoruski.

„Powiedzcie mi, jakie jest największe dokonanie naszego narodu, za które należy mu się pokłonić w pas? Jest to zwycięstwo nad faszyzmem. Byliśmy tam razem z narodem rosyjskim oraz innymi narodami, ucierpie-

<http://president.gov.by/ru/news_ru/view/stenogramma-vystuplenija-pered-studencheskoj-molodezhjju-brestchiny-5916/>.

23 *Сильная и процветающая Беларусь должна иметь прочный идеологический фундамент. Доклад Президента А. Г. Лукашенко на постоянно действующем семинаре руководящих работников республиканских и местных органов по вопросам совершенствования идеологической работы*, „Рэспубліка", 29.03.2003.

24 Za datę proklamowania pierwszej samodzielnej państwowości białoruskiej opozycja białoruska uważa 25 marca 1918 r., kiedy w Mińsku ogłoszono powstanie Białoruskiej Republiki Ludowej.

liśmy jednak więcej niż ktokolwiek inny. Wszyscy mówią, że najbardziej ucierpieli Żydzi, zginęło ich ponad sześć milionów. (...) Nie trzeba jednak zapominać, że nam, Białorusinom i Rosjanom, był wyznaczony taki sam los. Planowano zostawić 2,5-3 miliony, wszystkich pozostałych wyciąć. Nie byliśmy potrzebni w tym imperium, które faszyści chcieli stworzyć. Wbrew wszystkiemu wytrwaliśmy. Kosztem olbrzymich ofiar (...) nie tylko obroniliśmy swoją ziemię, nie tylko swoją niepodległość obroniliśmy, ale uratowaliśmy ludzkość od nazizmu i brunatnej zarazy. Występując na rozmaitych szczytach międzynarodowych, tym, którzy próbują rzucać w Białoruś kamienie, ja zawsze mówię: opamiętajcie się! Gdyby nie my, wy byście dzisiaj kajdany na nogach nosili!"[25]

O szczególnym znaczeniu, jakie białoruskie władze nadają okresowi wojny, świadczy chociażby ten fakt, że 3 lipca, dzień wyzwolenia Mińska spod okupacji hitlerowskiej w 1944 roku, jest obchodzony w Republice Białoruś jako Dzień Niepodległości — najważniejsze święto państwowe. W tekstach wystąpień Łukaszenki powtarza się idea, że to właśnie w czasach drugiej wojny światowej naród białoruski w jego współczesnym rozumieniu powiedział całemu światowi o swoim istnieniu i zyskał uznanie na forum międzynarodowym. Mit Wielkiej Wojny Ojczyźnianej można uważać za mit narodowotwórczy, ponieważ na jego podstawie władze próbują zaznaczyć specyfikę narodu białoruskiego, wyodrębnić go na tle innych narodów byłego ZSRR. Za cechę, wyróżniającą Białorusinów spośród innych, uważane jest ich szczególne poświęcenie się w czasach wojny, oraz „niespotykany w dziejach świata" masowy ruch partyzancki[26].

Prezydent niejednokrotnie podkreślał, że „na ołtarz Zwycięstwa, w imię uratowania ludzkości Białorusini złożyli co trzeciego swego rodaka"[27]. Prezydent opisuje naród białoruski jako najbardziej ofiarny i uczciwy ze wszystkich narodów byłego Związku Radzieckiego, a nawet Europy. Bohaterstwo oraz cierpienie Białorusinów w czasach wojny podkreślają również

[25] А. Лукашенко, *Лекция „Исторический выбор Республики Беларусь" в БГУ*, 14.03.2003, portal „Президент Република Беларусь", [data dostępu: 15.08.2016], <http://president.gov.by/ru/news_ru/view/lektsija-istoricheskij-vybor-respubliki-belarus-v-bgu-5819/>.

[26] *Выступленне Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь А. Р. Лукашэнкі на ўрачыстым сходзе, прысвечаным Дню Рэспублікі*, 2.07.2003, portal „Президент Республики Беларусь", [data dostępu: 15.08.2016], <http://president.gov.by/ru/news_ru/view/vystuplenne-prezidenta-respubliki-belarus-arlukashenki-na-urachystym-sxodze-prysvechanym-dnju-respubliki-5824/>.

[27] *Доклад Президента Республики Беларусь А. Г. Лукашенко на втором Всебелорусском народном собрании*, 18.05.2001, portal „Президент Республики Беларусь", [data dostępu: 15.08.2016], <http://president.gov.by/ru/news_ru/view/doklad-prezidenta-respubliki-belarus-aglukashenko-na-vtorom-vsebelorusskom-narodnom-sobranii-5773/>.

autorzy podręczników ideologii państwowej[28]. Władze państwowe zatem sakralizują naród białoruski, wykorzystując archetyp cierpień i odkupienia, zapożyczony z chrześcijaństwa.

Węgierski naukowiec György Schöpflin podkreśla, że naturalnym wynikiem wykorzystania owego archetypu jest utrwalenie wśród narodu przekonania, jakoby „poprzez szczególne cierpienia, których doznał w swojej historii (...) wykupił swoje grzechy i może zostać uratowany lub nawet sam uratować świat”[29]. Podkreślając ofiarność Białorusinów w czasie drugiej wojny światowej, władze starają się wpoić swoim obywatelom przekonanie o ich bezgrzeszności, czystości moralnej oraz przekonują, że swoją ofiarnością Białorusini zasłużyli na szczególny szacunek ze strony innych narodów.

Zgodnie z teorią Eliadego, najważniejszą funkcją każdego mitu jest to, że stanowi on historię wzorcową. Oprócz tego mit pomaga uporządkować rzeczywistość i wytłumaczyć prawa, które rządzą światem, opiera doczesne życie ludzkie o *sacrum*, redukuje strach przed nieznanym. Z owej perspektywy, mit Świętej Rusi jako opowieść wzorcowa uzasadnia niezbędność ciasnego sojuszu pomiędzy Białorusią a Rosją. Tłumaczy on również niemożliwość integracji Białorusi z szeroko rozumianym Zachodem, niemożliwość przyjęcia wartości zachodnich — w tym europejskiej demokracji parlamentarnej. Mit ten służy również kultywowaniu takich „rdzennych wartości słowiańskich” jak praca, rodzina, kolektywizm oraz silne państwo opiekuńcze[30]. Wzorcowa opowieść o Świętej Rusi przeciwstawnej Zachodowi pomaga nie tylko uzasadnić politykę integracji z Rosją, lecz również usprawiedliwia politykę rusyfikacyjną współczesnych władz białoruskich.

Głównymi aktorami historycznymi w optyce tego mitu są ścierające się ze sobą cywilizacje. Mit Świętej Rusi nadaje zatem Białorusi pozycję forpoczty, twierdzy na najbardziej wysuniętym w stronę wroga kraju walki. Mit Świętej Rusi jednoznacznie tłumaczy, że zagrożenie dla Białorusi zawsze nasuwało się z Zachodu. Niejako automatycznie stawia on w szereg wrogich sił Zachodu krzyżaków, jezuitów i polską szlachtę katolicką, Niemców, nazistów oraz państwa bloku NATO.

Sięgając do symboliki Wielkiej Wojny Ojczyźnianej, białoruskie władze z kolei próbują utrzymać ciągłość pomiędzy ZSRR oraz niepodległą republiką Białoruś i jednocześnie uzasadnić odrębność narodu białoruskiego, dodać mu wiary w jego wyjątkowość i niepowtarzalność. Mit Wielkiej Woj-

[28] Por.: Л. Вонсович, *Основы идеологии белорусского государства*, Минск 2009, s. 124; Е. Бабосов, *Идеология белорусского государства*, s. 353.

[29] G. Schöpflin, *Nations, identity, power*, New York 2000, s. 91.

[30] *Сильная и процветающая Беларусь должна иметь прочный идеологический фундамент*, „Рэспубліка”, 29.03.2003.

ny Ojczyźnianej jako historia wzorcowa ma również podnieść wiarę współczesnych Białorusinów we własne siły, ponieważ utożsamia ich z ludźmi, którzy uratowali od zagłady świat. Opowieść o wojnie ma ponadto uczyć obywateli Białorusi mobilizacji i zjednoczenia wokół państwa w sytuacji, gdy kraj zostanie zagrożony. Domniemywa się, że wróg ma przyjść z Zachodu. Jako przykład wykorzystania symboliki Wielkiej Wojny Ojczyźnianej w odniesieniu do czasów współczesnych można przytoczyć fragment z wystąpienia Aleksandra Łukaszenki z dnia 3 lipca 2004 roku:

„Nie możemy zapominać, że naszych ludzi niszczyli nie tylko okupanci niemieccy, lecz również ich pachołki różnych narodowości, w tym esesmani z krajów nadbałtyckich, którzy palili białoruskie wsie i miasta. Dzisiaj, wchodząc w skład Unii Europejskiej, najbardziej demokratycznej, oni — weterani SS — organizują swoje defilady i przypominają swoje „czyny bojowe". A ich dzieci i wnukowie znowu mają zamiar dyktować, jakie mają być porządki na Białorusi"[31].

Mit „świętego ludu"

Przejawy mitów i myślenia mitycznego można znaleźć nie tylko w interpretacjach wydarzeń historycznych. Archetypy religijne mogą być obecne w opowieściach nieodnoszących się do historii państwa. Olbrzymią rolę w legitymizacji ładu politycznego Białorusi odgrywa konstrukcja narracyjna, którą można określić mianem „mitu świętego ludu". Niemiecki filozof Erik Voegelin opisał go wyraziście w swojej książce *Lud Boży*. Mit ten jest zainspirowany ewangelicznym obrazem Chrystusa cieśli, który urodził się i żył w ubóstwie. Obraz ten służy jako podłoże dla przekonania, że Królestwo Boże należy jedynie do ludzi biednych, ponieważ jedynie tacy ludzie zachowali czystość duchową i wysoką moralność[32]. Erik Voegelin widział w owym micie główną ideę, która inspirowała wszelkie ruchy rewolucyjne — od sekt wczesnego średniowiecza poprzez Reformację po marksizm.

Mit świętego ludu jest również wyraźnie obecny w dziełach słowianofilów rosyjskich, szczególnie w twórczości Konstantina Aksakowa. Uważał on, że w prostym ludzie ukryta jest istota człowieczeństwa, że to właśnie ludowi udało się zachować wysoką moralność i czystość ducha. Zresztą sło-

[31] *Выступление Президента Республики Беларусь А. Г. Лукашенко на торжественном собрании, посвященном 60-й годовщине освобождения Республики Беларусь от немецко-фашистских захватчиков и Дню Независимости Республики Беларусь (Дню Республики)*, 02.07.2004, portal „Президент Републики Беларусь", [data dostępu: 15.08.2016], <http://president.gov.by/ru/news_ru/view/vystuplenie-prezidenta-respubliki-belarus-aglukashenko-na-torzhestvennom-sobranii-posvjaschennom-60-j-5835/>.

[32] E. Voegelin, *Lud Boży*, przeł. M. Umińska, Kraków 1994, s. 40.

wianofile wyraźnie utożsamiali naród z prostym ludem. Lud był dla nich „narodem właściwym, stanowiącym podstawę całej budowli społecznej kraju”[33].

Należy jednak zaznaczyć, iż zarówno w języku białoruskim, jak i rosyjskim, słowo „naród” (*narod*) ma kilka znaczeń. Oznacza zarówno nację — ogół obywateli krainy, jak i narodowość — etnos, nosicieli kultury tradycyjnej. O wiele częściej jest ono jednak używane dla określenia społecznej kategorii „ludzi prostych”, „pracującego ludu”, większości. Owa nieścisłość językowa, wynikająca niewątpliwie z kultury i historii społeczeństwa, rodzi na Białorusi bardzo poważne konsekwencje polityczne. Pozwala ona rządzącym wydawać za naturalną tezę, że jedynie ludzi prości są prawdziwymi obywatelami państwa. Mit świętego ludu, wyrosły z obrazu Chrystusa cieśli i sakralizujący ludzi biednych, przyczynił się do powstania twierdzenia, że władza polityczna ma należeć jedynie do prostego ludu, a dokładniej do tego, kto ucieleśnia ten lud i wyraża jego wolę.

Przez cały okres pełnienia funkcji prezydenta Łukaszenko wielokrotnie podkreślał, że jest prezydentem wybranym przez cały naród (*wsienarodnoizbrannyj prezidient*). Naród w jego retoryce jest przedstawiany jako niepodzielna całość, mówiąca jednym głosem[34]. Pod narodem politycznym, to jest zbiorowością, która ma prawo decydowania o losie kraju, prezydent rozumie jednak nie całość obywateli, lecz ich część. Zostało to wyraźnie zaznaczone w jednym z wystąpień białoruskiego lidera z 1995 roku: „Prowadziłem i będę prowadził taką politykę, którą popiera naród, większość naszych obywateli, a nie garstka butnych polityków, nazywających naród „chorym” (*chworym* — biał.). Najbardziej klarownie swoją wolę naród wyraził w referendum. Jego wyniki pokazały, czego chce większość naszych obywateli w dziedzinie polityki zewnętrznej. W przyszłości podczas podejmowania najważniejszych decyzji w dziedzinach polityki wewnętrznej i zagranicznej właśnie narodowi Prezydent będzie dawał prawo wyboru”[35].

Podczas swoich przemówień prezydent Białorusi nadzwyczaj rzadko używa języka białoruskiego. Najczęściej wykorzystuje pojedyncze białoruskie słowa, żeby sparodiować opozycję, której działacze publicznie przemawiają po białorusku. W szeregu przeciwników politycznych Łukaszenki od samego początku znajdowali się ci, którzy opowiadali się za odrodzeniem języka narodowego, byli przeciwni polityce odbudowania ZSRR oraz

[33] A. F. Kola, *Słowianofilstwo rosyjskie i czeskie*, s. 94.

[34] *Реформа системы государственного управления и роль местных органов власти в преодолении кризиса. Реч Президента Республики Беларусь Александра Лукашенко*, „Рэспубліка”, 17.09.1994.

[35] А. Лукашенко, *Благо человека, гражданина Беларуси, является высшей целью нашей внешней политики*, „Рэспубліка”, 8.08.1995.

integracji z Rosją, która szła w parze z postępującą rusyfikacją. Używając podczas przemówienia, o którym była mowa wyżej, białoruskiego słowa *chwory*, prezydent stawia wyraźną granicę pomiędzy należącymi do narodu, a jego wrogami. Narodem jest zatem zrusyfikowana większość, podczas gdy mówiący po białorusku przedstawiciele warstw wykształconych, jakkolwiek paradoksalnie by to nie brzmiało, z narodu politycznego są wykluczeni.

Podobnie jak u słowianofilów, za naród uważa się pracujący lud. Prości ludzie w przemówieniach głowy państwa białoruskiego są przedstawiani jako obrońcy zasad moralnych społeczeństwa. Lud jest nosicielem takich cnót jak rozsądek, mądrość, szczerość, kolektywizm, umiar, ostrożność, cierpliwość, a zwłaszcza umiłowanie do pracy. Podczas jednego ze swoich wystąpień w 1995 roku białoruski prezydent powiedział: „(...) nasz białoruski naród z natury swojej jest optymistą i pracownikiem. Dla niego zawsze były święte takie pojęcia jak honor, obowiązek, odpowiedzialność, niegadatliwość i prawda. (...) My jesteśmy wystarczająco mądrym narodem, żeby nikogo nie skrzywdzić, nikogo nie zaczepiać bez powodu. Szelmy i prowokatorzy się nie liczą. Jakimi w ogóle oni są Białorusinami?! Uważają ich za Białorusinów chyba tylko dlatego, że mają paszporty białoruskie”[36].

Aleksander Łukaszenko wiele razy deklarował swój szacunek wobec ludu i wyrażał mu wdzięczność za poparcie. Niejednokrotnie podkreślał, że mądrości ludu białoruskiego zawdzięcza on stanowisko prezydenta[37]. Wrodzona mądrość ludu występuje w retoryce Łukaszenki jako źródło ważniejszych decyzji politycznych. „Nasze społeczeństwo zawsze będzie żywiło się pracą i mądrością swego ludu. Wola jego, wyrażona na tym zgromadzeniu, jest dla mnie prawem. Zawsze, w trudnych chwilach, których nie zabraknie, będę się zwracał po poradę do was” — powiedział w 1996 roku prezydent Białorusi do delegatów tzw. Ogólnobiałoruskiego Zgromadzenia Ludowego.

W swoich przemówieniach Aleksander Łukaszenko szczególną czcią obdarza wieś. Podkreśla, że „właśnie na wsi lepiej od wszystkich znają cenę chleba, ludzkiego życia, sumienia i pracy”[38]. Prezydent kilkakrotnie deklarował, że Białorusini są narodem chłopskim. W 2003 roku, występując z wykładem przed mińskimi studentami, Łukaszenko faktycznie wypowie-

[36] *Тезисы выступления Президента Республики Беларусь А. Г. Лукашенко на встрече с творческой интеллигенцией 24 ноября 1995 г.*, „Рэспубліка”, 8.12. 1995.

[37] *Народ сделал свой выбор. Из выступления Президента Республики Беларусь А. Г. Лукашенко на открытии первой сессии Палаты представителей Национального собрания 28 ноября*, „Рэспубліка”, 30.11.1996.

[38] А. Лукашенко, *„Наша цель — социально защищенное общество”*, „Рэспубліка”, 08.09.1995.

dział opinię, iż chłopska mentalność jest do dzisiaj właściwa zarówno większości mieszkańców stolicy, jak i kraju: „Białoruś jest w zasadzie wiejskim krajem, zwłaszcza po wojnach, gdy została wycięta ludność miast. Nawet Mińsk składał się z ludzi wiejskich. (...) 90-95% mieszkańców Mińska pochodzi ze wsi. Oni przyszli tu, odbudowali miasto po wojnie, ale korzenie ich pozostały tam, na wsi, dlatego nie lekceważcie swoich korzeni, nie obrażajcie swoich krewnych”[39].

Słowianofilska idealizacja prostego narodu jest obecna również w dziełach twórców „ideologii państwa białoruskiego”. Babosow nazywa lud białoruski „ludem-pracownikiem i patriotą, nosicielem i twórcą wszystkiego pięknego i wartościowego, co jest w życiu”[40]. Nawet historię powstania państwa białoruskiego rozpatruje on przez pryzmat mitu świętego ludu. Według Babosowa męczeński lud białoruski swym cierpieniem zasłużył na uzyskanie własnego państwa i w końcu stworzył go. Niepodległa Białoruś w interpretacji Babosowa wygląda zatem jako *ziemia obiecana*, państwo stworzone przez lud i dla ludu. Polityka tego państwa powinna być ugruntowana na wartościach ludu, a jego celem ma być realizacja dążeń prostego narodu[41].

W początkowym okresie swoich rządów Aleksander Łukaszenko jednak nie mógł twierdzić, że niepodległe państwo białoruskie powstało w wyniku realizacji odwiecznych dążeń ludu. W latach 1994-2000 prezydent odwoływał się do mitu świętego ludu nie po to, aby uzasadnić niepodległość Białorusi, lecz po to, by przyśpieszyć integrację z Rosją. Głupotę polityków, którzy doprowadzili do upadku ZSRR, przeciwstawiał on mądrości ludu, który dąży do jego odrodzenia.

„W naszej niedawnej historii nie brakuje tragicznych przykładów, kiedy ludzie, trzymający władzę, bezczelnie i cynicznie deptali dążenia i nadzieje swego narodu (ludu). Płacili za to zawsze prości ludzie. Pamiętacie — w 1991 roku my przeważającą większością wypowiedzieliśmy się za zachowaniem Związku Radzieckiego. U podstaw takiego wyboru leżał zdrowy rozsądek i mądrość narodu białoruskiego. Ludzie czuli sercem, że tragedię w Czarnobylu oraz inne nieszczęścia łatwiej będzie pokonać w składzie wielkiego kraju, razem z bratnimi narodami. Mądrym narodem kierowali jednak ludzie dalece niemądrzy. Butnie i bezmyślnie ignorując wolę narodu, podpisali oni w Wiskulach kawałek papieru i zrobili to, czego

39 А. Лукашенко, *Лекция „Исторический выбор Республики Беларусь" в БГУ*, 14.03.2003, portal „Президент Републики Беларусь”, [data dostępu: 15.08.2016], <http://president.gov.by/ru/news_ru/view/lektsija-istoricheskij-vybor-respubliki-belarus-v-bgu-5819/>.

40 Е. Бабосов, *Идеология белорусского государства*, s. 218.

41 Tamże, s. 171.

nie zdołała zrobić machina wojenna Niemiec faszystowskich. Wielki kraj, który wyszedł zwycięsko z najstraszniejszej w ludzkiej historii wojny, okazał się bezbronny wobec awanturników politycznych. Ich nieodpowiedzialność przyniosła ubóstwo i nieszczęście milionom ludzi”[42].

W późniejszych latach białoruski prezydent zaczął głosić tezę wręcz przeciwną. Zaczął on twierdzić, że właśnie niepodległe państwo białoruskie najlepiej służy interesom ludzi prostych. Oficjalnym hasłem państwa została fraza „Białoruś jest państwem dla ludu”.

Archetyp Zbawiciela

W swoich przemówieniach Aleksander Łukaszenko kreuje siebie na męża opatrznościowego, obrońcę ludu oraz człowieka, który uratował naród od katastrofy. W podobny sposób opisują rolę prezydenta również podręczniki ideologii państwowej. Wykorzystując terminologię francuskiego historyka Raoula Girardeta, można powiedzieć, że Łukaszenko w swojej działalności politycznej naśladuje archetyp Zbawiciela (*le Sauveur*)[43]. Archetyp ten jest nierozerwalnie związany z mitem świętego ludu, za dowód czego może posłużyć cytat z podręcznika Babosowa: „Dramat światopoglądowy ciągnął się na Białorusi do połowy lat 90., kiedy zmęczony demagogią naród twardo wypowiedział się za prezydencką republiką z silną władzą prezydenta”[44].

Prezydent pojawił się na scenie politycznej dzięki ludowi, został powołany przez lud. Girardet mówi o wielostronności archetypu Zbawiciela. Legitymacja męża opatrznościowego może opierać się zarówno na jego aktywnej roli reformatora, odwadze i bohaterstwie wojennym, jak i na powiązaniu przywódcy z dawnymi czasami, które należy przywrócić[45]. Łukaszenko jest przedstawiany w dyskursie władz jako Zbawiciel tego ostatniego typu, jako człowiek, który powraca kraj do czasów sławnej przeszłości.

Prezydent został powołany na polityczną scenę, aby odwieść kraj od przepaści, przywrócić zachwiany porządek, odrodzić wartości czasów ZSRR oraz odbudować gospodarkę kraju. „Cofnijmy się wstecz o dziesięć lat, w połowę lat dziewięćdziesiątych — mówił prezydent do studentów w 2004 roku. Wtedy Białoruś bez steru i żagli leciała w nieznane. Przeciętna pensja 20-30 dolarów. (...) Inflacja ponad dwa tysiące procent rocznie! (...) Puste półki sklepów. Kolejki. Protesty ludu — nie ma w co ubrać dzie-

[42] *Только народ вправе решать свою судьбу. Выступление Президента Республики Беларусь Александра Лукашенко на Всебелорусском народном собрании*, „Рэспубліка”, 20.10.1996.

[43] R. Girardet, *Mythes et Mythologies politiques*, Paris 1986, s. 63.

[44] Е. Бабосов, *Идеология белорусского государства*, s. 436.

[45] R. Girardet, *Mythes et Mythologies politiques*, s. 70.

ci, nie ma czym ich nakarmić. Równolegle z tym — szerząca się korupcja w kręgach władzy oraz grabieżczy podział majątku narodowego pod szyldem prywatyzacji"[46]. Dojście do władzy Łukaszenki jest przedstawiane w dyskursie obozu rządowego jako początek odbudowy kraju i powrót do normalnego życia.

Zbawiciel, który przywraca czasy sławnej przeszłości, nie lekceważy mas, pisze Girardet, lecz poświęca się dla ludu, ofiaruje dla niego siebie. Lider działa zupełnie bezinteresownie. „Ja chcę — mówi Łukaszenko do studentów w 2004 roku — żebyście zrozumieli, że obejmowanie stanowiska prezydenta na Białorusi nie jest królowaniem. Prezydent — to nie car, który tylko panuje. Prezydent pracuje na salach wykładowych, miota się po polach, farmach hodowlanych, cały czas popędza urzędników — carowie tak nie pracują. Jest to ciężka, wycieńczająca praca"[47].

W swoich wystąpieniach publicznych i wywiadach Łukaszenko bardzo często mówi o sobie w osobie trzeciej: „zadaniem, które próbował rozstrzygnąć prezydent", „jak mówił wtedy jeszcze deputowany Łukaszenko", „naród powinien usłyszeć o tym bezpośrednio od prezydenta". W taki sposób promuje on siebie jako człowieka bezinteresownego, działającego nie dla własnej korzyści, lecz w interesie ludu.

Wśród różnych odmian archetypu Zbawiciela (wojownika, odnowiciela porządku, reformatora) Girardet wymienia obraz Zbawiciela proroka (*Chef prophétique*). W wielu aspektach ten model również odpowiada obrazowi Łukaszenki, który jest kreowany w dyskursie władz. Prorok jednoczy lud i wiedzie go ku przyszłości. Najważniejszą cechą obrazu Zbawiciela proroka jest to, że pochodzi on z ludu i utożsamia się z nim, wyraża jego wolę. Girardet podkreśla jednak, że lider takiego typu nie jest zwykłym wyrazicielem woli powszechnej. Jest on absolutnym wcieleniem ludu „w najbardziej religijnym sensie tego słowa". Lud utożsamia się z przywódcą, zrzeka się części swojej podmiotowości na jego rzecz, natomiast uzyskuje poczucie bezpieczeństwa, przywiązania do wspólnoty, umacnia swoją tożsamość zbiorową[48]. W taki sposób, nie negując ludowładztwa, prorok otrzymuje prawo do myślenia i decydowania w imieniu ludu i zamiast ludu.

W 2003 roku białoruski prezydent powiedział: „Najprawdopodobniej była jakaś [wyższa] logika w tym, że właśnie pierwszy Prezydent najbardziej ostro i wyraźnie odczuł zrodzone z cierpień narodu (*wystradannyje*

[46] *Стенограмма выступления перед студенческой молодежью Брестчины*, 23.09. 2004, portal „Президент Республики Беларусь", [data dostępu: 15.08.2016], <http://president.gov.by/ru/news_ru/view/stenogramma-vystuplenija-pered-studencheskoj-molodezhjju-brestchiny-5916/>.

[47] Tamże.

[48] R. Girardet, *Mythes et Mythologies politiques*, s. 79.

obszczestwom) idee i pragnienia, nadzieje ludzi. Powiem więcej: przyczyna tkwi nawet nie we mnie, a w tym, że wy i naród stworzyliście mnie"[49]. Wizerunek Łukaszenki jest wizerunkiem „człowieka z ludu", „mądrego chłopa". Prezydent podkreśla swoją bliskość w stosunku do ludu poprzez kolokwializmy, powiedzenia ludowe, którymi jest wręcz najeżony jego sposób mówienia. Tożsamość głowy państwa z prostym narodem podkreśla nawet to, że po rosyjsku on rozmawia z wyraźnym białoruskim akcentem ludowym.

Archetyp Zbawiciela, mocnej osobowości, która jako jedyna potrafi uratować naród, ma wiele przejawów. Swoje początki bierze on nie tylko z chrześcijaństwa, lecz z innych, bardziej starożytnych religii i wierzeń; jest głęboko osadzony w psychologii ludzkiej. W dyskursie oficjalnych władz Łukaszenko jest przedstawiany nie tylko jako człowiek, który przywrócił normalność, czy wyraziciel woli ludu. Owym wcieleniom towarzyszy wizerunek Łukaszenki — mądrego ojca, troszczącego się o swoje dzieci. „Wykonując wolę narodu, który mnie wybrał, staram się twardo robić to, czego on ode mnie żąda. Ja robię wszystko dla uratowania kraju. W ciągu dwóch lat, niby małe dziecko, niosę przed sobą swoją błękitnooką Białoruś, bojąc się ją upuścić, bojąc się sprawić jej ból" — powiedział Łukaszenko w trakcie swojej kampanii wyborczej w 2001 roku[50].

Zupełnie nieprzypadkowo Aleksander Łukaszenko otrzymał na Białorusi przydomek „baćka", co w tłumaczeniu z białoruskiego oznacza „ojciec". Polityk, odgrywający rolę ojca, pisze Girardet, swoim zadaniem nazywa obronę podwładnych, utrzymanie tradycji, ciągłości pomiędzy epokami i generacjami[51]. Girardet, podobnie do Eliadego, tłumaczy powstanie archetypów z pozycji psychologii. Francuski badacz dowodzi, że w żadnej wspólnocie politycznej władza nie jest postrzegana jako abstrakcja, jako czysty stosunek prawny. Podwładni, nawet jeżeli nie uświadamiają tego, mają wobec władzy osobisty stosunek emocjonalny[52].

Francuski badacz dowodzi, że w czasach wielkich kryzysów ładu politycznego ludzie masowo przeżywają syndrom, który psychologowie nazywają „cofnięciem się w stan dzieciństwa". Zaczynają szukać Zbawiciela, który przejawia się przede wszystkim w dwóch postaciach — ojca i obrońcy. Hipoteza francuskiego badacza dokładnie przekłada się na społeczeństwo białoruskie. Społeczeństwo, które przeżyło upadek ideologii komunis-

[49] *Сильная и процветающая Беларусь должна иметь прочный идеологический фундамент*, „Рэспубліка", 29.03.2003.

[50] *Только народ вправе решать свою судьбу. Выступление Президента Республики Беларусь Александра Лукашенко на Всебелорусском народном собрании*, „Рэспубліка", 20.10.1996.

[51] R. Girardet, *Mythes et Mythologies politiques*, s. 91.

[52] Tamże, s. 89.

tycznej i rozpad ZSRR, było szczególnie narażone na pokusę odnalezienia sobie lidera-ojca.

Łukaszenko często przemawia do społeczeństwa z pozycji ojca, który szczególną troską otacza rodzinę, kobiety, „niosące ciężki krzyż obrończyni ogniska domowego”[53] oraz dzieci. Łukaszenko-ojciec dużą uwagę przykłada również do wychowania młodzieży oraz do rzekomej obrony młodych ludzi przed „wpływami destrukcyjnymi”. Za przykład może posłużyć następujący cytat: „Awanturnicy od polityki próbują wykorzystać w swoich brudnych celach młodzież. (...) Ja chcę zwrócić się z tej mównicy do swoich oponentów politycznych: nie ruszajcie, jeżeli macie sumienie, młodzieży! Nie łamcie życia tym, którzy dopiero zaczynają żyć. Uprzedzam: skierujemy na głowy tych, którzy deprawują młodzież, całą siłę prawa i opinii publicznej!”[54]

Ojciec ma również prawo bycia surowym i wymagającym, może ingerować w życie prywatne swoich „dzieci”. Z pozycji ojca i gospodarza domu Łukaszenko krytykuje wolnościowe dążenia studentów: „Wszędzie (na uniwersytecie — A. P.) słyszy się demagogia o demokracji, pluralizmie opinii, wolności młodego ducha. Póki studiujesz, młody człowieku, hulaj, baw się! Chodź na manifestacje „szukaj drogi do Europy”. To nic, że twemu krajowi jest ciężko — wszystko przejdzie, władza się zmieni, szczęście samo ciebie odnajdzie. Takie opinie niby rdza zżerają środowiska studenckie. Kogo w takim razie wypuścimy z murów uniwersytetu? Oczywiste jest, że ani specjalisty, ani obywatela, ani dobrego ojca rodziny państwo nie otrzyma”[55].

Łukaszenko również prezentuje siebie pod postacią króla-gestora, utrzymującego na swoich barkach porządek wszechświata oraz broniącego świat od zniszczenia przez demoniczne siły. Ów starożytny archetyp przejawił się spektakularnie w przemówieniu prezydenta z 2004 roku, w którym głowa państwa promował zmianę konstytucji, która dała mu prawo do ubiegania się o wybór na nieograniczoną ilość kadencji. „Przez ostatnie lata nie miałem troski większej od tej, którą mi powierzyliście — chronić naszą Białoruś. Zrobić ją czystą, bogatą, piękną, obronić od zamachów tych, którym nie podoba się nasz spokojny tryb życia, nasza twórcza praca. Przez wszystkie te lata niosę przed sobą w swoich rękach tę jasną kryszta-

[53] *Приветствие Президента Республики Беларусь А. Г. Лукашенко женщинам — инициаторам проведения в г. Минске 14 октября Дня матери*, „Рэспубліка”, 17.10.1995.

[54] *Только народ вправе решать свою судьбу. Выступление Президента Республики Беларусь Александра Лукашенко на Всебелорусском народном собрании*, „Рэспубліка”, 20.10.1996.

[55] *Сильная и процветающая Беларусь должна иметь прочный идеологический фундамент*, „Рэспубліка”, 29.03.2003.

łową kulę (*chrustalnyj sosud*), imię której — Białoruś. Niosę, bojąc się ją upuścić, dlatego, że jest ona bardzo krucha i delikatna”[56].

Po 2000 roku prezydent opisuje Białoruś jako oazę spokoju, otoczoną z zewnątrz siłami chaosu, dążącymi do jej zniszczenia. W dyskursie władz prezydent jest pokazywany jako obrońca ładu i pokoju, natomiast jego przeciwnicy polityczni występują w roli agentów niszczycielskich sił, czających się na zewnątrz państwa. Łukaszenko wmawia obywatelom Białorusi, że bez władcy kraj wpadnie w chaos: „Popatrzcie, (...) jak przemieniły się dziesiątki, setki miasteczek i miast naszej Białorusi. Wszystko buduje się solidnie, trwale, na dziesięciolecia, dla dzieci i wnuków. Oczywiście, wymaga to wielkiego wysiłku. Jęczą zarówno ministrowie, jak i urzędnicy niżsi rangą oraz prości pracownicy. Natomiast jeśli raptem zaniknie ta presja z mojej strony, ta energia i nacisk — wszystko zwiędnie i zostanie zaniedbane, jak to było na początku lat dziewięćdziesiątych. Nie możemy na to pozwolić. Dość! Już to przećwiczyliśmy!”[57]

Ostatecznie w dyskursie oficjalnych władz Białorusi następuje utożsamianie białoruskiego państwa z jego głową. Ile razy mówi się o „silnym i skutecznym” państwie, które jako jedyne może zapewnić „konsekwentne reformy, pokojową pracę, godne życie obywateli, porządek i stabilność” [58], oraz o „silnej władzy państwowej, dzięki której kraj wyszedł z zapaści”[59], tyle razy należy rozumieć pod tymi wyrazami silną władzę prezydenta Aleksandra Łukaszenki. Atak na osobę prezydenta staje się zatem tożsamy z atakiem na państwo, próbą pogrążenia kraju w chaosie. „Większość ludności (we wszystkich krajach świata — A. P.) popiera władzę jako instytucję, widząc w niej oparcie i obronę — uważa Łukaszenko. Nikomu w USA, w Niemczech nie przyjdzie do głowy szczuć na swoje ojczyste państwo OBWE lub inną organizację tylko dlatego, że mu się nie podoba wybrany przez naród prezydent”[60]. W taki sposób lud, państwo oraz osoba prezydenta stanowią w dyskursie władz białoruskich nierozerwalne kontinuum.

[56] *Обращение Президента Республики Беларусь А. Г. Лукашэнко к белорусскому народу в связи с объявлением референдума*, 07.09.2004, portal „Президент Републики Беларусь”, [data dostępu: 15.08.2016], <http://president.gov.by/ru/news_ru/view/obraschenie-prezidenta-respubliki-belarus-aglukashenko-k-belorusskomu-narodu-v-svjazi-s-objjavleniem-5840/>.

[57] *Выступление Президента Республики Беларусь Александра Лукашенко на республиканском фестивале-ярмарке тружеников села „Дажынки 2004”*, 18.09.2004, portal „Президент Републики Беларусь”, [data dostępu: 15.08.2016], <http://president.gov.by/ru/news_ru/view/aleksandr-lukashenko-prinjal-uchastie-v-respublikanskom-festivale-jarmarke-truzhenikov-sela-dazhynki-2013-7075/>.

[58] Л. Вонсович, *Основы идеологии белорусского государства*, s. 133.

[59] Е. Бабосов, *Идеология белорусского государства*, s. 246.

[60] *Сильная и процветающая Беларусь должна иметь прочный идеологический фундамент*, „Рэспубліка”, 29.03.2003.

Mit świętego ludu dowartościowuje olbrzymią część społeczeństwa białoruskiego, ponieważ przedstawia większość „zwykłych ludzi" jako nosicieli głębokich świętych prawd, posiadaczy mądrości oraz czystości moralnej. Nie jest zaś wykluczone, że, jako historia wzorcowa, wpaja pewien standard „dobrego obywatela", polegający na trzymaniu się opinii większości. Produkuje zatem konformizm i zachowania kolektywistyczne. Symbolika gloryfikująca prosty lud ma na celu również ukształtowanie charakteru narodowego, w którym dominowałyby przede wszystkim chłopskie rysy — nieszkodliwość, spokój, pokora i umiar[61]. Ten mit uczy, że racja jest jedna i posiadają ją właśnie ludzie prości, zawsze stanowiący większość. Prawo do rządzenia posiadają zatem wyłącznie ci, którzy są bliscy ludu, rozumieją jego dążenia i wyrażają jego jednolitą wolę. Mit świętego ludu w interpretacji władz białoruskich doprowadza zatem do powstania wysoce nieliberalnego systemu politycznego, w którym nie ma miejsca na odmienność opinii oraz uznanie racji mniejszości.

Mit ten pomaga również w uprawomocnieniu systemu rządów, który powstał na Białorusi. Jak już wyżej zaznaczono, naród w dyskursie władz białoruskich występuje jako kolektywistyczny lud, jako całość, mająca jedną wolę. Na podstawie twierdzenia, że lud stanowi jedność, tłumaczy się brak rozwiniętych partii politycznych na Białorusi oraz ich nieobecność w życiu publicznym. Babosow dowodzi, że zarejestrowane na Białorusi partie nie są w stanie „sformułować interesów narodu, skonstruować klarownego i bliskiego większości ludności programu politycznego" oraz „bronić interesów ogólnonarodowych"[62]. Naród zatem odrzuca partie, skojarzone z partykularyzmem i demagogią. Jedynym wyrazicielem interesów narodu-ludu pozostaje w takiej sytuacji prezydent.

Teleologiczny mit marksistowski

Następną narrację, zawierającą archetypy religijne, która jest obecna w dyskursie władz białoruskich, można określić mianem teleologicznego (od greckiego *télos* — cel) mitu marksistowskiego. Jego istota polega na przekonaniu, że kierunek rozwoju społeczeństwa na całym świecie jest znany i głównym zadaniem władz państwowych jest mobilizacja zasobów w celu szybkiego przejścia do następnej fazy rozwoju społecznego. Owa idea jest niewątpliwe zapożyczona z radzieckiej ideologii komunistycznej, która dominowała na Białorusi przez siedemdziesiąt lat.

Oczywiście radzieckiego marksizmu-leninizmu nie można nazwać religią, chociaż wielu badaczy ujawniło religijne archetypy w dziełach Marksa oraz

[61] E. Lewandowski, *Charakter narodowy Polaków i innych*, Warszawa 2008, s. 153.
[62] Е. Бабосов, *Идеология белорусского государства*, s. 434.

ukazało na quasi-religijny charakter radzieckiej ideologii komunistycznej[63]. Na przykład, niemiecki filozof Eric Voegelin uważał ideologię komunistyczną za skrajną postać herezji gnostyckiej. Zdaniem filozofa chrześcijańskie przekonanie o nadejściu Królestwa Bożego w komunizmie zostało przekształcone w ideę możliwości zbudowania raju na ziemi. Towarzyszyła temu aktywna i zdecydowana działalność skierowana ku realizacji owego celu[64]. Oczywiście, władze białoruskie nie stawiają przed sobą takich ambitnych celów jak zbudowanie komunizmu. Archetyp zbudowania raju na ziemi, przyśpieszenia nadejścia epoki Ducha Świętego jest wszakże obecny w retoryce władz białoruskich, chociaż przejawia się on w bardzo zdegradowanej i uproszczonej formie.

Idee przyśpieszonego rozwoju kraju pojawiają się w retoryce władz Białorusi po 2000 roku, kiedy przestaje się mówić o wyprowadzeniu kraju z zapaści ekonomicznej oraz odrodzeniu Związku Radzieckiego. W 2004 roku, podpisując decyzję o zmianie konstytucji, przyjętą na kolejnym referendum, Łukaszenko powiedział: „Będziemy budowali silną i kwitnącą Białoruś, w której będzie się przytulnie żyć i nam, i naszym dzieciom. To jest naszym celem strategicznym. (...) jeżeli w 1994 roku trzeba było odwieść kraj od przepaści, dzisiaj, kiedy już żyjemy, a nie trwamy, stawiamy cel wyższego rzędu — zbudowanie silnego i kwitnącego kraju”[65].

Prezydent Białorusi w swoich wystąpieniach nie odwołuje się do idei predestynowania rozwoju społecznego. Natomiast idea ta jest bardzo wyeksponowana w podręcznikach ideologii państwowej autorstwa Babosowa i Mielnika. Celem, ku któremu zmierza rozwój cywilizacji globalnej, nazywają oni społeczeństwo informacyjne, społeczeństwo „noosferyczne” (*noosfiernoje obszczestwo*). „Przyszłość naszego kraju, zarówno jak i cywilizacji zachodniej, jest skierowana ku zbudowaniu społeczeństwa noosferycznego lub, prościej, społeczeństwa typu postindustrialnego. Tylko zorientowana na ruch ku społeczeństwu postindustrialnemu strategia rozwoju może zapewnić dalszy rozwój Białorusi. (...) Innych alternatyw rozwoju społecznego — jeżeli mówimy o rozwoju postępowym — we współczesnym świecie nie ma” — kategorycznie twierdzi Mielnik[66].

Zdaniem Mielnika społeczeństwo postindustrialne ma zostać „społeczeństwem, w którym polityka państwowa będzie podporządkowana stworzeniu warunków, pozwalających obywatelom wszystkich kategorii spo-

[63] Por.: R. Imos, *Święci sowieccy*, [w:] *Nadprzyrodzone*, red. E. Przybył, Kraków 2003.

[64] E. Voegelin, *Nowa nauka polityki*, przeł. P. Śpiewak, Warszawa 1992, s. 115.

[65] *Выступление Президента Республики Беларусь А. Г. Лукашенко на церемонии подписания Решения, принятого республиканским референдумом*, 17.11.2004, portal „NewsBY.org — Новости Беларуси”, [data dostępu: 18.08.2016], <http://www.newsby.org/news/2004/11/17/text11427.htm>.

[66] В. Мельник, *Государственная идеология Республики Беларусь*, s. 241.

łecznych zapewnić potrzeby socjalne, społeczeństwem, w którym poziom dobrobytu człowieka będzie odpowiadał jakości oraz ilości jego pracy"[67]. Głosi on zatem nadejście epoki powszechnej równości oraz silnego państwa opiekuńczego. Jego opisanie epoki informacyjnej jest bardzo bliskie ideałowi, który starało się osiągnąć państwo komunistyczne.

Babosow z kolei pisze, że dla dokonania skoku w epokę informacyjną, która ma nadejść za piętnaście lat, państwo musi radykalnie przyśpieszyć procesy innowacyjne, „dokonać odnowy technologicznej we wszystkich sferach życia"[68]. Babosow i Mielnik tłumaczą zatem, że polityka współczesnych władz Białorusi jest skierowana właśnie na przejście do powyżej opisanego typu społeczeństwa: „(...) wytycza się strategiczny cel, którym jest stopniowe przejście Białorusi ku społeczeństwu informacyjnemu na podstawie nowych układów technologicznych oraz formowanie wszechstronnie rozwiniętej osobowości — członka nowego społeczeństwa"[69].

Najczęściej jednak archetyp zbudowania raju występuje w dyskursie współczesnych władz Białorusi w jeszcze bardziej zdegradowanej formie. Zarówno autorzy podręczników ideologii państwowej, jak i prezydent Białorusi, nadrzędnym celem państwa nazywają „zbudowanie silnej i kwitnącej Białorusi, zapewniającej wysoką jakość życia jej obywateli"[70]. Za cel państwa uważa się nawet niewprowadzenie Białorusi w nową epokę, lecz zbudowanie społeczeństwa prosperującego. Obraz raju zostaje zredukowany do dobrobytu materialnego.

Prezydent, o czym była mowa wyżej, w swoich przemówieniach przedstawia Białoruś jako wyspę pokoju i dobrobytu w oceanie chaosu. Przekonuje obywateli, że raj już został prawie osiągnięty, że osiągnięcie go jest dziełem bliskiej przyszłości, ponieważ władza dokładnie wie, jak trzeba prowadzić kraj ku zamierzonemu celowi. Codziennie władze podkreślają osiągnięcia białoruskiej gospodarki, mówią o podwyższeniu poziomu życia obywateli, z optymizmem przedstawiają perspektywy rozwoju kraju"[71].

Obraz Białorusi jako raju (prawie) osiągniętego białoruski filozof Piotr Rudkoŭski nazywa „utopią teraźniejszości". Zdaniem filozofa stanowi on jeden z głównych filarów ideologicznych, na którym opiera się państwo Aleksandra Łukaszenki: „Białoruska ideologia, wsparta przez audiowizualną propagandę, powołana jest do tego, by umożliwić przeżywanie aktualnego stanu rzeczy w taki sposób, jakby to był stan *szczególnie błogosła-*

[67] Tamże, s. 247.
[68] Е. Бабосов, *Идеология белорусского государства*, s. 373.
[69] В. Мельник, *Государственная идеология Республики Беларусь*, s. 249.
[70] Е. Бабосов, *Идеология белорусского государства*, s. 376.
[71] Tamże, s. 284.

wiony. (...) Raj, błogostan, dobrobyt *już* istnieją *tu* i *teraz*, problem jednak w tym, że jest on nieustannie zagrożony przez obce i wrogie siły”[72].

Mielnik i Babosow próbują legitymizować ład polityczny, opierając go o prawa rozwoju historycznego. Ideolodzy dowodzą, że współczesny system ekonomiczny i polityczny Białorusi jak najbardziej odpowiada przemianom, które ma przejść cywilizacja ludzka, czyli sprzyja osiągnięciu *ostatecznego celu* wszystkich społeczeństw, którym ma być społeczeństwo informacyjne. W podobny sposób państwo było uprawomocniane w epoce radzieckiej. Oparcie władzy o niewzruszalne prawa rozwoju historycznego jest w gruncie rzeczy rodzajem oparcia władzy o *sacrum*, legitymizacją władzy poprzez odwołanie się do wzorca kosmicznego, do sił rządzących Wszechświatem.

Przyjęcie tezy o społeczeństwie pewnego typu jako celu ostatecznym ewolucji cywilizacji ludzkiej pozwala na przyjęcie etyki historycystycznej (termin Karla Poppera). Twierdzi ona, że prawem jest siła, która nadejdzie[73]. Autorzy podręczników ideologicznych starają się zatem przekonać obywateli do tego, że cel polityki ekonomicznej i społecznej uświęca środki, które wykorzystuje państwo dla ich osiągnięcia. Przyjęcie tezy o społeczeństwie „socjalizmu rynkowego” jako przyszłym wzorcu społeczeństw wszystkich krajów świata pozwala usprawiedliwić brak reform wolnorynkowych na Białorusi, dominację sektora państwowego, silną ingerencję władz państwowych w sektor gospodarczy. Uwaga obywateli odwracana jest od „czasowych trudności i niezgodności” i kieruje się ku celowi, którym jest społeczeństwo nowego typu i powszechny dobrobyt.

Powtarzane wielokrotnie przez prezydenta oraz autorów podręczników ideologicznych hasło zbudowania „silnej i kwitnącej Białorusi” nabiera cech formuły magicznej. Obrazowi Białorusi jako kraju, który przybliża się do królestwa szczęśliwości, władze chcą nadać charakter narodowotwórczy. Babosow uważa, że idea zbudowania „silnej i kwitnącej Białorusi” powinna zostać komponentem bazowym białoruskiej idei narodowej, a więc tworzyć tożsamość, jednoczyć wokół siebie obywateli[74]. Bycie Białorusinem ma zatem oznaczać uczestnictwo w kuszącym wielkim projekcie osiągnięcia szybkiego postępu ekonomicznego. Wydaje się jednak wątpliwe, że zdegradowany do takiego stopnia obraz raju jest zdolny do zbudowania trwałej tożsamości. Bardzo on bowiem zależy od rzeczywis-

[72] P. Rudkoŭski, *Białoruska ideologia państwowa jako „utopia teraźniejszości”* [w:] *Nadzieje, złudzenia, perspektywy. Społeczeństwo białoruskie 2007*, red. M. Pejda, Warszawa — Mińsk 2007, s. 56.

[73] K. Popper, *Społeczeństwo otwarte i jego wrogowie*, przeł. H. Krahelska, Warszawa 2007, s. 261.

[74] Е. Бабосов, *Идеология белорусского государства*, s. 112.

tych postępów ekonomicznych, które nie są na tyle znaczące, aby porwać umysły obywateli.

Na przykładzie mitów politycznych współczesnej Białorusi można pokazać, jak władze państwowe, pragnące uprawomocnić swoje rządy oraz sformować wspólnotę polityczną, odwołują się do narracji o charakterze pozaracjonalnym. Narracje te opierają się nie na dogłębnej analizie rzeczywistości, naukowych faktach lub logice, lecz na wierze. O micie politycznym można mówić właśnie wtedy, gdy rządzący próbują utrwalić porządek świecki za pomocą zjawisk natury religijnej. Mit polityczny w świetle teorii Eliadego stanowi odmianę „mitu zdegradowanego". Jest on opowieścią zawierającą starożytne archetypy religijne wykorzystywane w celach politycznych. Siła przekonywania mitów politycznych zawiera się właśnie w obecności owych świętych wzorców. Zgodnie z koncepcją Eliadego mity polityczne można odnaleźć w kulturze politycznej *każdego* kraju.

W micie politycznym, jak w każdym micie zdegradowanym, została zerwana bezpośrednia więź z *sacrum*, nie jest on powiązany z całością obrazu świata, utracił również w znacznym stopniu charakter opowieści ciągłej. Ciężko jest ustalić, gdzie jeszcze mamy do czynienia z mitem, a gdzie już jedynie z odizolowanymi archetypami, przejawiającymi się w dyskursie politycznym. Termin „mit polityczny" w niniejszej pracy był stosowany jedynie wobec opowieści ciągłych, w których „święte prawdy" były głoszone otwarcie. O wykorzystaniu pojedynczych archetypów w retoryce politycznej mówiono wówczas, gdy na ich podstawie władze nie tworzyły spójnych opowieści, gdy święte wzorce miały charakter bardzo zakamuflowany.

W wyniku analizy podręczników ideologii państwa białoruskiego i przemówień prezydenta Łukaszenki autorowi niniejszej pracy udało się wyodrębnić cztery mity polityczne oraz kilka archetypów, do których przedstawiciele białoruskich władz często odwołują się w swojej retoryce. Mit Świętej Rusi, przedstawiający epokę Rusi Kijowskiej jako czas sakralnych prapoczątków narodów wschodniosłowiańskich, uzasadnia niezbędność ciasnego sojuszu pomiędzy Białorusią a Rosją. Za jego pomocą tłumaczy się niemożliwość integracji Białorusi z Europą Zachodnią oraz przyjęcia jej wzorców w stosunkach między władzą a społeczeństwem.

Mit Wielkiej Wojny Ojczyźnianej jest opowieścią sakralizującą naród białoruski, który poniósł największe straty ze wszystkich narodów świata i poprzez swoje cierpienia oczyścił się z grzechów. Pełni on funkcję narodowotwórczą, gdyż władze starają się przekonać Białorusinów, że ich wyjątkowość na tle innych narodów świata, jak również odrębność od Rosjan, polega na niezwykłej ofiarności w czasach drugiej wojny światowej. Kolejny z mitów, mit świętego ludu, jest narracją przedstawiającą „ludzi prostych", „ludzi pracy" — robotników, a zwłaszcza chłopów — jako nosicieli głębokiej mądrości i czystości moralnej, a także ludzi najbardziej bliskich ideało-

wi człowieka. Lud w tej narracji jest przedstawiany jako zbiorowość mająca kolektywną duszę i kolektywną wolę. Mit świętego ludu pomaga usprawiedliwić istniejące na Białorusi relacje pomiędzy władzą a społeczeństwem.

Gnostycki archetyp przyśpieszenia nadejścia raju na ziemi przejawia się w dyskursie władz w różnych formach. Stanowi on podstawę narracji nazwanej przez autora niniejszej pracy teleologicznym mitem marksistowskim. Według niej współczesny białoruski system polityczny jest najlepiej dostosowany do tego, aby wykonać skok w królestwo powszechnej szczęśliwości — epokę postindustrialną. Archetyp zbudowania raju przejawia się również w różnych wypowiedziach na temat „białoruskiego cudu gospodarczego" oraz „zbudowania silnej i kwitnącej Białorusi".

Termin „archetyp Zbawiciela" został zapożyczony przez autora niniejszej pracy z rozprawy Raoula Girardeta. Ów Obraz Zbawiciela jest faktycznie zbiorem powiązanych ze sobą archetypów. Dlatego też francuski historyk mówi o różnych typach bohaterów Zbawicieli oraz o wielu aspektach tego obrazu. Zbawiciel Łukaszenko wykorzystuje archetypy bohatera, przywracającego czasy sławnej przeszłości i poświęcającego się dla dobra ludu, proroka z ludu, ojca narodu. Ponadto wykorzystuje archetypy króla, utrzymującego na swoich barkach porządek wszechświata i broniącego kraju od czyhających demonów chaosu oraz „właściwego króla" rządzącego zgodnie z prawami natury.

Wszystkie mity, wykorzystywane przez władze Białorusi, wywodzą się z epoki radzieckiej. Mity świętego ludu i Świętej Rusi sięgają swymi korzeniami czasów Imperium Rosyjskiego. Łukaszenko i jego zwolennicy nie skonstruowali nowych mitów, jednak poważnie zmienili interpretację starych mitów sowieckich. Szczególnie rzuca się w oczy zmiana interpretacji mitu Świętej Rusi. Podczas gdy w latach 1994-2000 za jego pomocą tłumaczono nieuchronność scalenia się narodów białoruskiego i rosyjskiego, to po 2000 roku takich radykalnych wniosków z owej opowieści już nie wyciągano. Mit Świętej Rusi zaczął stopniowo tracić na znaczeniu.

Kolejny poważny cios w ideologię białoruskich władz został dokonany w okresie, wykraczającym poza granice czasowe niniejszego badania. W 2014 roku Rosja dokonała aneksji Krymu oraz zaczęła aktywnie wspierać prorosyjskich separatystów na Donbasie. Rosyjskie władze oraz media zaczęły kwestionować zasadność i prawomocność państwowości zarówno Ukrainy, jak i innych krajów postradzieckich. Swoje działania przeciwko Ukrainie Kreml usprawiedliwiał powrotem do „sakralnych" korzeni, przywróceniem naruszonego porządku, walką o zjednoczenie sztucznie podzielonego „jednego narodu rosyjskiego", którego „źródło znajduje się w Rusi Kijowskiej"[75].

[75] В. Путин, *Обращение Президента Российской Федерации*, 18.03.2014, portal „Президент России", [data dostępu: 15.08.2016], <http://kremlin.ru/events/president/news/20603>; В. Путин, *Послание Президента Федеральному Собранию*,

Ani po 2000, ani po 2014 roku mit Świętej Rusi jednak nie zniknął z dyskursu władz białoruskich. Można również prognozować, że będzie on nadal odgrywał ważną rolę w retoryce politycznej. Mimo że mit Świętej Rusi absolutnie nie może uzasadnić konieczności istnienia odrębnego narodu białoruskiego i jego niepodległego państwa (a w interpretacji ideologa Mielnika raczej namawia, aby to państwo jak najszybciej zlikwidować), odgrywa on jednakże rolę skutecznej „szczepionki na demokrację". Jak to już było podkreślane, uzasadnia on niemożliwość przeniesienia na grunt Białej Rusi demokracji parlamentarnej, indywidualizmu i praw jednostki, gospodarki wolnorynkowej oraz innych politycznych i gospodarczych wzorców „zepsutego" katolicko-protestanckiego Zachodu.

Po roku 2000 Łukaszenko stopniowo zrezygnował z wykorzystywania archetypu *powrotu* do raju radzieckiego, powoli zastępując go archetypem *zbudowania* raju. Zmiany zaszły również w wykorzystaniu archetypu proroka z ludu. Zaczął on zanikać na rzecz archetypu ojca — od roku 2003 podczas wszystkich głównych ceremonii świątecznych prezydentowi towarzyszą dzieci. Od 2008 roku Aleksandrowi Łukaszence podczas świąt państwowych oraz wizyt zagranicznych towarzyszy jego syn. Najbardziej wymownym potwierdzeniem tego, że Łukaszenko zmienił szatę ludowego proroka na archetyp surowego ojca ludu, jest zanik Dożynek — święta pracowników wsi, które zreaktualizowało mit świętego ludu. Od 2013 roku nie są już one obchodzone w skali państwowej z udziałem prezydenta.

Łukaszence i jego ekipie udało się stworzyć okazałe rytuały, odtwarzające główne mity władzy i przekonujące obywateli o ich prawdziwości[76]. Wszystkie cztery główne narracje, zwłaszcza mit Wielkiej Wojny Ojczyźnianej są reaktualizowane w trakcie najważniejszych świąt państwowych — Dnia Zwycięstwa 9 maja oraz Dnia Niepodległości 3 lipca. Organizowane w te dni w stolicy Białorusi defilady oraz pochody przywracają widzów do czasów bohaterskiej walki i zwycięstwa radzieckich Białorusinów nad siłami Zła. Mit świętego ludu przez długi czas był reaktualizowany za pomocą Dożynek, podczas których prezydent nagradzał najlepszych pracowników rolnych z całego kraju.

Głowa państwa ujawnia archetypy ojca, obrońcy, proroka z ludu nie tylko w trakcie świąt, lecz również w trakcie codziennych rytuałów władzy — takich jak posiedzenie rządu lub narada dotycząca przebiegu żniw. Rozmaite

04.12.2014, portal „Президент России", [data dostępu: 15.08.2016], <http://kremlin.ru/events/president/news/47173>.

[76] Ciekawym faktem jest to, że mit Świętej Rusi, silnie eksponowany w retoryce władz, nie jest ożywiany w rytuałach. Chyba jedynym przykładem uroczystości, która w jakikolwiek sposób odwoływałaby się do idei jedności wschodniosłowiańskiej jest festiwal „Słowiański Bazar" w Witebsku. Dzień jedności narodów Białorusi i Rosji (2 kwietnia) nie jest uroczyście obchodzony.

ceremonie zapewniają obywateli o potędze władzy państwowej i prezydenta, stawiając ich ponad społeczeństwem i umacniając ich autorytet. Z drugiej strony wiele rytuałów służy podkreśleniu więzi pomiędzy państwem, prezydentem a „jego" ludem. Władze starają się nie tworzyć (lub nie uwidaczniać) przepaści pomiędzy elitą rządząca a pozostałą częścią społeczeństwa.

Logicznym jednak wydaje się pytanie: czy dzisiejsze białoruskie władze stworzyły porządek symboliczny, zdolny do przekazywania z pokolenia na pokolenie? Czy mity i symbole epoki Łukaszenki przetrwają po samym Łukaszence? Odpowiedź na to pytanie raczej wydaje się negatywna. Najważniejszą funkcją każdego mitu jest jego funkcja wzorcowa. Mity białoruskich władz przedstawiają bardzo słabe i niewyraźne wzorce do naśladowania. Innymi słowy, białoruski prezydent i jego zwolennicy nie proponują obywatelom bohaterów, na których należy się wzorować.

W wystąpieniach Łukaszenki oraz tekstach jego ideologów nie wymienia się postaci historycznych, na których można by oprzeć istniejący obecnie na Białorusi system władzy. Zapomniani zostali nawet bohaterowie epoki radzieckiej, tacy jak Piotr Maszeraŭ (Maszerow), I sekretarz Komunistycznej Partii Białorusi w latach 1965-1980, cieszący się dużą popularnością za życia i wiele lat po śmierci[77]. Bohaterowie narodu białoruskiego wymienieni w podręcznikach ideologii państwowej swoim przykładem zachęcają raczej do buntu przeciwko systemowi politycznemu, stworzonemu przez Łukaszenkę, niż do lojalności wobec władzy[78]. W panteonie bohaterów na stronach podręczników ideologicznych dominują takie postacie jak św. Eufrozyna Połocka[79], Mikołaj Hussowski[80], Franciszek Skaryna[81], Lew Sapieha[82], Konstanty Kalinowski[83]. Swoim przykładem podkreśla-

[77] W przededniu Dnia Zwycięstwa w 2005 r. prezydent dekretem zmienił nazwę jednej z głównych alei stolicy, która nosiła imię Maszerowa, na aleję Zwycięzców (*prospiekt Pobieditielej*).

[78] Л. Вонсович, *Основы идеологии белорусского государства*, s. 165-181; Е. Бабосов, *Идеология белорусского государства*, s. 208-226; В. Мельник, *Государственная идеология Республики Беларусь*, s.164-205.

[79] Imię świeckie Przedsława (ur. około 1101-1104 — zm. 23 maja 1173 w Jerozolimie) — córka księcia połockiego Światosława Wsiesławowicza i księżniczki kijowskiej Zofii, mniszka, święta prawosławna, szczególną czcią otaczana na Białorusi, pierwsza święta na obszarze wschodniosłowiańskim.

[80] Poeta okresu Renesansu, dyplomata Wielkiego Księstwa Litewskiego, autor poematu *Carmen de bisonte (Pieśń o żubrze)*, żył w latach 1470-1533.

[81] Białoruski drukarz i wydawca (ur. ok. 1490 w Połocku — zm. ok. 1551 w Pradze). W latach 1517-1519 przetłumaczył i wydał w języku starobiałoruskim 20 ksiąg Biblii.

[82] Hetman wielki litewski, kanclerz wielki litewski (ur. w Ostrownie na Witebszczyźnie 1557 — zm. w 1633 w Wilnie), jeden z autorów kodeksu prawa litewskiego — statutu z 1588 r., bronił autonomii Wielkiego Księstwa Litewskiego w ramach Rzeczypospolitej.

[83] Rewolucjonista (ur. w 1838 w Mostowlanach na Grodzieńszczyźnie — zm. w 1864

ją oni odrębność narodu białoruskiego od narodu rosyjskiego, świadczą o powiązaniu kultury Białorusi z kulturą zachodnioeuropejską, jej ideami humanizmu i praworządności, a nawet symbolizują walkę o niepodległość i wolność oraz opór wobec Rosji.

Słabość systemu symbolicznego, stworzonego przez władze Białorusi wynika również z utożsamiania państwa z osobą prezydenta. Po ewentualnym odejściu Łukaszenki ekipie rządzącej wcale nie będzie łatwo znaleźć osobę, która skutecznie będzie odgrywać rolę nowego „ojca" i obrońcy ludu. O nietrwałości współczesnego białoruskiego porządku symbolicznego świadczy również to, że mity władz Białorusi nie odwołują się do prawdziwego *sacrum* w postaci religii, idei wybrania przez Boga. Nie są również powiązane z wielkimi doktrynami politycznymi jak liberalizm, który odziedziczył po chrześcijaństwie optymistyczną wizję człowieka jako jednostki, obdarzonej wolną wolą i dążącej do rozwinięcia potencjału włożonego w niego przez Boga[84], lub komunizm, o którego powiązaniu z religią już niejednokrotnie było mówione[85].

Innymi słowy, białoruskiemu obywatelowi nie proponuje się obrazu samego siebie jako „budowniczego komunizmu" ani „obywatela najbardziej wolnego kraju na świecie". Mimo że władze Białorusi oskarżają Zachód o konsumpcjonizm, egoizm i brak szacunku do jednostki[86], niemniej jednak swoim rodakom nie mogą zaproponować nic poza ideałem obywatela — śrubki, posłusznie wykonującego swoje funkcje i dążącego do prymitywnego komfortu materialnego. Mity i symbole białoruskich władz są zatem *bardzo zdegradowane*. Ciężko powiedzieć, jakie uczucia sakralne może wzbudzić w duszy obywatela obraz raju jako zwykłego dobrobytu materialnego. Nie można bowiem zostać patriotą lodówki, telewizora czy samochodu.

Należy również zaznaczyć, że nie wiadomo, w jakim stopniu mity białoruskich władz wpływają na świadomość obywateli oraz na ile przekaz rządzących jest skuteczny. Zamysłem autora było między innymi przedstawienie, jaki obraz świata władze *chcą* wpoić białoruskim obywatelom. Natomiast celem niniejszej pracy nie było pokazanie, jak Białorusini *naprawdę widzą* otaczający ich świat.

w Wilnie), jeden z liderów powstania styczniowego, dowodził oddziałami na ziemiach współczesnej Litwy i Białorusi, stracony przez władze carskie.

84 J. Gray, *Liberalizm*, przeł. R. Dziubecka, Kraków 1994, s. 28.

85 Por. : J. P. Sironneau, *Sécularisation et religions politiques*, Paris — New York 1982.

86 Е. Бабосов, *Идеология белорусского государства*, s. 4.

Summary

The Holy White Ruthenia and its self-sacrificing people. Manifestations of myths in the political discourse of the Belarusian authorities (1994-2008)

The article is devoted to an analysis of political myths in the discourse of the authorities in contemporary Belarus. The author has undertaken to formulate a definition of a political myth based on Mircea Eliade's theory of myth. The analysis of ideological handbooks of the Belarusian state and president Lukashenko's speeches has allowed the author to distinguish myths and archetypes most frequently occurring in the rhetoric of the Belarusian authorities. In the author's opinion, the following elements play the most important role in legitimizing Alexander Lukashenko's regime: the portrayal of Kievan Rus' filled with religious archetypes, the narrative of the holiness of the simple people rooted in Christianity and the sacralised portrayal of World War II. Based on the political myths of contemporary Belarus the author explains how and why the state authorities, wishing to legitimize their regime and form a political community, turn to a narrative that is irrational in character.

Змест

Святая Белая Русь і яе ахвярны народ. Праявы міфаў у палітычным дыспуце палітычных улад Беларусі (1994-2008)

У артыкуле даецца аналіз палітычных міфаў, прысутных у дыспуце ўлад сучаснай Беларусі. Аўтар артыкула паспрабаваў сфармуляваць дэфініцыю палітычнага міфа на аснове тэорыі міфа Мірчы Эліядэ. У выніку аналізу падручнікаў па ідэалогіі беларускай дзяржавы і прамоў прэзідэнта Лукашэнкі аўтару ўдалося вылучыць міфы і архетыпы, якія найчасцей выступаюць у рыторыцы беларускіх улад. На думку аўтара, галоўную ролю ў легітымізацыі рэжыму Аляксандра Лукашэнкі адыгрываюць напоўнены рэлігійнымі архетыпамі вобраз Кіеўскай Русі, укаранелая ў хрысціянстве нарацыя аб святасці простага народа і сакралізаваны вобраз Другой сусветнай вайны. На прыкладзе палітычных міфаў сучаснай Беларусі аўтар тлумачыць, як і чаму дзяржаўныя ўлады, якія імкнуцца ўзаконіць свой рэжым і сфармаваць палітычную супольнасць, спасылаюцца на нарацыю пазарацыянальнага характару.

Alaksandr Papko — białoruski politolog i dziennikarz. Absolwent Uniwersytetu Warszawskiego oraz Kolegium Europejskiego w Natolinie. Obecnie jest doktorantem Polskiej Akademii Nauk. Od 2007 r. pracuje dla Polskiego Radia dla Zagranicy. Interesuje się sytuacją polityczną i gospodarczą w krajach Europy Wschodniej, stosunkami między UE a jej wschodnimi sąsiadami oraz problemami transformacji demokratycznej i rynkowej.

Arkadiusz Czwołek
(Toruń)

Implikacje kryzysu ukraińskiego dla polityki zagranicznej i bezpieczeństwa Białorusi

1. Wstęp

Niezwykle dynamiczny rozwój wydarzeń na Ukrainie pod koniec 2013 r. stanowił spore zaskoczenie dla wszystkich obserwatorów sceny politycznej. Podczas szczytu Partnerstwa Wschodniego w Wilnie w listopadzie 2013 r. władze Ukrainy wycofały się z podpisania nowej umowy stowarzyszeniowej z Unią Europejską (UE). Decyzja ta spotkała się z gwałtownymi protestami w Kijowie oraz na zachodniej Ukrainie. W pierwszej fazie konfliktu demonstranci wystąpili z żądaniami zmiany stanowiska władz ukraińskich w sprawie podpisania nowej umowy stowarzyszeniowej z UE. Dopiero później pojawiły się hasła naprawy systemu konstytucyjnego oraz odsunięcia od władzy premiera Mykoły Azarowa i prezydenta Wiktora Janukowycza. Przybierające na sile protesty społeczne doprowadziły do krwawych zajść w Kijowie. W ich wyniku na ucieczkę zdecydował się Wiktor Janukowycz, a władzę przejęła opozycja polityczna. Rada Najwyższa Ukrainy powierzyła tymczasowo obowiązki głowy państwa Ołeksandrowi Turczynowowi, a nowym premierem został Aresenij Jaceniuk. Stany Zjednoczone oraz UE uznały nowe władze ukraińskie, natomiast Rosja negatywnie oceniła ostatnie zmiany polityczne na Ukrainie. W kolejnych miesiącach Rosja wsparła politycznie i militarnie Krym, który ogłosił secesję. Na wschodzie Ukrainy rozgrzały długotrwałe walki, gdzie ujawniły się silne dążenia separatystyczne. Rosja wsparła separatystów sprzętem wojskowym oraz najemnikami. Kontrofensywa wojsk rządowych nie przyniosła wymiernego rezultatu, a w sierpniu 2014 r. na terytorium wschodniej Ukrainy wkroczyły oddziały rosyjskie. Nowe władze Ukrainy podjęły wysiłek obrony integralności własnego państwa. Mimo upływu dwóch lat nie rozwiązano problemu tzw. republik separatystycznych, a działania zbrojne trwają z różnym natężeniem. Państwa zachodnie zaangażowały się w pokojowe uregulowanie sporu. Głównym jednak rozgrywającym pozostaje Rosja, która dąży do trwałej dezintegracji Ukrainy. Konflikt ukraiński ma nie tylko wymiar geopolityczny, jako miejsce rywalizacji Wschodu z Zachodem, ale oddziałuje również na najbliższych sąsiadów Ukrainy. Jednym z takich państw jest Białoruś, która próbuje odnaleźć się w nowej sytuacji politycznej, jaka wykształciła się po opanowaniu Krymu przez Rosję i interwencji rosyjskiej na wschodzie Ukrainy[1].

[1] Szerzej zob.: R. Zięba, *Międzynarodowe implikacje kryzysu ukraińskiego*, „Studia Międzynarodowe — International Relations", 2014, nr 2 (t. 50), s. 14-40; T. Stęp-

2. Wymiar polityczny

W początkowej fazie konfliktu Wiktora Janukowycza z opozycją polityczną Aleksandr Łukaszenka utworzył wspólny front z Rosją oraz wsparł działania ówczesnych władz Ukrainy. Gdy jednak doszło do eskalacji konfliktu na linii prezydent — opozycja polityczna, zdystansował się od otwartego poparcia Janukowycza, o czym świadczyło stanowisko białoruskiego parlamentu opowiadające się za pokojowym uregulowaniem sporu. *Post factum* Łukaszenka oceniał, że istniały szanse na porozumienie Janukowycza z opozycją polityczną, który je zaprzepaścił. W wydarzeniach na Ukrainie Łukaszenka doszukiwał się inspiracji Zachodu. Początkowo Łukaszenka przyjął taktykę wyczekiwania na dalszy rozwój sytuacji. Konflikt wewnątrzukraiński stanowił poważne zagrożenie dla reżimu autorytarnego, gdyby na Białorusi powtórzył się scenariusz ukraiński. Tak jednak nie stało się, wynikało to przynajmniej z kilku przyczyn. Po pierwsze, nie pojawiły się wewnętrzne zagrożenia dla stabilności systemu politycznego. Działania opozycji politycznej okazały się ograniczone, przejawiały się głównie w organizacji sporadycznych protestów społecznych o marginalnym zasięgu. Gdy doszło do eskalacji konfliktu wewnętrznego na Ukrainie na przełomie 2013 i 2014 r., opozycja białoruska znajdowała się w fazie przygotowań do wyborów samorządowych. Nieskonsolidowane i podzielone na różne koalicje środowiska opozycyjne nie potrafiły się zjednoczyć, aby opracować wspólną strategię wobec wydarzeń na Ukrainie. Jednym z najpoważniejszych błędów opozycji politycznej okazała się nieumiejętność elastycznego zareagowania na zmieniające się uwarunkowania zewnętrzne. Udział środowisk opozycyjnych w wyborach samorządowych w marcu 2014 r. pozwolił Łukaszence zmarginalizować niebezpieczeństwo masowych protestów społecznych. Zaskoczone wydarzeniami ukraińskimi białoruskie partie opozycyjne nie potrafiły wypracować spójnej koncepcji działań i podjęły decyzję o dalszym uczestnictwie w wyborach samorządowych, zamiast podjąć zdecydowane działania wobec reżimu. O wiele szybciej zareagował Łukaszenka, który podjął działania stabilizacyjne wewnątrz kraju[2].

niewski, *Cele rosyjskiej inwazji i okupacji na Ukrainie oraz reakcja Zachodu i Europy Środkowej*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej", 2014, R. 12, zeszyt 5, s. 13-24; M. Raś, *Polityka Rosji wobec Ukrainy i jej implikacje dla ładu międzynarodowego w Rosji*, [w:] *Implikacje konfliktu ukraińskiego dla polityki zagranicznej i bezpieczeństwa Polski. Aspekty polityczne, wojskowe, gospodarcze oraz społeczne*, red. K. Czornik, M. Łakomy, M. Stolarczyk, Katowice 2015, s. 100-121; *Konflikt na Ukrainie a sytuacja strategiczna na obszarze postradzieckim*, A. Kowalczyk, T. Otłowski, I. Bil (red.), Warszawa 2014, s. 7-25.

2 A. Czwołek, *Wybory samorządowe na Białorusi w 2014 r.*, [w:] *Społeczeństwo i polityka. Doświadczenia i wyzwania. Księga jubileuszowa Profesora Alfreda Lutrzykowskiego*, J. Marszałek-Kawa, M. Popławski (red.), Toruń 2015, s. 219-222.

Nowym elementem, jaki wpłynął na aktywizację białoruskiej polityki zagranicznej, okazała się rosyjska aneksja Krymu i destabilizacja wschodniej Ukrainy. Wydarzenia te stworzyły nowy kontekst dla polityki zagranicznej i wewnętrznej Białorusi. Eskalacja kryzysu na Ukrainie i udział w tym Rosji wyraźnie ukazywał determinację rosyjską w celu ochrony jej interesów regionalnych. Władze Białorusi starały się prowadzić ostrożną politykę, nie opowiadając się wyraźnie po żadnej stronie konfliktu. Zależność polityczna, gospodarcza oraz militarna Białorusi od Rosji ograniczała jej pole manewru w polityce zagranicznej. Białoruś nie skrytykowała Rosji za podjęte działania militarne na Krymie. Pod wpływem nacisków rosyjskich Łukaszenka ostatecznie przyznał, że Krym stanowi część Rosji. Tym samym pośrednio uznał wyniki sfałszowanego marcowego referendum w 2014 r. o przyłączeniu Krymu do Federacji Rosyjskiej (FR). Wstrzymał się jednak od uznania *de iure* aneksji Krymu, a w wypowiedziach dla mediów ukraińskich zgodził się z opinią o zbrojnym zajęciu Półwyspu Krymskiego. Za utratę Krymu Łukaszenka obwinił władze Ukrainy, które w jego przekonaniu dążyły do ograniczenia praw mniejszości rosyjskiej. Tym samym usprawiedliwił działania rosyjskie wobec Krymu, oceniając je jako ochronę interesów ludności rosyjskojęzycznej. Łukaszenka oskarżał władze Ukrainy o sprowokowanie Rosji rozmowami z Zachodem. Pod wpływem nacisków rosyjskich Białoruś zagłosowała przeciwko rezolucji Zgromadzenia Ogólnego ONZ popierającej integralność terytorialną Ukrainy. Łukaszenka zgodził się także na obecność dodatkowych rosyjskich myśliwców Su-27 na terytorium Białorusi. W sierpniu 2014 r. Rosja przemieściła w okolice Homla pociąg towarowy z 65 platformami, na których stacjonowały samobieżne zestawy moździerzowe. Działania te spotkały się z pełną akceptacją władz Białorusi, które zgodziły się na przesunięcie oddziałów rosyjskich w pobliże granicy białorusko-ukraińskiej[3].

[3] T. Bakunowicz, *Polityczne manewry Białorusi na tle konfliktu ukraińsko-rosyjskiego*, „Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia" (dalej: „OSW im. M. Karpia"), 02.04.2014 [dostęp: 04.03.2016], <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2014-04-02/polityczne-manewry-bialorusi-na-tle-konfliktu-ukrainsko-rosyjskiego>; *Макей: не хотелось бы „югославизации" Украины*, „AFN", 03.03.2014 [dostęp: 12.03.2016], <http://afn.by/news/i/190025>; *На аэродром в Бобруйске прибыли 6 российских истребителей Су-27*, „Новости tut.by", 13.03.2014 [dostęp: 12.03.2016], <http://news.tut.by/society/390621.html>; *Лукашенко: Украина должна сохранить целостность*, „БелТА. Новости Беларуси", 23.02.2014 [dostęp: 12.03.2016], <http://www.belta.by/president/view/lukashenko-ukraina-dolzhna-sohranit-tselostnost-37956-2014>; *Крым сегодня является частью России, и от признания или непризнания этого факта ничего не изменится*, „БелТА. Новости Беларуси", 23.03.2014 [dostęp: 12.03.2016], <http://www.belta.by/president/view/krym-segodnja-javljaetsja-chastjju-rossii-i-ot-priznanija-ili-nepriznanija-etogo-fakta-nichego-ne-izmeni-40246-2014>; *Лукашенко: нынешнее руковод-*

Mimo nacisków rosyjskich Białoruś starała się utrzymać dobre relacje z Ukrainą, aby nie narazić swoich interesów politycznych oraz gospodarczych w tym kraju. Wskazuje na to szereg wypowiedzi władz Białorusi, zapewniających o wspieraniu jedności terytorialnej Ukrainy, krytyka projektów jej federalizacji i gotowość do współpracy z nowymi władzami. W lutym 2014 r. białoruskie MSZ skrytykowało krwawe zajścia w Kijowie. Po rozpoczęciu agresji rosyjskiej na Ukrainę Łukaszenka zadeklarował neutralność w konflikcie rosyjsko-ukraińskim oraz zdementował plotki o możliwości zbrojnej interwencji rosyjsko-białoruskiej na Ukrainie. Prezydent wykluczył również możliwość wykorzystania terytorium Białorusi dla tranzytu wojsk rosyjskich. Władze Białorusi nie uznały również powstania Donieckiej Republiki Ludowej oraz Ługańskiej Republiki Ludowej. Działania te spotkały się z krytyką rosyjską[4].

Sam Łukaszenka nie akceptował działań rosyjskich wobec Ukrainy. Przykład Gruzji i Ukrainy stanowił dla Łukaszenki wymowny dowód, że Rosja może zrealizować podobny scenariusz na Białorusi. Jeszcze przed ingerencją rosyjską na Ukrainie poważne zaniepokojenie Łukaszenki wywołały słowa Władimira Putina o potrzebie przyłączenia Białorusi do FR. Po rosyjskiej interwencji na Ukrainie obawy te zwielokrotniły się, stąd też Łukaszenka konsekwentnie wypowiadał się w sprawie zachowania integralności Ukrainy, chociaż wcześniej uznał aneksję Krymu. Rosja szantażowała Białoruś wstrzymaniem subsydiowania jej gospodarki, gdyby nie potwierdziła przyłączenia Półwyspu Krymskiego do FR. Aleksandr Łukaszenka oraz Nursułtan Nazarbajew obawiali się, że Rosja może wykorzystać preteksty uzasadniające jej działania wobec Ukrainy także w odniesieniu do ich państw. Do argumentów tych należały m.in. konieczność obrony ludności rosyjskojęzycznej, zarzuty o dysfunkcjonalności państwa, pojawie-

ство Украины своими действиями подтвердило де-факто отделение Крыма, „Naviny.by. Политика”, 28.03.2014 [dostęp: 12.03.2016], <http://naviny.by/rubrics/politic/2014/03/28/ic_news_112_434156/>; *Эшелон военной техники в Гомеле взбудоражил Украину*, „Новости tut.by”, 3.08.2014 [dostęp: 12.03.2016], <http://news.tut.by/society/409605.html>.

4 *Беларусь считает недопустимыми противоправные методы разрешения внутриполитических разногласий в Украине*, „БелТА. Новости Беларуси”, 20.02.2014 [dostęp: 12.03.2016], <http://www.belta.by/politics/view/belarus-schitaet-nedopustimymi-protivopravnye-metody-razreshenija-vnutripoliticheskih-raznoglasij-v-ukra-37678-2014>; *Беларусь заинтересована в сохранении Украины независимой и территориально целостной — Макей*, „БелТА. Новости Беларуси”, 28.02.2014 [dostęp: 12.03.2016], <http://www.belta.by/politics/view/belarus-zainteresovana-v-sohranenii-ukrainy-nezavisimoj-i-territorialno-tselostnoj-makej-38406-2014>; *Лукашенко: никогда в жизни я себе не позволю с танками въехать в Киев*, „БелТА. Новости Беларуси”, 28.03.2014 [dostęp: 12.03.2016], <http://www.belta.by/president/view/lukashenko-nikogda-v-zhizni-ja-sebe-ne-pozvolju-s-tankami-vjehat-v-kiev-40777-2014>.

nie się „sił faszystowskich" etc. W swojej polityce Białoruś starała się nie sprowokować Rosji do zajęcia części czy też całości jej terytorium. Od wielu lat Władimir Putin usiłuje z determinacją przywrócić pozycję Rosji na obszarze poradzieckim, ingerując w sprawy wewnętrzne poszczególnych państw. W ostateczności Rosja jest gotowa zastosować rozwiązania siłowe (Gruzja, Ukraina). Stąd też w pełni uzasadnione są obawy takich państw, jak Białoruś, które z zaniepokojeniem przyglądają się polityce Rosji wobec państw „bliskiej zagranicy". Rosja wykorzystuje narzędzia polityczne, gospodarcze oraz militarne w celu przywrócenia swojej dominującej pozycji na obszarze poradzieckim. Zaangażowanie się Rosji na wschodzie Ukrainy otworzyło dyskusję na Białorusi dotyczącą zwiększenia bezpieczeństwa państwa oraz zmniejszenia stopnia zależności od Rosji. Skutkowało to m.in. zmianami w doktrynie wojennej Białorusi, w której wprowadzono nowe rozwiązania utrudniające prowadzenie na jej terytorium wojny hybrydowej. Na Białorusi wzmocniono także obronę terytorialną kraju oraz przeprowadzono szereg zmian w siłach zbrojnych[5].

Wyjście Ukrainy spod wpływów Rosji stawiało pod znakiem zapytania realizację rosyjskich planów integracyjnych. Wcześniejsze próby integracji obszaru poradzieckiego (Wspólnota Niepodległych Państw, Euroazjatycka Wspólnota Gospodarcza, Wspólna Przestrzeń Gospodarcza etc.) zakończyły się fiaskiem. Rosja podjęła kolejną próbę ich reaktywacji, powołując w 2010 r. Unię Celną oraz w 2012 r. Wspólną Przestrzeń Gospodarczą. Jeden z najważniejszych projektów integracyjnych Rosja planowała zrealizować w 2015 r. Utworzenie Euroazjatyckiej Unii Gospodarczej miało być dla Rosji potwierdzeniem jej dominującej pozycji na obszarze poradzieckim. Zmiana władzy politycznej na Ukrainie i wycofanie się tego państwa ze współpracy z Rosją stanowiło poważny cios dla nowej inicjatywy integrującej państwa poradzieckie i kwestionowało zasadność jej dalszego funkcjonowania. Dla Białorusi rezygnacja Ukrainy z udziału w Euroazjatyckiej Unii Gospodarczej przynosiła wymierne korzyści polityczne, ponieważ uczestnictwo w niej Ukrainy marginalizowałby jej rolę jako państwa o mniejszym potencjale terytorialnym, gospodarczym oraz demograficznym. Pierwszoplanową rolę odgrywałyby w niej państwa duże, takie jak Rosja, Kazachstan oraz Ukraina. Po zmianie kursu przez Ukrainę wzrosła pozycja Białorusi w negocjacjach ze stroną rosyjską. Gdyby Białoruś, czy też Kazachstan wycofaliby się z Euroazjatyckiej Unii Gospodarczej, nowa rosyjska inicjatywa integracyjna zakończyłaby się prestiżową po-

[5] A. Jarosiewicz, *Kazachstan wobec integracji z Rosją: mniej miłości, więcej strachu*, „OSW im. M. Karpia", 26.05.2014 [dostęp: 04.03.2016], <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2014-05-26/kazachstan-wobec-integracji-z-rosja-mniej-milosci-wiecej>.

rażką. Łukaszenka zdawał sobie doskonale sprawę z tego i do momentu podpisania dokumentów założycielskich Euroazjatyckiej Unii Gospodarczej podbijał cenę uczestnictwa Białorusi w inicjatywie rosyjskiej. Już w kwietniu 2014 r. Łukaszenka wyraźnie usztywnił swoje stanowisko wobec rosyjskich planów integracyjnych. Rosja zgodziła się na podniesienie kosztów ich realizacji, aby nie spowodować ich fiaska. Chociaż Białoruś jest skazana na ścisłą współpracę z Rosją, wyraźnie zmalała determinacja Łukaszenki do udziału w rosyjskich projektach integracyjnych. Białoruś zupełnie inaczej postrzegała rolę Europejskiej Unii Gospodarczej niż Rosja. Dla Łukaszenki nowa struktura powinna pełnić funkcję narzędzia gospodarczo integrującego region. Z kolei Putin dążył do pełnej polityzacji Euroazjatyckiej Unii Gospodarczej i zagwarantowania w niej dominującej pozycji Rosji[6].

Po wybuchu konfliktu rosyjsko-ukraińskiego Łukaszenka starał się spowolnić realizację rosyjskich projektów integracyjnych, chociaż doskonale orientował się, że nie istnieje dla nich alternatywa, ponieważ Rosja nie pozwoli na wycofanie się z nich Białorusi. W 2014 r. przeprowadzono na Białorusi poważne zmiany kadrowe (służby specjalne, siły zbrojne, administracja prezydencka etc.), dymisjonując głównie osoby o silnej orientacji prorosyjskiej. Chociaż tego typu działania są mało skuteczne, ponieważ zatrudnia je później strona rosyjska, rozbudowując w ten sposób prorosyjskie lobby na Białorusi, uzmysławiają one rosnące obawy Łukaszenki przed dominacją rosyjską. Władze Białorusi zaostrzyły także kontrolę nad radykalnymi środowiskami prorosyjskimi. Jednym z najtrudniejszych problemów okazało się ograniczenie wpływów Rosji. Po rozpoczęciu wojny na Ukrainie Rosja zaktywizowała swoją politykę na Białorusi. Powstało wiele prorosyjskich oddziałów paramilitarnych. Niejednoznaczną rolę zaczęła odgrywać Białoruska Cerkiew Prawosławna, wspierająca idee „ruskiego świata". Nasiliła się także propaganda rosyjska. Łukaszenka musiał się zmierzyć nie tylko z zagrożeniem rosyjskim, ale problemami wewnętrznymi. Na początku kryzysu ukraińskiego Łukaszenka wzmocnił struktury siłowe i powierzył im rolę stabilizacji sytuacji politycznej, aby zapobiec powtórzeniu się wariantu ukraińskiego. Przeprowadzono również szereg zmian w obowiązującym ustawodawstwie. Do kodeksu karnego wprowadzono m.in. nowe kategorie przestępstw związanych z terroryzmem. Przyczyn rewolucji ukraińskiej Łukaszenka doszukiwał się w słabości władzy zwierzchniej, korupcji, bezkarności oraz braku mechanizmów odpowiedzialności władzy.

[6] Tamże; *Лукашенко обозначил твердые позиции Беларуси в деле подписания договора о ЕАЭС - Политико*, „БелТА. Новости Беларуси", 22.04.2014 [dostęp: 12.03.2016], <http://www.belnovosti.by/politics/24893-politiko-lukashenko-oboznachil-tverdye-pozicii-rb-v-voprose-podpisanija-dogovora-o-sozdanii-eajes.htm>.

Taka diagnoza sytuacji na Ukrainie skłoniła Łukaszenkę do konsolidacji swojej władzy na wszystkich dostępnych poziomach (pokazowe procesy o korupcję, zwiększenie lojalności aparatu władzy etc.). Łukaszenka ograniczył również opozycji politycznej możliwości prowadzenia skutecznej polityki antyreżimowej[7].

Już w początkowej fazie konfliktu rosyjsko-ukraińskiego Łukaszenka podjął działania służące wzmocnieniu suwerenności Białorusi i jej podmiotowości na arenie międzynarodowej. Po rosyjskiej aneksji Krymu Łukaszenka powrócił do dialogu z Zachodem, ponieważ obawiał się zwiększenia stopnia zależności Białorusi od Rosji, gdyby relacje te nadal pozostawały zamrożone. Już na początku 2014 r. białoruska dyplomacja zaktywizowała swoją politykę wobec UE. Podjęte zostały działania służące poprawie obustronnych relacji. Białoruś zadeklarowała zwiększenie swego zaangażowania w programie Partnerstwa Wschodniego. Strona białoruska zainicjowała również rozmowy dotyczące zniesienia sankcji amerykańskich. W Mińsku rozpoczęto negocjacje z udziałem przedstawicieli Komisji Europejskiej dotyczące uproszczenia reżimu wizowego oraz readmisji. Białoruś odwiedzili również dyplomaci unijni i amerykańscy[8].

W kolejnych miesiącach Łukaszenka konsekwentnie podtrzymywał kurs na zbliżenie z nowymi władzami ukraińskimi, chociaż nie akceptował zmian politycznych zachodzących na Ukrainie, traktując je w kategoriach przewrotu rewolucyjnego, zamachu stanu, czy też działań niekonstytucyj-

[7] *Konflikt na Ukrainie a sytuacja strategiczna na obszarze postradzieckim*, s. 43; *Лукашенко призывает сделать выводы из событий в Украине и не допускать проявлений коррупции*, „БелТА. Новости Беларуси", 11.03.2014 [dostęp: 12.03.2016], <http://www.belta.by/president/view/lukashenko-prizyvaet-sdelat-vyvody-iz-sobytij-v-ukraine-i-ne-dopuskat-projavlenij-korruptsii-39125-201>; *Лукашенко произвел кадровые перестановки в Вооруженных Силах*, „Naviny. by. Общество", 15.01.2015 [dostęp: 12.03.2016], <http://naviny.by/rubrics/society/2015/01/15/ic_news_116_452318/>.

[8] T. Bakunowicz, *Mińsk próbuje rozmrozić stosunki z Zachodem*, „OSW im. M. Karpia", 25.06.2014 [dostęp: 25.06.2014], <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2014-06-25/minsk-probuje-rozmrozic-stosunki-z-zachodem>; *Konflikt na Ukrainie a sytuacja strategiczna na obszarze postradzieckim*, s. 43; *Макей и Виганд обсудили перспективы взаимодействия Беларуси и ЕС, включая участие в „Восточном партнерстве"*, „БелТА. Новости Беларуси", 27.05.2014 [dostęp: 12.03.2016],<http://www.belta.by/politics/view/makej-i-vigand-obsudili-perspektivy-vzaimodejstvija-belarusi-i-es-vkljuchaja-uchastie-v-vostochnom-partn-45864-2014>; *Вопрос отмены санкций к Беларуси затронут на встрече Макея с представителем госсекретаря США*, „БелТА. Новости Беларуси", 04.06.2014 [dostęp: 12.03.2016], <http://www.belta.by/politics/view/vopros-otmeny-sanktsij-k-belarusi-zatronut-na-vstreche-makeja-s-predstavitelem-gossekretarja-ssha-46513-2014>; *„Антитеррористический закон": ответ на события в Украине или следование международным нормам*?, „Новости tut.by", 15.07.2014 [dostęp: 12.03.2016], <http://news.tut.by/politics/407015.html>.

nych. Jego krytyka wydarzeń ukraińskich pozostawała cały czas umiarkowana. Łukaszenka pozostawał zdecydowanym przeciwnikiem zbliżenia Ukrainy i NATO, nie sprzeciwiał się natomiast wystąpieniu Ukrainy ze Wspólnoty Niepodległych Państw (WNP). W marcu 2014 r. Ukraina zadeklarowała zamiar wycofania się z WNP, co spotkało się ze zrozumieniem władz Białorusi. Stosunek Łukaszenki do NATO i obecności Sojuszu Północnoatlantyckiego w Europie Środkowo-Wschodniej pozostawał tożsamy ze stanowiskiem Rosji. W przypadku rozszerzenia wpływów NATO na wschód Białoruś deklarowała podjęcie analogicznych działań jak Rosja. Łukaszenka sugerował władzom Ukrainy przyjęcie statusu państwa pozablokowego. Sam konflikt ukraiński Łukaszenka postrzegał jako miejsce zderzenia interesów geopolitycznych Wschodu i Zachodu. Z czasem stanowisko Łukaszenki wobec ukraińskich planów zbliżenia z UE ewoluowało. Początkowo je krytykował, a po zmianie władz ukraińskich podszedł do tego problemu pragmatycznie. Zbytnia krytyka ukraińskich planów integracji z UE mogła wpłynąć na pogorszenie obustronnych relacji gospodarczych oraz powstrzymać rozpoczęty dialog Białorusi z Zachodem[9].

W celu stabilizacji sytuacji politycznej na Ukrainie już w marcu 2014 r. Łukaszenka wystąpił z propozycją przeprowadzenie nowych wyborów oraz zadeklarował uznanie ich wyników. Sprawdziły się również jego prognozy dotyczące eskalacji konfliktu rosyjsko-ukraińskiego. Jako jeden z pierwszych polityków zagranicznych spotkał się z pełniącym obowiązki prezydenta Ołeksandrem Turczynowem, aby zapewnić go, że nie dojdzie z terytorium jego państwa do ataku zbrojnego na Ukrainę. Łukaszenka szybko nawiązał kontakty z nowymi władzami Ukrainy, co wskazuje na

[9] *Белорусская сторона относится к заявлению Украины об окончании председательства в СНГ с сожалением и понимает его мотивы*, „Укринформ", 20.03.2014 [dostęp: 12.03.2016], <http://www.ukrinform.ru/rubric-lastnews/1635519-belarus_sogaleet_o_reshenii_ukraini_po_sng_no_ponimaet_motivi_1615124.html>; *Макей: украинский народ должен сам выбирать интеграционный вектор развития*, „Интерфакс-Запад", 01.04.2014 [dostęp: 12.03.2016], <http://www.interfax.by/news/belarus/1152351>; *Лукашенко: все, что произошло и происходит в Украине, мне категорически противно и не нравится*, „Корреспондент.net", 23.03.2014 [dostęp: 12.03.2016], <http://korrespondent.net/ukraine/politics/3323392-vse-chto-proyzoshlo-v-ukrayne-mne-protyvno-no-krym-yavliaetsia-chastui-rossyy-lukashenko>; *Лукашенко: Украина должна остаться единым, неделимым, внеблоковым государством*, „БелТА. Новости Беларуси", 23.03.2014 [dostęp: 12.03.2016], <http://www.belta.by/president/view/lukashenko-ukraina-dolzhna-ostatsja-edinym-nedelimym-vneblokovym-gosudarstvom-40245-2014>; *Лукашенко: мы не боимся НАТО, но вынуждены адекватно реагировать на его действия*, „БелТА. Новости Беларуси", 28.03.2014 [dostęp: 12.03.2016], <http://www.belta.by/president/view/lukashenko-my-ne-boimsja-nato-no-vynuzhdeny-adekvatno-reagirovat-na-ego-dejstvija-40771-2014>.

jego determinację zachowania poprawnych stosunków z Ukrainą. Po rewolucji róż w 2003 r. relacje gruzińsko-białoruskie zostały odmrożone dopiero w 2007 r., a w przypadku pomarańczowej rewolucji w 2004 r. dopiero dwa lata później. Wbrew stanowisku Rosji Łukaszenka potwierdził legitymizację nowych władz Ukrainy. Na początku czerwca 2014 r. Łukaszenka uczestniczył w inauguracji prezydentury Petra Poroszenki. Do zmiany władzy na Ukrainie Łukaszenka podszedł pragmatycznie. W swoich licznych wypowiedziach sprzeciwiał się dalszej eskalacji konfliktu rosyjsko-ukraińskiego. Łukaszenka o wiele szybciej nawiązał kontakt z nowymi władzami Ukrainy, niż w 2004 r., gdyż nie pojawiały się z jej strony hasła demokratyzacji Białorusi, co wcześniej białoruski prezydent odebrał jako osobisty afront ze strony władz ukraińskich. Agresja rosyjska w 2014 r. na Ukrainę wymagała prowadzenia zupełnie innej polityki władz ukraińskich wobec Białorusi, bardziej nastawionej na współpracę, niż konfrontację[10].

Początkowo Łukaszenka odniósł się niechętnie do pomysłu pełnienia roli mediatora w konflikcie rosyjskim-ukraińskim. Już jednak pod koniec marca 2014 r. zaproponował pośrednictwo Białorusi w konflikcie rosyjsko-ukraińskim. Tak szybka zgoda Łukaszenki wynikała przynajmniej z kilku powodów. Mediacja mogła wpłynąć na poprawę relacji białorusko-ukraińskich. Wobec Rosji Łukaszenka mógł zademonstrować większą niezależność w polityce zagranicznej. Prawdopodobnie struktury euroatlantyckie doceniłyby zaangażowanie Białorusi w pokojowe uregulowanie konfliktu, co ułatwiłoby jej poprawę relacji z zachodnimi partnerami oraz wpłynęłoby na zwiększenie jej pola manewru w polityce zagranicznej. Znajdującej się w trudnej sytuacji gospodarczej Białorusi zależało na pozyskaniu zachodnich kredytów finansowych. Jednak bez poprawy relacji politycznych z Zachodem Łukaszenka nie mógł liczyć na wsparcie finansowe. Po objęciu Rosji sankcjami zachodnimi zmniejszyły się jej możliwości subwencjonowania gospodarki białoruskiej. Stąd też jednym z celów priorytetowych dla Łukaszenki stała się normalizacja relacji z Zachodem. Inicjatywa Łukaszenki mediacji w kryzysie ukraińskim spotkała się z pozytywnym oddźwiękiem Ukrainy, ponieważ była to dla niej jedna więcej szansa na zakoń-

[10] *Отношения Беларуси с Украиной будут выстраиваться по мере формирования нового руководства*, „БелТА. Новости Беларуси", 27.02.2014 [dostęp: 12.03.2016], <http://www.belta.by/politics/view/otnoshenija-belarusi-s-ukrainoj-budut-vystraivatsja-po-mere-formirovanija-novogo-rukovodstva-38305-2014>; *Беларусь уважает выбор украинского народа и готова к конструктивному сотрудничеству*, „Наша Ніва", 26.05.2014 [dostęp: 12.03.2016], <http://nn.by/?c=ar&i=129042&lang=ru>; *Беларусь готова сотрудничать с новой украинской властью — Лукашенко*, „24 Канал", 5.06.2014 [dostęp: 12.03.2016], <http://24tv.ua/ru/lukashenko_gotov_sotrudnichat_s_novim_prezidentom_ukraini_n451215>.

czenie wojny. Po porażkach sił rządowych w Donbasie, władze Ukrainy zdawały sobie sprawę, że bez wsparcia międzynarodowego nie uregulują sytuacji na wschodzie państwa. Początkowo Rosja starała się poszerzyć formułę spotkania o państwa Unii Celnej, aby wyraźnie zaakcentować przed Zachodem wspólne stanowisko tych państw wobec konfliktu ukraińskiego. Poprzez swoje działania Łukaszenka zmarginalizował rolę innych państw próbujących pośredniczyć w konflikcie rosyjsko-ukraińskim (np. Polski), chociaż problem ten był bardziej złożony. Działania dyplomatyczne Łukaszenki w sprawie uregulowania konfliktu ukraińskiego zaczęły przynosić wymierne efekty.

Także w kolejnych miesiącach konfliktu ukraińskiego postawa Białorusi wykazywała szereg rozbieżności w stosunku do działań Moskwy, a kryzys ukraiński władze białoruskie starały się wykorzystać dla osiągnięcia swoich celów politycznych oraz gospodarczych. Białoruś, podobnie jak Kazachstan, coraz bardziej dystansowała się od działań rosyjskich wobec Ukrainy, czy też od polityki rosyjskiej wobec UE, ponieważ obawiała się objęcia jej sankcjami unijnymi. Cały czas Białoruś podkreślała swoją podmiotowość w polityce zagranicznej, czym wywoływała mocną irytację Moskwy. Zaangażowanie Łukaszenki w rozwiązanie konfliktu ukraińskiego wpłynęło na poprawę jego wizerunku na arenie międzynarodowej. Nie można jednak przeceniać roli Białorusi, ponieważ zagwarantowała jedynie neutralną przestrzeń do prowadzenia rozmów między stronami sporu. Władze Białorusi nie posiadały żadnych istotnych narzędzi do zakończenia kryzysu ukraińskiego. Już w kwietniu 2014 r. planowano w Mińsku zorganizowanie rozmów wiceministrów spraw zagranicznych Ukrainy i Rosji, ale strona rosyjska wycofała się z negocjacji. W czerwcu 2014 r. z inicjatywy OBWE utworzono trójstronną grupę kontaktową (OBWE — Rosja — Ukraina) ds. realizacji pokojowego planu na wschodzie Ukrainy. Po niepowodzeniu mediacji unijno-rosyjskich w sprawie Ukrainy oraz grupy kontaktowej Ukraina — Rosja — OBWE, negocjacje zostały przeniesione na poziom Unia Celna — Ukraina — UE, chociaż Brukseli zależało bardziej na rozmowach Ukraina — Rosja — UE. Pertraktacje w sierpniu 2014 r. w Mińsku nie przyniosły wymiernych rezultatów, reaktywowano jedynie prace grupy kontaktowej Ukraina — Rosja — OBWE[11].

[11] *Заседание контактной группы по урегулированию ситуации на востоке Украины проходит в Минске*, „24 Канал", 31.07.2014 [dostęp: 12.03.2016], <http://24tv.ua/ru/v_minske_prohodit_zasedanie_kontaktnoy_gruppi_po_uregulirovaniyu_situatsii_na_vostoke_ukraini_n470196>; *Участники контактной группы по Украине достигли договоренностей по основным обсуждавшимся вопросам*, „БелТА. Новости Беларуси", 01.08.2014 [dostęp: 12.03.2016], <http://www.belta.by/politics/view/uchastniki-kontaktnoj-gruppy-po-ukraine-dostigli-dogovorennostej-po-osnovnym-obsuzhdavshimsja-voprosam-50774-2014>; *Порошенко*

W kolejnych miesiącach trwały rozmowy dotyczące zakończenia konfliktu ukraińskiego. Białoruś przyjęła aktywną rolę państwa pośredniczącego w rozmowach pokojowych. We wrześniu 2014 r. spotkali się przedstawiciele grupy kontaktowej ds. uregulowania konfliktu na Ukrainie (Ukraina — Rosja — OBWE) oraz separatystów donieckich i ługańskich. W wyniku negocjacji 5 września 2014 r. podpisano memorandum dotyczące implementacji planu pokojowego Prezydenta Ukrainy Petro Poroszenki oraz propozycji Prezydenta Rosji Władimira Putina (Mińsk-1). W 12-punktowym porozumieniu strony konfliktu zobowiązały się natychmiast wstrzymać działania zbrojne (pkt. 1), a misji OBWE powierzono monitorowanie warunków przestrzegania zawieszenia broni (pkt. 2). Władze Ukrainy zadeklarowały rozpoczęcie procesu decentralizacji władzy oraz przyjęcie ustawy „O szczególnym trybie funkcjonowania samorządu terytorialnego w części rejonów obwodu donieckiego i ługańskiego" (pkt. 3). Sygnatariusze porozumienia zobowiązali się stworzyć dla misji OBWE warunki stałej obserwacji granicy ukraińsko-rosyjskiej. Miała również powstać strefa buforowa, rozdzielająca walczące strony (pkt. 4). Dalsze szczegółowe uzgodnienia dotyczyły: bezwarunkowego uwolnienia wszystkich jeńców i osób bezprawnie przetrzymywanych (pkt. 5); przyjęcia ustawy o niedopuszczalności prześladowania i ścigania osób związanych z wydarzeniami, jakie miały miejsce w części rejonów obwodu donieckiego i ługańskiego (pkt. 6); przeprowadzenia otwartego ogólnonarodowego dialogu (pkt. 7); przyjęcia środków w celu poprawy sytuacji humanitarnej w Donbasie (pkt. 8); zorganizowania przedterminowych wyborów samorządowych zgodnie z ustawą „O szczególnym trybie funkcjonowania samorządu terytorialnego w części rejonów obwodu donieckiego i ługańskiego" (pkt. 9); wycofania z terytorium Ukrainy nielegalnych formacji bojowych, sprzętu wojskowego oraz bojowników i najemników (pkt. 10); przygotowania programu odbudowy gospodarczej Donbasu i przywrócenia jego funkcjonalności (pkt. 11) oraz zagwarantowania osobistego bezpieczeństwa dla uczestników rozmów (pkt. 12). Po kolejnych negocjacjach grupy kontaktowej ds. uregulowania konfliktu na Ukrainie oraz separatystów w dniu 19 września 2014 r.

надеется, что результатом встречи в Минске станет договоренность об установлении мира в Украине, „БелТА. Новости Беларуси", 26.08.2014 [dostęp: 12.03.2016], <http://www.belta.by/politics/view/poroshenko-nadeetsja-chto-rezultatom-vstrechi-v-minske-stanet-dogovorennost-ob-ustanovlenii-mira-v-ukrai-52411-2014>; *Россия будет делать все для мирного процесса в Украине — Путин*, „БелТА. Новости Беларуси", 27.08.2014 [dostęp: 12.03.2016], <http://www.belta.by/politics/view/rossija-budet-delat-vse-dlja-mirnogo-protsessa-v-ukraine-putin-52482-2014>; *Переговоров России и Украины в Минске не будет*, „Naviny.by. Белорусские новости", 02.04.2014 [dostęp: 16.03.2016], <http://naviny.by/rubrics/politic /2014/04/02/ic_ news_112_434304/>.

doprecyzowano pkt. 1 porozumienia z 5 września 2014 r. W memorandum o realizacji rozejmu zawarto zapisy o powszechnym charakterze obowiązującego rozejmu (pkt. 1) oraz określono linię rozdzielenia wojsk ukraińskich i separatystów na pozycjach z 19 września 2014 r. Dodatkowo wprowadzono zakaz używania wszelkich rodzajów uzbrojenia i prowadzenia działań ofensywnych (pkt. 3). W ciągu doby od podpisania porozumienia strony konfliktu zobowiązały się do wycofania przynajmniej o 15 kilometrów od linii demarkacyjnej broni o kalibrze powyżej 100 mm (odległość wyprowadzenia poszczególnych rodzajów artylerii określono od ich zasięgu ostrzału), co miało pozwolić na utworzenie strefy buforowej, nie mniejszej niż 30 km (pkt. 4). Dodatkowo zakazano rozmieszczenia broni ciężkiej i ciężkiego uzbrojenia w regionie wytyczonym przez granice miejscowości Komsomolskoje, Kumaczewo, Nowoazowsk, Sachanka. Kontrolę realizacji tego punktu powierzono OBWE (pkt. 5). W sferze buforowej miano nie umieszczać nowych min i przeszkód inżynieryjnych, podjęto decyzję dotyczącą ich usunięcia, jeżeli wcześniej tam się znajdowały (pkt. 6). W podpisanym memorandum zabroniono lotów samolotów bojowych i zagranicznych bezzałogowych statków powietrznych, z wyjątkiem dronów OBWE monitorujących sytuację w sferze buforowej (pkt. 7). W podzielonej na sektory strefie buforowej kontrolę realizacji punktów porozumienia zlecono grupie obserwatorów OBWE (pkt. 8). Strony porozumienia zgodziły się na wycofanie z terytorium Ukrainy wszystkich zagranicznych formacji wojskowych ze sprzętem wojskowym oraz cudzoziemskich bojowników i najemników (pkt. 9)[12].

Wspomniane porozumienia mińskie z 5 i 19 września 2014 r. nie przyczyniły się do wygaśnięcia walk na wschodzie Ukrainy, ponieważ nie wypełniono szeregu ich postanowień. Separatyści nie wstrzymali działań wojennych, uniemożliwiając tym samym funkcjonowanie strefy buforowej. Nie uwolnili również wszystkich przetrzymywanych jeńców wojennych oraz nie wycofali ciężkiej artylerii. Z kolei Ukraina nie objęła ponownej kontroli nad całością granicy ukraińsko-rosyjskiej. Dodatkowo separatyś-

[12] *Протокол по результатам консультаций Трехсторонней контактной группы по совместных шагах, направленных на имплементацию Мирного плана Президента Украины Петра Порошенко и инициатив Президента России Владимира Путина*, „ОБСЕ", 5.09.2014 [dostęp: 16.03.2016], <http://www.osce.org/ru/home/123258?download=true>; *Меморандум об исполнении положений Протокола по итогам консультаций Трехсторонней контактной группы относительно шагов, направленных на имплементацию Мирного плана Президента Украины П.Порошенко и инициатив Президента России В.Путина*, „ОБСЕ", 19.09.2014 [dostęp: 16.03.2016], <http://www.osce.org/ru/home/123807>; P. Andrusieczko, *Wirtualny rozejm, realna wojna na Ukrainie*, „Gazeta Wyborcza", 22.09.2014 [dostęp: 16.03.2016], <http://wyborcza.pl/1, 76842, 16682424,Wirtualny_rozejm__realna_wojna_na_Ukrainie.html>.

ci na terenach okupowanych ogłosili termin nowych wyborów samorządowych, co było sprzeczne z literą porozumień mińskich. W styczniu 2015 r. przeprowadzono w Mińsku kolejną turę negocjacji, ale nie wypracowano kompromisu. W uregulowanie konfliktu zaangażowała się kanclerz Angela Merkel, prezydent François Hollande oraz wiceprezydent USA Joe Biden. Na początku lutego 2015 r. spotkali się przedstawiciele ministerstw spraw zagranicznych państw „formatu normandzkiego" (Rosja, Ukraina, Niemcy, Francja), a następnie w Mińsku zorganizowano rozmowy grupy kontaktowej OBWE — Rosja — Ukraina oraz separatystów. W wyniku negocjacji podpisano kolejne porozumienie (Mińsk-2), które doprecyzowało wcześniejsze memoranda mińskie z 5 i 19 września 2014 r. Nowa 13-punktowa umowa przewidywała m.in. wstrzymanie działań wojennych od 15 lutego 2015 r., wycofanie ciężkiego uzbrojenia, zorganizowanie zgodnie z prawem ukraińskim wyborów samorządowych na wschodzie Ukrainy, amnestię dla separatystów, uwolnienie wszystkich przetrzymywanych jeńców wojennych, pomoc humanitarną dla terenów objętych działaniami wojennymi, przywrócenie kontroli ukraińskiej nad granicą państwową w sferze konfliktu, wyprowadzenie z państwa ukraińskiego zagranicznych formacji zbrojnych oraz nadanie specjalnego statusu autonomicznego obwodowi donieckiemu i ługańskiemu[13].

Aleksandr Łukaszenka odegrał niewielką rolę podczas rozmów pokojowych. Białoruski prezydent zagwarantował jedynie neutralne miejsce do prowadzenia negocjacji. W kolejnych miesiącach pozostawał gorącym zwolennikiem wypełnienia warunków wszystkich porozumień oraz pokojowego uregulowania konfliktu. Łukaszenka zaproponował nawet wysłanie wojskowej misji pokojowej w celu rozdzielenia stron walczących w Donbasie, ale jego propozycja nie spotkała się z zainteresowaniem władz ukraińskich. Białoruś zachowywała cały czas postawę niekonfrontacyjną wobec konfliktu rosyjsko-ukraińskiego. Aby nie narazić się żadnej ze stron sporu, Białoruś cały czas manewrowała, wykonując pozytywne gesty zarówno wobec Rosji, jak i Ukrainy. Podczas szczytu Partnerstwa Wschodniego w Rydze

[13] *МИД Украины: мы готовы продолжить переговоры в составе контактной группы*, „Naviny.by. Политика", 14.11.2014 [dostęp: 16.03.2016], <http://naviny.by/rubrics/politic/2014/11/14/ic_news_112_448868/>; S. Kardaś, W. Konończuk, *Mińsk 2 — kruchy rozejm zamiast trwałego pokoju*, „OSW im. M. Karpia", 12.02.2015 [dostęp: 17.03.2016], <http://www.osw.waw.pl/print/23033>; *Лукашенко готов отправить в Украину белорусских солдат-миротворцев*, „Naviny.by. Политика", 02.10.2014 [dostęp: 16.03.2016], <http://naviny.by/rubrics/politic/2014/10/02/ic_media_video_112_8915/>; *Полный текст Минского соглашения от 12 февраля. О чем на самом деле договорились политики?*, „Национальная Служба Новостей", 13.02.20015 [dostęp: 17.03.2016], <http://nsn.fm/hots/polnyy-tekst-minskogo-soglasheniya-ot-12-fevralya-o-chem-konkretno-dogovorilis-politiki.php>.

w maju 2015 r. Białoruś oraz Armenia sprzeciwiły się m.in. umieszczeniu w deklaracji końcowej zapisu potępiającego agresję rosyjską na Krym. Ich postępowanie skrytykowały władze Ukrainy. Białoruś nie potępiała Rosji za jej działania podjęte wobec Ukrainy. Łukaszenka nie potwierdził również oficjalnie obecności na Ukrainie regularnych rosyjskich sił zbrojnych. Chociaż sojusz rosyjsko-białoruski pozostawał niezagrożony, Białoruś dystansowała się od niektórych działań rosyjskiego partnera, aby nie być objęta zachodnimi sankcjami. Z drugiej strony władze białoruskie wykonały szereg pozytywnych gestów wobec Ukrainy, m.in. przygotowywały grunt pod rozmowy pokojowe w Mińsku. Cały czas podkreślały potrzebę zachowania integralności terytorialnej Ukrainy. Łukaszenka przekonywał władze Ukrainy do ustępstw wobec separatystów. W myśl jego propozycji wschodnia Ukraina powinna otrzymać specjalny status autonomiczny. W przyjętej strategii Białoruś kreowała się na arenie międzynarodowej jako państwo pokojowe, przewidywalne oraz podejmujące działania służące stabilizacji politycznej Europy Wschodniej. Temu celowi służyła m.in. propozycja Łukaszenki utworzenia w Mińsku biura technicznego OBWE ds. uregulowania konfliktu ukraińskiego. Zdaniem władz Białorusi eksport „kolorowych rewolucji" nie sprzyjał stabilizacji politycznej i gospodarczej regionu. W rozwiązanie konfliktu ukraińskiego Białoruś starała się również włączyć dyplomację amerykańską[14].

Po podpisaniu porozumień mińskich Białoruś zgłaszała nadal gotowość pełnienia roli mediatora w konflikcie ukraińskim. W maju 2015 r. odbyło się nowe posiedzenia grupy kontaktowej (OBWE — Rosja — Ukraina), w którym uczestniczyli przedstawiciele dwóch separatystycznych republik. Podczas roboczych spotkań podgrup tematycznych planowano uregulować kwestie sporne. Kontynuacja procesu mińskiego miała sprzyjać pokojowemu zakończeniu konfliktu na wschodzie Ukrainy. Taki format rozmów popierały państwa „czwórki normandzkiej" (Rosja, Niemcy, Francja, Ukraina). Mimo wielokrotnych posiedzeń grup tematycznych, nie nastąpił wyraźny progres w uregulowaniu konfliktu ukraińskiego. Rok od podpisania porozumienia Mińsk-2 większość zapisów nie została wypełniona. Cho-

[14] *Szczyt Partnerstwa Wschodniego w Rydze. Ostrożne obietnice UE*, „Polskie Radio.pl", 22.05.2015 [dostęp: 17.03.2016], <http://www. polskieradio.pl /5/3/Artykul/1447211,Szczyt-Partnerstwa-Wschodniego-w-Rydze-Ostrozne-obietnice-UE>; *Порошенко: Беларусь должна выработать свою позицию по Крыму*, „Naviny.by. Политика", 21.05.2015 [dostęp: 17.03.2016], <http://naviny.by/rubrics/politic/2015/05/21/ic_news_112_458333/>; *Минск пообещал Киеву не делать эмоциональных шагов*, „Naviny.by. Политика", 12.08.2015 [dostęp: 17.03.2016], <http://naviny.by/rubrics/politic /2015/08/12/ic_articles_112_189503/>; *Президент: Еще не упущен момент, чтобы Украина осталась единой и целостной*, „Новости tut.by", 2.04.2016 [dostęp: 17.03.2016], <http://news.tut.by/politics/442312.html>.

ciaż przerwano walki na większą skalę, nie wycofano w pełni ciężkiego sprzętu wojskowego ze strefy buforowej. Największe kontrowersje powodował przyszły status Donbasu. Rosja domagała się od Ukrainy przeprowadzenia najpierw reformy decentralizacyjnej, aby zostały spełnione pozostałe warunki porozumienia. Z kolei Ukraina dążyła do trwałego wstrzymania wymiany ognia oraz odzyskania kontroli nad całością granicy ukraińsko-rosyjskiej. Kijów wyraźnie ignorował te punkty porozumienia, które służyły wzmocnieniu statusu republik separatystycznych. Strony konfliktu nie wypracowały również stanowiska w sprawie przeprowadzenia wyborów samorządowych na wschodzie Ukrainy. Niewielki postęp nastąpił przy realizacji zapisów dotyczących wymiany jeńców wojennych oraz monitoringu ze strony OBWE. Nie udało się zweryfikować informacji o wycofaniu zagranicznych formacji zbrojnych oraz cudzoziemskich najemników. Niezwykle powoli odbudowywano więzi społeczno-gospodarcze Donbasu z resztą Ukrainy. Nie uregulowano jeszcze kwestii amnestii uczestników walk, chociaż trwały negocjacje w tej sprawie. Na początku marca 2016 r. podjęto decyzję w sprawie rozminowania strefy buforowej. Po dwunastu miesiącach od podpisania porozumień Mińsk-2 nie nastąpił wyraźny postęp w realizacji ustalonych punktów. Strony uzgodniły jedynie drugorzędne sprawy. Taka sytuacja jest korzystna dla Białorusi, ponieważ może nadal pełnić funkcję mediatora w konflikcie ukraińskim i odnosić wymierne korzyści polityczne[15].

Mimo niezrealizowania większości zapisów porozumień mińskich instytucje zachodnie (UE, OBWE) dostrzegły pozytywne zaangażowanie Białorusi w uregulowanie konfliktu ukraińskiego. Już w lutym 2015 r. Europejski Bank Odbudowy i Rozwoju zaproponował Białorusi wsparcie finansowe. Podobne deklaracje pojawiły się ze strony Banku Światowego. W maju

[15] A. Wilk, T. A. Olszański, W. Górecki, *Porozumienie mińskie — rok gry pozorów*, „OSW im. M. Karpia", 10.02.2016 [dostęp: 18.03.2016], <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2016-02-10/porozumienie-minskie-rok-gry-pozorow>; *В Минске впервые встретятся рабочие подгруппы контактной группы по Украине*, „Новости tut.by", 6.05.2015 [dostęp: 17.03.2016], <http://news.tut.by/politics/446750.html>; *Переговоры по Украине в Минске 23 июня были опять „не очень простыми"*, „Новости tut.by", 23.06.2015 [dostęp: 17.03.2016], <http://news.tut.by/politics/453244.html>; *Сайдик выразил сожаление по поводу позиции некоторых сторон о дате выборов в самопровозглашенных ДНР и ЛНР*, „БелТА. Новости Беларуси", 22.09.2015 [dostęp: 18.03.2016], <http://www.belta.by/politics/view/sajdik-vyrazil-sozhalenie-po-povodu-pozitsii-nekotoryh-storon-o-date-vyborov-v-samoprovozglashennyh-163637-2015/>; *Разминирование территории в зоне конфликта в Украине завершится к 21 марта*, „БелТА. Новости Беларуси", 20.01.2016 [dostęp: 18.03.2016], <http://www.belta.by/world/view/razminirovanie-territorii-v-zone-konflikta-v-ukraine-zavershitsja-k-21-marta-178383-2016/>.

2015 r. Białoruś uczestniczyła w szczycie Partnerstwa Wschodniego w Rydze. W październiku 2015 r. Rada UE zawiesiła na cztery miesiące sankcje wobec Białorusi, a w połowie lutego 2016 r. instytucje unijne podjęły decyzję o nieprzedłużaniu sankcji wizowych i ekonomicznych wobec 170 urzędników białoruskich i trzech proreżimowych firm. W mocy utrzymano sankcje wobec czterech osób podejrzewanych o morderstwa polityczne oraz przedłużono decyzję o dalszym obowiązywaniu embarga na sprzedaż białoruskiej broni i sprzętu wojskowego. Decyzja Rady UE nie wynikała z pozytywnej oceny postępów demokratyzacji Białorusi, ponieważ nie dokonały się poważniejsze zmiany w tej sferze. UE doceniła zaangażowanie Białorusi w uregulowanie konfliktu ukraińskiego oraz jej wyważone stanowisko wobec Ukrainy. W UE zwyciężyło podejście pragmatyczne, ponieważ dalsza izolacja międzynarodowa Białorusi osłabiała jej pozycję wobec Rosji. Białoruś pozorowała dialog z Zachodem, aby otrzymać z jego strony wsparcie finansowe. Już w tej chwili prowadzone są rozmowy z OBWE dotyczące zreformowania prawa wyborczego na Białorusi, a Europejski Bank Odbudowy i Rozwoju przygotowuje plan wsparcia gospodarki białoruskiej w latach 2016-2019. Trwają również negocjacje Białorusi z Międzynarodowym Funduszem Walutowym w sprawie przyznania kolejnego kredytu. Nie należy oczekiwać na Białorusi poważniejszej liberalizacji systemu politycznego, chociaż Łukaszenka może wykonać drobne gesty wobec Zachodu. Na początku 2016 r. Łukaszenka podjął decyzję o zaktywizowaniu działalności proreżimowych partii politycznych. Być może jest to tylko element przygotowań do wyborów parlamentarnych w 2016 r. albo przemyślana strategia długotrwałego pozyskania UE. Od dłuższego czasu Łukaszenka wstrzymuje transformację największej organizacji proreżimowej „Białej Rusi" w partię polityczną. Być może Łukaszenka zdecyduje się na kontrolowaną aktywizację systemu partyjnego i zwiększenie udziału partii proreżimowych w życiu politycznym kraju. Sporo zależy od determinacji UE i jej podejścia do Białorusi. W dalszej perspektywie nie należy oczekiwać poważniejszych zmian politycznych na Białorusi. Głównym sojusznikiem Białorusi pozostanie Rosja. Nowe otwarcie w polityce UE wobec Białorusi jest tylko elementem gry, jakie państwa unijne podjęły wobec Rosji. Z dotychczasowych działań UE wynika, że jest ona przynajmniej częściowo gotowa zrezygnować z żądań liberalizacji białoruskiego systemu politycznego, aby osłabić dotychczasowe więzi Rosji i Białorusi. Białoruś próbuje również polepszyć relacje z USA, nie nastąpił jednak wyraźny przełom w dotychczasowych stosunkach, chociaż prowadzone są rozmowy w tej sprawie. Prowadzone są również wstępne konsultacje na linii Białoruś — NATO. W swojej polityce zagranicznej Łukaszenka umiejętnie rozgrywa różnice pomiędzy UE, USA, a Rosją w celu osiągnięcia jak największych korzyści dla siebie. Aby utrzymać Białoruś w swojej stre-

fie wpływu, Rosja zgadza się ponosić rosnące koszty funkcjonowania gospodarki białoruskiej. Nie tylko utrzymała preferencyjne ceny sprzedaży Białorusi ropy naftowej i gazu ziemnego, ale przyznała jej kolejne kredyty finansowe[16].

3. Wymiar społeczny

Na tle wydarzeń ukraińskich Białorusini docenili stabilną sytuację we własnym państwie, co wpłynęło bezpośrednio na zwiększenie popularności Aleksandra Łukaszenki. Nie tylko odnotowano wzrost zaufania do prezydenta (grudzień 2013 r. — 37,7%; marzec 2014 r. — 45,9%, czerwiec 2014 r. — 49,6%, wrzesień 2014 r. 53%), co było istotne w kontekście przyszłych wyborów prezydenckich w 2015 r., ale przełamano negatywną tendencję z 2013 r. spadku notowań głowy państwa (grudzień 2013 r. — 47,5%; marzec 2014 r. — 44,1%; czerwiec 2014 r. — 39%, grudzień 2014 r. — 33,3%). Podobny poziom poparcia powyżej 50% Łukaszenka osiągnął ostatnio przed wyborami prezydenckimi w 2010 r. Jeszcze przed ukraińskim majdanem analitycy nie przewidywali znaczącego zwiększenia popularności Łukaszenki. Raczej oczekiwano obniżenia jego rankingu. Zły odbiór społeczny prezydenta wynikał z narastających problemów gospodarczych państwa. Działania Łukaszenki stabilizujące sytuację wewnętrzną w państwie oraz jego zaangażowanie w uregulowanie sporu ukraińsko-rosyjskiego przyczyniły się do wzrostu jego zaufania, mimo pogłębiania się negatywnych tendencji w gospodarce (spadek PKB, wzrastające bezrobocie, dewaluacja rubla, obniżenie poziomu życia etc.). Trend wzrostu popularności prezydenta utrzymał się prawie do końca 2015 r. W marcu 2016 r. 41,7% Białorusinów ufało głowie państwa, a 47% wyrażało przeciwstawną opinię. W tej chwili wyczerpuje się już potencjał wzrostu popularności Łukaszenki, stanowiący rezultat jego zaangażowania w uregulowanie konfliktu ukraińskiego. Łukaszenka zminimalizował niebez-

[16] K. Kłysiński, *Stabilność, nie wartości: UE znosi sankcje wobec Białorusi*, „OSW im. M. Karpia", 17.02.2016 [dostęp: 23.03.2016], <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2016-02-17/stabilnosc-nie-wartosci-ue-znosi-sankcje-wobec-bialorusi>; *ЕБРР может поощрить Беларусь за роль миротворца по Украине*, „Новости tut.by", 18.02.2015 [dostęp: 17.03.2016], <http://news.tut.by/economics/436286.html>; *Беларусь пригласили на саммит Восточного партнерства в Ригу*, „Новости tut.by", 29.04.2015 [dostęp: 17.03.2016], <http://news.tut.by/politics/445922.html>; *Всемирный банк рассчитывает увеличить инвестпортфель проектов в Беларуси более чем до 1 млрд долларов*, „Новости tut.by", 01.06.2015 [dostęp: 17.03.2016], <http://news.tut.by/economics/450276.html>; *Представитель Пентагона встретится с Александром Лукашенко в Минске*, „Белорусский партизан", 28.03.2016 [dostęp: 29.03.2016], <http://www.belaruspartisan.org/politic/338104/>.

pieczeństwo wystąpienia poważniejszych protestów społecznych. Prawie połowa Białorusinów (44,7%) oceniała raczej pozytywnie, ewentualnie jednoznacznie pozytywnie (14,8%) politykę Łukaszenki wobec Ukrainy. Tylko ok. 30% badanych wyrażało przeciwne zdanie. Trend ten utrzymał się w kolejnych miesiącach. Według opinii Białorusinów prezydent zachowywał neutralne stanowisko wobec sporu rosyjsko-ukraińskiego (36,3%), ewentualnie prowadził politykę balansowania (35,5%) pomiędzy stronami sporu. Tylko 18,2% respondentów uważało, że Łukaszenka realizuje interesy rosyjskie. Jeszcze mniej ankietowanych posądzało go o sympatie proukraińskie (2,7%). Większość Białorusinów (59,3%) pozytywnie oceniło fakt prowadzenia w Mińsku rozmów pokojowych. Podobna liczba ankietowanych sprzeciwiała się negocjacjom z „terrorystami" (12,4%) oraz z „juntą faszystowską" (11,6%). Większość respondentów (47,7%) uważała, że Łukaszenka odegrał marginalną rolę w wynegocjowaniu porozumień mińskich. Tylko 20,4% badanych wyrażało opinię o jego znaczącym wpływie na zawieszenie działań wojennych na Ukrainie, a 28% ankietowanych jego zaangażowanie oceniło jako marginalne, gdyż tylko zagwarantował neutralne miejsce do prowadzenia negocjacji pokojowych[17].

Jeszcze większe zaskoczenie wywołują wyniki badań opinii społecznej z lipca 2014 r., gdzie na postawione pytanie dotyczące rozwoju sytuacji politycznej w państwie najczęściej odpowiadano (30% respondentów), że Białoruś podąża w kierunku państwa demokratycznego. W porównaniu z 2011 r. odsetek tego typu odpowiedzi zwiększył się prawie dwukrotnie z 16,5% do 30%. W omawianym okresie nie odnotowano poważniejszej liberalizacji systemu politycznego, stąd też przyczyn takiego stanu należy poszukiwać w innych czynnikach. Białorusini zupełnie inaczej rozumieją demokrację niż społeczeństwa zachodnie. W ich odczuciu głównym wyróżnikiem demokracji jest poziom stabilizacji politycznej. W kontekście wydarzeń na pobliskiej Ukrainie społeczeństwo białoruskie doceniło bar-

[17] *Электоральная стабильность на фоне роста доверия*, „Независимый институт социально-экономических и политических исследований" (dalej: „НИСЭПИ"), [dostęp: 26.02.2016], <http://www.iiseps.org/?p=1450>; *Донбасс и кости белорусского солдата*, „НИСЭПИ", [dostęp: 27.02.2016], <http://www.iiseps.org/?p=1407>; *Украинский компас для геополитических полюсов Беларуси*, „НИСЭПИ", [dostęp: 27.02.2016], <http://www.iiseps.org/?p=1405>; *«Молодец! таким и должен быть президент!»*, „НИСЭПИ", [dostęp: 27.02.2016], <http://www.iiseps.org/?p=893>; *Чуть дальше от России*, „НИСЭПИ", [dostęp: 28.02.2016], <http://www.iiseps.org/?p=887>; *Интегрироваться, не забывая себя*,„НИСЭПИ", [dostęp: 28.02.2016], <http://www.iiseps.org/?p=867>; *Между демократией, диктатурой и хаосом*, „НИСЭПИ", [dostęp: 2.03.2016], <http://www.iiseps.org/?p=3732>; *Белорусы разочаровались в Лукашенко*, „Белорусский партизан", 29.03.2016 [dostęp: 29.03.2016], <http://www.belaruspartisan.org/politic/338204/>.

dziej stabilną sytuację polityczną w swoim państwie, niż w poprzednich latach, stąd też wystąpił dwukrotny wzrost respondentów oceniających pozytywnie zmiany w państwie[18].

Społeczeństwo białoruskie tylko częściowo przyjęło narrację propagandy państwowej na wydarzenia na Majdanie. Chociaż niezależne media nie potrafiły przełamać monopolu informacyjnego mediów proreżimowych, to oficjalny dyskurs nie zdominował całkowicie przestrzeni informacyjnej. Większość Białorusinów uważnie śledziła w mediach przebieg konfliktu ukraińskiego, chociaż ich sympatie nie pozostawały po żadnej ze stron sporu (stosunek neutralny zachowało 56,2% respondentów). W marcu 2014 r. większość Białorusinów potraktowała pozbawienie władzy Wiktora Janukowycza w kategoriach przewrotu państwowego (54,7%), a w mniejszym stopniu jako sprawiedliwej kary za krwawe stłumienie protestów społecznych (27,7%). W tym czasie tylko niewielka część respondentów wyrażała opinię, że Wiktor Janukowycz ponownie obejmie funkcję głowy państwa (4,6%). Większość badanych oczekiwała raczej przejęcia władzy przez nowe siły polityczne oraz stabilizacji sytuacji politycznej w państwie (35,2%). Aż 33,6% respondentów spodziewało się dezintegracji terytorialnej Ukrainy, a 16,7% ankietowanych prognozowało rozpoczęcie wojny domowej. W kolejnych miesiącach pod wpływem propagandy rosyjskiej wzmacniała się krytyka przez Białorusinów wydarzeń w Kijowie. W połowie 2014 r. aż 63,2% respondentów negatywnie oceniło odsunięcie od władzy Wiktora Janukowycza oraz ukraiński majdan, a jedynie 23,2% ankietowanych pozytywnie. W połowie 2014 r. aż 50,9% Białorusinów zgadzało się z rosyjskim określeniem nowych władz Ukrainy jako „faszystów", a przeciwne zdanie wyrażało tylko 28,3% badanych. Także stosunek Białorusinów do nowego prezydenta Petro Poroszenki ukształtował się pod wpływem propagandy rosyjskiej. Do faktu wygrania przez Poroszenkę wyborów prezydenckich w maju 2014 r. 36% respondentów odniosło się obojętnie, 21,2% negatywnie, 12% pozytywnie, a 10,6% pytanych jego wybór oceniło jako nielegalny. W kolejnych miesiącach rósł krytycyzm Białorusinów wobec wydarzeń na Ukrainie[19].

Po wydarzeniach ukraińskich Białorusini oczekiwali większej stabilizacji sytuacji politycznej w państwie. U większości z nich rewolucja ukraińska wywołała strach przed chaosem i anarchią, potęgowany obawami przed ofiarami śmiertelnymi. Białorusini zdecydowanie odrzucili wariant

[18] *Голосуем, следим, обсуждаем*, „НИСЭПИ", [dostęp: 26.02.2016], <http://www.iiseps.org/?p=1446>.

[19] *Украинская революция в зеркале общественного мнения Беларуси*, „НИСЭПИ", [dostęp: 26.02.2016], <http://www.iiseps.org/?p=1478>; *Всесильна ли пропаганда?*, „НИСЭПИ", [dostęp: 27.02.2016], <http://www.iiseps.org/?p=1442>.

rewolucyjnych zmian w swoim państwie (70%), wyrażając częściową aprobatę (23%) dla pokojowych zmian politycznych. Większość ankietowanych opowiadała się za wariantem legalistycznym, drogą wyborów (39,3%), ewentualnie wyborów i pokojowych manifestacji (40,5%), czy też przeprowadzonych innym sposobem (15,6%). Gdyby wytworzyła się podobna sytuacja polityczna jak na Ukrainie, aż 65,3% badanych deklarowało zachowanie postawy neutralnej, 15,5% respondentów opowiedziałoby się po stronie zwolenników majdanu, a 10,7% po stronie władzy. Z przeprowadzonych badań wynika, że Białorusi charakteryzują się sporą pasywnością i niechętnie uczestniczą w protestach społecznych. Zdecydowana większość społeczeństwa (76,7%) negatywnie oceniała możliwość powtórzenia wariantu ukraińskiego we własnym państwie, a jedynie 12,6% respondentów prognozowało rozwój takiego scenariusza. Gdyby na Białorusi pojawiły się silne dążenia odśrodkowe, 36,3% respondentów proponowało przeprowadzenie rozmów z separatystami, 28,4% pytanych — zorganizowanie referendum w sprawie oddzielenia się, 16,8% ankietowanych — aresztowanie separatystów, a 14% badanych — rozprawienie się z nimi wszystkimi dostępnymi środkami[20].

Społeczeństwo białoruskie największą odpowiedzialnością za protesty społeczne obarczało ukraińską opozycję (32,4%), władze Ukrainy (22,9%), następnie UE (13,1%), naród ukraiński (11,9%) oraz Rosję (9,1%). Z badań Niezależnego Instytut Badań Społecznych, Gospodarczych i Politycznych (NISEPI) wynika, że społeczeństwo białoruskie nie w pełni zaakceptowało rosyjską wersję o inspiracji wydarzeń na Ukrainie przez Zachód. Około 40% respondentów oceniło je jako subiektywny proces wywołany wpływem Zachodu oraz słabością władzy państwowej, a 38,8% jako obiektywny proces spowodowany niezadowoleniem społecznym z polityki władz ukraińskich. Mimo niejednoznacznej oceny roli Zachodu w wydarzeniach ukraińskich, na Białorusi nastąpił wzrost nastrojów prorosyjskich, a Rosję postrzegano jako głównego gwaranta stabilności politycznej w państwie. W grudniu 2013 r. 36,6% respondentów opowiedziało się za ścisłą integracją z Rosją, a w marcu 2014 r. aż 51,5% badanych. Wyraźnie zmniejszyło się poparcie dla wstąpienia Białorusi do UE. W grudniu 2013 r. 44,6% respondentów wyraziło pozytywną opinię na tak postawione pytanie, a w marcu 2014 r. już tylko 32,9% ankietowanych. Gdyby w tym okresie przeprowadzono referendum w sprawie zjednoczenia Białorusi oraz Rosji, aż 47,7% Białorusinów zagłosowałoby za połączeniem obydwóch państw, a 29,3%

[20] *Украинская революция в зеркале общественного мнения Беларуси*, „НИСЭПИ", [dostęp: 26.02.2016], <http://www.iiseps.org/?p=1478>; *Отношение к сепаратизму в Беларуси: «голуби» и «ястребы»*, „НИСЭПИ", [dostęp: 27.02.2016], <http://www.iiseps.org/?p=1411>.

sprzeciwiłoby się projektom integracyjnym. Aneksja Krymu przez Rosję nie wpłynęła na zmniejszenie prorosyjskich sympatii. Łukaszenka próbował osłabić wzrost nastrojów prorosyjskich i rozpoczął proces wzmocnienia tożsamości narodowej Białorusinów. Jego działania nie odniosły większych skutków. W połowie 2014 r. nieznacznie zmniejszyło się (46,9%) poparcie społeczne dla projektów ścisłej integracji białorusko-rosyjskiej, ale wzrosła aprobata dla pogłębiania współpracy w ramach Euroazjatyckiej Unii Gospodarczej (z 37,6% we wrześniu 2013 r., do 49,8% w czerwcu 2014 r.). W kolejnych miesiącach zwiększyła się ponownie akceptacja dla rosyjskich projektów integracyjnych, gdy Łukaszenka ograniczył krytykę wobec Rosji. We wrześniu 2014 r. 54,3% Białorusinów zagłosowałoby w referendum za zjednoczeniem Białorusi i Rosji. W połowie 2015 r. aż 39% Białorusinów odniosło się pozytywnie do idei „ruskiego świata", 40% obojętnie, a tylko 15% negatywnie. Narracja kremlowska wyraźnie wzmocniła sympatie prorosyjskie kosztem proeuropejskich. W tym samym czasie aż 50,3% ludności negatywnie wypowiedziało się o pomyśle integracji Białorusi z UE. Jeszcze w grudniu 2013 r. projekt taki popierało 44,6% ankietowanych, we wrześniu 2014 r. — 32% respondentów, a w marcu 2015 r. — 24,6% badanych[21].

Większość Białorusinów przyjęła rosyjską narrację w sprawie aneksji Krymu oraz wojny w Donbasie, a nie ukraińską. W kolejnych miesiącach ta tendencja jeszcze się wzmocniła. Większość Białorusinów obiektywnie oceniała rosyjski przekaz medialny dotyczący wydarzeń na Ukrainie. Rosyjską telewizję na Białorusi w tym czasie oglądało regularnie 30% respondentów, a 60% badanych od czasu do czasu. Nie tylko oddziaływanie propagandy rosyjskiej wpływało na postrzeganie przez społeczeństwo białoruskie konfliktu ukraińskiego. Na ocenę tą wpływały historyczne i kulturowe związki Białorusinów i Rosjan. Wielu Białorusinów pozytywnie odnosi się do Rosji, stąd też aprobują jej działania na arenie międzynarodowej. W połowie 2014 r. większość społeczeństwa białoruskiego (62%) rosyjską aneksję Półwyspu Krymskiego oceniła jako akt sprawiedliwości dziejowej i powrót ziem rosyjskich do macierzy. Tylko 26,9% respondentów wyraziło opinię, że doszło do okupacji Krymu. Później stanowisko Białorusinów

[21] *Украинская революция в зеркале общественного мнения Беларуси*, „НИСЭПИ", [dostęp: 26.02.2016], <http://www.iiseps.org/?p=1478>; *Украинский толчок геополитических качелей*, „НИСЭПИ", [dostęp: 26.02.2016], <http://www.iiseps.org/?p=1460>; *Честные, но слабые и малокомпентентные*, „НИСЭПИ", [dostęp: 26.02.2016], <http://www.iiseps.org/?p=1452>; *Геополитические тренды*, „НИСЭПИ", [dostęp: 26.02.2016], <http://www.iiseps.org/?p=1444>; *Украинский компас для геополитических полюсов Беларуси*, „НИСЭПИ", [dostęp: 27.02.2016], <http://www.iiseps.org/?p=1405>; *Парадоксы «русского мира» в Беларуси*, „НИСЭПИ", [dostęp: 1.03.2016], < http://www.iiseps.org/?p=846>.

w sprawie aneksji Krymu nieznacznie się zmieniło, co było spowodowane lepszym zrozumieniem motywów działań Rosji. W grudniu 2014 r. 56,8% respondentów potraktowało włączenie Półwyspu Krymskiego do FR jako akt sprawiedliwości dziejowej, a 31,6% badanych jako bezprawną aneksję. Działania separatystów ługańskich oraz donieckich Białorusini osądzili jako narodowy sprzeciw wobec nielegalnie wybranych władz Ukrainy (65,5%). Tylko niewielka część ankietowanych (23,2%) doszukiwała się inspiracji rosyjskiej w tych wydarzeniach. Prawie połowa Białorusinów (49,5%) zaakceptowała proklamowanie Republiki Noworosji. Tylko 21,1% respondentów poparło dalszą integralność terytorialną Ukrainy, a 18,4% ankietowanych oceniło, że nie ma żadnej Noworosji, a jest tylko rosyjska agresja wobec Ukrainy. Aż 54,1% Białorusinów nie akceptowało nazywania separatystów „terrorystami". Odmienne zdanie prezentowało tylko 30,1% respondentów. W połowie 2014 r. 46,7% Białorusinów zgadzało się z opinią o pozytywnym wpływie Rosji na Ukrainę, a 30,5% negowało taki pogląd[22].

Podczas konfliktu ukraińskiego Białorusini nie zmienili swojego przyjaznego stosunku do Rosji. Według badań NISEPI z czerwca 2015 r. aż 60% respondentów oceniło pozytywnie działalność polityczną Władimira Putina, a tylko 20,3% prezentowało odmienne zdanie. Podobne wyniki uzyskał Instytut Gallupa. Aż 62% Białorusinów akceptowało agresywną politykę Kremla. W połowie 2014 r. 30% respondentów uważało za niemożliwe powtórzenie scenariusza ukraińskiego na Białorusi, a 36,4% badanych za możliwe, ale mało prawdopodobne. Tylko 26,3% ankietowanych było przekonanych o wysokim prawdopodobieństwie agresji rosyjskiej. W przypadku, gdyby Rosja podjęła decyzję o aneksji całej Białorusi, ewentualnie jej części, tylko 14,2% Białorusinów broniłoby zbrojnie integralności terytorialnej kraju. Aż 47,7% respondentów przystosowałoby się do nowej sytuacji, a 16,5% zaakceptowałoby ją, nie stawiając oporu zbrojnego. Przedłużający się konflikt w Donbasie wpłynął na wzrost liczby Białorusinów zdecydowanych bronić swego państwa. W lipcu 2014 r. prawie podwoiła się (do 26,9%) liczba zwolenników zbrojnej walki z rosyjską interwencją, nadal pozostawał wysoki odsetek respondentów (39,7%) wyrażający gotowość do przystosowania się do nowej sytuacji, a nawet jej pozytywnej akceptacji (13,3%). Podobnie Białorusini zareagowaliby w przypadku agresji

22 *Всесильна ли пропаганда?*, „НИСЭПИ", [dostęp: 27.02.2016], <http://www.iiseps.org/?p=1442>; *Украинский компас для геополитических полюсов Беларуси*, „НИСЭПИ", [dostęp: 27.02.2016], <http://www.iiseps.org/?p=1405>; *Чуть дальше от России*, „НИСЭПИ", [dostęp: 28.02.2016], <http://www.iiseps.org/?p=887>; *Парадоксы «русского мира» в Беларуси*, „НИСЭПИ", [dostęp: 1.03.2016], <http://www.iiseps.org/?p=846>.

NATO. W czerwcu 2015 r. do 18,7% zmniejszyła się grupa zwolenników walki zbrojnej z interwencją rosyjską. Na podobnym poziomie pozostała liczba respondentów gotowych walczyć zbrojnie z agresją sił NATO. Prawie połowa społeczeństwa (45,1%) sprzeciwiała się rozmieszczeniu nowych baz rosyjskich na terytorium Białorusi, 26,6% respondentów odnosiło się do tych projektów obojętnie, a 22,4% pozytywnie. Większość opinii publicznej (53,6%) negatywnie ustosunkowała się do pomysłu wsparcia separatystów przez wojska rosyjskie. Zdecydowana większość Białorusinów (76,9%) sprzeciwiała się uczestnictwu swoich obywateli w konflikcie ukraińskim. Na Białorusi wzrosły również obawy przed wybuchem wojny domowej. We wrześniu 2014 r. takie stanowisko zajęło 27% respondentów (w marcu 2013 r. — 14,3%). Większość Białorusinów (67,4%) nie zaakceptowała wprowadzenia zachodnich sankcji wobec Rosji (pozytywnie wyraziło się tylko 20% respondentów)[23].

Chociaż większość ankietowanych (53,3%) negatywnie odniosła się do idei uzbrojenia Białorusi w broń jądrową, to spora część badanych (35,5%) nie sprzeciwiała się przywróceniu swemu państwu statusu państwa atomowego. Większość Białorusinów (61,8%) sprzeciwiała się przystąpieniu swego państwa do NATO. Tylko 18,1% ankietowanych pozytywnie rozważało taki scenariusz. Upowszechniany w rosyjskiej narracji medialnej wyolbrzymiony obraz zagrożeń ze strony NATO przyczynił się w kolejnych miesiącach do wzrostu liczby przeciwników wstąpienia Białorusi do Sojuszu Północnoatlantyckiego (z 61,8% w czerwcu 2014 r., do 71,4% we wrześniu 2014 r.) oraz wpłynął na zmniejszenie liczby zwolenników integracji Białorusi z NATO (z 18,1% w czerwcu 2014 r., do 15,3% we wrześniu 2014 r.)[24].

Konflikt ukraiński marginalnie wpłynął na postrzeganie przez społeczeństwo białoruskie samych Ukraińców. W grudniu 2009 r. 53,8% respondentów odniosło się pozytywnie do Ukraińców, 38,3% obojętnie, a 3,7%

[23] *Если завтра война...*, „НИСЭПИ", [dostęp: 27.02.2016], <http://www.iiseps.org/?p=1438>; *Штык на запад и штык на восток*, „НИСЭПИ", [dostęp: 27.02.2016], <http://www.iiseps.org/?p=1409>; *Украинский компас для геополитических полюсов Беларуси*, „НИСЭПИ", [dostęp: 27.02.2016], <http://www.iiseps.org/?p=1405>; *Опасение гражданской войны*, „НИСЭПИ", [dostęp: 27.02.2016], <http://www.iiseps.org/?p=1399>; *Чуть дальше от России*, „НИСЭПИ", [dostęp: 28.02.2016], <http://www.iiseps.org/?p=887>; *Хороша Европа, да не про нас*, „НИСЭПИ", [dostęp: 1.03.2016], <http://www.iiseps.org/?p=842>; *62 proc. Białorusinów popiera politykę Putina*, „Kresy24.pl — Wschodnia Gazeta Codzienna", 27.07.2015 [dostęp: 1.03.2016], <http://kresy24.pl/71100/62-proc-bialorusinow-popiera-polityke-putina/>.

[24] *Если завтра война...*, „НИСЭПИ", [dostęp: 27.02.2016], <http://www.iiseps.org/?p=143>; *Штык на запад и штык на восток*, „НИСЭПИ", [dostęp: 27.02.2016], <http://www.iiseps.org/?p=1409>; *Украинский компас для геополитических полюсов Беларуси*, „НИСЭПИ", [dostęp: 27.02.2016], <http://www.iiseps.org/?p=1405>.

negatywnie. W marcu 2015 r. odsetek ten wyniósł odpowiednio 33,5%, 51,1% oraz 10,8%. Większość respondentów (50,2%) obecne relacje białorusko-ukraińskie oceniło jako niestabilne, jako dobre — 31,7% badanych, a jako złe — 7,4% ankietowanych. Białorusini nie akceptowali wszystkich działań nowych władz ukraińskich wobec separatystów, m.in. z ich sprzeciwem spotkało się użycie wobec nich sił zbrojnych. Większość respondentów (57,7%) zakwalifikowała ich użycie jako przestępstwo, ewentualnie jako wojnę przeciwko własnemu narodowi. Tylko 19,5% ankietowanych wyraziło bardziej umiarkowane stanowisko, oceniając zaangażowanie armii ukraińskiej jako uzasadnione i legalne, a tylko 6,8% badanych potraktowało je jako trudne, ale konieczne działania. Zdecydowana większość Białorusinów (76,9%) sprzeciwiła się udziałowi swoich rodaków w działaniach wojennych na wschodzie Ukrainy[25].

4. Wymiar gospodarczy

Ukraina odgrywa ważną rolę w wymianie handlowej Białorusi, ponieważ od 2008 r. jest jej trzecim najważniejszym partnerem handlowym. W 2013 r. Ukraina awansowała na drugie miejsce w eksporcie białoruskich towarów (11,3%). W latach 2008-2012 eksport białoruski do Ukrainy wzrósł z 2,77 mld USD do 5,57 mld USD, import zaś z 2,11 mld USD do 2,30 mld USD. W tym okresie Białoruś wykazywała dodatni bilans handlowy z Ukrainą. Jeszcze przed wybuchem konfliktu na Ukrainie pojawiły się niebezpieczne tendencje w wymianie handlowej Białorusi z partnerem ukraińskim. W 2013 r. eksport białoruski na Ukrainę zmniejszył się do 4,19 mld USD, a import do 2,0 mld USD. Gdyby Łukaszenka poparł otwarcie agresję rosyjską na Ukrainę, nastąpiłoby załamanie wymiany handlowej Białorusi z Ukrainą. Po rozpoczęciu globalnego kryzysu finansowego w 2007 r. pogorszyło się saldo wymiany handlowej Białorusi: w 2010 r. — 9,6 mld USD, w 2011 r. — 4,4 mld USD, w 2012 r. — 0,3 mld USD. W latach 2010-2012 nastąpiła nieznaczna poprawa w tej mierze, nadal import przewyższał eksport. W 2013 r. Białoruś eksportowała towarów na kwotę 37,2 mld USD, a importowała na sumę 43,0 mld USD (- 5,8 mld USD). Negatywne tendencje w handlu zagranicznym skłoniły Łukaszenkę do zachowania poprawnych relacji politycznych z Ukrainą, gdyż ich pogorszenie zagrażało stabilności makroekonomicznej Białorusi. W latach 2012-2013 białorusko-ukraińska wymiana handlowa zmalała z 7,85 mld USD do 6,24 mld USD, a na początku 2014 r. zmniejszyła się o kolejne 17,4%. Białoruś sprzedawała Ukrainie głównie produkty naftowe (w 2012 r. — 76,26% ek-

[25] *Братское похолодание*, „НИСЭПИ", [dostęp: 28.02.2016], <http://www.iiseps.org/?p=865>; *Парадоксы «русского мира» в Беларуси*, „НИСЭПИ", [dostęp: 1.03.2016], <http://www.iiseps.org/?p=846>.

sportu; w 2013 r. — 67,9% eksportu) oraz inne pomniejsze towary (gaz skroplony, wyroby potasowe, stal, traktory, lodówki etc.), a importowała energię elektryczną, produkty stalowe, lekarstwa, płyty wiórowe, części samochodowe, materiały papierowe etc. W latach 2008-2009 Białoruś zrezygnowała z zakupu rosyjskiej energii elektrycznej, zastępując ją importem energii ukraińskiej. W 2012 r. Białoruś zapłaciła Ukrainie za energię elektryczną 253 mln USD (4,3 mld kWh), a w 2013 r. — 184 mln USD (3 mld kWh). Białoruś niewiele eksportowała do rejonów objętych później działaniami wojennymi na wschodzie Ukrainy. W 2012 r. do obwodu ługańskiego sprzedała towarów na kwotę 9,3 mln USD (2013 r. — 14,1 mln USD), a do obwodu donieckiego na sumę 35,7 mln USD (2013 r. — 55,4 mln USD). Najwięcej eksportowała w 2012 r. na Półwysep Krymski — 204,4 mln USD (w 2013 r. — 659 mln USD). W 2012 r. do tych trzech regionów Białoruś skierowała tylko 4,48% eksportu, ale w 2013 r. już 17,3%. Sam obwód ługański oraz doniecki odgrywał marginalną rolę w eksporcie białoruskim, natomiast rosła pozycja Półwyspu Krymskiego. Z tych trzech obszarów Białoruś importowała w 2012 r. towarów na sumę 743 mln USD (ok. 32,17% całości importu z Ukrainy), a w 2013 r. na kwotę 591,9 mln USD (28,83% całości importu z Ukrainy). Przed zmianą władzy na Ukrainie wymiana handlowa Białorusi z Ukrainą pozostawała o wiele większa niż z Kazachstanem. Jej załamanie mogłoby doprowadzić do pogłębienia kryzysu gospodarczego na Białorusi. Z kolei zbyt mocne zaangażowanie Białorusi po stronie rosyjskiej wpłynęłoby na zmniejszenie poziomu jej wymiany handlowej z UE, a państwa unijne pozostają jednym z najważniejszych partnerów handlowych Białorusi[26].

Chociaż FR pozostaje najważniejszym partnerem handlowym Białorusi, Łukaszenka podjął ryzykowną grę wobec Rosji. Konflikt rosyjsko-ukraiński przyczynił się do osłabienia wpływów gospodarczych Rosji na Ukrainie. Z działań Łukaszenki wynika, że dąży przynajmniej do częściowego zastąpienia miejsca Rosji w gospodarce ukraińskiej. Potwierdzają te zamysły deklaracje Łukaszenki zwiększenia wymiany handlowej z Ukrainą do 15 mld USD. Ostatnie wizyty Łukaszenki na Ukrainie służyły nie tylko stabilizacji obustronnych relacji politycznych, co zabezpieczeniu białoruskich interesów gospodarczych. Białoruś nie przyłączyła się do rosyjskich sankcji gospodarczych wobec Ukrainy. Podjęła także szereg działań, aby

[26] A. Czwołek, *Perspektywy modernizacji białoruskiej energetyki w latach 2011-2016*, „Nowa Polityka Wschodnia", 2014, nr 1 (6), s. 105; *Внешняя торговля Республики Беларусь. Статистический сборник,* Минск 2015, s. 42-43, 45, 48; *Внешняя торговля Республики Беларусь. Статистический сборник*, Минск 2012, s. 44, 49; *Внешняя торговля Республики Беларусь. Статистический сборник*, Минск 2013, s. 55-56; *Внешняя торговля Республики Беларусь. Статистический сборник*, Минск 2014, s. 60-61, 205-211.

zdjąć ograniczenia w handlu z Ukrainą, jakie pojawiły się po powołaniu Unii Celnej, a później Euroazjatyckiej Unii Gospodarczej. W obustronnych relacjach nie brakowało punktów spornych, m.in. władze ukraińskie chwilowo wstrzymały import białoruskiego mleka, mięsa, słodyczy, stali, a Białoruś wprowadziła system licencjonowania piwa i słodyczy dla ukraińskich producentów. Ta krótkotrwała wojna handlowa zakończyła się, gdy Białoruś wycofała się z większości restrykcji handlowych[27].

Gdy władze ukraińskie podpisały umowę stowarzyszeniową z UE, Rosja zagroziła wycofaniem preferencyjnych stawek celnych dla Ukrainy, jakie obowiązywały w WNP. Zarówno Białoruś i Kazachstan nie poparły stanowiska rosyjskiego, gdyż negatywnie wpłynęłoby to na ich gospodarki. Ze strony rosyjskiej pojawiła się silna presja na jej partnerów, aby wprowadzili sankcje ekonomiczne wobec Ukrainy. Początkowo Białoruś nie odmówiła zdecydowanie żądaniom rosyjskim, zastanawiając się nad ograniczeniem importu ukraińskiego mięsa i mleka. Potem jednak wycofała się z restrykcji handlowych wobec Ukrainy, akceptując jej zwrot w kierunku UE i deklarując usuwanie barier w obustronnej wymianie handlowej[28].

Konflikt ukraińsko-rosyjski Białoruś starała się wykorzystać także w inny sposób. Przed jego zaognieniem sporą część komponentów dla rosyjskiego przemysłu zbrojeniowego wykonywano na Ukrainie, co było spuścizną po rozpadzie ZSRR i późniejszą dyslokacją zbrojeniówki dawnego imperium. Po wybuchu konfliktu rosyjsko-ukraińskiego rolę podwykonawcy rosyjskiej zbrojeniówki zaczęła przejmować Białoruś. Łukaszenka nie sprzeciwiał się poszerzeniu współpracy w sferze obronnej także z Ukrainą, pragnąc zastąpić miejsce Rosji w jej przemyśle zbrojeniowym. Po naciskach ze strony Rosji wycofał się on z tego typu propozycji[29].

[27] *Беларусь и Украина в ближайшей пятилетке могут достигнуть товарооборота в 15 млрд долларов*, „Новости tut.by", 7.06.2014 [dostęp: 12.03.2016], <http://news.tut.by/economics/402328.html>; *Торговый конфликт с Украиной исчерпан*, „Новости tut.by", 21.08.2014 [dostęp: 12.03.2016], <http://news.tut.by/economics/412124.html>; *Победила дружба. Беларусь и Украина отменяют все ограничения во взаимной торговле*, „Новости tut.by", 8.08.2014 [dostęp: 12.03.2016], <http://news.tut.by/economics/410331.html>.

[28] *Беларусь думает поддержать Россию в ограничении поставок молока и мяса из Украины*, „News.21.by", 29.07.2014 [dostęp: 12.03.2016], <http://news.21.by/economics/2014/07/29/965049.html>; *Беларусь и Казахстан не поддержали Россию по введению защитных мер в отношении товаров из Украины*, „Новости tut.by", 24.06.2014 [dostęp: 12.03.2016], <http://news.tut.by/economics/404442.html>; *Макей: Беларусь не будет срывать торгово-экономическое сотрудничество с Украиной*, „Naviny.by. Белорусские новости", 12.08.2015 [dostęp: 17.03.2016], <http://naviny.by/rubrics/economic /2015/08/12/ ic_news_113_461630/>.

[29] *Беларусь поможет заменить украинскую электронику в российском ОПК*, „Новости tut.by", 13.08.2014 [dostęp: 12.03.2016], <http://news.tut.by/economics/411060.html>; *Минск получит военные заказы на фоне украинских*

5. Podsumowanie

Kryzys ukraiński spowodował poważne implikacje dla polityki zagranicznej i bezpieczeństwa Białorusi. Łukaszenka znalazł się w trudnej sytuacji międzynarodowej. Ze względów gospodarczych władzom Białorusi nie zależało na pogorszeniu relacji z Ukrainą. Z drugiej strony Rosja wymagała od Białorusi poparcia jej stanowiska w sprawie Ukrainy. Przez cały czas trwania kryzysu ukraińskiego Łukaszenka starał się prowadzić politykę balansowania pomiędzy stronami konfliktu. Jego stonowane stanowisko wobec kryzysu ukraińskiego oraz zaangażowanie w jego pokojowe uregulowanie pozwoliło Białorusi przełamać izolację międzynarodową kraju. Białoruś ponownie podjęła dialog z Zachodem. UE pozytywnie oceniła zaangażowanie Białorusi w rozwiązanie kryzysu ukraińskiego. Struktury unijne doceniły również działania Łukaszenki w polityce wewnętrznej. Wizerunek stabilnego politycznie państwa pomógł Łukaszence w rozmrożeniu stosunków z UE. Na tle Ukrainy, Białoruś zaczęto postrzegać jako państwo przewidywalne i niezagrożone wewnętrznymi wstrząsami. Z tego też powodu występowało mniejsze niebezpieczeństwo interwencji rosyjskiej na Białorusi. W ostatnich miesiącach UE podchodzi zupełnie pragmatycznie do problemu białoruskiego. Z punktu jej widzenia mniej istotna wydaje się liberalizacja systemu politycznego Białorusi, a ważniejsze okazuje się zachowanie stabilnej sytuacji politycznej w tym państwie. Już w tej chwili UE nie potrafił sobie poradzić z konfliktem ukraińskim. Dalsza destabilizacja Europy Wschodniej stanowiłaby poważne wyzwanie dla unijnej polityki zagranicznej. Dodatkowo dochodzą obawy przed działaniami Rosji, która próbuje odbudować swoją pozycję na obszarze poradzieckim i jest skłonna interweniować zbrojnie w celu ochrony swoich interesów regionalnych. UE, odnawiając dialog z Białorusią, podjęła wobec niej grę w celu wzmocnienia pozycji Białorusi wobec Rosji. Oferta unijna jest zbyt skromna, aby przekonać Białoruś do zmiany swojej polityki wobec Rosji. Państwa unijne nie zaproponują Białorusi członkostwa w UE. Najwyżej wesprą ją finansowo. Z obawy przed reakcją Rosji nie podejmą zdecydowanych działań wobec Białorusi. Samemu Łukaszence nie zależy na integracji z UE, oczekuje głównie wsparcia zachodnich instytucji finansowych dla pogrążonej w głębokim kryzysie gospodarki białoruskiej. Białoruś liczy także na wzmocnienie swojej pozycji wobec Rosji. W ostatnich

событий, „Новости tut.by”, 26.07.2014 [dostęp: 12.03.2016], <http://news.tut.by/politics/408576.html>; А. Тимаров, *Конфликт в Украине: „золотое время” для белорусской оборонки?*, „Deutsche Welle”, 25.06.2014 [dostęp: 12.03.2016], <http://www.dw.com/ru/конфликт-на-украине-золотое-время-для-белорусской-оборонки/a-17733650>.

miesiącach dyplomacja białoruska wykazała szereg pozytywnych gestów wobec UE i USA. Już są pierwsze efekty jej działań. Instytucje zachodnie nie tylko podjęły dialog z Białorusią, ale zadeklarowały wstępnie jej pomoc w modernizacji gospodarki (Bank Światowy, Międzynarodowy Fundusz Walutowy, Europejski Bank Odbudowy i Rozwoju). UE wycofała się z sankcji wobec Białorusi. Rosja nie sprzeciwia się zachodniemu wsparciu finansowemu Białorusi, ponieważ mniej kosztuje ją utrzymanie nierentownej gospodarki białoruskiej.

Z punktu widzenia interesów rosyjskich próba autonomizacji polityki zagranicznej Białorusi nie stwarza poważniejszych zagrożeń. Rosja nadal posiada silne narzędzia wpływu na Białoruś (polityczne, gospodarcze, militarne). Podejmując dialog z Zachodem, Białoruś nie przekroczyła granic wyznaczonych jej przez Rosję (nie integruję się z UE, ani nie wyraża zamiaru wstąpienia do NATO; w jej polityce zagranicznej nie dokonuje się gwałtowny zwrot ku Zachodowi). Chociaż Łukaszenka próbuje ograniczyć wpływy rosyjskie na Białorusi, jego działania są raczej skazane na niepowodzenie. Od wielu lat Rosja umacnia swoje wpływy w tym kraju. Podczas kryzysu ukraińskiego Rosja podjęła szereg dodatkowych działań, aby wzmocnić nastroje prorosyjskie na Białorusi (szerzenie idei „rosyjskiego świata", organizacja prorosyjskich oddziałów paramilitarnych, prorosyjska działalność części hierarchii prawosławnej etc.). Białoruś nie zdecyduje się na ostrzejszą krytykę działań rosyjskich. Nie jest również zagrożone uczestnictwo Białorusi w rosyjskich projektach integracyjnych. Białoruś i Rosja podobnie oceniają zagrożenia ze strony Sojuszu Północnoatlantyckiego. Rosja nie przygotowała jeszcze odpowiedzi na wzmocnienie wschodniej flanki NATO i nie określiła w swoich planach roli Białorusi. Gdyby Białoruś trwale związała się z Zachodem, realne byłoby zastosowanie przez Rosję podobnego scenariusza jak na Ukrainie (częściowej, ew. całościowej dezintegracji terytorialnej kraju). Podczas konfliktu ukraińskiego Rosja nie akceptowała wszystkich podejmowanych przez Białoruś działań politycznych. Z drugiej strony nie powodowały one większych strat dla rosyjskiej polityki zagranicznej. Białoruś i Rosja uzgodniły wiele wspólnych działań wobec Ukrainy. Łukaszenka wyraźne sprzeciwiał się tym inicjatywom rosyjskim, które narażały jego interesy gospodarcze. Nie aprobował tych działań rosyjskich, które służyły dezintegracji terytorialnej Ukrainy (powstanie separatystycznych republik, projekty federacyjne), ponieważ obawiał się podobnych działań Rosji wobec Białorusi. Wyjątkowo postąpił w przypadku rosyjskiej aneksji Krymu, gdyż pragnął prawdopodobnie uchronić białoruskie interesy gospodarcze w tym regionie. Podczas konfliktu ukraińskiego relacje rosyjsko-białoruskie pozostały poprawne, chociaż powstawały punkty sporne. Polityka umiejętnego manewrowania w konflikcie ukraińskim ustrzegła Białoruś także przed pogorszeniem relacji

z Ukrainą. Z powodów gospodarczych Łukaszence zależało na dalszym rozwoju dobrosąsiedzkich stosunków z Ukrainą. Prowadząc samodzielną politykę wobec Ukrainy, Białoruś mogła zaakcentować większą niezależność od Rosji. Ukraina doceniła rolę Białorusi w próbach uregulowania konfliktu ukraińskiego, chociaż nie zrealizowano dotąd większości porozumień mińskich. Białoruś wykorzystuje przedłużający się kryzys ukraiński do wzmocnienia swojej pozycji międzynarodowej. Z punktu widzenia interesów białoruskich jego szybkie zakończenie jest niekorzystne, ponieważ Białoruś przestanie pełnić funkcję mediatora i o wiele trudniej będzie jej zdobyć przychylność międzynarodową. Dla Białorusi sprawą kluczową jest uzyskanie zagranicznego wsparcia finansowego, gdyż nie jest w stanie poradzić sobie z rosnącymi trudnościami gospodarczymi. Rezygnacja Ukrainy z udziału w Euroazjatyckiej Unii Gospodarczej wzmocniła pozycję Białorusi w rosyjskich inicjatywach integracyjnych.

Konflikt ukraiński stanowił potencjalne zagrożenie dla polityki bezpieczeństwa Białorusi. Łukaszenka szybko podjął działania stabilizujące sytuację polityczną w państwie. Nie tylko zmarginalizował rolę opozycji politycznej, ale ograniczył możliwość wystąpienia poważniejszych protestów społecznych. Największym wyzwaniem dla Łukaszenki okazało się osłabienie wpływów rosyjskich w państwie oraz zapobieżenie interwencji rosyjskiej. O ile te pierwsze zadanie wykonał tylko połowicznie, to w drugiej kwestii decyzja zależała od Rosji, ta jednak nie zdecydowała się na zbrojną agresję. Obawa przed atakiem rosyjskim skłoniła Łukaszenkę do przeprowadzenia wielu zmian w strukturach siłowych, siłach zbrojnych oraz administracji państwowej. Łukaszenka odsunął od władzy wyrażających prorosyjskie sympatie oficerów i urzędników. Dokonane zmiany w doktrynie wojennej miały ustrzec Białoruś nie tylko przed „kolorowymi rewolucjami", ale także przed zagrożeniami wojny hybrydowej. Stosunek społeczeństwa białoruskiego do konfliktu ukraińskiego pozostał neutralny. Białorusini nie przejęli w pełni rosyjskiej narracji medialnej dotyczącej przebiegu konfliktu ukraińskiego, chociaż wzmocniły się u nich sympatie prorosyjskie. Zmienił się także ich stosunek do UE i Sojuszu Północnoatlantyckiego. Konflikt ukraiński spowodował osłabienie prounijnych postaw Białorusinów. Był to jeden z powodów zmiany polityki UE wobec Białorusi. Pod wpływem propagandy wzrosły obawy Białorusinów wobec NATO. Mimo zbrojnej interwencji Rosji na Ukrainie nie zmienił się znacząco stosunek społeczeństwa białoruskiego do najbliższego sojusznika. Wzrósł nawet odsetek zwolenników integracji z Rosją.

Summary

Implications of the Ukrainian crisis for Belarus' foreign policy and security

The article analyses Belarus' standpoint with respect to the Ukrainian conflict in three most important aspects: political, social and economic. The most attention is devoted to a discussion of the influence of the Ukrainian crisis on Belarus' external and internal policies. The paper also outlines perspectives for the further development of Belarus' relations with the EU, the USA and Russia, as well as presenting the attitude of Belarusian society to the events taking place in Ukraine and the influence of the Ukrainian conflict on Belarusian-Ukrainian economic relations.

Змест

Наступствы ўкраінскага крызісу для замежнай палітыкі і бяспекі Беларусі

У артыкуле даецца аналіз становішча Беларусі — у трох асноўных аспектах: палітычным, сацыяльным і эканамічным — у сувязі з канфліктам на Украіне. Асноўная ўвага адводзіцца абмеркаванню ўплыву ўкраінскага крызісу на знешнюю і ўнутраную палітыку Беларусі. Аўтар у агульных рысах намячае перспектывы далейшага развіцця адносін Беларусі з ЕС, ЗША і Расіяй. Не менш важным было прадстаўленне адносін беларускага грамадства да падзей, якія адбываюцца на Украіне. У публікацыі разглядаецца таксама ўплыў украінскага канфлікту на беларуска-ўкраінскія эканамічныя сувязі.

Arkadiusz Czwołek — dr hab., adiunkt w Katedrze Konfliktów Politycznych Wydziału Politologii i Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Specjalizuje się w problematyce współczesnej Białorusi. Autor licznych publikacji w omawianej problematyce, m.in. monografii *Opozycja polityczna na Białorusi (1989-2010)*, Gdańsk 2013.

Eugeniusz Mironowicz
(Białystok)

Izolacja, sankcje, normalizacja. Stosunki Białorusi z Unią Europejską 1991-2016

Od czasu objęcia rządów przez prezydenta Aleksandra Łukaszenkę w 1994 r. Białoruś jest postrzegana na Zachodzie jako rosyjska strefa wpływów. Retoryka białoruskiego przywódcy na temat integracji obszaru postsowieckiego oraz realna współpraca wojskowa i polityczna z Rosją od wielu lat umacniały taki wizerunek państwa. Wśród sąsiadów Białorusi, a szczególnie w Polsce, rodziły się obawy, że za sprawą polityki Mińska Polska ponownie znajdzie się w cieniu Moskwy a stosunki międzynarodowe w Europie Środkowo-Wschodniej będą mieć bardziej konfrontacyjny charakter[1].

Po stronie białoruskiej najbardziej obawiano się zapowiadanego od 1993 r. przedłużenia NATO w kierunku wschodnim i obecności Paktu na granicach państwa. Obawy te bardzo zdecydowanie artykułowano, zanim Aleksander Łukaszenko został prezydentem. Białoruś w pierwszych latach niepodległości ogłosiła własną koncepcję bezpieczeństwa dla Europy Środkowej i Wschodniej, która niegdyś stanowiła obszar dominacji radzieckiej. Między Niemcami i Rosją miała to być strefa bezatomowa i wolna od obecności sojuszy wojskowych. Dlatego zamiary Polski, Litwy i Łotwy przystąpienia do NATO traktowano w kategoriach zagrożenia dla bezpieczeństwa Białorusi.

W wystąpieniach publicznych prezydenta Łukaszenki Pakt Północnoatlantycki na granicy państwa stał się koronnym argumentem do zacieśniania współpracy wojskowej i politycznej z Rosją[2]. Prezydent składał propozycje Ukrainie, Litwie, Łotwie, Estonii i wszystkim byłym członkom Układu Warszawskiego o utworzenie strefy bezatomowej i nieuczestniczenie w sojuszach wojskowych[3]. Z apelem do parlamentów i narodów Europy o stre-

[1] M. Stolarczyk, *Stosunki polsko-białoruskie w okresie pozimnowojennym (niektóre aspekty)*, [w:] *Polska i jej sąsiedzi w latach dziewięćdziesiątych. Polityczne i ekonomiczne aspekty współpracy i integracji*, red. B. Łomiński, M. Stolarczyk, Katowice 1998, s. 255-256.

[2] *Вытрымка з выступлення прэзідэнта Рэспублікі Беларусь А. Р. Лукашэнкі з нагоды вызвалення Беларусі ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў з прапановай стварыць бяз'ядзерную прастору ў Цэнтральнай і Усходняй Еўропе*, [w:] *Знешняя палітыка Беларусі. Зборнік дакументаў і матэрыялаў (1996-2000)*, т. 8, Мінск 2008, s. 59-61.

[3] Tamże.

fę bezatomową w centralnej części kontynentu zwracała się Rada Najwyższa Białorusi[4]. W tej sprawie nie było zasadniczych różnic między obozem prezydenckim i większością ugrupowań reprezentowanych w parlamencie. Możliwe, że te pokojowe propozycje były także obliczone na uzyskanie efektu propagandowego w polityce wewnętrznej, lecz z pewnością strach części białoruskich elit politycznych przed znalezieniem się państwa w strefie potencjalnego konfliktu między Rosją i Zachodem był autentyczny.

Takich emocji w Mińsku nie budziły deklaracje krajów sąsiednich dotyczące integracji w strukturach Unii Europejskiej ani perspektywa sąsiedztwa tej organizacji z Białorusią. Problemem dla prezydenta Łukaszenki było natomiast uzyskanie akceptacji ze strony unijnych przywódców dla swoich metod sprawowania najwyższego urzędu w państwie. Od czasu referendum z listopada 1996 r., które znacząco wzmocniło władzę prezydenta, białoruski system polityczny uznano za sprzeczny z fundamentalnymi zasadami obowiązującymi w Unii Europejskiej. W grudniu 1996 r. Parlament Europejski przyjął rezolucję potępiającą zmiany ustrojowe wprowadzane przez Aleksandra Łukaszenkę. Zapoczątkowało to politykę izolacji i sankcji wobec Białorusi przez wszystkie instytucje europejskie. Białorusi odmówiono miejsca w Radzie Europy. Nie weszło w życie negocjowane od 1992 r. *Porozumienie o Partnerstwie i Współpracy między Republiką Białoruś i Europejskimi Wspólnotami*[5].

Od początku istnienia niepodległej Białorusi władze w Mińsku traktowały członkostwo w organizacjach europejskich jako uznanie podmiotowości państwa na arenie międzynarodowej. Białoruś stała się członkiem OBWE 30 stycznia 1992 r., zaledwie kilka miesięcy po uzyskaniu niepodległości. Politycy białoruscy traktowali tę organizację jako jedno z nielicznych miejsc, gdzie mogli propagować własne wizje bezpieczeństwa europejskiego, w tym dotyczące strefy bezatomowej i bez udziału sojuszy militarno-politycznych. Starali się ją wykorzystać do wzmocnienia pozycji międzynarodowej młodego państwa[6]. Traktowali OBWE jako najważniejszą organizację europejską w procesie budowania ładu pokojowego. Postulowali jej wzmocnienie.

[4] *Зварот Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь да парляментаў і народаў Еўропы*, [w:] *Знешняя палітыка Беларусі. Зборнік дакументаў і матэрыялаў (1996-2000)...*, s. 60-61.

[5] У. Снапкоўскі, *Адносіны Рэспублікі Беларусь з Еўрапейскім саюзам: ад ізаляцыі да нармалізацыі*, „Труды Факультета международных отношений", Белорусский государственный университет, Минск 2010, вып. 1, с. 38.

[6] J. Olchowski, *Stosunki Białorusi z Radą Europy i Organizacją Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie*, [w:] *Białoruś w stosunkach międzynarodowych*, red. I. Topolski, Lublin 2009, s. 311-312.

W pierwszych latach sprawowania władzy przez Aleksandra Łukaszenkę aktywność Białorusi na forum tej organizacji nawet znacząco wzrosła. Podczas spotkania szefów państw i rządów krajów OBWE w Lizbonie 2 grudnia 1996 r. prezydent Białorusi proponował, aby organizacja skupiająca wszystkie kraje kontynentu stała się koordynatorem działań instytucji europejskich zmierzających do zapewnienia pokoju i stabilizacji w Europie[7]. W tym czasie głos Białorusi był całkowicie ignorowany, gdyż w jej imieniu występował przywódca, którego coraz częściej tytułowano dyktatorem. Od 1997 r. na sesje Zgromadzenia Parlamentarnego OBWE zapraszano delegację nieuznawanej na Białorusi Rady Najwyższej XIII kadencji, ignorując zależny od prezydenta parlament — Zgromadzenie Narodowe.

Podobny charakter jak z OBWE miały relacje Białorusi z Radą Europy. Ta organizacja przyjmowała do swojego grona kraje, które przestrzegały praworządności, wolności obywatelskich i zasad demokracji. Po upadku bloku radzieckiego do Rady Europy przyjmowano kraje Europy Środkowo-Wschodniej oraz byłe republiki radzieckie. Białoruś złożyła wniosek o członkostwo w Radzie 12 marca 1993 r. Od września 1992 r. miała status specjalnego gościa. W 1995 r., ze względu na niespełnienie demokratycznych standardów podczas wyborów parlamentarnych, Białorusi odmówiono stałego członkostwa w tej organizacji, a w 1997 r. pozbawiono statusu specjalnego gościa[8]. Rada Europy faktycznie włączyła się do procesu izolowania władz państwowych Białorusi. W tym czasie członkostwo w Radzie uzyskały takie kraje jak Albania, Azerbejdżan, Gruzja, Armenia, Ukraina i Mołdawia, gdzie przestrzeganie wolności słowa, praw obywatelskich i zasad demokracji było w równym stopniu wątpliwe jak na Białorusi. Opinie białoruskich dyplomatów o stosowaniu przez Radę Europy podwójnych standardów były w dużym stopniu uzasadnione[9].

Białorusi zależało na wyrwaniu się z izolacji międzynarodowej w Europie, w której znalazła się po referendum 1996 r. Władze w Mińsku ze względów prestiżowych podejmowały wiele starań o uzyskanie członkostwa w Radzie Europy, lecz w 1999 r. Zgromadzenie Parlamentarne Rady odrzuciło kolejny wniosek Białorusi o przyjęcie do tej organizacji. Tym razem powodem

[7] *Выступленне Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь А. Р. Лукашэнкі на сустрэчы кіраўнікоў дзяржаў і ўрадаў краін-удзельніц Арганізацыі па бяспецы і супрацоўніцтву ў Еўропе*, [w:] *Знешняя палітыка Беларусі. Зборнік дакументаў і матэрыялаў (1996-2000)...*, s. 87.

[8] В. Сіліцкі, *Пэрспэктывы эўрапейскай інтэграцыі Беларусі*, [w:] *Беларусь. Сцэнары рэформаў*, рэд. Р. Вайненя, Э. Крулікоўская, Ю. Пласконскі, У. Раманава, Варшава 2003, s. 337-338.

[9] *Паведамленне МЗС Рэспублікі Беларусь аб візіце ў Рэспубліку Беларусь дэлегацыі Савета Еўропы*, [w:] *Знешняя палітыка Беларусі. Зборнік дакументаў і матэрыялаў (1996-2000)...*, s. 222-224.

odmowy były zarzuty o krępowanie wolności mediów, obecność więźniów politycznych oraz wykonywanie wyroków kary śmierci[10].

Z Unią Europejską Białoruś utrzymywała oficjalne stosunki od czasu ogłoszenia niepodległości w 1991 r. Rok po wyborach prezydenckich udało się zakończyć kilkuletnie negocjacje na temat *Umowy o Partnerstwie i Współpracy.* Umowa nie została ratyfikowana przez Parlament Europejski z powodu — jak uzasadniono — „niespełnienia przez Białoruś standardowych wymogów Rady Europy i Unii Europejskiej"[11]. Stosunki z UE popsuły się zwłaszcza po referendum 1996 r., gdy Unia uznała, że system polityczny tworzony na Białorusi zbyt mocno odbiega od standardów europejskich[12]. W 1997 r. UE wstrzymała prace związane z przygotowaniami do ratyfikacji wspomnianej *Umowy o Partnerstwie i Współpracy.* W Mińsku decyzje UE traktowano jako mieszanie się w sprawy suwerennego państwa[13]. Taki model relacji białorusko-unijnych został utrwalony na najbliższą dekadę.

Faktycznie od 1997 r. oficjalne kontakty krajów UE z władzami Białorusi uległy zawieszeniu. Jedynie kraje sprawujące aktualnie rotacyjne przewodnictwo w Unii utrzymywały kontakty dyplomatyczne w zakresie niezbędnego minimum. Czasami relacje białorusko-unijne nabierały charakteru konfliktowego, jak na przykład w czerwcu 1998 r., gdy nakazano ambasadorom państw UE opuszczenie rezydencji w Drozdach pod Mińskiem. Większość rządów unijnych potraktowała ten fakt jako ciężką obrazę swych ambasadorów, jakiej dopuścił się białoruski prezydent. Państwa UE w odpowiedzi wydały decyzję zakazującą wjazdu na obszar UE dla Aleksandra Łukaszenki i 130 najwyższych przedstawicieli jego administracji[14]. Solidaryzując się z państwami UE, do bojkotu władz Białorusi dołączyła większość krajów Europy Środkowo-Wschodniej, aspirujących wówczas do członkostwa w tej organizacji.

Nieznaczne ocieplenie w relacjach z UE nastąpiło dopiero latem 1999 r. W czerwcu Bruksela zniosła zakaz wydawania wiz dla Łukaszenki i ludzi z jego otoczenia. Prezydent Białorusi w przededniu ustanowionego przez siebie święta narodowego (2 lipca 1999 r.) wygłosił przemówienie, w któ-

[10] K. Malak, *Polityka zagraniczna i bezpieczeństwa Białorusi*, Warszawa 2003, s. 74.

[11] *Realizacja Partnerstwa Wschodniego na Białorusi oraz rozwój współpracy między władzami lokalnymi i regionalnymi Białorusi i państw UE: <http://www.google.pl/search?source=ig&hl=pl&rlz=1G1GGLQ_PLPL399&=&q=porozumienie+o+partnerstwie+i+wsp%C3%B3lpracy+UE+-+Bia%C5%82oru%C5%9B&btnG=Szukaj+w+Google&aq=f&oq=>*, (dostęp: 15.09.2014).

[12] A. Dumała, *Stosunki Unii Europejskiej z Białorusią*, [w:] *Białoruś w stosunkach międzynarodowych...*, s. 275.

[13] *Заява МЗС Рэспублікі Беларусь аб заключэнні Савета Еўрапейскага Саюза аб ўзаемнаадносінах Еўрапейскага Саюза з Беларуссю*, [w:] *Знешняя палітыка Беларусі. Зборнік дакументаў і матэрыялаў (1996-2000)...*, s. 140.

rym stwierdził: „Nasz naród i nasz kraj należą do europejskiej cywilizacji i my nie powinniśmy być obok europejskiej integracji. Dlatego dziś z pełną odpowiedzialnością oznajmiam o pełnej gotowości Białorusi nie tylko do normalizacji stosunków z Unią Europejską, lecz także czynienia zdecydowanych kroków do udziału w ogólnoeuropejskiej integracji"[15].

Słowa te były adresowane nie tylko do ośrodków decyzyjnych Unii, lecz także do białoruskiej opinii publicznej. Mimo antyzachodniej retoryki ośrodki badania opinii publicznej na przełomie stuleci odnotowały, że większość Białorusinów chciała jednocześnie integrować się z Rosją i Unią Europejską[16]. W tym kontekście deklaracje Łukaszenki o gotowości do integracji z UE mogły mu jedynie przysporzyć zwolenników. Jego wywód był prosty — prezydent, tak jak większość społeczeństwa, chciał integracji ogólnoeuropejskiej, ze Wschodem i Zachodem. Tylko Unia tworzyła sztuczne przeszkody w tym procesie lub stawiała żądania ograniczające suwerenność Białorusi. Oczekiwania większości białoruskich obywateli w sprawie integracji z Europą — zdaniem prezydenta — nie były realizowane z powodu antybiałoruskiej polityki rządów unijnych.

Prezydent Łukaszenko, mówiąc o gotowości do integracji z UE, nie przyjmował do wiadomości podstawowych wymogów towarzyszących temu procesowi — demokratyzacji życia politycznego, wolności mediów, czy swobodnych wyborów organów władzy. Przekonywał społeczeństwo i miał ku temu pewne podstawy, że wobec Białorusi stosowane są inne miary niż w przypadku innych krajów, jak na przykład Gruzji lub Ukrainy, gdzie standardy demokracji, wolność mediów, czy zakres przestrzegania praw człowieka był podobny.

Sąsiedztwo z Unią Europejską, odmiennie niż z NATO, traktowano w Mińsku jako zjawisko bardzo pozytywne. Kraje Europy Środkowo-Wschodniej w Unii postrzegano jako szansę dla Białorusi. W 1999 r. uznano, że polityka białoruska powinna zmierzać do zbliżenia z Polską i krajami bałtyckimi, które wkrótce miały zostać członkami Unii, w przyszłości zaś, ze względu na swoje interesy geopolityczne powinny wspierać proeuropejskie aspiracje Białorusi[17]. Najpilniejszym zadaniem na najbliższą przysz-

[14] K. Malak, *Polityka zagraniczna i bezpieczeństwa Białorusi...*, s. 75.

[15] *Вытрымка з выступлення прэзідэнта Рэспублікі Беларусь А. Р. Лукашэнкі на ўрачыстым сходзе, прысвечаным 55-годдзю вызвалення Беларусі ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў і Дню незалежнасці*, [w:] *Знешняя палітыка Беларусі. Зборнік дакументаў і матэрыялаў (1996-2000)...*, s. 321-322.

[16] Tamże.

[17] *Вытрымка з дакумента „Магчымыя наступствы для Беларусі пашырэння Еўрапейскага Саюза", падрыхтаванага Упраўленнем Агульнаеўрапейскага супрацоўніцтва МЗС Рэспублікі Беларусь*, [w:] *Знешняя палітыка Беларусі. Зборнік дакументаў і матэрыялаў (1996-2000)...*, s. 337.

łość uznano przygotowanie się do sąsiedztwa z Unią, przede wszystkim poprzez stworzenie warunków do przyszłej współpracy gospodarczej[18]. Celem strategicznym miało być członkostwo w tej organizacji. Przyjęto słuszne założenie, że atutem Białorusi w relacjach z UE będzie stan gospodarki państwa i poziom rozwoju cywilizacyjnego społeczeństwa[19].

Analitycy białoruscy dostrzegali jednak, że w relacjach z Unią najważniejszy był czynnik rosyjski, gdyż na Zachodzie Białoruś traktowano jako rosyjską strefę wpływów. W Mińsku dość realnie oceniano, że Białoruś nie może przyjąć żadnych decyzji politycznych, które byłyby sprzeczne z interesami rosyjskimi. „W Moskwie — jak słusznie zauważył białoruski analityk spraw międzynarodowych Wiktor Szadurski — mają dostateczną ilość środków, aby skorygować w oczekiwanym kierunku politykę sąsiedniego państwa”[20]. Szansę na zbliżenie Białorusi do Europy stanowiły dobre relacje Rosji z UE. Hasło „Do Europy razem z demokratyczną Rosją” miało pełną aprobatę społeczną na Białorusi, godziło interesy Moskwy i Brukseli, lecz pozbawiało Białoruś politycznej podmiotowości, czego za wszelką cenę chciał uniknąć hołubiący władzę prezydent Łukaszenko. Integracja w cieniu Moskwy była dość wygodna, lecz umacniała wizerunek Białorusi jako rosyjskiego satelity.

Głównym bodźcem skłaniającym władze białoruskie do poszukiwania kontaktów z Unią Europejską była zmiana rosyjskiej polityki integracyjnej obszaru postradzieckiego przez nowego prezydenta Rosji Władimira Putina i jego propozycja dalszej „integracji na bazie pragmatyzmu”, co w praktyce prowadziłoby do pozbawienia podmiotowości Białorusi na arenie międzynarodowej. Nie bez znaczenia był także fakt systematycznego wzrostu prounijnych nastrojów wśród społeczeństwa białoruskiego[21].

Ze strony państw UE warunki zbliżenia pozostawały niezmienne i dotyczyły przywrócenia parlamentaryzmu, udziału opozycji w komisjach wyborczych oraz dostępu opozycji do mediów[22]. W Brukseli zakładano możliwość ewolucji białoruskiego systemu w kierunku modernizacji, liberalizacji i demokratyzacji w zamian za perspektywę współpracy gospo-

[18] Tamże, s. 338-341.

[19] В. Шадурский, *Отношения Республики Беларусь и Европейского Союза: внутренний и внешний контекст,* „Белорусский журнал международного права и международных отношений”, 2003, nr 1: <http://www.evolutio.info/index.php?option=com_content&task=view&id=611&Itemid=54> (dostęp: 17.09.2014).

[20] Tamże.

[21] O. Buchowiec, *Stan i perspektywy integracji Republiki Białoruś i Federacji Rosyjskiej w oczach przeciętnego Białorusina*, [w:] *Białoruś: trudna droga do demokracji*, red. M. Iwanow, Wrocław 2006, s. 106-109.

[22] A. Dumała, *Stosunki Unii Europejskiej z Białorusią*, [w:] *Białoruś w stosunkach międzynarodowych...*, s. 276.

darczej i normalizacji stosunków z UE[23]. Jednak oczekiwania instytucji europejskich były ignorowane przez prezydenta Łukaszenkę, który systematycznie umacniał swoją władzę i nie zamierzał dzielić się nią z coraz bardziej marginalizowaną opozycją.

Dlatego w praktyce po każdych wyborach parlamentarnych lub prezydenckich z reguły pogarszały się stosunki między Białorusią i Unią Europejską. W 2002 r. ponownie pojawiły się sygnały ze strony prezydenta Łukaszenki o gotowości do przełamywania barier politycznych w relacjach z Unią. Powodowane one były z jednej strony pogorszeniem relacji z Rosją, z drugiej zaś atrakcyjnością unijnego rynku. W 2002 r. bilans handlu z krajami UE zamykał się kwotą bliską 4 mld USD, rok później sięgał wysokości 6,3 mld USD. W pierwszym przypadku bilans był dodatni dla Białorusi na 667 mln USD, w drugim — na 1079 mln[24]. Unia stwarzała perspektywę zbytu produktów przemysłu białoruskiego, którego istnienie w ogromnym stopniu uzależnione było od eksportu. Dostępność do unijnego rynku chroniły różne regulacje prawne, które utrudniały konkurencyjność krajom niebędącym członkami organizacji. Wprawdzie cena towarów białoruskich — produktów ropopochodnych, wyrobów przemysłu chemicznego, tekstyliów, przyrządów optycznych — była na tyle atrakcyjna, że znajdowały nabywców w krajach UE, lecz dostrzegano, że przy odpowiednim złagodzeniu przepisów chroniących rynek unijny możliwości eksportu stawały się nieograniczone.

Sukcesem białoruskiej dyplomacji było doprowadzenie do sytuacji systematycznego wzrostu obrotów handlowych z UE w warunkach utrzymującej się izolacji i bojkotu najwyższych urzędników państwa. W 2007 r. bilans handlu przekroczył 24 mld USD i był dodatni dla Białorusi. W 2008 r. ponad 33% obrotów handlowych Białorusi przypadało na kraje unijne, gdzie trafiało ponad 45% białoruskiego eksportu[25].

W 2002 r. wobec zbliżającej się perspektywy rozszerzenia UE o państwa Europy Środkowo-Wschodniej podjęto próbę porozumienia z krajami, które miały być w bezpośrednim sąsiedztwie Unii. W pierwszej połowie 2003 r. odbyło się kilka wizyt w Mińsku delegacji parlamentarnych Unii Europejskiej, Rady Europy i OBWE. Nie przyniosły one jednak żadnego przełomu w relacjach politycznych między Białorusią i Europą Zachodnią.

[23] В. Сіліцкі, *Пэрспэктывы эўрапейскай інтэграцыі Беларусі*, [w:] *Беларусь. Сцэнары рэформаў*, рэд. Р. Вайненя, Э. Крулікоўская, Ю. Пласконскі, У. Раманава, Варшава 2003, s. 339.

[24] В. Уляхович, *Формирование основ внешней политики Республики Беларусь*, Минск 2009, s. 185-187.

[25] В. Шадурский, *Прынцып многовекторности во внешней политике Беларуси*, [w:] *Прблемы внешней политики и безопсности. Белорусь — Польшча: история в перспективе сотрудничества*, Минск 2009, s. 41.

Z Mińska i Brukseli płynęły wprawdzie deklaracje o woli rozwijania partnerskiej współpracy, lecz kolejne wybory parlamentarne na Białorusi i referendum z 13 września 2004 r., dające Łukaszence możliwość ubiegania się nieograniczoną ilość razy o urząd prezydencki, pozbawiały złudzeń europejskich polityków. Parlament Europejski jednoznacznie ocenił wybory i referendum jak rażąco odbiegające od norm europejskich[26]. Unia nie uznała ani legalności wyborów parlamentarnych, ani prawa Łukaszenki do ubiegania się o urząd prezydencki na trzecią kadencję, argumentując, że wszystkie głosowania odbyły się w warunkach braku możliwości realnego oddziaływania opozycji na decyzje podejmowane przez wyborców.

Unia ogłosiła kolejne rezolucje potępiające Łukaszenkę za łamanie praw człowieka i zasad demokracji, rozszerzyła listy osób objętych zakazem wjazdu na obszar Wspólnoty, a jednocześnie złożyła deklaracje o gotowości do dialogu i pomocy w demokratyzacji kraju oraz wyjścia z samoizolacji na arenie międzynarodowej[27].

W Mińsku wszystkie nieprzyjazne gesty polityczne ze strony Brukseli traktowano jako stały element gry oraz przyjmowano, że były one bardziej adresowane do własnej opinii publicznej niż do władz białoruskich. W najważniejszym z punktu widzenia Łukaszenki obszarze relacji białorusko-unijnych — współpracy gospodarczej — UE nie stawiała żadnych istotnych barier. Łukaszenko dość realistycznie oceniał, że nie tylko Europa jest potrzebna Białorusi, lecz także Białoruś Europie, chociażby ze względu na drogi tranzytowe prowadzące do Rosji[28]. Miał świadomość, że Unia

[26] *Parlament Europejski. Dokument z posiedzenia 28 października 2004 r. Rezolucja Parlamentu Europejskiego w sprawie sytuacji politycznej na Białorusi po wyborach parlamentarnych i referendum, które odbyły się dnia 17 października 2004 r.: <http://www.google.pl/search?source=ig&hl=pl&rlz=1G1GGLQ_PLPL399&=&q=parlament+europejski+wobec+Bia%C5%82orusi+11+lutego+2003+r&btnG=Szukaj+w+Google&aq=f&aqi=&aql=&oq=>,* (dostęp: 09.03.2015). Parlament Europejski oceniał, „iż wybory parlamentarne i referendum, które odbyły się dnia 17 października 2004 r., dalekie są od międzynarodowych standardów przyjętych dla demokratycznych wyborów, przez co nie mogą być uznane za wolne i uczciwe; iż wybrany Parlament Białorusi nie ma należytego mandatu demokratycznego do reprezentowania narodu białoruskiego". Parlament Europejski postanowił, „że nie uznaje prawomocności referendum; nie uważa, iż Prezydent Łukaszenko posiada podstawę konstytucyjną, na mocy której mógłby być kandydatem w wyborach w 2006 r."

[27] *Rezolucja Parlamentu Europejskiego w sprawie Białorusi* z *09.03.2005*: <http://www.levonevsky.org/texts/doc163.htm>, (dostęp: 09.03.2015).

[28] „Europa — mówił Łukaszenko — drugi partner w wymianie handlowej Białorusi. W tym wszystko zostało powiedziane. (...) Do Europy przez Białoruś idzie około 30% gazu i 75-80% ropy naftowej. Podstawowa masa ropy do was, do Europy, idzie przez Białoruś. (...) Bóg umiejscowił nasz kraj w centrum Europy. My — to serce Europy": *Стенограмма интервью Президента Республики Беларусь А. Г. Лукашенко телеканалу „Евроньюс" (2 февраля 2009 года):* <http://www.president.gov.by/press106755.html#doc>, (dostęp: 12.03.2015).

w zamian za stabilność na szlakach tranzytowych nie wprowadzi żadnych realnych sankcji, których rezultatem mogłaby być dekompozycja systemu zarządzania państwem. Ignorancja wobec unijnych żądań reform wewnętrznych i demokratyzacji systemu politycznego stała się normą białoruskiej polityki wobec Europy.

Unia Europejska obok sankcji po każdych wyborach prezydenckich lub parlamentarnych zazwyczaj wychodziła z inicjatywą dialogu i propozycjami normalizacji stosunków z Mińskiem. W listopadzie 2006 r. Komisja Europejska przedstawiła władzom Białorusi listę potencjalnych korzyści w przypadku dostosowania swojej polityki wewnętrznej do standardów europejskich[29]. Obok rozszerzenia współpracy gospodarczej, oferowano kredyty i ułatwienia wizowe. W zamian żądano prawa obywateli białoruskich do demokratycznych wyborów swoich władz, wolności słowa, zwolnienia więźniów politycznych, bezstronnego sądownictwa, zniesienia kary śmierci[30].

Pierwszy warunek UE — demokratycznego wyboru władz Białorusi — praktycznie zamykał możliwość dyskusji nad pozostałymi propozycjami. Dlatego propozycja ta została zupełnie zignorowania przez reżim Łukaszenki. Narastające napięcie w stosunkach z Rosją zmuszało jednak do wykonywania gestów, które można określić jako wychodzące naprzeciw oczekiwaniom UE. Warunki dialogu z Unią zaproponowane przez Mińsk były jednak dość sztywne i nie obejmowały tematu polityki wewnętrznej. Rozmowy z Unią na warunkach Łukaszenki wykluczały udział w nich opozycji[31]. To prezydent Białorusi miał określać los opozycji w swoim kraju, decydować o zakresie jej obecności w życiu publicznym. W 2007 r. wypuszczono na wolność przetrzymywanych w więzieniu działaczy politycznych, pozwolono opozycji na organizowanie kongresów i zgromadzeń. W sierpniu 2008 r. Unia uznała, że Białoruś spełniła podstawowe oczekiwania w zakresie demokratyzacji, kilka zaś miesięcy później rozpoczęła się seria kontaktów przedstawicieli władz unijnych z prezydentem Łukaszenką i ludźmi z jego najbliższego otoczenia[32]. Czynnikiem, który zmienił re-

[29] R. Sadowski, *Białoruś 2006*. Raport Ośrodka Studiów Wschodnich, Warszawa 2007, s. 20.

[30] Е. А, Достанко, *Республика Беларусь и ЕС. Сотрудничество в рамках Восточного Партнерства в 2008-2009 гг.*, [w:] *Белорусь в современном мире. Материалы VIII Международной научной конферэнции посвященной 88-летию образования Белорусского государственного университета*, Минск 2009, s. 34.

[31] A. Lachowicz, *Białoruskie elity rządzące — gotowość do dialogu i współpracy z Unią Europejską*, [w:] *Białoruś — w stronę zjednoczonej Europy*, red. M. Maszkiewicz, Wrocław 2009, s. 82.

[32] Е. А. Достанко, *Республика Беларусь и ЕС. Сотрудничество в рамках Восточного Партнерства в 2008-2009 гг.*, [w:] *Беларусь в современном мире. Материалы VIII Международной научной конферэнции посвященной 88-летию образования Белорусского государственного университета*, Минск 2009, s. 35.

lacje białorusko-unijne nie były demokratyzacyjne działania Łukaszenki, lecz wojna rosyjsko-gruzińska.

Dystansowanie się Łukaszenki od polityki rosyjskiej wobec Abchazji i Osetii Południowej w Brukseli przyjęto jako przejaw samodzielności Białorusi na arenie międzynarodowej. Prezydent Łukaszenko kilka razy zadeklarował równorzędność Unii i Rosji w polityce zagranicznej Białorusi, co spowodowało, że w Brukseli zaczęto rozważać o możliwości zaakceptowania jego autorytarnych rządów jako stałego elementu europejskiego krajobrazu politycznego. Oczekiwano bodaj symbolicznych gestów ze strony białoruskiego przywódcy usprawiedliwiających kompromisowe działania władz unijnych wobec własnej opinii publicznej. Uwolnienie kilku więźniów politycznych okazało się działaniem wystarczającym.

Wprawdzie wybory parlamentarne z 28 września 2008 r. OBWE uznała za niedemokratyczne, lecz dwa tygodnie później ministrowie spraw zagranicznych krajów UE podjęli decyzje o zniesieniu sankcji wizowych wobec Łukaszenki i jego najbliższych współpracowników i zaproszeniu ministra spraw zagranicznych Białorusi Siarhieja Martynawa do złożenia wizyty w Luksemburgu celem omówienia stanu stosunków białorusko-unijnych[33].

Warunki dialogu stawiane przez UE nie podważały pozycji politycznej Łukaszenki na Białorusi. Unia zaakceptowała to, co dawno już uczyniła Rosja. W imię interesów geopolitycznych zrezygnowała z zasad, które stanowiły fundamenty jej polityki zagranicznej[34]. Od Łukaszenki wymagano jedynie poluzowania współpracy politycznej i wojskowej z Rosją, a przede wszystkim nieuznawania niepodległości Abchazji i Osetii Południowej oraz nieposzerzania rosyjskiej obecności wojskowej na swoim terytorium[35]. W zamian za te ustępstwa Unia faktycznie aprobowała szczególną pozycję Łukaszenki w białoruskim systemie politycznym.

Nieustępliwość reżimu Łukaszenki w kwestii demokratyzacji i wolności obywatelskich pokazała, że wszelkie unijne sankcje polityczne i izolowanie na arenie międzynarodowej całkowicie zawiodły. Władze Białorusi trafnie oceniały, iż stały się przedmiotem gry między Rosją i UE[36]. Łukaszenko postanowił jednak grać według własnych zasad i tak długo, jak na to pozwalały okoliczności.

33 A. Dumała, *Stosunki Unii Europejskiej z Białorusią*, [w:] *Białoruś w stosunkach międzynarodowych*, red. I. Topolski, Lublin 2009, s. 282.

34 Д. Мельянцов, *Беларусь — ЕС: затяжная нормализация*, „Белорусский ежегодник-2009”, wyd. Белорусский институт стратегических исследований, Минск 2010, s. 78.

35 *Признание Абхазии и Южной Осетии больше не влияет на отношения Беларуси и ЕС*: <http://diary-news.com/politic/11666-priznanie-abxazii-i-yuzhnoj-osetii-bolshe-ne.html>, (dostęp: 13.04.2015).

26 czerwca 2009 r. wicepremier Władimir Siemaszko oświadczył w Zgromadzeniu Narodowym, że Białoruś planuje wraz z Unią Europejską ustanowienie w ciągu najbliższych 3-4 lat strefy wolnego handlu[37]. Był to przede wszystkim komunikat przekazany Rosji, mówiący, że wobec stosowania przez Moskwę protekcjonizmu w handlu z Białorusią możliwe jest strategiczne partnerstwo z Brukselą. Siemaszko długo wyliczał straty białoruskiej gospodarki z powodu zamykania rosyjskich rynków dla jej eksportu. Chwalił pomyślnie rozwijającą się współpracę z Unią. Dlatego, przekonywał deputowanych, orientacja prozachodnia stawała się wymuszoną koniecznością. Z Brukseli płynęły głosy współbrzmiące z nową retoryką reżimu Łukaszenki[38].

W 2009 r. odbyło się kilkanaście spotkań na najwyższym szczeblu przedstawicieli władz białoruskich i unijnych. Prezydent Łukaszenko podczas rozmów z dygnitarzami europejskimi powtarzał, że stosunki z Brukselą mają fundamentalne znaczenie dla Białorusi[39].

2 kwietnia 2009 r. Parlament Europejski przyjął rezolucję określającą stan dialogu Białorusi z Unią Europejską, w której zgłosił wiele zastrzeżeń w sprawie przestrzegania praw człowieka, lecz podkreślił także postępy w demokratyzacji życia politycznego na Białorusi. Apelował do władz tego kraju o dalsze działania w tym kierunku[40]. Ton tego dokumentu był bardzo pojednawczy i mocno różnił się od wcześniejszych postanowień Parlamentu dotyczących polityki wewnętrznej prezydenta Łukaszenki. Rezolucja zawieszała wszelkie sankcje wobec najważniejszych przedstawicieli władz białoruskich, wcześniej oskarżanych o łamanie praw człowieka.

7 maja 2009 r. przedstawiciele 27 krajów UE, 5 krajów WNP, w tym Białoruś, podpisali się w Pradze pod deklaracją o Partnerstwie Wschodnim. Politycy białoruscy z udziałem w Partnerstwie wiązali początkowo ogromne nadzieje. Oczekiwano przede wszystkim zniesienia ograniczeń dla białoru-

[36] *Европа готова стать Россией для Беларуси*, „Коммерсантъ”: <http://mygazeta.com/новости/комерсанть-европа-готова-стать-росс.html>, (dostęp: 13.09.2016).

[37] *Беларусь планирует создать свободную зону торговли с ЕС через 3-4 года*: <http://mygazeta.comновости/беларусь-планирует-создать-свободну.html>, (dostęp: 14.04.2015)

[38] *Еврокомиссия: ЕС готов предложить Беларуси экономическую интеграцию,* <http://mygazeta.com/новости/еврокомиссия-ес-готов-предложить-бел.html>, (dostęp: 14.04.2015).

[39] *Президент Беларуси выступает за фундаментальные отношения с ЕС*: <http://www.oko.by/5897-prezident-belarusi-vystupaet-za-fundamentalnye.html>, (dostęp: 14.09.2016).

[40] *Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 2 kwietnia 2009 r. w sprawie oceny dialogu między Unią Europejską a Białorusią*: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P6-TA-2009-0212+0+DOC+XML+V0//PL>, (dostęp: 15.04.2015).

skiego eksportu na unijne rynki i wykorzystania na szerszą skalę szlaków tranzytowych biegnących przez Białoruś. Wkrótce jednak okazało się, że ten program nie miał istotnego wpływu na stan relacji unijno-białoruskich.

Wprawdzie w dalszym ciągu debatowano o możliwości zawarcia umowy stowarzyszeniowej i utworzenia unii celnej, lecz był to projekt konkurencyjny wobec realizowanych już inicjatyw rosyjskich — Jednolitej Przestrzeni Gospodarczej i Związku Celnego Białorusi, Rosji i Kazachstanu[41]. Białoruś nie mogła uczestniczyć w dwóch uniach celnych, ponieważ takiego wariantu nie przewidywała żadna strona[42]. Prezydent Białorusi oceniał jednak, że Związek Celny to realna perspektywa najbliższego czasu, natomiast Partnerstwo Wschodnie to obietnice, które mogłyby być spełnione, lecz w nieokreślonej przyszłości[43]. Dlatego uczestnictwo Białorusi w programie unijnym bardziej traktował jako argument w negocjacjach z Rosją niż realną możliwość rozwiązania białoruskich problemów gospodarczych w oparciu o Unię Europejską. Białoruś zdecydowała się na przystąpienie do Partnerstwa Wschodniego także dlatego, aby wyjść z uciążliwej dla niej izolacji. Bezpośrednie skutki ekonomiczne udziału w tym programie były niewielkie.

W 2009 r. władze Białorusi w rzeczywistości nie były już izolowane w Europie. Prezydent złożył oficjalne wizyty we Włoszech i na Litwie, premier w Polsce, szef MSZ w Niemczech i Włoszech, w Mińsku gościli szefowie dyplomacji Litwy, Finlandii, Polski, Hiszpanii, Czech, Słowacji, Włoch[44]. Niektórzy dyplomaci unijni byli tak mocno przekonani, że władzom białoruskim w takim stopniu zależy na zbliżeniu z UE, że zaczęli wymagać od nich lojalności wobec Brukseli kosztem pogorszenia relacji z Rosją[45]. Nie stały jednak za tym żadne argumenty, które skłaniałyby Łukaszenkę do tak radykalnej zmiany polityki. Doświadczenie w relacjach

[41] *Еврокомиссия: ЕС готов предложить Беларуси экономическую интеграцию*, <http://mygazeta.com/новости/еврокомиссия-ес-готов-предложить-бел.html>, (dostęp: 15.09.2016).

[42] *Таможенный союз усложнил отношения Беларуси с ЕС на 1 млрд евро*: <http://www.interfax.by/news/belarus/83697>, (dostęp: 02.05.2015).

[43] *Лукашенко: мы бы не отказались от зоны свободной торговли с ЕС, если бы нам завтра ее предложили. Беларусь интересует участие и в Таможенном союзе, и в зоне свободной торговли с ЕС:* <http://naviny.by/rubrics/economic/2009/07/06/ic_media_video_113_3219/>, (dostęp: 03.05.2015).

[44] Е. Достанко, *Республика Беларусь и ЕС...*, s. 35.

[45] W końcu lutego 2009 r. podczas posiedzenia Rady Unii Europejskiej minister spraw zagranicznych Czech Karel Szwarcenberg otwarcie dał do zrozumienia, że ewentualne uznanie przez Białoruś niepodległości Osetii Południowej i Abchazji spowoduje, że Mińsk znajdzie się poza ramami „kontekstu europejskiego" i utrudni to mu ewentualny udział w programie Unii Europejskiej „Partnerstwo Wschodnie": *„Partnerstwo Wschodnie": brutalna presja polityczna*: <http://polish.ruvr.ru/2009/03/07/514336.html>, (dostęp: 05.05.2015).

z Brukselą nie dawało białoruskiemu prezydentowi powodu do nadmiernego zaufania do unijnych decydentów. Obywatele Białorusi ponosili wciąż najwyższe wśród państw WNP koszty opłat wizowych za wjazd na teren UE, mimo iż z Brukseli płynęły zapewnienia o wspieraniu swobody podróżowania Białorusinom na obszarze unijnym. W handlu z Białorusią Unia ustanowiła limity wwozowe na większość produktów i mocno ograniczyła swój rynek na towary wysokich technologii. Nawoływania unijnych dygnitarzy do demokratyzacji i modernizacji traktowano w Mińsku jako działania propagandowe, obliczone na ustanowienie porządku wygodnego Unii, lecz niekoniecznie dla Białorusi. Unia niczego konkretnego Białorusi nie oferowała oprócz mglistych obietnic ułatwień handlowych. W ocenie MSZ, to Białoruś podejmowała próbę współpracy z partnerem, który był jej mało życzliwy i zupełnie niewiarygodny. Ponosiła ponadto ryzyko dalszego pogorszenia stosunków z Rosją[46].

W ciągu roku Białoruś w opiniach polityków unijnych awansowała od „ostatniej dyktatury Europy" do partnera UE. Zbliżenie z Unią w najmniejszym stopniu nie wpłynęło na transformację systemu politycznego na Białorusi[47]. Nic nie wskazuje na to, aby białoruskie elity zamierzały adaptować do życia publicznego w swoim kraju wzorce europejskie. Polityce normalizacji stosunków między Unią i Białorusią towarzyszyła wzajemna podejrzliwość i nieufność, a przede wszystkim rozbieżność celów. Poprawne stosunki Unii z Białorusią były częścią planu geopolitycznej przebudowy Europy Wschodniej, dla Białorusi zaś środkiem do rozwiązania problemów gospodarczych i instrumentem oddziaływania na Rosję.

W Europie współpraca z Białorusią rządzoną przez Łukaszenkę budziła wciąż spore kontrowersje, a politycy zaangażowani w proces „przyciągania" Mińska ku Brukseli wiele ryzykowali wobec nieprzewidywalności białoruskiego prezydenta. Dlatego przed wyborami prezydenckimi, przewidzianymi na 19 grudnia 2010 r., do Mińska na pertraktacje w imieniu Wspólnoty udali się szefowie dyplomacji Polski i Niemiec, Radosław Sikorski i Guido Westerwelle. Obiecywali kredyty wysokości 3,5 mld euro i różne programy pomocowe, w zamian domagali się demokratycznych wyborów i równych szans dla kontrkandydatów Łukaszenki[48]. Unia Euro-

[46] А. Скрипко, *Актуальные вопросы развития отношений Республики Беларусь с Европейским Союзом в том числе в рамках «Восточного партнерства»: проблемы и перспективы*, [w:] *Беларусь в современном мире. Материалы VIII Международной научной конферэнции посвященной 88-летию образования Белорусского государственного университета*, Минск 2009, s. 15-18.

[47] J. Czuwaszaŭ, *Sytuacja społeczeństwa obywatelskiego w kontekście dialogu z UE*, [w:] *Białoruś — w stronę zjednoczonej Europy...*, s. 103-104.

[48] *Л. Лахманенка, Беларусь — ЕС: усё толькі пачынаецца*: <http://news.21.by/society/2010/11/04/188131.html>, (dostęp: 22.05.2015).

pejska dała jednocześnie wyraźny sygnał, że gotowa była zaakceptować nieograniczoną w czasie prezydenturę Łukaszenki, byleby dostarczył argumentów o poparciu większości narodu dla takiego rozwiązania.

Rosja miesiąc później przelicytowała ofertę unijną, obniżając ceny na ropę i gaz dla Białorusi, co dawało realny zysk do budżetu wielkości 6 mld USD rocznie[49]. Nawet niechętni Łukaszence komentatorzy rosyjscy przyznali, że sprawnie lawirując między Moskwą i Brukselą skłonił władców kremlowskich do podpisania bardzo wygodnych dla siebie umów[50].

W tej sytuacji wybór strategicznego partnera między Moskwą i Brukselą był oczywisty. Prezydent Białorusi ponownie postawił na Moskwę, ponieważ jej gwarancje finansowe były pewniejsze i oparte na podpisanych już umowach. Rosja ponadto, jako warunek współpracy, nigdy nie stawiała przejrzystości procedur wyborczych na Białorusi. Autonomiczność w podejmowaniu decyzji dotyczących polityki wewnętrznej zapewniała Łukaszence swobodę kreowania wyników wyborczych. Unia domagała się prawa do ingerencji w ten proces, wprowadzenia zasad gry politycznej na Białorusi na wzór obowiązujących na terenie Wspólnoty, co prezydentowi odbierało gwarancje sukcesu.

Rozpędzenie demonstracji opozycji, aresztowania kilkuset osób w dniu wyborów 19 grudnia 2010 r. tuż po zakończeniu głosowania oznaczały przerwanie procesu zbliżania z Unią Europejską. Drugi, definiowany jako równorzędny ze wschodnim, wektor polityki zagranicznej Białorusi został mocno osłabiony. Rozpoczął się nowy etap izolacji i sankcji wobec władz białoruskich[51]. Nie oznaczało to jednak radykalnego ograniczenia kontaktów gospodarczych. Z punktu widzenia wielkiego biznesu europejskiego została przywrócona lekko zachwiana w trakcie wyborów stabilność polityczna, ułatwiająca prowadzenie działalności gospodarczej[52]. Białoruś znalazła się jednak w takiej sytuacji geopolitycznej, która mogła być satysfakcjonująca tylko dla Rosji[53].

20 stycznia 2011 r. Parlament Europejski uznał grudniowe wybory prezydenckie na Białorusi za niezgodne z międzynarodowymi standardami głosowania. Rekomendował Komisji Europejskiej wprowadzenie sankcji

[49] *Беларусь — Россия: точка возврата*: <http://n1.by/news/politika/belarus-%E2%80%94-rossiya-tochka-vozvrata.html-0&>, (dostęp: 22.05.2015).

[50] *Брюссель не отвернется от Лукашенко*:<http://www.instid.org/archives/tag/отношения-беларуси-и-ес>, (22.05.2015).

[51] Cyt. za: Т. Коровенкова, *Отношения Беларуси с Западом переходят в стадию холодной зимы*: <http://nmn.by/news/2128.html>, (dostęp: 23.05.2015).

[52] A. Kublik, *Białoruś — gospodarcza zagadka w środku Europy* <http://wyborcza.biz/biznes/1,100896,8883164,Bialorus___gospodarcza_zagadka_w_srodku_Europy.html>, (dostęp: 23.05.2015).

[53] W. Radziwonowicz, *Krach Białorusi. Rosja tylko czeka by wykupić sąsiada*, „Gazeta Wyborcza", nr 91, 19.04.2011.

ekonomicznych, wstrzymanie wypłacania kredytów, przyznanych przez Europejski Bank Inwestycyjny i Europejski Bank Rekonstrukcji i Rozwoju oraz zawieszenie członkostwa Białorusi w Programie Partnerstwa Wschodniego. Następnego dnia prezydia obu izb Zgromadzenia Narodowego Republiki Białoruś wydały własne oświadczenie, w którym działania europejskich deputowanych nazwały oderwanymi od rzeczywistości i zaapelowały o dialog z uwzględnieniem faktów dotyczących białoruskich wyborów[54]. Wkrótce 158 osób ze ścisłego kierownictwa państwowego Białorusi zostało objętych zakazem wjazdu na obszar Unii Europejskiej. Do 1 lipca 2012 r., w związku z trwającymi procesami sądowymi i wyrokami skazującymi aresztowanych opozycjonistów, liczba ta wzrosła do 243 osób[55].

W sprawie sankcji ekonomicznych nie było jedności wśród państw członkowskich. Polska, Szwecja, Czechy i Słowacja domagały się różnych ograniczeń wobec firm białoruskich, zdecydowanie przeciwne były Włochy, Grecja, Słowenia i Łotwa. Władze Białorusi, nie zważając na ogólną atmosferę panującą w UE po wyborach prezydenckich, proponowały wznowienie dialogu w kwestiach gospodarczych. Apele te były ignorowane przez unijnych decydentów, rosła zaś presja na bojkot kierownictwa państwowego Białorusi. W konsekwencji Polska nie wysłała zaproszenia prezydentowi Łukaszence na szczyt krajów Partnerstwa Wschodniego w Warszawie w dniach 29-30 września, gdzie przyjęto deklarację potępiającą władze białoruskie za prześladowanie opozycji. Pod deklaracją nie podpisały się jednak kraje będące partnerami UE w ramach Programu Partnerstwa Wschodniego — Ukraina, Mołdawia, Gruzja, Armenia i Azerbejdżan[56].

Stosunki na linii Mińsk — Bruksela pogorszyły się jeszcze bardziej w 2012 r. po rozszerzeniu listy osób objętych sankcjami. W odpowiedzi rząd białoruski zażądał opuszczenia Mińska przez ambasadorów Unii i Polski. Odwołał także na konsultacje szefów swoich placówek dyplomatycznych z Brukseli i Warszawy. Na znak solidarności z Polską „na konsultacje" zostali odwołani z Mińska ambasadorzy wszystkich krajów UE[57].

Zwracając się do narodu 8 maja 2012 r., prezydent Łukaszenka oznajmił, że Białoruś miała i ma dobrą wolę do dialogu z Unią Europejską. To Zachód, wykorzystując białoruską „piątą kolumnę", doprowadził do zerwania procesu normalizacji. Oświadczył także, że podpisane porozumie-

[54] *Заявление Президиума Совета Республики и Совета Палаты Представителей Национального собрания в связи с принятием Европейским парламентом резолюции по ситуациии в Беларуси*, „СБ. Беларусь сегодня", 22.01.2011.

[55] Е. Кононович, *Плоды управляемой демократии*, „Союзное вече. Газета Парламентского собрания Союза Беларуси и России", 12.07.2012.

[56] У. Снапкоўскі, *Рэспубліка Беларусь — Еўрапейскі Саюз. Ад пацяплення да пагаршэння ўзаемаадносін (2010-2012)*, „Труды Факультета международных отношений БГУ", 2013, вып. IV, s. 34.

nia o jednolitej przestrzeni gospodarczej z Rosją i Kazachstanem czynią bezprzedmiotowe rozważania o umowie stowarzyszeniowej i unii celnej między Białorusią i UE[58].

Wzajemnie nieprzyjaznej retoryce nie towarzyszyło jednak zamrożenie kontaktów gospodarczych, a wręcz przeciwnie w czasie nawoływań do sankcji znacząco wzrastał białoruski eksport do państw unijnych, a szczególnie do Niemiec i Holandii[59]. UE jako całość umocniła się na pozycji lidera w obrotach handlowych Białorusi. W przypadku Niemiec wielomiliardowe obroty były wynikiem współpracy z landami, których kierownictwo nie było skrępowane koniecznością unijnego bojkotu białoruskich przywódców tak jak rząd federalny. W wymianie handlowej z Holandią Białoruś w 2011 r. miała dodatnie saldo wielkości 5,7 mld USD, uzyskane głównie w wyniku eksportu produktów ropopochodnych, uzyskanych z przeróbki rosyjskiej ropy kupionej po preferencyjnych cenach[60]. Po 2011 r. wzrastały także inwestycje firm z państw unijnych na Białorusi. Po wyborach prezydenckich w 2010 r. dokonał się rutynowy proceder oburzenia demokratycznych polityków na niegodziwości „ostatniego dyktatora Europy”, lecz bez wywierania presji na biznes, aby wycofał się z interesów na Białorusi.

Kolejny przełom polityczny w stosunkach unijno-białoruskich nastąpił w 2014 r., gdy prezydent Łukaszenko zdystansował się od poparcia dla Rosji w konflikcie z Ukrainą i zaangażował się w pośrednictwo w poszukiwaniu kompromisowych rozwiązań[61]. Mińsk stał się miejscem spotkań „normandzkiej czwórki” — przywódców Niemiec, Francji, Rosji i Ukrainy. Izolacja białoruskiego prezydenta stała się czysto iluzoryczna, chociaż sankcje wznowione w latach 2011-2012 wciąż obowiązywały. Zmieniła się retoryka z obu stron. Z perspektywy Brukseli Białoruś na tle sąsiedniej Ukrainy była oazą spokoju i stabilizacji. W Mińsku z otoczenia prezydenta płynęły pozytywne opinie o konstruktywnej współpracy z Unią[62].

W 2015 r. kończyły się wyroki uczestnikom protestów z grudnia 2010 r. Zostali zatem wypuszczani z więzień. W Brukseli uznano to za dowód de-

[57] Tamże.

[58] *Прэзідэнт выступіў з Пасланнем да беларусага народа і Нацыянальнага сходу*, „Звязда”, 10.05.2012.

[59] В. Медведев, *О приоритетных направлениях экономического сотрудничества Республики Беларусь со странами Европейского Союза*, [w:] *Республика Беларусь — Европейский Союз: проблемы и перспективы партнерства*, Минск 2013, s. 146-147.

[60] Tamże, s. 152.

[61] M. Kowacki, *Coraz lepsze relacje na linii Ukraina — Białoruś*, <http://uniaeuropejska.org/coraz-lepsze-relacje-na-linii-ukraina-bialorus/>, (dostęp: 12.11.2015).

[62] *Białoruś chwali stosunki z USA i UE w 2015*, <http://www.rp.pl/Polityka/160109693-Bialorus-chwali-stosunki-z-USA-i-UE-w-2015.html>, (dostęp: 03.04.2016).

mokratyzacji życia politycznego i wystarczający powód do zawieszenia sankcji wobec dygnitarzy białoruskich w postaci zakazu wjazdu na obszar UE. 29 października 2015 r. zostały one zawieszone, a 1 marca 2016 r. całkowicie zniesione[63].

Miernikiem intencji białoruskiego przywódcy ponownie uczyniono wybory, tym razem parlamentarne z września 2016 r.[64] Do niższej izby Zgromadzenia Narodowego zostały wybrane dwie deputowane reprezentujące opozycję, co obserwatorzy uznali za gest wobec Zachodu, zachęcający do kontynuowania dialogu[65]. Instytucje unijne ze swej strony nie podejmowały żadnych postanowień lub deklaracji potępiających nieprzestrzeganie zasad demokratycznego głosowania. Napięte relacje Unii z Rosją oraz kryzys polityczny i ekonomiczny na Ukrainie sprawiły, że zajmowanie się stanem białoruskiej demokracji straciło czasowo rację bytu w unijnej polityce.

Summary

Isolation, sanctions, normalization.
Relations between Belarus and the European Union (1991-2016)

The relations between Belarus and the European Union in the course of 25 years of the country's independence have never been entirely proper, but in between years of isolation and propaganda wars there were short periods of rapprochement and normalization. The period of the parliamentary government in the years 1991-4 was the time when the process of establishing contacts at all levels began. Two years after Alexander Lukashenko was elected president, on account of the authoritarian character of his government and the political and military alliance with Russia, the European Union imposed numerous sanctions on Belarus' leader and several high officials, isolating them from European politics. Every successive parliamentary and presidential election was followed by extending political sanctions and isolating the authorities. This had little effect on Belarus' economic cooperation with the European Union countries, which continued to be extended. In 2008 president Lukashenko relaxed his policy towards the opposition and did not give political support to Russia in its conflict with Georgia. This made him a partner worthy of cooperation in the eyes of Brussels. When, after presidential elections in December 2010, Russia offered Belarus convenient conditions for sale of oil and gas, the president rejected the European Union's projects for cooperation and its vision of his policy towards the opposition. As a result, further EU sanctions and the isolation of the Belarusian authorities followed. In 2014, Lukashenko's distancing from the Russian policy towards Ukraine and his efforts to end

[63] *Stosunki UE — Białoruś*, <http://www.consilium.europa.eu/pl/policies/eastern-partnership/belarus/>, (dostęp: 18.07.2016); *Unia znosi sankcje wobec Białorusi*, <http://www.rp.pl/Unia-Europejska/160219515-Unia-znosi-sankcje-wobec-Bialorusi.html#ap-1>, (dostęp: 09.06.2016).

[64] *Białoruś: wybory parlamentarne kluczowe dla przyszłych stosunków z UE*, <http://www.eppgroup.eu/pl/press-release/Przysz%C5%82e-stosunki-UE-z-Bia%C5%82orusi%C4%85>, (dostęp: 18.07.2016).

[65] K. Kłysiński, *Rytuał bez treści — wybory parlamentarne na Białorusi*, <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2016-09-14/rytual-bez-tresci-wybory-parlamentarne-na-bialorusi>, (dostęp: 19.09.2016).

the war in Donbass opened new perspectives for his cooperation with the EU. In March 2016, EU sanctions were completely lifted.

Змест

Ізаляцыя, санкцыі, нармалізацыя.
Адносіны Беларусі з Еўрасаюзам. 1991-2016

Адносіны Беларусі з Еўрапейскім Саюзам на працягу 25 гадоў яе незалежнасці ніколі не былі зусім карэктныя, хаця паміж гадамі ізаляцыі і прапагандысцкіх войнаў з'яўляліся кароткія перыяды пацяплення і нармалізацыі. Падчас парламенцкага кіравання краінай у 1991-1994 гадах пачаўся працэс устанаўлівання двухбаковых кантактаў на ўсіх узроўнях. Два гады пасля выбару Аляксандра Лукашэнкі на пасаду прэзідэнта, беручы пад увагу аўтарытарны характар яго рэжыму і ваенна-палітычны саюз з Расіяй, у адносінах да лідара Беларусі і некалькіх высокапастаўленых чыноўнікаў Еўрасюз увёў шматлікія санкцыі, ізалюючы іх такім чынам ад еўрапейскай палітыкі. Кожныя чарговыя парламенцкія і прэзідэнцкія выбары заканчваліся пашырэннем палітычных санкцый і ізаляцыяй улад. Толькі ў невялікай ступені ўплывала гэта на эканамічнае супрацоўніцтва Беларусі з краінамі-членамі ЕС, аб'ём якога сістэматычна пашыраецца. У 2008 годзе прэзідэнт Лукашэнка палегчыў палітыку ў адносінах да апазіцыі і не падтрымаў Расію ў канфлікце з Грузіяй. У Брусэлі палічылі яго тады годным супрацоўніцтва партнёрам. Калі перад прэзідэнцкімі выбарамі ў снежні 2010 года Расія прапанавала Беларусі спрыяльныя ўмовы продажу нафты і газу, прэзідэнт адхіліў праекты супрацоўніцтва з ЕС і ў той жа час чаканую Бруселем палітыку ў адносінах да апазіцыі. Гэта прывяло да чарговых санкцый ЕС і ізаляцыі беларускіх улад. Дыстанцыянаванне Лукашэнкі ад расейскай палітыкі ў дачыненні да Украіны і яго намаганні па спыненні вайны ў Данбасе ў 2014 годзе зноў адкрылі яму перспектывы супрацоўніцтва з ЕС. У сакавіку 2016 года санкцыі ЕС былі адменены цалкам.

Eugeniusz Mironowicz – prof. dr hab., kierownik Katedry Polityki Międzynarodowej w Instytucie Historii i Nauk Politycznych Uniwersytetu w Białymstoku.

Antoni Mironowicz
(Białystok)

Przywileje i nadania Cerkwi i możnym ruskim w Wielkim Księstwie Litewskim

Wypisy z Metryki Litewskiej zatytułowane *Przywileje i nadania Cerkwi i możnym ruskim w Wielkim Księstwie Litewskim* znajdują się w wielu archiwach i bibliotekach krajowych i zagranicznych. Kilka z nich posiada Archiwum Instytutu Historii Rosyjskiej Akademii Nauk w Petersburgu. W kolekcji Pawła Dobrochotowa (кол. 52, оп. 1, №. 359, к. 1-52) znajdują się unikalne nieznane XVIII-wieczne wpisy dokumentów z czasów panowania Kazimierza i Aleksandra Jagiellończyków, Zygmunta Starego, Zygmunta Augusta, Stefana Batorego i Władysława IV. Wypisy z Metryki Litewskiej odnoszące się do panowania Kazimierza i Aleksandra Jagiellończyków pochodzą z Ksiąg Wpisów tejże Metryki o numerach: 1, 3, 4, 5, 6[1]. To osiemnastowieczne źródło, wytworzone prawdopodobnie na zamówienie metropolii kijowskiej, zawiera, oprócz znanych wpisów, wiele nowych dokumentów, które zostały pominięte w dotychczasowych opisach i wydaniach Metryki Litewskiej. Najliczniejsze wypisy z Metryki znajdują się w zbiorach Komisji Archeograficznej, przechowywanych w Archiwum Petersburskiego Oddzia-

[1] Liczne księgi Metryki Litewskiej zostały wydane drukiem, por.: *Литовская Метрика*, отдел 1, часть 1: *Книги записей*, т. I, [в:] *Русская историческая библиотека*, т. XXVII, Санкт-Петербург 1910, стлб. 1-172; *Документы Московского архива Министерства юстиции*, сост. М. В. Довнар-Запольский, т. I, Москва 1897, с. 1-62; *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею*, т. I (1340-1506), Санкт-Петербург 1846; *Акты Литовской Метрики*, собраны Ф. И. Леонтовичем, т. I, вып. 1 (1413-1498) и 2 (1499-1507), Варшава 1896-1897; *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 1 (1380-1584). Užrašytų knyga 1*, parengė A. Baliulis ir R. Firkovičius, Vilnius 1998; *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 3 (1440-1498). Užrašytų knyga 3*, parengė L. Anužytė ir A. Baliulis, Vilnius 1998; *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4* (1496-1506). Užrašytų knyga 4, parengė L. Anužytė, Vilnius, 2004; *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5 (1427–1506). Užrašytų knyga 5*, parengė E. Banionis, Vilnius 1993; *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506). Užrašytų knyga 6*, parengė A. Baliulis, Vilnius 2007; *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8 (1499 -1514). Užrašytų knyga 8*, parengė A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius, Vilnius 1995; *Metryka Litewska. Księga wpisów, Nr. 9, Księga-kontynuacja (1508-1518)*, wydał K. Pietkiewicz, Vilnius 2002 [2004]; *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 9 (1511-1518). Užrašytų knyga 9*, parengė K. Pietkiewicz, Vilnius 2002; *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 10 (1440-1523).* Užrašytų knyga 10, parengė E. Banionis ir A. Baliulis, Vilnius 1997; *Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 30 (1480-1546 гг.). Кніга запісаў № 30 (копія канца XVI ст.)*, падрыхт. В. С. Мянжынскі, Мінск 2008.

łu Instytutu Historii Akademii Nauk Rosji oraz w Oddziale Rękopisów Polskich, znajdujących się w Rosyjskiej Bibliotece Narodowej w Petersburgu[2].

Księgi Metryki Litewskiej z lat panowania Kazimierza i Aleksandra Jagiellończyków zostały dość dobrze rozpoznane przez badaczy[3]. Z tego rozpoznania wynika, że posiadamy niewielką liczbę ksiąg Metryki Litewskiej do czasów panowania obu Jagiellończyków. Fakt ten potwierdza, że ponad połowę zasobów dokumentów wystawionych za ich rządów przez kancelarię litewską albo nie wpisano do Metryki Litewskiej, albo wpisano do ksiąg, które nie zachowały się lub nie jest znane miejsce ich przechowywania. Można założyć, że w kancelarii litewskiej kopiowano jedynie część wystawionych aktów. Połowa ksiąg Metryki Litewskiej została całkowicie utracona i z tego powodu każdy nieznany z nich wypis posiada ważne znaczenie źródłowe. Wszystkie dotychczas opublikowane księgi Metryki Litewskiej pomijają wiele cennych dokumentów, znanych z innych źródeł. Można więc domniemywać, że osoba dokonująca wypisów korzystała z niezachowanych fragmentów znanych ksiąg Metryki Litewskiej lub innych utraconych woluminów.

Według ustaleń badaczy stan zachowania Metryki Litewskiej obejmuje około 56% wszystkich wytworzonych ksiąg. Nikołaj G. Bierieżkow i Krzysztof Pietkiewicz uważają, że do 1538 roku wpisy do Metryki Litewskiej odbywały się na bieżąco (w układzie chronologicznym). Dopiero po tym roku

[2] A. Mironowicz, *Źródła petersburskie do dziejów Kościoła wschodniego w Rzeczypospolitej*, [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. II, Białystok 2010, s. 191-196; *Публичная библиотека им. М. Е. Салтыкова-Щедрина*, «Труды Государственной Публичной библиотеки им. М. Е. Салтыкова-Щедрина», т. V (VIII), Ленинград 1958, *Обзор польских рукописей*, с. 145-165.

[3] С. Л. Пташицкий, *Описание книг и актов Литовской метрики*, Санкт-Петербург 1887; С. Л. Пташицкий, *Описание книг и актов Литовской метрики: Книга по Требованию*, Москва 2011; Н. Г. Бережков, *Литовская Метрика как исторический источник. Часть первая. О первоначальном составе книг Литовской Метрики по 1522 год*, Москва — Ленинград 1946; *The „Lithuanian Metrica" in Moscow and Warsaw: Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania. Including an annotated Edition of the 1887 Inventory Compiled by Stanisław Ptaszycki*, Patricia Kennedy Grimsted with the collaboration of Irena Sułkowska-Kurasiowa, Cambridge, Massachusetts 1984; Г. Галенчанка, М. Спірыдонаў, *Метрыка Вялікага Княства Літоўскага*, [у:] *Вялікае Княства Літоўскае*, энцыклапедыя ў 3 тамах, т. II, Мінск 2005; *Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве Министерства юстиции*, кн. 21, Москва 1915, *Приложение*, с. 30-296, 325-473 (с разночтениями по 2-й книге). Публикацию подготов. Н. Г. Бережкова, С. К. Шамбина; Э. Банионис, *К вопросу о генезисе книг Литовской метрики (посл. четверть XV в.)*, [в:] *Литовская метрика. Исследования 1988 г.*, Вильнюс 1992, с. 8-45; I. Sułkowska-Kuraś, *Metryka Litewska — charakterystyka i dzieje*, „Archeion". Czasopismo naukowe poświęcone sprawom archiwalnym, 1977, t. LX, s. 91-118, 360-361.

starano się wpisy uporządkować i pojawiły się wówczas różne kategorie ksiąg: wpisów, spraw publicznych, spraw poselskich, skarbowych, domen hospodarskich i sądowych[4]. Według Krzysztofa Pietkiewicza księgi odnoszące się do lat panowania Kazimierza i Aleksandra Jagiellończyków były prowadzone przez kilku pisarzy i kopiariuszy: Fedka Januszkowicza, Januszka Sapiehę, Iwana Władykę, Fedka Hryhorewicza, Bohusza Michała Bohowitynowicza, Lwa Bohowitynowicza i innych[5].

Analiza publikowanych wypisów z Metryki Litewskiej doby wielkich książąt litewskich Kazimierza i Aleksandra Jagiellończyków wskazuje, że zasadniczą kategorię stanowią „daniny" albo „pożałowania", czyli przywileje na władanie ziemią, prawo na korzystanie z dochodów domeny hospodarskiej, gratyfikacje i wyroki sądu. W tym ostatnim przypadku wyrok sądu był czymś w rodzaju wyroku hospodarskiego o charakterze przywileju stwierdzającego stan posiadania[6]. Drugą kategorią były wypisy na otrzymane arendy myt, karczem oraz uzyskane godności i stanowiska. W omawianym źródle brakuje wypisów z inwentarzy czy lustracji, dokumentów skarbowych czy kwitów za zaciągnięte przez hospodara długi. Autor wypisów z Metryki Litewskiej ze szczególną uwagą koncentrował się na sprawach dotyczących Cerkwi prawosławnej i stanu posiadania niektórych ruskich rodzin książęcych i bojarskich (przywilejach, zapisach, nadaniach, potwierdzeniach i rozstrzygnięciach sądowych w sprawach cerkiewnych i dóbr możnych ruskich). Przywileje zawierały nadania Kazimierza i Aleksandra Jagiellończyków na rzecz poszczególnych osób, Cerkwi lub wspólnot. Przywileje były nadawane przeważnie na ich prośbę przez hospodara. Drugą grupę stanowiły potwierdzenia (konfirmacje) w tej samej formie co przywileje. Najczęściej było to potwierdzenie istniejącego stanu rzeczy, stanu prawnego, nadań przez poprzednich wielkich książąt litewskich i królów polskich. Przyczyną starań o ponowny przywilej była utrata dokumentu, chęć potwierdzenia od nowego panującego stanu posiadania lub nabycie dóbr od innych osób. Ostatnią formą przywilejów były wyroki sądowe, albo rozstrzygnięcia hospodarskie. Różniły się one od klasycznych przywilejów elementami formalnymi (preambułą, częścią wstępną i dekretacją stanu prawnego). Odbiorcami przywilejów i nadań były osoby indywidualne, wspólnoty religijne lub mieszkańcy poszczególnych miast lub ziem. Przywileje były więc wystawiane na rzecz kniaziów i ich małżo-

[4] Н. Г. Бережков, *Литовская Метрика как исторический источник,* с. 8-9, 15-17; K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka. Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XV i XVI wieku*, Oświęcim 2014, s. 41-42, 47.

[5] Tamże, s. 43-45.

[6] K. Pietkiewicz, *Dokument ruski w kancelarii litewskiej Aleksandra Jagiellończyka (1492-1506),* [w:] *Litwa i jej sąsiedzi od XII do XX wieku*, Poznań 1994, s. 65-86.

nek (wdów), bojarów, panów i szlachty, duchowieństwa (hierarchii i kleru) i kościołów, miast i ziem, dzierżawców myt i karczem, sług i ludności hospodarskiej[7]. Zachowanie kopii metrykalnej przywilejów na posiadanie ziemi leżało w interesie odbiorcy. W przypadku utraty dokumentu Metryka Litewska pełniła rolę księgi wieczystej, do której można się było odwołać. Wystawianie dokumentu przez kancelarię hospodarską było dla odbiorcy aktem kosztownym. W tej sytuacji odbiorcy zadowalali się czasami listem hospodarskim skierowanym do namiestnika włości, w której znajdowały się nadane dobra. Często odbiorcami aktów hospodarskich byli urzędnicy hospodarscy. W mniejszym stopniu adresatami wystawionych dokumentów kancelarii litewskiej byli książęta i możni oraz władze miasta i mieszczaństwo[8].

Edycja wypisów z Metryki Litewskiej jest trudna z uwagi na ich niejednorodność, niejednoznaczność kryteriów przyjętych przez osoby dokonujące wypisów z rejestrów w XVII i XVIII wieku. Nie znamy też prawdziwej intencji wykonania wypisów z ksiąg Metryki Litewskiej, ani ich autora. Ich zasięg terytorialny i tematyczny był różnorodny. Można jedynie zakładać, że wypisy powstały w środowisku cerkiewnym, które było zainteresowane zachowaniem informacji o posiadanych przywilejach, prawach i majątkach. Nie można też ocenić stopnia rzetelności przeprowadzonych wypisów, ich dokładności i staranności wykonania.

Wypisy *Przywileje i nadania Cerkwi i możnym ruskim w Wielkim Księstwie Litewskim* z Metryki Litewskiej głównie pochodzą z Ksiąg Wpisów 4 i 6 Metryki[9] oraz z księgi 5 Metryki — Księgi Zapisów[10]. Ta ostatnia dotyczy niemalże wyłącznie lat panowania Kazimierza Jagiellończyka. Porównanie ich ze znanymi edycjami źródłowymi wskazuje na daleko idące rozbieżności powstałe w wyniku niedoskonałości wypisów lub korzystania z innych źródeł. Prawdopodobnie mogły to być inne wersje lub kopie 4, 5 i 6 księgi Metryki Litewskiej.

[7] K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie*, s. 48-49.

[8] Tamże, s. 53.

[9] *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4 (1496-1506)*, Vilnius 2004; *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, Vilnius 2007.

[10] *Литовская Метрика*, отдел 1, часть 1: *Книги записей*, т. 1, [в:] *Русская историческая библиотека*, т. XXVII, Санкт-Петербург 1910, стлб. 1-172. Publikacja powstała na podstawie kopii księgi 5 Metryki Litewskiej — *Księgi Zapisów*, wykonanej w kancelarii Lwa Sapiehy w 1597 r. Wydawcy źródła ustalili, że w tej księdze znajdowały się fragmenty dwóch innych ksiąg zatytułowanych: „Записи Вел. Кн. Лит. N. 3 (1440-1493)” i „Записи Вел. Кн. Лит. N. 3 (1440-1495)”.

Przywileje i nadania Cerkwi i możnym ruskim w Wielkim Księstwie Litewskim

Cz. I. Lata panowania Kazimierza i Aleksandra Jagiellończyków

Архив Санкт-Петербургского института истории Российской Академии Наук в Санкт-Петербурге, кол. 52, оп. 1, № 359, к. 1-5

Przywileje i nadania Cerkwi prawosławnej

Za króla Kazimierza i Aleksandra

k. 2

Księga sub numero 6to

6957 Prywilej Pana Olizara Szyłowicza[11] na Serniki, Lubcza, Horochów, Markowiczy, Dorosin, Poworsko[12], nr 55.

P. Niemire Rezanowiczu[13], Prywilej na Zimno, Dubno, Markow Staw, Sern, Mickowo, Mstyszyn na wiecznost[14], nr 57.

List król Kazimierza w sprawie kniahini Anny Aleksandrowiczej[15] kab jej kniazi i bojary posłuszni byli[16], nr 73.

[11] Olizar Szyłowicz (1420-1486) — starosta łucki (1453-1486) i włodzimierski (1461-1463), marszałek wołyński (1463-1486). Szyłowicz otrzymał od Kazimierza Jagiellończyka dobra Serniki, Lubcza, Horochów, Hubin, Markowiecze, Dorosin, Poworsko, Zdołbice, Hlińsk, Choceń w powiecie łuckim, por.: „Polski Słownik Biograficzny" (dalej: PSB), Wrocław 1978, t. 23, s. 805.

[12] Druk nadania hospodarskiego ziemianinowi łuckiemu Olizarowi Szyłowiczowi z 24 lipca 1450 г., *Литовская Метрика*, отдел 1, часть 1: *Книги записей*, т. 1, [в:] *Русская историческая библиотека*, т. XXVII, Санкт-Петербург 1910, с. 100.

[13] Niemira Riazanowicz (zm. po 1453) — marszałek księcia Świdrygiełły, starosta briański (1431-1436) i łucki (1442-1453). Za Kazimierza Jagiellończyka Riazanowicz otrzymał Dubno, Litowiż, Czerwiszcze, Stwołowicze, Torhowicę, Marków Staw, Sierń, Mstyszyn, Ziemno, Sielce, Budnowo, Czestny Krest, Siernimawy, por.: PSB, Wrocław 1988-1989, t. 31, s. 269.

[14] Druk zapisu hospodarskiego Niemirze Riazanowiczowi z 9 listopada 1449 г., *Литовская Метрика*, отдел 1, часть 1: *Книги записей*, т. 1, [в:] *Русская историческая библиотека*, т. XXVII, с. 101-118.

[15] Anna — żona Michała Aleksandrowicza Olelkowicza, księcia słuckiego i kopyskiego (1430-1481).

[16] Druk zezwolenia hospodarskiego księżnej słuckiej Annie Michajłowej Aleksandrowiczowej (Olelkowiczowej) z 22 lipca 1483 г., ażeby jej bojarzy i słudzy z jej dóbr służyli tak, jak księciu Michałowi. Druk zezwolenia Kazimierza Jagiellończyka, por.: *Литовская Метрика*, отдел 1, часть 1: *Книги записей*, т. 1, [в:] *Русская историческая библиотека*, т. XXVII, с. 124.

Pozwolenie kupli Panu Trockomu, namiestnikowi połockiemu[17] na czast w Zosne[18], nr 78.

Prywilej na desiati czełowiek ku Czerświatom, w połockom powiete, pisaru korolewskomu[19], nr 84.

Za Kazimierza

Księga sub numero 4to.

Kniaziu Aleksandru[20] a Michajłu Sanguszkowiczom[21] na imienia w Berestejskom powiete Soszno a w Wołodymierskom powiete Chwalimiczy, a Bratułowskoje Zajeczycy, a Kamczynskoje Tyszkowiczy, otmienoju naprotiw Trostienicy[22], nr 70.

Prysieha Pana Olizara Szyłowicza na wiernoje służenie i na dzierżanie zamku Łucka k Wielikomu Kniażstwu Litowskomu[23], nr 107.

17 Ks. Jan Jurewicz Zabrzeziński — namiestnik połocki (1484-1496), wojewoda trocki (1498-1505) i marszałek hospodarski (1482-1496).

18 Druk pozwolenia hospodarskiego Janowi Jurewiczowi z 1493 r., *Литовская Метрика*, отдел 1, часть 1: *Книги записей*, т. 1, [в:] *Русская историческая библиотека*, т. XXVII, с. 136.

19 Fedko Hryhorewicz — pisarz królewski (1486-1503), właściciel Czerświat, namiestnik stokliski (1496-1500). Druk zapisu hospodarskiego Fedce Hryhorewiczowi z dworu czerświatyńskiego koło Połocka z 12 grudnia 1492 r., *Литовская Метрика*, отдел 1, часть 1: *Книги записей*, т. 1, [в:] *Русская историческая библиотека*, т. XXVII, с. 150.

20 Książę Aleksander Sanguszko (1460-1490) — starosta włodzimierski (1480-1490), namiestnik krzemieniecki (1482-1490).

21 Michał Sanguszko — książę koszyrski (1491-1501), syn Aleksandra Sanguszki.

22 Druk przywileju Kazimierza Jagiellończyka z 24 kwietnia 1490 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4 (1496-1506)*, Vilnius, 2004, s. 77-78. Semen Fedkowicz Sanguszko po przybyciu na Litwę w sierpniu 1440 r. w Wilnie wraz z synami złożył hołd i przysięgę wierności nowemu wielkiemu księciu Kazimierzowi. W zamian za to dostał dobra Korostycze, Oleszkowicze i Szczosławicze przyległe do Trościanicy w powiecie kamienieckim, a w brzeskim — dwie wsie: Romanowo i Iwaszkowo. Jeszcze za swojego życia kniaź Sanguszko zapisał swojej żonie Hance dobra Trościanicę, Dziesiuchicze, Nujno, Hrabów, Berezów. Zapis ten stanowił oprawę wdowią kniahini. Po jej śmierci dobrami tymi miały się podzielić ich dzieci. Po raz ostatni kniaź Sanguszko występuje w dokumentach w 1454 r., a jego żona — w 1474 r. Kniaź Sanguszko pozostawił czterech synów: Wasyla, Iwana, Aleksandra i Michała. Dwaj pierwsi zmarli przed 1476 r. Aleksander i Michał Sanguszkowie dali początek dwom liniom tego rodu: pierwszy — linii koszyrsko-niesuchojeżskiej, drugi — kowelskiej. Kniaź Michał Sanguszkowicz, syn Sanguszki Fedkowicza, w zamian za Trościanicę, którą król Kazimierz Jagiellończyk odebrał, dostał Chwalimicze, Tyszkowce, Zajęczyce i Wołkowicze.

23 Wypis z ksiąg *Regestr spraw ważniejszych w toj knizie, to jest listow sudowych, danin i potwerżeniej, okrom otprawy dworu hospodarskoho, arend i inszych niepotrzebnych spraw, et cetera*, Druk przysięgi z 1480 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga*

Pozwolenie Panu Martinu Gasztoltowiczu[24] u ludziej hospodarskich Nehnewiczan i Basyncow ziemli pasznyje i bortnyje kupowati i potwerżenie toje kupli, wieczostju[25], nr 111.

Kniaziem Hlinskim na imienii po Iwanu Hlinskomu, do Moskwy zbiehłoho[26], nr 116.

Dekret archimandrytu smolenskomu Swietoho Michajła z Borysom Siemionowiczom[27] o sieliszczo Mokiejewskoje cerkownoje[28], nr 116.

Kniaziu Wasilu Michajłowiczu danina na Lubecz w otczynu[29], nr 117.

Dekret meży Panom Michnom Dorgiewiczom[30] a Panom Janom Dowojnowiczom[31] o imienia Olbiaz, Lubeszowo, Biskupiczy, Rosnoje[32], nr 118.

Nr. 4 (1479-1491), s. 107-108. Olizar Szyłowicz (1420-1486) — starosta włodzimierski i łucki, marszałek wołyński, PSB, t. 23, s. 805.

24 Marcin Gasztołd — wojewoda kijowski (1470-1475), marszałek ziemski litewski (1477-1483), wojewoda trocki (1480-1483).

25 Druk pozwolenia Kazimierza Jagiellończyka z 23 sierpnia 1482 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4 (1496-1506)*, s. 110.

26 Druk przywileju Kazimierza Jagiellończyka z 15 sierpnia 1482 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4 (1496-1506)*, s. 114-115. W 1499 r. Iwan Semenowicz Gliński za utracone dobra w Księstwie Moskiewskim otrzymał Snopotec, dwór w Smoleńsku i Szyłkowicze we włości mołochowskiej. Po 1500 r. Iwan Gliński przeprowadził się do województwa trockiego, a jego brat Michał — do Połocka. Kniaź Iwan Gliński otrzymał w powiecie przełomskim Wejsieje i Zmirkle, kniaź Michał — dwór Preny i Szlagierowski w powiecie kowieńskim oraz Liszkowo we włości mereckiej, a Wasyl Gliński — dobra Zabłocie, Berszty w powiecie wołkowyskim. Szerzej por.: K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka. Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XV i XVI wieku*, Oświęcim 2014, s. 152, 169.

27 Borys Semenowicz Aleksandrowicz — namiestnik hospodarski w Mceńsku i Lubucku, wzięty do niewoli moskiewskiej w 1492 r.; namiestnik demeński (1495-1499), okolniczy smoleński (1496-1509). Brat Borysa, dworzanin hospodarski Mitko, posiadał poddanych we włości świetsławskiej (1496). K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie*, s. 171.

28 Druk przywileju Kazimierza Jagiellończyka z 24 maja 1486 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4 (1496-1506)*, s. 115-116.

29 Druk przywileju Kazimierza Jagiellończyka z 2 października 1483 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4 (1496-1506)*, s. 116. Wasyl Możajski — ks. werejski (1480-1499), syn Michała Andrzejewicza Możajskiego, właściciel Briańska. Wasyl Michajłowicz otrzymał od Kazimierza Jagiellończyka w 1484 r. zamek Lubecz i inne dobra. K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie*, s. 126.

30 Michno Dorgiewicz — dworzanin hospodarski Kazimierza Jagiellończyka.

31 Jan Iwaszko Dowojnowicz — starosta grodzieński (1434-1446), ojciec Olechny Dowojnowicza — namiestnika brzeskiego (1452), kasztelana trockiego i namiestnika nowogrodzkiego (1459-1464).

32 Druk dokumentu Kazimierza Jagiellończyka z 18 września 1484 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4 (1496-1506)*, s. 117.

Panu Sołtanu Aleksandrowiczu[33] na prud na rece Lsne pod Bierestem meży Terebunia a Pechnowa[34], nr 118.

Bohdanu Wołczkowiczu[35] potwerżenie na imienie Pryweredy, szto wysłużył u kniahini Switryhajłowoj[36], nr 123.

k. 2v

Dekret ziemieninu łuckomu Onoszku[37] z ziatiem jeho Iwaszkom i z jeho bratieju Siemaszkowiczy o imienie Zdeniż[38], nr 129.

Kniaziu Bohdanu Wasilewiczowi[39] na imienie Lubczo od Pani Olizarowoje Szyłowicza[40] zapisanoje[41], nr 131.

Dekret Mitku z Iwanem o seło Chomino w Smolenskom powiete, kotoroje do cerkwi Smolenskoj Swiatoho Mikoły prysużono[42], nr 132.

Starcom Swiatoho Mikoły Pustynskoho w Kijewie na sieliszczo pustowskoje Kniażyczy za Dnieprom[43], nr 135.

[33] Sołtan Aleksandrowicz — marszałek hospodarski (1483-1490), namiestnik słonimski, nowogródzki (1486-1487) i bielski. Zmarł w 1495 r. PSB, Kraków 2000-2002, t. 40, s. 341-343.

[34] Druk przywileju Kazimierza Jagiellończyka z 9 listopada 1483 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4 (1496-1506)*, s. 117-118.

[35] Bohdan Wołczkowicz — dworzanin hospodarski Kazimierza Jagiellończyka.

[36] Druk potwierdzenia Kazimierza Jagiellończyka z 30 lipca 1486 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4 (1496-1506)*, s. 123.

[37] Ziemianin łucki Onoszka — mąż Anny, córki Jurija Michajłowicza Czetwertyńskiego.

[38] Druk przywileju Kazimierza Jagiellończyka z 7 sierpnia 1488 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4 (1496-1506)*, s. 129-130.

[39] Bohdan Wasylewicz — książę lubecki.

[40] Księżna Fedka Olizarowa Szyłowiczowa — córka Jurszy, żona Olizara Szyłowicza — starosty łuckiego, marszałka ziemi wołyńskiej 7 lipca 1488 r. zapisała swe dobra Lubcza swemu siostrzeńcowi kniaziowi Bohdanowi Wasylewiczowi. Kazimierz Jagiellończyk potwierdził ów zapis 3 września 1489 r. Por.: *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*, t. 1: *1366-1506*, red. Z. L. Radzimiński, Lwów 1887, s. 141-143.

[41] Druk przywileju Kazimierza Jagiellończyka z 3 września 1488 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4 (1496-1506)*, s. 131.

[42] Druk postanowienia Kazimierza Jagiellończyka z 3 października 1488 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4 (1496-1506)*, s. 132. Chodzi tu o Mitka Chodykinicza.

[43] Nadanie Kazimierza Jagiellończyka Monasterowi Pustyńskiemu św. Mikołaja w Kijowie ziemi w Kniażycach. Druk przywileju Kazimierza Jagiellończyka z 7 lipca 1489 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4 (1496-1506)*, s. 115-116. *Акты, относящиеся к истории Западной России*, т. 1 (6). *Сборник документов канцелярии великого князя литовского Александра Ягеллончика, 1494-1506 гг.* Шестая книга записей Литовской метрики, сост., коммент. М. Е. Бычкова (отв. сост.), О. И. Хоруженко, А. В. Виноградов; отв. ред. тома С. М. Каштанов, Москва — Санкт-Петербург 2012, с. 17. Potwierdzenie nadania Zygmunta I z 22 lutego 1516 r., por.:

Dekret Wasku Base[44] na sielce Pohonowiczy w Smolenskom powiete z władykoju Smolenskom[45], nr 138.

Poselstwo Panów polskich Panom Janom z Jurjewiczem[46], nr 147.

Za króla Aleksandra

Księga sub numero 6to.

7013 Kwitacja Nikela Prokopowicza[47] za arendę myta łuckiego, nr 1[48].

Zapisanie kniazia Michała Hlynskogo po duszy kniazia Dymitreja Putiatycza na monastyr peczerski połowicy dannikow za Berezynoju nazwanych Żeremców, a druhoje połowicy na cerkow Preczystoje w Wilni i roznych sum pieneżnych na roznyje cerkwi[49], nr 7.

Soroce i Sestrencu na dwa folwarki żydowskich w Łuckom powiete[50], nr 51.

Potwerżenie kniaziu Jurju Czetwertynskomu[51] tretieje czasti imienia jemu od brata jeho zapisanaho[52], nr 52.

Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею, Санкт-Петербург 1848, т. I: *1506-1544* (dalej: *АЗР*), № 151, c. 174; № 223, c. 369; *АЗР*, т. 2, № 90, c. 116; *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссиею*, т. I, Санкт-Петербург 1863, № 63, c. 52-53.

44 Basa Waśko — dworzanin hospodarski ze Smoleńszczyzny.

45 Druk przywileju Kazimierza Jagiellończyka z 30 marca 1490 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4 (1496-1506)*, s. 138.

46 Druk relacji z poselstwa Jana Jurewicza z 2 listopada 1486 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4 (1496-1506)*, s. 145-146.

47 Nikel Prokopowicz — wójt trocki. Myto łuckie Nikel Prokopowicz wykupił w 1505 r.

48 Druk kwitacji z 17 czerwca 1505 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, Vilnius 2007, s. 55.

49 Druk zapisu z 29 kwietnia 1506 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 63-64; *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею*, Санкт-Петербург 1846, т. I: *1340-1560*, c. 27-29. Zmarły bezpotomnie w 1505 r. wojewoda kijowski Dymitr Iwanowicz Putiatycz zapisał w testamencie daninę miodową z dóbr Zerence po połowie na cerkwie soborowe w Kijowie i Wilnie. Aleksander Jagiellończyk polecił wykonanie testamentu kniaziowi Michałowi Glińskiemu wraz z rozdysponowaniem 224 kop groszy 33 cerkwiom i monasterom. *АЗР*, т. I, № 224.

50 Druk zapisu z 26 czerwca 1495 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 110. Mowa tu o dworzanach Soroce (1495-1499) i jego bracie Sestreńcu (koniuszym grodzieńskim), siostrzeńcach pisarza hospodarskiego Fedka Hryhorewicza.

51 Jurij (Jerzy) — syn ks. czetwertyńskiego Iwana Aleksandrowicza, namiestnik włodzimierski (1488-1502), właściciel Kozłowa i Rohaczówki.

52 Druk potwierdzenia przez wielkiego księcia Aleksandra z 26 czerwca 1495 r. zapisu ks. Aleksandra Czetwertyńskiego swemu bratu Jerzemu, por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 110-111.

Prywilej kniehini Annie Fiedorowoy na imienie Czerewaczycy i Hruszowo[53], nr 59.

Potwerżenie Fedku Januszkowiczu[54] na staw i młyny, ziemli i sienożati na rece Muchawcu ku imieniu jeho Tryszynu[55] w Bieresteyskom powiete, nr 60.

Prywilej Panu Iwanu Juriewiczu[56] na imienie Dubinu[57], nr 64.

Kniaziu Konstantynu Ostrożskomu[58] na imienie Wzdołbicu[59] a Hłynsko[60] wiecznostiju, nr 66.

Metropolitu Makariu na czełowieka w Nowohorodzkom powiete[61], nr 68.

Potwerżenie Panu Fedku Januszkowiczu na imienie Kołodieży, a Wieczyn, a Polcze, a Myszkowo, a Mełczycy na wiecznost[62], nr 70.

[53] Druk przywileju hospodarskiego z 22 sierpnia 1495 r., zapisu ks. Annie od swojej matki księżnej Uliany Semenównej Romanowicz, por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 117-118.

[54] Fedko Januszkowicz — pisarz kancelarii litewskiej (1485-1505), starosta włodzimierski (1505-1508) i łucki (1507).

[55] Druk potwierdzenia przez wielkiego księcia Aleksandra z 10 października 1495 r. zapisu Fedce Januszkowiczowi, por.: *Lietuvos Metrika*. Knyga Nr. 6 (1494-1506), s. 119-120; K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie*, s. 28.

[56] Iwan Jurewicz Chrebtowicz — podskarbi, marszałek hospodarski, namiestnik słonimski (1492-1500) i nowogródzki (1499-1500), w niewoli (1500-1509).

[57] Druk przywileju hospodarskiego Iwanowi Jurewiczowi Zabrzezińskiemu, namiestnikowi połockiemu (1486-1496) z 12 marca 1496 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 123.

[58] Książę Konstanty Iwanowicz Ostrogski (ok. 1460-1530) — starosta łucki, hetman wielki litewski (1497), marszałek ziemi wołyńskiej, kasztelan wileński (1511), wojewoda trocki (1522).

[59] Druk przywileju hospodarskiego z 10 czerwca 1496 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 126. Zdołbice (Zdołbica, Wzdołbica), powiat ostrogski, otrzymane od wielkiego księcia Aleksandra 10 czerwca 1496 r. W 1487 r. wieś należała do kn. Fedki Szyłowiczowej, córki Jurszy, żony Olizara Szyłowicza — starosty łuckiego, marszałka ziemi wołyńskiej. W 1496 r. książę Aleksander nadał Zdołbicę wraz z innymi dobrami księciu Konstantemu Ostrogskiemu.

[60] Hlińsko książę Ostrogski otrzymał od wielkiego księcia Aleksandra Jagiellończyka 30 września 1497 r. Por.: *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*, t. 1: *1366-1506*, s. 113.

[61] Druk przywileju hospodarskiego z 29 czerwca 1496 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 128. Metropolita kijowski Makary (1495-1497).

[62] Druk przywileju hospodarskiego z 18 lipca 1496 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 131-132. Potwierdzenie z 1496 r. przez ks. Aleksandra dóbr, które Fedko otrzymał po ojcu Januszku i jego żonie Fedce Chominiczowej i po dokupieniu Menczyc, Myszewa i Kołodieży na Wołyniu. K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie*, s. 28.

Sprawa kniazia Fedora Masalskoho[63] z bratju jeho kniazem Dmitrom a kniazem Siemieonom o imienie dziadka ich[64], nr 74.

Pozwolenie Stanisławu Pacewiczu[65] na kupienie ziemli u Narka Woyszteniewicza[66], nr 75.

Wyrok meży ziemiankoi wołynskoju Krasowskoju[67] a meży Petraszkom Muszatyczom[68] o deł imienia muża jeje, nr 79.

Kniahini Daszkowoy na monastyr w Owruczom światych prawiednikow Jakima i Anny do żywota jeje[69], nr 82.

Hryszku Popowiczu[70] na monastyr w Kijewie swjatoho Michayła Złotowerchoho, nr 83.

Prywilej władyce smolenskomu Josyfu[71] na 120 czełowiekow za Raczowoju do cerkwi sobornoje Swiatoje Przeczystoje u Smolensku[72], nr 89.

[63] Książę Fiodor Iwanowicz Massalski (zm. po 1509 r.) — protoplasta grodzieńskiej linii Massalskich na Olekszycach. Przywilej na dobra z 1496 r. K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie*, s. 170.

[64] Druk przywileju hospodarskiego z 11 kwietnia 1496 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 136.

[65] Druk przywileju hospodarskiego z 21 kwietnia 1496 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 138. Stanisław Pacewicz — bojar żyżmorski, otrzymał w 1496 r. pozwolenie od Aleksandra Jagiellończyka na nabycie gruntów, należących do Marka Wojszteniewicza. A. Boniecki, *Poczet rodów w Wielkim Księstwie litewskim w XV i XVI wieku*, Warszawa 1883, s. 244.

[66] Marek Wojszteniewicz — bojar żyżmorski.

[67] Druk przywileju hospodarskiego z 15 czerwca 1496 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 143. Żona Matfieja Krassowskiego, ziemianina wołyńskiego.

[68] Petruszko Musiatycz, ziemianin woyski, i wnuk jego Jacek Jackowicz, dworzanin, procesowali się w 1516 r. z kniaziem Sokolskim o las dębowy w Szklinie. O tenże las spierał się już ojciec Petruszka, Iwan Musiatycz, z kniaziem Michałem w 1471 r. Petruszko Musiatycz był w 1501 r. horodniczym łuckim. Aleksander Jagiellończyk potwierdził mu w tymże roku przywilej na Świnaryno. Por.: A. Boniecki, *Poczet rodów w Wielkim Księstwie litewskim w XV i XVI wieku*, s. 195.

[69] Druk potwierdzenia przez księcia Aleksandra z 25 lipca 1496 r. nadania przez księżną, por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 146-147. Oddanie pod ktitorstwo monasteru kniahini Daszkowej Glińskiej. *АЗР*, № 140; K. Chodynicki, *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska: zarys historyczny 1370-1632*, Warszawa 1934, s. 145-150; K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie*, s. 187.

[70] Druk przywileju hospodarskiego z 27 lipca 1496 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 147-148. Hryszko Popowicz — pisarz hospodarski.

[71] Józef Bułharynowicz — władyka smoleński (1498-1501), metropolita kijowski (1500-1501).

[72] Druk przywileju hospodarskiego z 17 marca 1496 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 155-156. Władyka Józef otrzymał w 1498 r. potwierdzenie immunitetu na swoją jurysdykcję obejmującą 120 ludzi i jurysdykcję nad uciekinierami z Moskwy i Tweru. Szerzej por.: *АЗР*, т. I, № 144; Макарий, митроп., *История Русской Церкви*, т. V, Москва 1996, с. 64; K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie,* s. 186.

k. 3

Prywilej temuż Josyfu na Czuryłowicze[73], nr 90.

I tem drugi temuż na prysażene ludiey do tychże ludiey cerkownych za Raczowoju[74], nr 90.

Kniaziu Konstantynu Ostrożskomu na stawok na Jarowiczy w Łucku a młyn pod Opaczynowym folwarkom[75], nr 95.

Kniaziu Bohdanu Hłynskomu na roznyje imienia[76], nr 96.

Władyce smolenskomu Josyfu na imienie Jarkowiczy i dwor w Smolenskom powiete[77], nr 96.

Młynaru Onyszku Paszkowiczu[78] na dwa młyny, odyn w Łucku z domom a druhi w Holeszewie wiecznostiju[79], nr 99.

Wyrok meży Jeskom Juriewiczom a kniazem Iwanom Jarosławowiczom[80] o ziemlu, nr 99.

[73] Druk przywileju hospodarskiego z 17 marca 1497 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 157. Dobra w Czuryłowych Horach władyka otrzymał 17 marca 1497 r. Por.: *АЗР*, т. I, № 145; Макарий, митроп., *История Русской Церкви*, т. V, с. 64; K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie*, s. 186.

[74] Druk przywileju hospodarskiego z 17 marca 1497 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 157-158. Biskup Józef Bułharynowicz otrzymał od króla Aleksandra wieś Zychorewsk (Zychorow) 6 października 1498 r. wraz ze wsiami Jarkowicze, Wołniny i Chaniutyn nad rzeką Sową. Por.: Макарий, митроп., *История Русской Церкви*, т. V, с. 82; K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie*, s. 186.

[75] Druk przywileju hospodarskiego z 11 września 1497 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 164. Konstanty Iwanowicz Ostrogski (ok. 1460-1530) — książę, hetman wielki litewski (1497-1530), wojewoda trocki (1522-1530), kasztelan wileński, starosta upicki. Dobra na Wołyniu książę Ostrogski otrzymał od Aleksandra Jagiellończyka w 1498 r. wraz z namiestnictwami w Bracławiu, Winnicy i Zwinigródku. Por.: K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie*, s. 119.

[76] Druk przywileju hospodarskiego z 2 października 1497 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 164-165. Kniaź Bohdan Fedorowicz Gliński wraz z bratem Wasylem posiadał dobra nad Sułą i Worsklą na Kijowszyźnie. Aleksander Jagiellończyk nadał mu Tułubie i potwierdził jego prawo do innych dóbr pozyskanych w drodze zakupów. J. Wolff, *Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku*, Warszawa 1895, s. 87; K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie*, s. 161.

[77] Druk przywileju hospodarskiego z 6 października 1497 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 165. Biskup otrzymał zgodę od króla Aleksandra na ziemie we wsiach Jarkowicze, Wołniny, Zychorewsk i Chaniutyn nad rzeką Sową. Por.: Макарий, митроп., *История Русской Церкви*, т. V, с. 82; K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie*, s. 186.

[78] Ziemianin łucki Onoszka Paszkowicz, mąż Anny, córki kniazia Jurija Michajłowicza Czetwertyńskiego.

[79] Druk przywileju hospodarskiego z 20 stycznia 1498 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 168.

Prywilej woytu łuckomu Truszu[81] na folwarok pod miestom[82], nr 99.

Prywilej meszczanom łuckim na wolnost od dawania myt nowych, podwod i sypania stawow[83], nr 99.

List dany popom wilenskim do metropolita kijowskoho żeby im krywd nie czynił i nowin nie uwodył[84], nr 100.

Potwerżenie kniaziu Konstantynu Ostrożskomu na imienie Szeple i inyje prysiełki na Wołyniu[85], nr 103.

Olizaru Szyłowiczu Tresce na dwie dworyszcza w Łuckom powiete otmenoju protiw prysiełka imienia Zdołbyckoho Okunina[86], nr 105.

Prywilej kniaziu Andreju Sanguszkowiczu na dwor Serniki w Łuckom powiete[87], nr 109.

80 Druk przywileju hospodarskiego z 20 stycznia 1498 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506),* s. 168-169. Książę piński Iwan Wasylewicz Jarosławowicz Borowski Horodecki (1462-1508). Kazimierz Jagiellończyk nadał mu Horodek, Dawidów, Kleck na Polesiu i Rohaczew. Aleksander Jagiellończyk potwierdził nadania w 1499 r., dodając mu dobra Łukawce. K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie*, s. 124.

81 Trusz — woskowiczyn łucki (1509-1511), wójt.

82 Druk przywileju hospodarskiego z 24 stycznia 1498 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 169.

83 Druk przywileju hospodarskiego z 2 czerwca 1498 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 169. Potwierdzenie przywileju z 16 stycznia 1507 r. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8 (1499-1514)*, Vilnius 1995, nr 194, s. 189-190.

84 Druk przywileju hospodarskiego z 2 maja 1498 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 169. Przywilej ten został potwierdzony przez sobór wileński w 1509 r., który zobowiązywał episkopat Cerkwi prawosławnej do przestrzegania postanowień i kanonów Cerkwi pod karą pozbawienia godności duchownej. W grudniu 1511 r. metropolita Józef Sołtan wystawił dokument prawosławnym mieszkańcom Wilna, w którym ustalił zakres uczestnictwa świeckich w sprawach cerkwi parafialnych. Б. Н. Флоря, *Виленский Собор*, [в:] *Православная энциклопедия*, т. VIII, Москва 2004, с. 479-480; A. Mironowicz, *Sobory wileńskie 1509 i 1514 roku*, („Synody Cerkwi Prawosławnej w I Rzeczypospolitej"). „Latopisy Akademii Supraskiej", vol. V, red. M. Kuczyńska i U. Pawluczuk, Białystok 2014, s. 71-82; tenże, *Nieznane losy pierwszych ihumenów supraskich*, Białystok 2015.

85 Druk przywileju hospodarskiego z 1 maja 1498 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 173-174. Dobra otrzymane od Aleksandra Jagiellończyka na Wołyniu. Por.: J. Wolff, *Kniaziowie litewsko-ruscy*, s. 347.

86 Druk przywileju hospodarskiego z 26 kwietnia 1498 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 175-176. Chodzi tu o wsie Zdołbica z przysiółkiem Okunina. Wieś Zdołbica w 1487 r. należała do księżnej Fedki Szyłowiczowej, córki Jurszy, żony Olizara Szyłowicza — starosty łuckiego, marszałka ziemi wołyńskiej. Aleksander Jagiellończyk nadał Zdołbice księciu Konstantemu Ostrogskiemu, *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 14, Warszawa 1895, s. 541.

87 Druk przywileju hospodarskiego z 29 maja 1498 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 180. Książę Andrzej Aleksandrowicz Sanguszko — namies-

Sprawy meży kniaziem Semenom Alexandrowiczom a kniaziem Fedorom Michayłowiczom Czortoryskim o połowinu otczyzny jeho[88], nr 110.

Potwerżenie kniaziu Konstantynu Ostrożskomu na dwa dwory w mieste Łuckom Ataczykowski i folwark z młynom[89], nr 110.

Iwaszku Władyce na try czełowieki u Wołkowyskom powiete[90], nr 114.

Potwerżenie kniaziu Iwanu Żosławskomu i synom jeho na roznyje imienia i kupli[91], nr 115.

Wyrok meży Ihnatom, Karłom, a Fedkom Kołontajowym o seło Baszewo[92], nr 116.

Wyrok pomeży kniaziami Semenowiczami o imienia Trubeckije[93], nr 117.

tnik krzemieniecki (1498-1502), bracławski i winnicki, starosta włodzimierski (1508-1528). Dwór Serniki i przysiółek Kniahynin w powiecie łuckim Sanguszko otrzymał w 1498 r., por.: PSB, Wrocław 1992-1993, t. 34, s. 469.

88 Druk postanowienia hospodarskiego z 8 czerwca 1498 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 181. W sporze między książętami braćmi Semenem Olelkowiczem (Aleksandrowiczem) z Fedorem Michajłowiczem Czartoryskim o Słuck po śmierci ks. Michała Olelkowicza Aleksander Jagiellończyk w 1499 r. nadał ks. Semenowi prawo do Słucka i części innych dóbr. J. Wolff, *Kniaziowie litewsko-ruscy*, s. 329-330; K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie*, s. 123.

89 Druk przywileju hospodarskiego z 5 czerwca 1498 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 181-182. Książę Konstanty Iwanowicz Ostrogski — namiestnik w Bracławiu, Winnicy i Zwinigródku. W latach 1498-1499 otrzymał od ks. Aleksandra Jagiellończyka włość Zdzięcioł w województwie trockim oraz liczne dobra na Wołyniu (Szeple, Zwiahel, Mokre, Kostenec) i w samym Łucku. K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie*, s. 119.

90 Druk przywileju hospodarskiego z 12 września 1498 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 185-186. Iwan Władyka — pisarz hospodarski (1494-1500), właściciel Porozowa w powiecie wołkowyskim i Sielca koło Łahojska. K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie*, s. 34.

91 Druk przywileju hospodarskiego z 13 lutego 1499 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 187. Potwierdzenie Zygmunta Starego z 29 czerwca 1508 r. kniaziowi Iwanowi Jurewiczowi Zasławskiemu na wsie Dworec, Białogródek w powiecie krzemienieckim, dwa dwory pustowskie w powiecie łuckim oraz dobra Krasne, Masinowskie i Tatarinowdra, otrzymane od Aleksandra Jagiellończyka. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8 (1499-1514)*, nr 329, s. 265-266. Dworec kniaź Iwan Jurewicz Zasławski otrzymał od Aleksandra Jagiellończyka 30 marca 1501 r. Por.: *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*, t. 1: *1366-1506*, s. 122-123.

92 Druk rozstrzygnięcia hospodarskiego z 15 lutego 1499 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 188-189. Ihnat, Karł i Fedor Kołontajowie, uciekinierzy z Briańska. Aleksander Jagiellończyk nadał im Ostaszyn i Połonnę. K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie*, s. 149.

93 Druk rozstrzygnięcia hospodarskiego z 15 lutego 1499 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 189. Spór toczył się między kniaziem Andrzejem a kniaziem Iwanem Semenowiczem z ich wujkiem kniaziem Iwanem Trubeckim.

Prywilej Panu Kmitie Alexandrowiczu na seło Korosteszowo[94], nr 120.

Potwerżenie władyke smolenskomu Josyfu na sielco Chaniutyno[95], nr 121.

Wyrok w sprawie władyki smolenskoho Josyfa z kniaziami Horskimi[96], nr 122.

Wyrok w sprawie tohoż władyki smolenskoho z kniaziem Jurijem Szyszowskim o poczynienie krywdy i hranicy[97], nr 123.

Prywilej kniaziu Semienu Juriewiczu na jarmark w miestie jeho Stepaniu[98], nr 127.

Wyrok albo potwerżenie na imienia Turowskija[99], nr 132.

W traktacie rozejmowym między królem Aleksandrem Jagiellończykiem a kniaziem moskiewskim Iwanem III z 1503 r. ustalono przynależność dóbr Trubecka do kniazia Semena Iwanowicza Starodubskiego. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5 (1427-1506)*, Vilnius 1993, s. 209-212.

94 Druk przywileju hospodarskiego z 26 marca 1499 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 193. Kmita Aleksandrowicz otrzymał od Kazimierza Jagiellończyka w 1486 r. 12 kóp z myta kijowskiego. W 1489 r. był namiestnikiem putywelskim, a w 1494 r. namiestnikiem czerkaskim. W 1499 r. Kmita otrzymał od Aleksandra Jagiellończyka Korosteszów w powiecie żytomierskim. A. Boniecki, *Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku*, s. 132.

95 Wieś Chaniutyn. Druk przywileju hospodarskiego z 22 marca 1499 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 193.

96 Druk wyroku hospodarskiego z 6 kwietnia 1499 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 194-196. Władyka Józef Bułharynowicz w 1499 r. toczył spór z kniaziami Horskimi o dobra w Czuryłowych Horach.

97 Druk wyroku hospodarskiego z 6 kwietnia 1499 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 196-197. Kniaź Jurij Michajłowicz Szyszewski, syn kniazia Michała Iwanowicza Druckiego-Putiaty, sądził się z władyką smoleńskim Józefem o najazdy i grabieże w 1499 r. J. Wolff, *Kniaziowie litewsko-ruscy*, s. 520; A. Boniecki, *Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku*, s. 348.

98 Druk przywileju hospodarskiego z 2 maja 1499 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 199. Potwierdzenie przez Zygmunta Starego prawa do dwóch jarmarków, nadanego przez Aleksandra Jagiellończyka kniaziowi Semenowi Jurewiczowi Holszańskiemu w jego mieście Stepaniu z 22 października 1510 r. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8 (1499-1514)*, nr 540, s. 389; *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*, t. 1: *1366-1506*, s. 123. Semen Jurewicz Holszański — wojewoda nowogródzki (1500-1501), starosta łucki (1497-1505), marszałek ziemi wołyńskiej (1501-1505).

99 Druk wyroku hospodarskiego z 31 maja 1499 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 204-205. Rozstrzygnięcie dotyczyło wsi Zubacze, Litwinowicze, Klukowicze, Mikszyce, Połwica, Łumno, Nurzec, Otołczyce, Porzecze, Połkotycze, Mohilna, Hłynna, Pirkowicze. Z kolei wieś Turowicze w powiecie smoleńskim Aleksander Jagiellończyk przekazał cerkwi Ducha Św. w Smoleńsku, na co się później w 1507 r. powoływał w sądzie archimandryta Atanazy. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8 (1499-1514)*, nr 238, s. 212.

Władyce i bojarom połockim o prywernienie dworow i zieml ich czerez woyta zabranych[100], nr 139.

Potwerżenie kniaziu Jurju Czetwertynskomu na imienie Rohaczowku w Łuckom powiete[101], nr 144.

k. 3v

Prywilej Panu Hryhorju Ostykowiczu[102] na obrub puszczy pry niemieckoj hranicy na rece Siusiay, nr 145.

Sprawa meży Fedkom Hryhorewiczem[103] a kniaziem Siemienom Czortoryskiem o pobranie drewa w Puszczy Lubeckoje[104], nr 154.

Prywilej staromu woytu Truszu na dwadcat beczok ziemli w Łuckom powiete[105], nr 157.

Prywilej woytu łuckomu Janu Sygnateru na seło Stawrowo[106], nr 157.

Prywilej kniaziu Romanu Wasilewiczu na imienie Lubecz[107], nr 187.

[100] Druk przywileju hospodarskiego z 14 lipca 1499 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 212. Na skargę biskupa połockiego Łukasza do wielkiego księcia z powodu zabrania mu przez wójta i bojar połockich trzech wsi z ludźmi cerkiewnymi wielki książę Aleksander 5 czerwca 1499 r. nakazał przekazać te majątki klerowi cerkwi katedralnej św. Zofii i zakazał wchodzenia do tych dóbr biskupowi. Por.: *АЗР*, t. I, nr 174; Макарий, митроп., *История Русской Церкви*, т. V, c. 82-83; Zygmunt Stary 27 sierpnia 1510 r. potwierdził prawo magdeburskie i inne wolności władyce i bojarom połockim, nadane im przez Aleksandra Jagiellończyka i przywrócił zabrane im ziemie. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8 (1499-1514)*, nr 530, s. 382-384.

[101] Druk potwierdzenia hospodarskiego z 18 września 1499 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 217. Kniaź Jurij Iwanowicz Czetwertyński oprócz Rohaczowa otrzymał od Aleksandra Jagiellończyka w 1500 r. Kozłów. A. Boniecki, *Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku*, s. 160.

[102] Druk przywileju hospodarskiego z 21 września 1499 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 218. Hrehory Stanisławowicz Ostyk(owicz) otrzymał od Aleksandra Jagiellończyka w 1494 r. dobra Giegużyn i puszczę nad Niemnem oraz ziemię nad Wiżuną. Hrehory Ostykowicz został wojewodą trockim (1510-1518). PSB, Wrocław 1979, t. 24, s. 609.

[103] Fedko Hryhorewicz — pisarz w kancelarii litewskiej (1486-1503).

[104] Książę Semen Aleksandrowicz Czartoryski (1456-1524) — namiestnik kamieniecki, PSB, Kraków 1938, t. 4 s. 296. Druk wyroku hospodarskiego z 9 listopada 1499 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 226-227.

[105] Trusz — woskowiczyn łucki (1509-1511), wójt. Druk przywileju hospodarskiego z 25 listopada 1500 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 229.

[106] Stawrowo — sioło nad rzeką Kołokszą, w powiecie włodzimierskim. Druk przywileju hospodarskiego z 9 lutego 1501 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 230.

[107] Lubecz nad Dniestrem należący do kniazia Romana Wasylewicza Możajskiego. Druk przywileju hospodarskiego z 6 sierpnia 1500 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 259.

Potwerżenie kniaziu Andreju Sanguszkowiczu na dwór Serniki a na przysełko Kniehinino w Łuckim powiete[108], nr 214.

Wyrok po meży Pani Olechnowoju Małyszkowicza a bratieju jeje kniaży Petkowiczami w Swiranech[109], nr 222.

Prywiley Panu Fedku Januszkowiczu pisaru na ziemli Krasnoselskoje płuh odyn i na staw Koczkarowec z młynom[110], nr 226.

Potwerżenie Siemaszkowiczom na seło Dubno w Łuckom powiete[111], nr 238.

Objawienie pered korolom jeho miłostiju kniaziej Sanguszkow, że się podeliły imieniami swojemi[112], nr 242.

108 Druk przywileju hospodarskiego z 15 października 1502 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 287. Kniaź Andrzej Aleksandrowicz Sanguszkowicz, w latach 1498-1502 namiestnik krzemieniecki, otrzymał od Aleksandra Jagiellończyka w 1498 r. Serniki (Sierniki) w powiecie łuckim. Nadanie Sernik i przysiółka Kniahynin w powiecie łuckim potwierdził mu wielki książę litewski Aleksander 15 października 1502 r. *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*, t. 3: *1432-1534*, red. B. Gorczak, Lwów 1890, s. 32; A. Boniecki, *Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku*, s. 298. Kniaź Andrzej Aleksandrowicz Sanguszkowicz był starostą włodzimierskim do 1528 r.

109 Druk wyroku hospodarskiego z 15 marca 1503 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 295-296. Żona Olechny Małyszkowicza, córka kniazia Petki Świrskiego sądziła się o dobra po swym ojcu ze swymi braćmi Andrzejem, Aleksandrem i Mikołajem Świrskimi. K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie*, s. 114.

110 Druk przywileju hospodarskiego z 6 kwietnia 1503 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 299. Fedko Januszkowicz — pisarz kancelarii litewskiej (1485-1505), starosta włodzimierski (1505-1508) i łucki (1507). Dobra te otrzymał po ojcu Januszce, co Aleksander Jagiellończyk potwierdził specjalnym przywilejem w 1496 r.

111 Druk przywileju hospodarskiego z 7 marca 1505 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 310-311. Siemaszko Epimachowicz otrzymał Rykanin, Dobraty i Omelenik w powiecie łuckim od Kazimierza Jagiellończyka w 1452 r. Siemaszko pozostawił trzech synów: Michała, Wasyla i Hryńkę, którzy otrzymali od Aleksandra Jagiellończyka wieś Dubno w powiecie łuckim. Nadanie to potwierdził im król w 1505 r. Wszyscy trzej bracia byli dworzanami królewskimi. A. Boniecki, *Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku,* s. 331.

112 Druk objawienia z 21 października 1505 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 314. Dział dóbr między kniaziem Andrzejem Aleksandrowiczem Sanguszką a bratową jego kniahinią Anną Michajłową Aleksandrowiczową Sanguszko i jej synem Andrzejem Michałowiczem Sanguszką dokonany na polecenie króla Aleksandra z 8 listopada 1502 r. Por.: *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*, t. 1: *1366-1506*, s. 147-149. Objawienie przed królem o podziale dóbr rodowych między Andrzejem Aleksandrowiczem Sanguszką a Andrzejem Michałowiczem Sanguszką nastąpiło 21 października 1505 r. Por.: *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*, t. 3: *1432-1534*, s. 34.

W sprawe Michayłowej Nacewicza[113] z Panem Litworom[114] o łowy, nr 287.

Za króla Alexandra,
sub num. 5to. Litt: O.

Prywilej plebanu drohickomu na 6 beczek medu presnaho, kniaziu Janu, k cerkwi Światoj Trojcy[115], fol. 3.

Sprawa pomiędzy Mikitom Czaplicom[116] a kniaziom Ostrożskim o imienie Hałcze[117], fol. 5.

Prywilej na archimandryctwo peczerskie Filaretu[118], fol. 6.

Wyrok w sprawie władyki smolenskiego Josyfa[119], fol. 7.

113 Druk wyroku hospodarskiego z 1495 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 353.

114 Iwaszko Litawor Bohdanowicz Chrebtowicz — podskarbi królewski (1482-1492), namiestnik nowogródzki i słonimski (1492-1500).

115 Druk przywileju hospodarskiego z 23 listopada 1492 r., por.: *Литовская Метрика*, отдел 1, часть 1: *Книги записей*, т. 5, [в:] *Русская историческая библиотека*, т. XXVII, c. 515-516. AGAD, Metryka Litewska, nr 192, k. 3; A. Mironowicz, *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI i XVII wieku*, Białystok 1991, s. 104.

116 Mikołaj Czaplic — bojar Aleksandra Chodkiewicza.

117 Druk postanowienia Aleksandra Jagiellończyka z 9 kwietnia 1494 r. w sprawie sporu o Holcze między Mikitą Czaplicem a księciem Iwanem Ostrogskim, por.: *Литовская Метрика*, отдел 1, часть 1: *Книги записей*, т. 5, [в:] *Русская историческая библиотека*, т. XXVII, c. 523. Przywilej Aleksandra Jagiellończyka na Połonne i Holcze (Hulcze) w powiecie ostrogskim, nadany 1500 r. Konstantemu i Michałowi Ostrogskim po sporze o te dobra z Mikitą Czaplicem. K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie*, s. 120. Janko Czaplic sprzedał 20 czerwca 1466 r. Holcze kniaziowi Iwanowi Wasylewiczowi Ostrogskiemu, *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*, t. 1: *1366-1506*, s. 60-61.

118 Druk przywileju Aleksandra Jagiellończyka z 23 kwietnia 1494 r. archimandrycie Filaretowi, por.: *Литовская Метрика*, отдел 1, часть 1: *Книги записей*, т. 5, [в:] *Русская историческая библиотека*, т. XXVII, c. 525-525. Filaret dostał archimandrię peczerską od Aleksandra Jagiellończyka, a w 1494 r. został biskupem chełmskim. *Акты, издаваемые Виленскою Археографическою коммиссиею* (dalej: *АВАК*), т. XIX, прил. № 9, c. 356. Por.: Макарий, митроп., *История Русской Церкви*, т. V, c. 61; A. Łapiński, *Zygmunt Stary a Kościół prawosławny*, Warszawa 1937, s. 44.

119 Druk wyroku Aleksandra Jagiellończyka z 29 kwietnia 1494 r., przyznającego biskupowi smoleńskiemu Józefowi prawo na niesądzenie sług cerkiewnych przez namiestnika smoleńskiego, prawo zapraszania ludzi z zagranicy i osadzania ich w dobrach cerkiewnych i potwierdzenie prawa posiadania ziemi w Smoleńsku, ofiarowanej przez Kazimierza Jagiellończyka biskupowi Mizaelowi wraz z 20 osadzonymi na niej ludźmi, por.: *Литовская Метрика*, отдел 1, часть 1: *Книги записей*, т. 5, [в:] *Русская историческая библиотека*, т. XXVII, c. 528-530. Wyrok z 1499 r. po procesie, jaki biskup Józef Bułharynowicz toczył z kniaziami Horskimi i Jurym Michałowiczem Szyszewskim o krzywdy wyrządzone władyce w Czuryłowiczach. Por.: *АЗР*, т. I, № 145; J. Wolff, *Kniaziowie litewsko-ruscy*, s. 520.

Wyrok Jacka Mezyna na ostrow Koniaczy w Kijowskom powiete[120], fol. 11.

Sprawa kniazia Semena z kniaziem Massalskim o imienie Bolszowo[121], fol. 23.

Prywilej Bohowitonowicza[122] na ziemlu położnuju i ostrowne na imienie Czertowiczy[123], fol. 29.

Wyrok w sprawie Pana Alexandra Chodkiewicza[124] z ludzmi hospodarskimi dwora Horodenskoho Dubna o popsowane hranic[125], fol. 50.

Mitku Andrejewiczu na dwor w mieste Wilenskom, Mackow, popa Nikolskoho[126], fol. 52.

Wyrok władyce smolenskomu Josyfu na sad Dedkowski[127], fol. 65.

Prywilej władyce smolenskomu na niektoryje ludy w Smolenskom powiete[128], fol. 88.

[120] Druk wyroku Aleksandra Jagiellończyka z 13 maja 1494 r. w sprawie wyspy Koniacz, por.: *Литовская Метрика*, отдел 1, часть 1: *Книги записей*, т. 5, [в:] *Русская историческая библиотека*, т. XXVII, c. 537-538. Jacek Miez (Mezyna), bojar kijowski, namiestnik Zwiahla na Wołyniu (1494-1496), otrzymał ludzi w Owruczu w 1496 r. K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie*, s. 161.

[121] Druk dokumentu o odłożeniu sprawy między Semenem Iwanowiczem Włodzimirowiczem a kniaziem Tymoteuszem Massalskim z 20 stycznia 1495 r. o Bolszowo, por.: *Литовская Метрика*, отдел 1, часть 1: *Книги записей*, т. 5, [в:] *Русская историческая библиотека*, т. XXVII, c. 576-577.

[122] Lew Bohowitynowicz — klucznik brzeski (1487-1496), pisarz królewski, cześnik litewski (1501-1503).

[123] Druk przywileju Aleksandra Jagiellończyka z 29 marca 1495 r. w sprawie nadania wyspy i ziemi Czertowicze, por.: *Литовская Метрика*, отдел 1, часть 1: *Книги записей*, т. 5, [в:] *Русская историческая библиотека*, т. XXVII, c. 592.

[124] Aleksander Iwanowicz Chodkiewicz (1457-1549) — koniuszy nadworny (1502), marszałek hospodarski (1506-1509, 1511-1547), starosta brzeski (1529-1547), wojewoda nowogródzki (1544-1549).

[125] Druk wyroku Aleksandra Jagiellończyka z 28 sierpnia 1495 r., por.: *Литовская Метрика*, отдел 1, часть 1: *Книги записей*, т. 5, [в:] *Русская историческая библиотека*, т. XXVII, c. 634-635.

[126] Druk przywileju Aleksandra Jagiellończyka z 13 marca 1496 r., por.: *Литовская Метрика*, отдел 1, часть 1: *Книги записей*, т. 5, [в:] *Русская историческая библиотека*, т. XXVII, c. 639.

[127] Wyrok sądu królewskiego Aleksandra Jagiellończyka z 13 kwietnia 1497 r. w sprawie sadu Dedkowskiego, który od biskupa smoleńskiego Józefa Bułharynowicza chciał zabrać jeden ze smoleńskich mieszczan. Por.: *Литовская Метрика*, отдел 1, часть 1: *Книги записей*, т. 5, [в:] *Русская историческая библиотека*, т. XXVII, c. 672-674; *АЗР*, т. I, № 148; Макарий, митроп., *История Русской Церкви*, т. V, c. 64.

[128] Druk przywileju Aleksandra Jagiellończyka z 26 marca 1499 r., por.: *Литовская Метрика*, Отдел 1. часть 1: *Книги записей*, т. 5, [в:] *Русская историческая библиотека*, т. XXVII, c. 746-747. Biskup Józef otrzymał w 1499 r. 120 domów, w których miał prawo osadzić uciekinierów z Moskwy i Tweru. K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie,* s. 186.

Prywilej metropolitu kijowskomu z strony spraw duchownych Hreckoho zakonu[129], fol. 88.

Prywilej władyce smolenskomu na seło Wolninych i ziemlu bortnuju w Smolenskom powiete[130], fol. 88.

Bojarynu władyki branskoho na seło cerkownoje Oczkasowo[131], fol. 90.

Wyrok Andrzeju syna władyki połockoho Łuki[132], fol. 96.

[129] Druk przywileju Aleksandra Jagiellończyka z 20 marca 1499 r., por.: *Литовская Метрика*, отдел 1, часть 1: *Книги записей*, т. 5, [в:] *Русская историческая библиотека*, т. XXVII, c. 748-750. Przywilej Aleksandra Jagiellończyka z 1492 r., potwierdzający prawa i wolności Cerkwi prawosławnej, nadane przez jego przodków duchowieństwu, książętom i bojarom ruskim. Przywilej z 20 marca 1499 r. nadawał metropolicie Józefowi Bułharynowiczowi immunitet sądowy i swobodne dysponowanie dochodami. Por.: *АЗР*, т. I, № 166; Макарий, митроп., *История Русской Церкви*, т. V, c. 61, 83-84; K. Chodynicki, *Kościół prawosławny*, s. 108-109; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów*, Białystok 2003, s. 213-214. Potwierdzenie przez Zygmunta Starego z 9 lutego 1522 r. edyktu królewskiego Aleksandra Jagiellończyka, wydanego w czasie sporu władyki Wassiana z książętami Jarosławiczami, por.: Lietuvos V*alstybės* Istorijos Archyvas, Wileńska Publiczna Biblioteka (dalej: LVIA WPB), F. 597, op. 2, nr 94, k. 96-97; Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego, Oddział Rękopisów, F 48-32732, k. 116-116v; *АЗР*, т. I, c. 134-135; A. Mironowicz, *Biskupstwo turowsko-pińskie w XI-XVI wieku*, Białystok 2011, s. 193-194, 220-221; A. C. Грушевский, *Очерк истории Туровско-Пинского княжества в составе Литовско-Русского государства XIV-XVI вв.*, „Киевские Университетские Известия", 1902, XLII, № 10, c. 100.

[130] Druk przywileju Aleksandra Jagiellończyka z 26 marca 1499 r., por.: *Литовская Метрика*, отдел 1, часть 1: *Книги записей*, т. 5, [в:] *Русская историческая библиотека*, т. XXVII, c. 750-752. Biskup Józef Bułharynowicz otrzymał ponadto w 1499 r. ziemię i czterech ludzi w Twerdyliczach, gdzie miał dwór Niemikory. K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie*, s. 186.

[131] Druk pozwolenia Aleksandra Jagiellończyka z 4 kwietnia 1499 r., por.: *Литовская Метрика*, отдел 1, часть 1: *Книги записей*, т. 5, [в:] *Русская историческая библиотека*, т. XXVII, c. 753-754. Aleksander Jagiellończyk w 1499 r. potwierdził przekazanie przez biskupa briańskiego i czernihowskiego Nektariusza swemu bojarowi Hryhorijowi Iwanowiczowi jednej wsi cerkiewnej Oczkasowo w zamian za służbę władyce. Por.: Макарий, митроп., *История Русской Церкви*, т. V, c. 82.

[132] Druk wyroku Aleksandra Jagiellończyka z 30 maja 1499 r. nadający ziemie we wsi Mitkowicze, por.: *Литовская Метрика*, отдел 1, часть 1: *Книги записей*, т. 5, [в:] *Русская историческая библиотека*, т. XXVII, c. 777-779. Komornik hospodarski Andrzej, syn biskupa połockiego Łukasza otrzymał w 1499 r. potwierdzenie Aleksandra Jagiellończyka na dobra kupione w Nizhołowie i Mitkowiczach nad Dźwiną. K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie*, s. 165-166. 10 lutego 1505 r. Aleksander Jagiellończyk potwierdził nabycie sioła Nizhołów przez wojewodę połockiego Stanisława Hlebowicza. Por.: *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*, t. 1: *1366-1506*, s. 129-130.

Potwerżenie Iwaszku na sem dworyszcz w Łuckom powiete, Metnyckoj wołosty[133], fol. 97.

k. 4

Za króla Aleksandra

sub. nr 6to.

Kniaziu Konstantynu Ostrożskomu[134] na imienie Wzdołbicu[135] a Hłynsko[136] wiecznostiju, nr 66.

Kniahini Daszkowoy na monastyr w Owruczom światych prawiednikow Jakima i Anny do żywota jeje[137], nr 82.

Prywilej władyce smolenskomu Josyfu[138] na 120 czełowiekow w za Raczowoju do cerkwi sobornoje Swiatoje Przeczystoje u Smolensku[139], nr 89.

Prywilej władyce smolenskomu Josyfu na ziemlu, ludi i dwór w Czuryłowiczoch i na Horach[140], nr 90.

[133] Iwaszko Paszkiewicz — dworzanin królewski w 1499 r. Druk potwierdzenia hospodarskiego z 2 czerwca 1499 r., por.: *Литовская Метрика*, отдел 1, часть 1: *Книги записей*, т. 5, [в:] *Русская историческая библиотека*, т. XXVII, с. 780-782.

[134] Książę Konstanty Iwanowicz Ostrogski (ok. 1460-1530) — starosta łucki, hetman wielki litewski (1497), marszałek ziemi wołyńskiej, kasztelan wileński (1511), wojewoda trocki (1522).

[135] Powtórzenie wypisu. Druk przywileju hospodarskiego z 10 czerwca 1496 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 126. Zdołbice (Zdołbica, Wzdołbica), powiat ostrogski, otrzymane od wielkiego księcia Aleksandra 10 czerwca 1496 r. W 1487 r. wieś należała do księżnej Fedki Szyłowiczowej, córki Jurszy, żony Olizara Szyłowicza, starosty łuckiego, marszałka ziemi wołyńskiej. W 1496 r. książę Aleksander nadał Zdołbicę wraz z innymi dobrami księciu Konstantemu Ostrogskiemu.

[136] Książę Ostrogski otrzymał Hlińsko od wielkiego księcia Aleksandra Jagiellończyka 30 września 1497 r. Por.: *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*, t. 1: *1366-1506*, s. 113.

[137] Powtórzenie wypisu. Druk potwierdzenia nadania przez księżną, dokonanego przez księcia Aleksandra z 25 lipca 1496 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 146-147. Oddanie monasteru pod ktitorstwo kniahini Daszkowej Glińskiej. *АЗР*, т. I, № 140; K. Chodynicki, *Kościół prawosławny*, s. 145-150; K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie*, s. 187.

[138] Józef Bułharynowicz — władyka smoleński (1498-1501), metropolita kijowski (1500-1501).

[139] Powtórzenie wypisu. Druk przywileju hospodarskiego z 17 marca 1496 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 155-156. Władyka Józef otrzymał w 1498 r. potwierdzenie immunitetu na swoją jurysdykcję, obejmującą 120 ludzi i jurysdykcję nad uciekinierami z Moskwy i Tweru. Szerzej por.: *АЗР*, т. I, № 144; Макарий, митроп., *История Русской Церкви*, т. V, с. 64; K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie*, s. 186.

[140] Powtórzenie wypisu. Druk przywileju hospodarskiego z 17 marca 1497 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 157. Dobra w Czuryłowych Horach władyka

Kniaziu Konstantynu Ostrożskomu na stawok na Jarowiczy w Łucku a młyn pod Opaczynowym folwarkom[141], nr 95.

Młynaru Onyszku Paszkowiczu[142] na dwa młyny, odyn w Łucku z domom a druhi w Holeszewie wiecznostiju[143], nr 99.

Woytu włodymirskomu Fedku Ludowiczu na dworyszcze Ziarki u Wołodymierskom powiete[144], nr 102.

Potwerżenie kniaziu Konstantynu Ostrożskomu na imienie Szeple i inyje prysiełki na Wołyniu[145], nr 103.

Olizaru Szyłowiczu Tresce na dwie dworyszcza w Łuckom powiete otmenoju protiw prysiełka imienia Zdołbyckoho Okunina[146], nr 105.

Wyrok ziemianom wołynskim Petruszku Musiatyczu[147] a Bohdanu Chołoniewskomu[148] i brati ich z Jakimom Żaskowskim o imienie Bohorodczyczy[149], nr 105.

otrzymał 17 marca 1497 r. Por.: *АЗР*, т. I, № 145; Макарий, митроп., *История Русской Церкви*, т. V, с. 64; K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie*, s. 186.

141 Powtórzenie wypisu. Druk przywileju hospodarskiego z 11 września 1497 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 164. Konstanty Iwanowicz Ostrogski (ok. 1460-1530) — książę, hetman wielki litewski (1497-1530), wojewoda trocki (1522-1530), kasztelan wileński, starosta upicki. Dobra na Wołyniu książę Ostrogski otrzymał od Aleksandra Jagiellończyka w 1498 r. wraz z namiestnictwami w Bracławiu, Winnicy i Zwinigródku. Por.: K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie*, s. 119.

142 Ziemianin łucki Onoszka Paszkowicz — mąż Anny, córki kniazia Jurija Michajłowicza Czetwertyńskiego.

143 Powtórzenie wypisu. Druk przywileju hospodarskiego z 20 stycznia 1498 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 168.

144 Druk przywileju hospodarskiego z 28 kwietnia 1498 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 172-173.

145 Powtórzenie wypisu. Druk przywileju hospodarskiego z 1 maja 1498 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 173-174. Dobra otrzymane od Aleksandra Jagiellończyka na Wołyniu. Por.: J. Wolff, *Kniaziowie litewsko-ruscy*, s. 347.

146 Powtórzenie wypisu. Druk przywileju hospodarskiego z 26 kwietnia 1498 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 175-176. Chodzi tu o wsie Zdołbica z przysiółkiem Okunina. Wieś Zdołbica w 1487 r. należała do księżnej Fedki Szyłowiczowej, córki Jurszy, żony Olizara Szyłowicza, starosty łuckiego, marszałka ziemi wołyńskiej. Aleksander Jagiellończyk nadał Zdołbice Konstantemu Ostrogskiemu, *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 14, Warszawa 1895, s. 541.

147 Muszatycz (Myszczyc) Petruszko (Piotr) — horodniczy łucki (1501-1506). Piotr Myszczyc w 1452 r. otrzymał od Kazimierza Jagiellończyka Chołuniew, Chołuniewicze, Saliszczowo i Horodyszcze w powiecie peremilskim.

148 Bohdan Myszczyc Chołuniewski — ziemianin wołyński, syn Piotra Myszczyca, właściciel Warkowicz. Aleksander Jagiellończyk potwierdził mu kupno Warkowicz w 1503 r.

149 Druk przywileju hospodarskiego z 28 kwietnia 1498 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga*

Prywiley kniaziu Andreju Sanguszkowiczu na dwor Serniki w Łuckom powiete[150], nr 109.

Potwerżenie kniaziu Konstantynu Ostrożskomu na dwa dwory w mieste Łuckom Ataczykowski i folwark z młynom[151], nr 110.

Potwerżenie kniaziu Iwanu Żosławskomu i synom jeho na roznyje imienia i kupli[152], nr 115.

Potwerżenie władyke smolenskomu Josyfu na sielco Chaniutyno wiecznostiju[153], nr 121.

Wyrok w sprawie tohož władyki smolenskoho z kniaziem Jurijem Szyszowskim o poczynienie krywdy w imieniu cerkownom na Sowie i o hranicy[154], nr 123.

Potwerżenie kniaziu Jurju Czetwertynskomu na imienie Rohaczowku w Łuckom powiete wiecznostiju[155], nr 144.

Nr. 6 (1494-1506), s. 176-177. Wyrok z 27 lipca 1503 r. w tej samej sprawie, por.: *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*, t. 1: *1366-1506*, s. 126-127.

150 Powtórzenie wypisu. Druk przywileju hospodarskiego z 29 maja 1498 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 180. Książę Andrzej Aleksandrowicz Sanguszko — namiestnik krzemieniecki (1498-1502), bracławski i winnicki, starosta włodzimierski (1508-1528). Dwór Serniki i przysiółek Kniahynin w powiecie łuckim Sanguszko otrzymał w 1498 r., por.: PSB, t. 34, s. 469.

151 Powtórzenie wypisu. Druk przywileju hospodarskiego z 5 czerwca 1498 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 181-182. Książę Konstanty Iwanowicz Ostrogski — namiestnik w Bracławiu, Winnicy i Zwinigródku. W latach 1498-1499 otrzymał od ks. Aleksandra Jagiellończyka włość Zdzięcioł w województwie trockim oraz liczne dobra na Wołyniu (Szeple, Zwiahel, Mokre, Kostenec) i w samym Łucku. K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie*, s. 119.

152 Powtórzenie wypisu. Druk przywileju hospodarskiego z 13 lutego 1499 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 187. Potwierdzenie Zygmunta Starego z 29 czerwca 1508 r. kniaziowi Iwanowi Jurewiczowi Zasławskiemu na wsie Dworec, Białogródek w powiecie krzemienieckim, dwa dwory pustowskie w powiecie łuckim oraz dobra Krasne, Masinowskie i Tatarinowdra, otrzymane od Aleksandra Jagiellończyka. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8 (1499-1514)*, nr 329, s. 265-266. Dworec kniaź Iwan Jurewicz Zasławski otrzymał od Aleksandra Jagiellończyka 30 marca 1501 r. Por.: *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*, t. 1: *1366-1506*, s. 122-123.

153 Powtórzenie wypisu. Druk przywileju hospodarskiego z 22 marca 1499 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 193. Chaniutyn nad rzeką Sową. Biskup Józef Bułharynowicz otrzymał Chaniutyn w 1499 r. K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie*, s. 186.

154 Powtórzenie wypisu. Druk wyroku hospodarskiego z 6 kwietnia 1499 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 196-197. Kniaź Jurij Michajłowicz Szyszewski, syn kniazia Michała Iwanowicza Druckiego-Putiaty sądził się z władyką smoleńskim Józefem o najazdy i grabieże w 1499 r. J. Wolff, *Kniaziowie litewsko-ruscy,* s. 520; A. Boniecki, *Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku*, s. 348.

155 Powtórzenie wypisu. Druk potwierdzenia hospodarskiego z 18 września 1499 r.,

k. 4v

Prywilej staromu woytu Truszu na dwadcat beczok ziemli w Łuckom powiete wiecznostiju[156], nr 157.

Prywilej woytu łuckomu Janu Sygnateru na seło Stawrowo wiecznostiju[157], nr 157.

Mitku Staweckomu na dworyszcze Lipie u Wołodymirskom powiete[158], nr 157.

Potwerżenie Petruszku Muszatyczu na seło Swinaryno wiecznostju Łuckom powiete[159], nr 157.

Arenda myta łuckiego i wahi Krakowlanina w Łucku, Leryna Herysza[160], nr 180.

Kwitacja tomuż Lerynu Heryszu z uczynienia dosyt z arendy myta łuckoho[161], nr 180.

por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 217. Kniaź Jurij Iwanowicz Czetwertyński oprócz Rohaczowa otrzymał od Aleksandra Jagiellończyka w 1500 r. Kozłów. A. Boniecki, *Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku*, s. 160.

156 Trusz — woskowiczyn łucki (1509-1511), wójt. Powtórzenie wypisu. Druk przywileju hospodarskiego z 25 listopada 1500 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 229.

157 Stawrowo — sioło nad rzeką Kołokszą, w powiecie włodzimierskim. Powtórzenie wypisu. Druk przywileju hospodarskiego z 9 lutego 1501 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 230.

158 Druk przywileju hospodarskiego z 18 marca 1501 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 230. Wraz z dworzyszczem Ziele 9 marca 1503 r. Mitko Stawecki dostał od Aleksandra Jagiellończyka cerkiew i majątek Lipa koło Turzyska, należącego do ziemianina wołyńskiego. *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*, t. 3: *1432-1534*, s. 33.

159 Druk przywileju hospodarskiego z 19 marca 1501 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 230. Sioło Świniary 10 marca 1506 r. Pietruszko Musiatycz przekazał swemu siostrzeńcowi, pisarzowi królewskiemu, horodniczemu trockiemu Bohuszowi Michajłowiczowi Bohowitynowiczowi, por.: *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*, t. 1: *1366-1506*, s. 131-132.

160 Leryn Herisch — Żyd krakowski, dzierżawca myta łuckiego w latach 1498-1505. Druk przywileju hospodarskiego z 17 grudnia 1500 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 251-252.

161 Druk przywileju hospodarskiego z 8 grudnia 1500 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 252-253. Publikacja kwitów z 12 czerwca 1505 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 56. Kwity z lat 1500, 1503-1504 na sumę 500 kop groszy rocznie z myta łuckiego. Por.: K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie*, s. 227.

Prywiley Juchnu Zienkowiczu na seło Wołkowincy a na dworzyszcze Podhajeckoje w Łuckom powiete[162], nr 191.

Potwerżenie kniaziu Fiodoru Czortoryskomu na try dworyszcza w Klewani Klepaczy wiecznostiju[163], nr 194.

Prywilej Juchnu Zenkowiczu na seło Wołkowiczy a na dworyszcze Podhajeckoje w Łuckom powiete[164], nr 200.

Potwerżenie kniaziu Andreju Sanguszkowiczu na dwór Serniki a na przysełko Kniehinino w Łuckim powiete[165], nr 214.

Objawienie pered korolom jeho miłostiju kniaziej Sanguszkow, że się podeliły imieniami swojemi[166], nr 242.

Arenda myta łuckoho Niklu Prokopowiczu, a Żydu Szamaku Daniłowiczu[167], nr 259.

[162] Druk przywileju hospodarskiego z 27 kwietnia 1501 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 263. Juchno Zienkowicz (Zenkowicz), ziemianin wołyński, otrzymał w 1501 r. od Aleksandra Jagiellończyka wieś Wołkowyże. A. Boniecki, *Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku*, s. 416.

[163] Druk przywileju hospodarskiego z 10 maja 1501 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 266. Kniaź Fedor Michajłowicz Czartoryski w 1501 r. otrzymał trzy dworzyszcza pod Klewaniem, w tym jedno z nich w Klepaczach. A. Boniecki, *Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku*, s. 34.

[164] Druk przywileju hospodarskiego z 24 września 1501 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 273.

[165] Powtórzenie wypisu. Druk przywileju hospodarskiego z 15 października 1502 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 287. Kniaź Andrzej Aleksandrowicz Sanguszkowicz, w latach 1498-1502 namiestnik krzemieniecki, otrzymał od Aleksandra Jagiellończyka w 1498 r. Serniki (Sierniki) w powiecie łuckim. Nadanie Sernik i przysiółka Kniahynin w powiecie łuckim potwierdził mu wielki książę litewski Aleksander 15 października 1502 r. *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*, t. 3: *1432-1534*, s. 32; A. Boniecki, *Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku*, s. 298. Kniaź Andrzej Aleksandrowicz Sanguszkowicz był starostą włodzimierskim do 1528 r.

[166] Powtórzenie wypisu. Druk objawienia z 21 października 1505 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 314. Dział dóbr między kniaziem Andrzejem Aleksandrowiczem Sanguszką a bratową jego kniahinią Anną Michajłową Aleksandrowiczową Sanguszko i jej synem Andrzejem Michajłowiczem Sanguszką dokonany na polecenie króla Aleksandra 8 listopada 1502 r. Por.: *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*, t. 1: *1366-1506*, s. 147-149. Objawienie przed królem o podziale dóbr rodowych między Andrzejem Aleksandrowiczem Sanguszką a Andrzejem Michajłowiczem Sanguszką nastąpiło 21 października 1505 r. Por.: *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*, t. 3: *1432-1534*, s. 34.

[167] Druk przywileju hospodarskiego z 3 marca 1505 r., por.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506)*, s. 329. Dzierżawcy myta łuckiego: wójt trocki Nikel Prokopowicz i Żyd Szamak Daniłowicz w latach 1498-1500. Szerzej por.: K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie*, s. 227

Za króla Alexandra pod rokiem 1500.

Sub nr 5.

Prywilej na archimandryctwo peczerskie Filaretu[168], fol. 6.

Wyrok zemianinu wołynskomu Andreju Tyrykowiczu i siostrencom jeho na dworyszcze Dawydowskoje[169], fol. 59.

Wyrok władyce smolenskomu Josyfu na sad Dedkowski[170], fol. 65.

Prywilej metropolitu kijowskomu z strony spraw duchownych Hreckoho zakonu[171], fol. 88.

Bojarynu władyki branskoho na seło cerkownoje Oczkasowo[172], fol. 90.

[168] Powtórzenie dokumentu. Druk przywileju Aleksandra Jagiellończyka z 23 kwietnia 1494 r. dla archimandryty Filareta, por.: *Литовская Метрика*, отдел 1, часть 1: *Книги записей*, т. 5, [в:] *Русская историческая библиотека*, т. XXVII, c. 525-525. Filaret dostał archimandrię peczerską od Aleksandra Jagiellończyka, a w 1494 r. został biskupem chełmskim. *АВАК*, т. XIX, прил. № 9, c. 356. Por.: Макарий, митроп., *История Русской Церкви*, т. V, c. 61; A. Łapiński, *Zygmunt Stary a Kościół prawosławny*, s. 44.

[169] Druk wyroku sądu królewskiego z 7 marca 1496 r. w sprawie dworu Dawydowskiego, por.: *Литовская Метрика*, отдел 1, часть 1: *Книги записей*, т. 5, [в:] *Русская историческая библиотека*, т. XXVII, c. 657-658.

[170] Powtórzenie wypisu. Wyrok sądu królewskiego Aleksandra Jagiellończyka z 13 kwietnia 1497 r. w sprawie sadu Dedkowskiego, który od biskupa smoleńskiego Józefa Bułharynowicza chciał zabrać jeden ze smoleńskich mieszczan. por.: *Литовская Метрика*, отдел 1, часть 1: *Книги записей*, т. 5, [в:] *Русская историческая библиотека*, т. XXVII, c. 672-674; *АЗР*, т. I, № 148; Макарий, митроп., *История Русской Церкви*, т. V, c. 64.

[171] Powtórzenie wypisu. Druk przywileju Aleksandra Jagiellończyka z 20 marca 1499 r., por.: *Литовская Метрика*, отдел 1, часть 1: *Книги записей*, т. 5, [в:] *Русская историческая библиотека*, т. XXVII, c. 748-750. Przywilej Aleksandra Jagiellończyka z 1492 r. potwierdzający prawa i wolności Cerkwi prawosławnej, nadane przez jego przodków duchowieństwu, książętom i bojarom ruskim. Przywilej z 20 marca 1499 r. nadawał metropolicie Józefowi Bułharynowiczowi immunitet sądowy i swobodne dysponowanie dochodami. Por.: *АЗР*, т. I, № 166; Макарий, митроп., *История Русской Церкви*, т. V, c. 61, 83-84; K. Chodynicki, *Kościół prawosławny*, s. 108-109; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów*, Białystok 2003, s. 213-214. Potwierdzenie przez Zygmunta Starego 9 lutego 1522 r. edyktu królewskiego Aleksandra Jagiellończyka, wydanego w czasie sporu władyki Wassiana z książętami Jarosławiczami. LVIA WPB, F. 597, op. 2, nr 94, k. 96-97; Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego, Oddział Rękopisów, F 48-32732, k. 116-116v; *АЗР*, т. I, c. 134-135; A. Mironowicz, *Biskupstwo turowsko-pińskie w XI-XVI wieku*, s. 193-194, 220-221; А. С. Грушевский, *Очерк истории Туровско-Пинского княжества в составе Литовско-Русского государства XIV-XVI вв*., c. 100.

[172] Powtórzenie wypisu. Druk pozwolenia Aleksandra Jagiellończyka z 4 kwietnia 1499 r., por.: *Литовская Метрика*, отдел 1, часть 1: *Книги записей*, т. 5, [в:] *Рус-*

Prywilej władyce smolenskomu na seło Wolninych i ziemlu bortnuju w Smolenskom powiete[173], fol. 88.

Potwerżenie Iwaszku na sem dworyszcz w Łuckom powiete, Metnyckoj wołosty[174], fol. 90.

Potwerżenie tomuż Andreju, synu władyki połockoho, kupli jeho, na seło Ule, na Nizhołowe[175], nr 96.

k. 5

Wyrok w sprawie władyki połockoho[176] z bojary i mieszczany Połockimi o sela cerkownyje Dolczane, Wesniczane i Putylkowiczy[177], fol. 98.

Potwerżenie władyce połockomu poradkow i spraw s kanonow cerkownych wypisanych czerez wełykoho kniazia Jarosława Wołodymierowicza[178], fol. 112.

ская историческая библиотека, т. XXVII, c. 753-754. Aleksander Jagiellończyk w 1499 r. potwierdził przekazanie przez biskupa briańskiego i czernihowskiego Nektariusza swemu bojarowi Hryhorijowi Iwanowiczowi jednej wsi cerkiewnej Oczkasowo w zamian za służbę władyce. Por.: Макарий, митроп., *История Русской Церкви*, т. V, c. 82.

173 Powtórzenie wypisu. Druk przywileju Aleksandra Jagiellończyka z 26 marca 1499 r., por.: *Литовская Метрика*, отдел 1, часть 1: *Книги записей*, т. 5, [в:] *Русская историческая библиотека*, т. XXVII, c. 750-752. Biskup Józef Bułharynowicz otrzymał ponadto w 1499 r. ziemię i czterech ludzi w Twerdyliczach, gdzie miał dwór Niemikory. K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie*, s. 186.

174 Iwaszko Paszkiewicz — dworzanin królewski w 1499 r. Druk potwierdzenia hospodarskiego z 2 czerwca 1499 r., por.: *Литовская Метрика*, отдел 1, часть 1: *Книги записей*, т. 5, [в:] *Русская историческая библиотека*, т. XXVII, c. 780-782.

175 Powtórzenie dokumentu. Druk potwierdzenia hospodarskiego z 25 maja 1499 r., por.: *Литовская Метрика*, отдел 1, часть 1: *Книги записей*, т. 5, [в:] *Русская историческая библиотека*, т. XXVII, c. 779-780. Komornik hospodarski Andrzej, syn biskupa połockiego Łukasza otrzymał 1 września 1499 r. potwierdzenie Aleksandra Jagiellończyka na dobra kupione w Nizhołowie i Mitkowiczach nad Dźwiną. *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*, t. 3: *1432-1534*, s. 29; K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie*, s. 165-166. Макарий, митроп., *История Русской Церкви*, т. V, c. 88. 10 lutego 1505 r. Aleksander Jagiellończyk potwierdził nabycie sioła Nizhołowie przez wojewodę połockiego Stanisława Hlebowicza. Por.: *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*, t. 1: *1366-1506*, s. 129-130.

176 Mowa tu o biskupie połockim Łukaszu (1490-1509). Aleksander Jagiellończyk za wstawiennictwem swej żony Heleny przywrócił 26 grudnia 1503 r. władyce połockiemu Łukaszowi odebrane od niego cztery lata wcześniej trzy wsie i nadał mu je na wieczność. Макарий, митроп., *История Русской Церкви*, т. V, c. 99.

177 Druk wyroku sądu królewskiego z 5 czerwca 1499 r. w sprawie władyki połockiego Łukasza, por.: *Литовская Метрика*, отдел 1, часть 1: *Книги записей*, т. 5, [в:] *Русская историческая библиотека*, т. XXVII, c. 785-787.

178 Druk przywileju Aleksandra Jagiellończyka z 26 grudnia 1502 r., por.: *Литов-*

Prywilej władyce połockomu na ludy cerkownyje Dolczane, Putylkowiczy i Westniczane ku władyctwu wecznostju[179], fol. 113.

Antoni Mironowicz – prof. dr hab., pracownik naukowy Uniwersytetu w Białymstoku, kierownik Katedry Historii Europy Środkowo-Wschodniej. Tematyka badań: historia Kościoła wschodniego w Europie Środkowo-Wschodniej, stosunki narodowościowe i etniczne w Europie Środkowo-Wschodniej, kultura religijna społeczeństw pogranicza.

ская Метрика, отдел 1, часть 1: *Книги записей*, т. 5, [в:] *Русская историческая библиотека*, т. XXVII, с. 830-833. Chodzi tu o *Nomokanon* Jarosława Mądrego. Aleksander Jagiellończyk 26 grudnia 1503 r. potwierdził władyce połockiemu Łukaszowi przywilej o prawach cerkiewnych. Na podstawie tego przywileju w sporach między duchowieństwem prawosławnym a władzą świecką lub osobami nieduchownymi powoływano się na prawa kanoniczne Kościoła prawosławnego, postanowienia soborów powszechnych, *Nomokanon* Jarosława Mądrego, miejscową tradycję cerkiewną, edykty i przywileje królów polskich i książąt litewskich. Por.: Макарий, митроп., *История Русской Церкви*, т. IX, Санкт-Петербург 1879, s. 269-271; K. Chodynicki, *Kościół prawosławny* ..., s. 107, 163-165.

179 Druk przywileju biskupowi połockiemu nadanego przez Aleksandra Jagiellończyka z 26 grudnia 1502 r., por.: *Литовская Метрика*, отдел 1, часть 1: *Книги записей*, т. 5, [в:] *Русская историческая библиотека*, т. XXVII, с. 833-836.

Аляксандр Горны
(Гродна)

Яўстафій Селях — савецкі агент у беларускім руху (1925-1928 гг.)

У 1920-я гг. спецслужбы СССР пачалі праводзіць даволі шырокую працу на замежным накірунку, назіраючы не толькі за палітычнымі працэсамі ў той ці іншай краіне, але і ў першую чаргу за дзейнасцю антысавецкай эміграцыі з тэрыторый былой Расійскай імперыі. Пры гэтым замежны (ИНО) і контрразведвальны (КРО) аддзелы Аб'яднанага дзяржаўнага палітычнага ўпраўлення (АДПУ) не абмяжоўваліся зборам інфармацыі, а праводзілі дастаткова арганізаваныя акцыі па ліквідацыі лідараў эміграцыйнага асяроддзя і цэлых арганізацыйных структур, якія ўяўлялі пагрозу савецкім сферам уплыву. Сярод падобных аперацый найбольш вядомымі з'яўляюцца аперацыя „Трэст" па стварэнні псеўдабальшавіцкага падполля ў Расіі і цэлы шэраг акцый супраць адной з вядучых арганізацый рускай эміграцыі — Рускага агульнавайсковага саюза.

Не будзе перабольшваннем той факт, што савецкія спецслужбы ў міжваенны перыяд імкнуліся атрымаць дастаткова поўную інфармацыю аб дзейнасці беларускай эміграцыі і беларускіх актывістаў у Заходняй Беларусі і выкарыстаць яе ў сваіх мэтах. На жаль, дадзены аспект у беларускай гістарыяграфіі даследаваны вельмі слаба і раней увогуле не з'яўляўся прадметам грунтоўнага даследавання. Пры гэтым, нягледзячы на пэўную абмежаванасць крыніцавай базы, некаторыя дакументы па гэтай тэматыцы знаходзяцца ў беларускіх і замежных архівах у адкрытым доступе і чакаюць свайго даследчыка. Напрыклад, у Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь захоўваецца „Агляд стану і дзейнасці беларускіх нацыянальна-палітычных фашысцкіх груповак у Заходняй Беларусі", падрыхтаваны ў замежным аддзеле (ИНО) АДПУ БССР у 1933 г. на аснове матэрыялаў агента, які працаваў у беларускім палітычным асяроддзі міжваеннай Польшчы[1].

Вялікую інфармацыйную вартасць прадстаўляюць таксама матэрыялы органаў бяспекі, следчых і іншых адміністрацыйна-паліцэйскіх устаноў тых краін, дзе працавала савецкая агентура. У першую чаргу тут трэба вылучыць міжваенную Польшчу, улады якой востра

[1] Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (далей: НАРБ), ф. 242п, воп. 1, спр. 435, арк. 1-70.

адчувалі прысутнасць разгалінаванай рэзідэнтуры ДПУ на сваёй тэрыторыі. У прыватнасці, матэрыялы польскіх следчых органаў, якія датычыліся арыштаваных савецкіх шпіёнаў, утрымліваюць каштоўныя сведчанні аб метадах дзейнасці савецкай разведкі на „польскім накірунку" і тых задачах, што ставіліся перад агентам. Адным з падобных комплексаў крыніц з'яўляюцца справы савецкага агента Яўстафія Селяха, выяўленыя намі ў 2014-2015 гг. у фондах віленскай пракуратуры і Віленскага акруговага суда Цэнтральнага дзяржаўнага архіва Літвы (Lietuvos centrinis valstybės archyvas). Два, найбольш змястоўныя на наш погляд, дакументы з гэтых спраў друкуюцца ніжэй у перакладзе з польскай мовы.

Першыя згадкі пра асобу Яўстафія Селяха можна сустрэць у вядомых успамінах беларускага пісьменніка Францішка Аляхновіча „У капцюрах ГПУ". Аляхновіч апісвае сваю сустрэчу ў Вільні ў 1926 г. з „госьцем з Менску" — Селяхам, які заклікаў яго пераехаць у БССР і цікавіўся мясцовым беларускім грамадска-палітычным жыццём, у прыватнасці, дзейнасцю паланафільскай Беларускай нацыянальнай рады[2]. Аўтар не згадваў імя гэтага чалавека, што дало падставы некаторым каментатарам успамінаў атаясаміць Селяха з вядомым тэатральным акцёрам Вячаславам Селяхам-Качанскім[3]. Выяўленыя ў архіве матэрыялы польскага суда даюць падставы аднавіць біяграфію Селяха і адлюстраваць асноўныя моманты яго дзейнасці на карысць савецкіх спецслужбаў.

Згодна з біяграфіяй, пададзенай польскім следчым органам, Яўстафій Селях нарадзіўся 3 студзеня 1882 г. у Лагойску Мінскай губерні і быў старэйшым братам ужо згаданага В. Селях-Качанскага. У 1901 г. ён скончыў Маладзечанскую настаўніцкую семінарыю, пасля працаваў настаўнікам у Маладзечне і ў Слуцкай гімназіі. З 1912 па 1918 гг. Селях пражываў у Ніжнім Ноўгарадзе, дзе ў 1914 г. далучыўся да партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў. У жніўні 1918 г. Селях пераехаў у Мінск, дзе падчас польскай акупацыі, пры дапамозе старшыні Цэнтральнага беларускага кааператыўнага саюза К. Турчановіча, атрымаў пасаду кааператыўнага інструктара ў Ігумене (Чэрвень), не губляючы пры гэтым сувязі з эсэраўскім падполлем. Ужо ў савецкай Беларусі ў 1922 г. ён па загадзе Народнага камісарыята асветы быў прызначаны адміністратарам Першага беларускага тэатра ў Мінску[4].

У 1925 г. Селях быў завербаваны спачатку польскай разведкай (верагодна, гэта вярбоўка адбывалася пад кантролем савецкіх спецслужбаў),

[2] Ф. Аляхновіч, *У капцюрох ГПУ*, Мінск 1994, с. 32-34.
[3] Ф. Олехнович, *В когтях ГПУ*, Рига 2012, с. 23, 229.
[4] Lietuvos centrinis valstybės archyvas (далей: LCVA), f. 129, ap. 2, b. 3659, l. 12-13.

а пасля пачаў супрацоўнічаць з мінскім АДПУ. Адной з галоўных задач Селяха было перадаваць кур’ерам з II аддзела польскага Генштаба падробленую інфармацыю аб ваенным становішчы ў БССР, падрыхтаваную савецкімі спецслужбамі[5]. Такім чынам савецкая контрразведка імкнулася паставіць пад кантроль усю сетку польскай рэзідэнтуры ў савецкай Беларусі і паступова яе дэзарганізаваць. Трэба адзначыць, што вялікую ролю ва ўцягненні Селяха ў „шпіёнскую вайну” паміж СССР і Польшчай адыграў Міхаіл Кабычкін — яшчэ адзін „двайны” агент мінскага АДПУ, блізкі сябар Селяха і брат вядомага беларускага дзеяча паланафільскай арыентацыі ў Заходняй Беларусі, удзельніка Слуцкага паўстання 1920 г. Аляксея Кабычкіна[6]. Можна дапусціць, што менавіта Міхаіл Кабычкін з’яўляўся ініцыятарам пранікнення савецкай агентуры ў беларускае антысавецкае асяроддзе міжваеннай Польшчы.

У 1926 і 1928 гг. Яўстафій Селях па загадзе мінскага ДПУ здзейсніў паездкі ў Вільню дзеля збору інфармацыі аб дзейнасці антыкамуністычных і прапольскіх беларускіх структур — паланафільскай Беларускай нацыянальнай рады і эсэраўскай групы Язэпа Мамонькі[7]. Дадзеныя падзеі дастаткова добра асветлены ў апублікаваных ніжэй дакументах. Дададзім толькі, што адным з галоўных вынікаў гэтых паездак быў пераезд у Савецкі Саюз віцэ-старшыні Беларускай нацыянальнай рады Ф. Аляхновіча і ўласна Я. Мамонькі, якія пасля былі арыштаваны органамі ДПУ. Адносна апошняга дзеяча можна з упэўненасцю сцвярджаць, што дзякуючы захадам Селяха савецкім спецслужбам удалося спыніць фарміраванне ў Заходняй Беларусі значнай антысавецкай эсэраўскай арганізацыйнай структуры. Цікава, што Селях прапаноўваў выехаць у СССР і лідару Беларускай нацыянальнай рады Арсеню Паўлюкевічу, але той адмовіўся[8].

У ліпені 1928 г. падчас сваёй другой паездкі ў Вільню Яўстафій Селях быў затрыманы польскімі спецслужбамі. Пасля допытаў у мясцовай экспазітуры II аддзела ён прызнаўся, што з’яўляўся савецкім агентам і даў даволі падрабязныя паказанні аб сваёй разведвальнай дзейнасці. 2 кастрычніка 1929 г. Віленскі акруговы суд прызнаў яго вінаватым у антыдзяржаўнай дзейнасці, шпіёнстве на карысць другой дзяржавы і атрыманні інфармацыі, якая магла нанесці небяспеку Польскай Рэспубліцы, і прыгаварыў да шасці гадоў турмы[9]. Па справе Селяха такса-

[5] LCVA, f. 131, ap. 3, b. 208, l. 18-19.

[6] LCVA, f. 129, ap. 2, b. 3659, l. 13.

[7] Аб дзейнасці Беларускай нацыянальнай рады ў Заходняй Беларусі гл. падр.: А. Горны, *Беларускія паланафільскія арганізацыі ў Заходняй Беларусі ў міжваенны перыяд*, „Беларускі гістарычны часопіс”, 2015, № 4, с. 28-29.

[8] LCVA, f. 131, ap. 3, b. 208, l. 42.

[9] LCVA, f. 131, ap. 3, b. 208, l. 41-42.

ма быў затрыманы і Аляксей Кабычкін, з якім савецкі агент меў у Вільні найбольш блізкія стасункі, аднак неўзабаве яго вызвалілі пад нагляд паліцыі з-за адсутнасці прамых доказаў супрацоўніцтва з савецкай разведкай. Кабычкін змог пераканаць следства ў тым, што яму не была вядома разведвальная дзейнасць брата і Селяха на карысць АДПУ[10].

Хутчэй за ўсё Яўстафій Селях адбыў поўны тэрмін зняволення і пасля выхаду на свабоду вярнуўся ў савецкую Беларусь. У спісах рэпрэсаваных беларусаў сустракаецца імя нейкага Яўстафія Селяха, заўгаса вайсковага лазарэта памежных і ўнутраных войскаў, які 20 снежня 1937 г. быў асуджаны як польскі шпіён і расстраляны[11]. Дата і месца нараджэння абодвух супадаюць, таму з вялікай доляй верагоднасці можна дапусціць, што савецкі агент і заўгас ваеннага лазарэта — адна і тая ж асоба. Звестак пра лёс Міхаіла Кабычкіна выявіць пакуль не ўдалося.

Апублікаваныя матэрыялы са спраў Яўстафія Селяха ўпершыню ўводзяцца ў навуковы зварот. Яны будуць карысны ў першую чаргу тым даследчыкам, якія цікавяцца гісторыяй беларускага нацыянальнага руху ў Заходняй Беларусі, гісторыяй дзейнасці савецкай і польскай разведак у міжваенны перыяд. У дакументах узнімаюцца цікавыя праблемы для будучых даследаванняў, у прыватнасці, вывучаючы пратакол допыту Селяха можна дапусціць, што мінскае ДПУ імкнулася арганізаваць нешта накшталт „беларускага варыянта" аперацыі „Трэст" — распаўсюджваць сярод беларускага антысавецкага асяроддзя за мяжой звесткі аб існаванні ў БССР антыкамуністычнага падполля і такім чынам правакаваць найбольш актыўных дзеячаў на пераезд у Мінск. Тым не менш, даследаванне дадзенай праблематыкі патрабуе пошуку і верыфікацыі значнага комплексу крыніц, якія змогуць дапоўніць існуючыя цяпер напрацоўкі.

Паведамленне кіраўніка следчага аддзела віленскай паліцыі аб разведвальнай дзейнасці Яўстафія Селяха[12]

Вільня, 30.VII.1928 г.

Пану пракурору акруговага суда ў Вільні

Экспазітурай № 1 II аддзела Генеральнага штаба[13] быў дастаўлены ў мясцовы Следчы аддзел Селях Яўстафій, падазраваны ў шпіёнстве

[10] LCVA, f. 131, ap. 3, b. 208, l. 21.

[11] *Картатэка Сталіна. Самсончык — Сідаровіч*, „Радыё Свабода", [дата доступу: 20.05.2016], <http://www.svaboda.org/a/24912208.html>.

[12] LCVA, f. 131, ap. 3, b. 208, l. 2-2 atv.

[13] Экспазітура № 1 II аддзела польскага Генштаба — філіял польскай ваеннай разведкі ў міжваенны перыяд, які знаходзіўся ў Вільні і адказваў за разведвальную дзейнасць супраць СССР і Літвы.

на карысць Савецкай Расіі — мінскага ДПУ, справа якога выглядае наступным чынам:

Яшчэ ў 1925 г. мясцовай Экспазітурай II аддзела Генеральнага штаба быў завербаваны для разведвальнай дзейнасці нейкі Міхаіл Кабычкін[14], які пасля атрымання заданняў накіраваўся на тэрыторыю Савецкай Расіі для іх выканання. У сваіх справаздачах для Экспазітуры ён даносіў, што ўсталяваў шэраг кантактаў з асобамі ў Савецкай Расіі, якія могуць быць карыснымі для разведвальнай акцыі, між іншым, з нейкім Яўстафіем Селяхам, дырэктарам I Беларускага тэатра ў Мінску. Яўстафій Селях павінен быў быць цэнтральным пунктам польскай разведвальнай рэзідэнтуры, якая дзейнічае ў Расіі, у сувязі з чым дасыланне карэспандэнцый з інструкцыямі для разведкі, як і кур'ераў, неабходна было накіроўваць да Селяха. З разведвальных данясенняў, якія складалі Кабычкін і Селях для мясцовай Экспазітуры № 1 II аддзела Генеральнага штаба вынікае, што ўся пададзеная ў іх інфармацыя інспіравана савецкай разведкай. Высланы ў жніўні 1925 г. у якасці кур'ера на тэрыторыю Расіі Макараў быў арыштаваны мінскім ДПУ і расстраляны. Перад расстрэлам Макараў сказаў вязню, які сядзеў разам з ім у камеры, што прычынай яго арышту быў Яўстафій Селях. У чэрвені 1927 г. быў пасланы зноў да Селяха кур'ер Давідовіч, які ў Польшчу больш не вярнуўся, а хутка атрыманы сведчанні, што пацвярджаюць факт яго арышту і расстрэлу, прычым у выніку расследавання, якое праводзіла мінскае ДПУ Давідовіч прызнаўся ў працы на Экспазітуру, падаў усе падрабязнасці, раскрываючы ў тым ліку і Селяха. Аднак Селях не быў арыштаваны мінскім ДПУ і па яго ўказанні далей падтрымліваў кантакт з мясцовай Экспазітурай.

8 ліпеня г[этага] г[ода] Селях асабіста прыехаў у Вільню з мэтай усталявання бліжэйшых стасункаў з Экспазітурай і атрымання дырэктыўных указанняў для ажыццяўлення разведкі на тэрыторыі Сав[ецкай] Расіі. За ім быў распачаты цесны нагляд, не прыступаючы пакуль да яго арышту. 20.VII. падчас допыту ў мясцовай Экспазітуры № 1 II аддзела Генеральнага штаба ён прызнаўся, што з'яўляецца агентам ДПУ з 1925 г., па загадзе мінскага ДПУ навязаў кантакт з польскай разведкай, паведамляў супрацоўнікам ДПУ змест даверанага яму разведвальнага задання, атрыманага ад Экспазітуры. [Селях] прызнаўся, што па загадзе ДПУ ажыццяўляў палітычную разведку сярод членаў

[14] У дакуменце падаецца памылковае прозвішча гэтага шпіёна — Кавычкін (Kowyczkin). Пры перакладзе тут і далей у дакуменце выкарыстана правільнае прозвішча — Кабычкін.

т.зв. Беларускай нацыянальнай рады[15], выкарыстоўваючы для гэтага ў першую чаргу свайго знаёмага Аляксея Кабычкіна[16], брата Міхаіла, а таксама ў адносінах да дзеячаў Беларускай нацыянальнай рады праводзіў пэўныя правакацыйныя захады паводле ўказанняў ДПУ, акрамя гэтага паведаміў розныя дадзеныя аб месцы канспіратыўнага пераходу мяжы польскімі разведчыкамі, якія накіроўваюцца ў Расію.

У адносінах да Аляксея Кабычкіна, які пражывае цяпер у Баранавічах, мясцовы Следчы аддзел распарадзіўся правесці расследаванне з аднагасовым яго арыштам і пасля дастаўкі Кабычкіна баранавіцкай паліцыяй у мясцовы аддзел той будзе перададзены ў распараджэнне Судовых уладаў.

Арыштаванага Яўстафія Селяха ўчора перадалі разам са следчай справай L.dz. 65[[17]] *у распараджэнне Пана Суддзі 3 Акругі г. Вільня*[18].

Подпіс
Намеснік кіраўніка Следчага аддзела
падкамісар Васілеўскі
Машынапіс, пераклад з польскай мовы

Пратакол допыту Яўстафія Селяха ад 25 ліпеня 1928 г.[19]

Пратакол допыту
складзены *25 ліпеня 1928 г.*[20] паводле паказанняў Селяха Яўстафія.

Вышэйзгаданы пасля напаміну казаць праўду паведаміў наступнае:

Адносна сваёй службы ў ДПУ паведамляю наступнае: у снежні (дакладнай даты не памятаю) 1925 г. прыйшоў да мяне ў тэатр агент ДПУ, які перадаў мне позву неадкладна з'явіцца ў будынак ДПУ Беларусі на вуліцы Савецкай. Згаданы агент праводзіў мяне на 4 паверх бу-

[15] Беларуская нацыянальная рада — беларуская палітычная арганізацыя паланафільскага кірунку. Утворана ў 1924 г. у Вільні, да 1926 г. мела назву Часовая беларуская рада. Кіраўніком арганізацыі быў доктар Арсень Паўлюкевіч. Рада выступала супраць левырадыкальных і камуністычных арганізацый, лаяльна ставілася да польскіх улад і падтрымлівала з імі сувязі.

[16] Аляксей Кабычкін (1891-1958) — беларускі грамадска-палітычны дзеяч. У міжваенны перыяд з'яўляўся адным з прадстаўнікоў паланафільскай плыні беларускага нацыянальнага руху, уваходзіў у склад паланафільскай Краёвай сувязі, Часовай беларускай рады. У 1926 г. беспаспяхова спрабаваў стварыць уласную арганізацыю, выдаваў газету „Беларуская хата".

[17] Апошнія лічбы не ўдалося расчытаць.

[18] У арыгінале падкрэслена алоўкам.

[19] LCVA, f. 129, ap. 2, b. 3659, l. 7-11.

[20] У арыгінале падкрэслена чырвоным алоўкам.

дынку ДПУ у адзін з пакояў (нумар пакоя не памятаю). У гэтым пакоі знаходзілася некалькі асоб, сярод якіх былі Гродзіс[21] — цяперашні кіраўнік памежных войск ДПУ — і Карытаў[22] — упаўнаважаны аддзела КРО (аддзел контрразведкі). Адзін з прысутных паказаў мне пачак з-пад папярос, на якой было напісана маё прозвішча і спытаў — ці знаёмы мне гэты пачак. Я адказаў адмоўна. Тут жа ў пакой увялі кур'ера Макарава і Гродзіс, паказваючы на мяне, запытаў яго: „ці гэта той?" — Макараў даў сцвярджальны адказ, пасля чаго Макарава вывелі. Пасля адыходу Макарава ўсе пакінулі пакой акрамя Карытава. Карытаў павярнуўся да мяне і сказаў, што мне будзе ўсё даравана калі я згаджуся працаваць для ДПУ і буду лаяльна выконваць іх заданні. Я павінен быў працягваць праводзіць, паводле ўказанняў ДПУ, ілжывую работу для польскай разведкі. На гэтую прапанову я адразу выказаў згоду, таму што бачыў, што іншага выйсця няма. З усёй размовы, якую вёў з Карытавым, я сарыентаваўся, што быў справакаваны Кабычкіным па даручэнні ДПУ. Пасля размовы Карытаў загадаў мне напісаць падрабязную біяграфію, дзе адмыслова ўзгадаць маю працу ў партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў, затым даў мне для запаўнення т.зв. анкету, якая складалася з 30 пытанняў, датычных улікова-персанальных дадзеных, а таксама даў мне падпісаць абавязацельства служыць на ДПУ. Анкета, наколькі прыпамінаю, утрымлівала наступныя дадзеныя: 1) прозвішча і імя, 2) дата і месца нараджэння, 3) імёны бацькоў, 4) адукацыя, 5) род заняткаў, 6) паходжанне, 7) прыналежнасць да партыі, 8) судзімасці, 9) сямейны стан, 10) ці маю сваякоў у Польшчы, 11) паслужны спіс: а) перад вайной, б) у часе вайны да лютаўскай рэвалюцыі, в) ад лютаўскай рэвалюцыі да кастрычніцкай рэвалюцыі, г) пасля кастрычніцкай рэвалюцыі, 12) служба ў белых (антысавецкіх) частках. Абавязацельства, якое я падпісаў, мела з большага наступны змест: „я, ніжэйпадпісаны, добраахвотна паступаю на службу ў ДПУ і абавязваюся ўсе даручэнні выконваць лаяльна і дакладна, а таксама абавязваюся факт сваёй службы ў ДПУ трымаць у таямніцы пад пагрозай смерці". Зазначу, што ў біяграфіі, якую я пісаў у ДПУ, мне рэкамендавалі падрабязна апісаць усё тое, што датычылася маёй працы з Кабычкіным. Пры развітанні Карытаў загадаў мне з'явіцца на другі

[21] Іван Гродзіс (1897-1938) — савецкі дзяржаўны дзеяч, адзін з вядучых супрацоўнікаў АДПУ БССР. У 1924-1927 гг. з'яўляўся кіраўніком контрразведвальнага аддзела (КРО) АДПУ БССР, у 1927-1931 гг. намеснік старшыні АДПУ БССР.

[22] Віктар Карытаў (?-?) — памочнік кіраўніка контразведвальнага аддзела (КРО) АДПУ БССР, хутчэй за ўсё адказваў за „польскі напрамак". Пасля працаваў на мытні.

ці трэці дзень у кватэру Кабычкіна для далейшага абмеркавання справы і атрымання інструкцый маёй дзейнасці на карысць ДПУ.

У прызначаны дзень прыйшоў да мяне Кабычкін, прапануючы зайсці да яго на вячэру, прычым ён зазначыў, што на вячэры будзе таксама Карытаў. На папрокі з майго боку наконт двухсэнсавай ролі, якую ён адносна мяне адыгрываў, Кабычкін сказаў, што цяпер няма чаго баяцца, што цяпер ён з'яўляецца „іх" чалавекам, што гэтая афера будзе працягвацца нядоўга і пасля яе заканчэння мы выедзем у Маскву ці яшчэ куды-небудзь, дзе ДПУ забяспечыць нам існаванне. Увогуле Кабычкін хутка перайшоў да абмеркавання дзённага парадку бягучай справы, абарочваючы ўсё ў жарты. Маю згоду супрацоўнічаць з К[абычкіным] не магу нічым іншым растлумачыць, як толькі тым, што Кабычкін аказваў на мяне ўплыў. Ён цалкам апанаваў мяне, у сувязі з чым я часта выконваў дзеянні, якія б уласна ніколі не здзейсніў. Падчас вячэры ў Кабычкіна — Карытаў інструктаваў мяне ў справе маёй будучай працы для польскай разведкі. Ён адзначыў, што ўсё павінна адбывацца як і раней, г.зн. што я буду ў далейшым прымаць пошту ад кур'ераў з Польшчы і перадаваць яе Кабычкіну і наадварот. Як супрацоўнік ДПУ я павінен быў атрымліваць месячны заробак у памеры 34 дол[араў]. Гэтае жалаванне я атрымліваў да канца, толькі ў астатні час у сав[ецкіх] рублях па афіцыйным курсе — што складала 66 руб[лёў] з капейкамі. Падчас нашай размовы ў пакоі прысутнічала *жонка Кабычкіна*[23], якая, відавочна, дэтальна ведала ўсю справу. З узаемаадносін Карытава з Кабычкіным я зрабіў выснову, што апошні ў ДПУ добра вядомы і да яго ставяцца як да адданага чалавека. Карытаў забараніў мне непасрэдна камунікаваць з ДПУ наконт маёй працы, а ўсе справы я павінен быў вырашаць толькі праз Кабычкіна, што выконвалася настолькі добра, што Кабычкін выплачваў мне нават заробак. Наколькі прыпамінаю, вясной 1926 г. прыйшоў да мяне кур'ер, якога ДПУ загадала адправіць без матэрыялаў пад выглядам таго, што за ім назіраюць агенты. Гэтае спатканне я дакладна апісаў у сваіх папярэдніх паказаннях, толькі з той розніцай, што ў рэчаіснасці ён не быў пад назіраннем, я паведаміў яму гэта па загадзе ДПУ. Прычына, па якой ДПУ не хацела пераслаць праз яго матэрыялы, мне не вядома. Калі запытаў аб гэтым Кабычкіна, той адказаў мне, што відавочна ДПУ не мае прыгатаванага матэрыялу.

Праз некаторы час пасля гэтага, позняй вясной, прыйшоў да мяне кур'ер Качан. Калі я паведаміў аб гэтым Кабычкіну, той загадаў мне сказаць кур'еру, каб пераначаваў у Мінску, бо матэрыял будзе падрыхтаваны толькі на наступны дзень. Я паўтарыў гэта ўсё Качану — Ка-

[23] У арыгінале падкрэслена чырвоным алоўкам.

чан паказаў мне сваё пасведчанне (вайсковую кніжку) і спытаў, ці з такім пасведчаннем у Мінску можна зарэгістравацца. Я паглядзеў дакумент і ўбачыўшы, што ён нічым не адрозніваецца ад іншых дакументаў падобнага роду, адказаў сцвярджальна. На другі дзень кур'ер у 3 гадзіны па абедзе прыйшоў у тэатр, атрымаў ад мяне матэрыял і сышоў. Ці быў Качан пад назіраннем ДПУ не ведаю, асабіста я гэтага не заўважыў.

Наколькі я прыпамінаю, *у жніўні 1926 г.*[24] выклікаў мяне Кабычкін да сваёй кватэры, дзе прысутны там Карытаў запытаў — ці не хацеў бы я паехаць у Вільню. Я згадзіўся і ў сувязі з гэтым, праз пэўны час, перад прызначаным папярэдне прыездам кур'ера Качана — Карытаў даў мне падрабязную інструкцыю наконт выезду ў Вільню. Інструкцыя была напісана на машынцы, складала аркуш паперы і ўтрымлівала наступныя пункты: праз знаёмых у Вільні ўсталяваць кантакт з палітычнымі дзеячамі беларускіх антысавецкіх арганізацый (*Беларуская нацыянальная рада*[25]), сарыентавацца ў дзейнасці гэтых арганізацый, пазнаёміцца з асобнымі дзеячамі, даведацца адкуль яны чэрпаюць сродкі на сваю дзейнасць і ў якіх памерах. З дзеячамі левых груп, у прыватнасці, з БСРГ[26] кантактаў не ўсталёўваць. Наконт стасункаў, што пануюць у Расіі, прадстаўляць справу такім чынам, каб схіліць беларусаў з правых арганізацый да пераезду ў СССР, прычым дзеля даверу перадаць, што шэраг беларускіх дзеячаў антыбальшавіцкага лагера, якія пасля прыехалі ў сав[авецкую] Беларусь — былі добра прынятыя, атрымалі пасады і добра жывуць. Для прыкладу я павінен быў называць прозвішчы Пракулевіча[27], Зайца[28], Каліноўскага[29],

[24] У арыгінале падкрэслена сінім алоўкам.

[25] У арыгінале падкрэслена чырвоным алоўкам.

[26] БСРГ — Беларуская сялянска-работніцкая грамада, беларуская палітычная арганізацыя левавардыкальнага кірунку, якая дзейнічала ў Заходняй Беларусі ў 1926-1927 гг. Па афіцыйных дадзеных налічвала больш за 100 тыс. сяброў.

[27] Уладзімір Пракулевіч (1887-1938) — беларускі грамадска-палітычны дзеяч, публіцыст. Прыхільнік Беларускай партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў. Адзін з арганізатараў Слуцкага паўстання 1920 г. У 1923 г. дзяржаўны сакратар урада БНР на эміграцыі. У маі 1926 г. пераехаў у БССР, працаваў у дзяржаўнай бібліятэцы, Інбелкульце. У 1930 г. арыштаваны па справе „Саюза вызвалення Беларусі". Расстраляны ў 1938 г.

[28] Лявон (Леанард) Заяц (1890-1935) — беларускі грамадска-палітычны дзеяч, юрыст. У 1918 г. дзяржаўны кантралёр у Народным сакратарыяце БНР. З 1919 па 1925 гг. займаў розныя пасады ва ўрадах БНР на эміграцыі. У 1925 г. пераехаў у Мінск, працаваў у наркамаце фінансаў БССР. У 1930 г. арыштаваны па справе „Саюза вызвалення Беларусі", памёр у турме падчас следства.

[29] Уладзімір Каліноўскі (1889-1940) — беларускі грамадска-палітычны дзеяч, гісторык, юрыст. З 1922 г. пасол польскага сейма I склікання, уваходзіў у Беларускі пасольскі клуб. У 1923 г. рашэннем польскага суда пазбаўлены дэпу-

Красінскага[30] і іншых. Іншых указанняў наконт таго, як забяспечыць жадаючым выезд у СССР мне не было дадзена. Інструкцыя адносна самога выезду ў Польшчу і спосабу паводзін з афіцэрамі польскай разведкі была наступная: выехаць разам з кур'ерам Качанам, зрабіць выгляд нелегалаў па ініцыятыве Качана, пасля пераходу праз граніцу з'явіцца ў найбліжэйшы пост КАП[31] і запатрабаваць даставіць вас у Экспазітуру. У Экспазітуры прадставіць падрабязную арганізацыю рэзідэнтуры (ад Кабычкіна ў запячатаным канверце я вёз спіс людзей, якія працуюць у рэзідэнтуры), затым я павінен быў спытаць аб указаннях наконт далейшай працы, а таксама даведацца аб патрабаваннях Экспазітуры ў інфармацыйнай сферы. Атрымліваючы ўказанні, я павінен быў вывучыць канспіратыўную кватэру, у якой будуць праходзіць перамовы з афіцэрамі, працуючымі са мной. Па меры магчымасці трэба было даведацца іх прозвішчы, апісаць знешнасць, паведаміць пра іншыя падрабязнасці, якія датычацца іх асоб. Калі б мяне прымалі ў памяшканні Экспазітуры, зрабіць назіранні адносна размяшчэння пакояў, абстаноўкі, аховы, асоб, якія там працуюць, а таксама па меры магчымасці распазнаць сакрэтных функцыянераў Экспазітуры. Увогуле мне было загадана звяртаць увагу на ўсё, за чым можна назіраць. Таксама мне было даручана назіраць за спосабам і месцам перапраўкі мяне праз мяжу.

Пры бліжэйшым абмеркаванні пісьмовага задання Карытаў рэкамендаваў мне выкарыстаць для наладжвання кантактаў з беларускімі дзеячамі ў першую чаргу *Аляксея Кабычкіна*[32], затым Аляхновіча[33]. *А. Кабычкіну*[34] нельга было выдаваць нашу дзейнасць на карысць ДПУ, а маю і брата работу ў Экспазітуры мы маглі яму ўзгадваць у агульных рысах. Зазначу, што калі спаткаў Карытава запытаў яго,

тацкага мандата і высланы з Польшчы. Жыў у Мінску, працаваў на розных пасадах у ЦВК БССР, Беларускім дзяржаўным універсітэце.

[30] Мікалай Красінскі (1886-1938) — беларускі грамадска-культурны і царкоўны дзеяч, педагог. З 1920 г. быў сябрам Беларускага нацыянальнага камітэта ў Вільні. Працаваў выкладчыкам у Віленскай беларускай гімназіі, быў членам Віленскай праваслаўнай духоўнай кансісторыі, выступаў за беларусізацыю Праваслаўнай царквы. У сярэдзіне 1920-х гг. пераехаў у савецкую Беларусь, працаваў у Інбелкульце. У 1930 г. арыштаваны па справе „Саюза вызвалення Беларусі". Расстраляны ў 1938 г.

[31] КАП — Корпус аховы пагранічча.

[32] У арыгінале падкрэслена чырвоным алоўкам.

[33] Францішак Аляхновіч (1883-1944) — беларускі пісьменнік, драматург, тэатральны дзеяч. У 1926 г. з'яўляўся віцэ-старшынёй паланафільскай Беларускай нацыянальнай рады.

[34] У арыгінале падкрэслена чырвоным алоўкам.

[35] У арыгінале падкрэслена чырвоным алоўкам.

як сябе весці, калі і *А. Кабычкін*[35] захацеў бы прыехаць у Расію — Карытаў адказаў, каб я яму сказаў, што гэта яшчэ заўчасна. Пытанне наконт прыезду *А. Кабычкіна*[36] ў Расію я задаў Карытаву таму, што папярэдне Міхаіл К[абычкін] узгадваў, што яго брат мае жаданне прыехаць у Расію. Ніякіх грошай для *А. Кабычкіна*[37] мне не давалі. Ведаю толькі, што пасля майго вяртання з Вільні Міхаіл Кабычкін выслаў брату ад майго імя 50 ам[ерыканскіх] дол[араў]. Ці былі высланы якія грошы пасля гэтага — не ведаю. Далей Карытаў, даючы мне інструкцыі перад выездам, параіў мне затрымацца ў Вільні не менш, як на 3 тыдні, каб мець час на выкананне задання. Неабходна было зблізіцца *з кожным членам беларускай рады*[38], каб разабрацца ў яго характары, інтэлігентнасці, палітычнай дзейнасці, якую той праводзіць. Вывучыць, якія ўплывы мае БНР[39] у сялянскіх масах. Пазнаёміцца з выданнямі гэтай арганізацыі.

Адносна пераходу мяжы Карытаў адзначыў, што ў выпадку майго арышту сав[ецкімі] памежнікамі, я павінен быў патрабаваць у каменданта, каб у маёй справе звязаліся з мінскім ДПУ. Як у тым выпадку я павінен быў паводзіць сябе з кур'ерам Качанам — нічога мне не сказана.

Пасля прыезду ў Вільню, згодна з атрыманымі ў Карытава інструкцыямі, я ўсталяваў стасункі з дзеячамі Беларускай нацыянальнай рады, між іншым, з *Мамонькам*[40]*, Паўлюкевічам*[41]*, Більдзюкевічам*[42]*, Друцкім-Падбярэзскім*[43]*, Аляхновічам і Аляксеем Кабычкіным*[44]. У раз-

[36] У арыгінале падкрэслена чырвоным алоўкам.

[37] У арыгінале падкрэслена чырвоным алоўкам.

[38] У арыгінале падкрэслена чырвоным алоўкам.

[39] Беларуская нацыянальная рада.

[40] Язэп Мамонька (1889-1937) — беларускі грамадска-палітычны дзеяч, адзін з лідараў партыі беларускіх эсэраў. У адзначаны перыяд Мамонька не ўваходзіў у склад Беларускай нацыянальнай рады, а спрабаваў адрадзіць дзейнасць партыі беларускіх эсэраў у Заходняй Беларусі як альтэрнатыву прасавецкай БСРГ. У 1928 г. пераехаў у Латвію, а адтуль — у БССР, дзе быў адразу арыштаваны органамі АДПУ.

[41] Арсень Паўлюкевіч (1891-1941) — беларускі грамадска-палітычны дзеяч, лекар. Адзін з арганізатараў Слуцкага паўстання 1920 г. У 1924 г. утварыў у Вільні паланафільскую Часовую беларускую раду (пасля Беларускую нацыянальную раду), з'яўляўся яе старшынёй. У 1928 г. адышоў ад актыўнай палітычнай дзейнасці. У 1935 г. арыштаваны за сувязь з савецкай разведкай.

[42] Усевалад Більдзюкевіч (1879-?) — беларускі грамадскі і царкоўны дзеяч. З 1918 г. уваходзіў у склад Рады БНР. У 1920-я гг. быў адным з членаў Часовай беларускай рады і іншых паланафільскіх арганізацый.

[43] Браніслаў Друцкі-Падбярэзскі (1884-?) — беларускі грамадска-палітычны дзеяч, лексікограф, юрыст. У 1920-я гг. уваходзіў у склад шэрагу беларускіх паланафільскіх арганізацый.

[44] Прозвішчы кожнага падкрэслены чырвоным алоўкам.

мове з гэтымі асобамі атрымліваў інфармацыю, якая была мне патрэбна. Для іх арганізоўваў час ад часу вячэры і прыёмы, пакрываючы выдаткі на гэтыя мэты з атрыманых ад Карытава 40 дол[араў].

Пасля вяртання з Вільні ў Мінск Кабычкін звязаў мяне з Карытавым[45]. *Я зрабіў дакладны рапарт аб маім побыце ў Вільні і падаў інфармацыю аб Беларускай нацыянальнай радзе*[46], характарыстыку асобных яе членаў, а таксама іншыя дадзеныя згодна з атрыманым заданнем. Наконт агульнага погляду на ўсю работу Рады — характарызаваў яе як арганізацыю, якая не прадстаўляе ніякай вартасці, бо не мае ўплыву на сялянскія масы. Характарызуючы асобных дзеячаў, я ўказаў толькі на *Паўлюкевіча*[47] як на чалавека з цвёрдымі антыбальшавіцкімі перакананнямі, а наконт іншых адзначыў, што за любыя грошы іх можна падкупіць. Пазначыў, што *Аляхновіч*[48] імкнецца да выезду ў СССР і што я дапамог яму даслаць ліст Ульянаву[49], як свайму знаёмаму, каб ён выдаў *Аляхновічу*[50] візу на выезд у СССР. Карытаў зрабіў мне вымову, падкрэсліваючы, што я не меў на гэта паўнамоцтваў і што мог сапсаваць цэлую справу дзякуючы такім пачынанням. Я прадставіў падрабязную справаздачу аб усіх размовах, якія меў з афіцэрамі Экспазітуры, *апісаў іх знешнасць і іншыя дадзеныя, якія датычыліся гэтых афіцэраў*[51]. Затым паўтарыў інструкцыі, якія атрымаў для дзейнасці названай рэзідэнтуры. Заданне для рэзідэнтуры (заданне памятаў дакладна, таму што перад выездам з Вільні вывучыў яго на памяць). *Апісаў таксама шлях, які прайшоў ад мяжы, спосаб і месца перакідкі мяне праз мяжу*[52]. Паведаміў таксама Карытаву пра мітынг БСРГ, які адбыўся ў кінатэатры „Helios" у Вільні *8 жніўня 1926 г.*[53] Калі сказаў Карытаву, што Беларуская нацыянальная рада атрымлівае субсідыі са Староства ў Вільні, — Карытаў адказаў, што гэта няпраўда, што Белар[уская] рада атрымлівае грошы ад „польскай дэфензівы". Увогуле Карытаў быў незадаволены выкананнем мною задання, сцвярджаючы, што я мог атрымаць больш падрабязныя дадзеныя. Прыпамінаю таксама, што Карытаў задаў мне пытанне — ці

45 У арыгінале падкрэслена сінім алоўкам.
46 У арыгінале падкрэслена чырвоным алоўкам.
47 У арыгінале падкрэслена чырвоным алоўкам.
48 У арыгінале падкрэслена чырвоным алоўкам.
49 Аляксандр Ульянаў (1901-1938) — беларускі грамадска-палітычны дзеяч. У 1925-1928 гг. працаваў дарадцам паўнамоцнага прадстаўніка СССР у Польшчы.
50 У арыгінале падкрэслена чырвоным алоўкам.
51 У арыгінале падкрэслена чырвоным алоўкам.
52 У арыгінале падкрэслена чырвоным алоўкам.
53 У арыгінале падкрэслена чырвоным алоўкам.

не чуў я чаго-небудзь аб палітычным дзеячу Ваявудскім[54]. Наконт Мамонькі я паведаміў, што спаткаў яго ў Вільні, Мамонька прыехаў нядаўна з Літвы і мае намер нанова распачаць палітычную дзейнасць у Вільні, а таксама хоча разам з Гурыным[55] выдаць нейкую газету. Карытаў загадаў мне ўсё тое, што я яму паведаміў, зрабіць у форме пісьмовага рапарту. Рапарт такі напісаў. Ён складаў 8 старонак рукапіснага тэксту.

Неўзабаве пасля прыезду з Вільні я страціў пасаду, аб чым ужо раней падрабязна расказаў. Кабычкін М. у той час атрымаў пасаду рэферэнта ў Камісарыяце гандлю сав[ецкай] Беларусі. Пасада прыбытковая, ён атрымліваў спачатку 140 руб., затым 180 руб. штомесяц.

З гэтага часу, калі кур'еры прыязджалі да мяне, я паведамляў пра гэта па тэлефоне Кабычкіну (тэл. 10-43), а дакументы насіў у кантору, дзе працаваў Кабычкін (Кабычкін працаваў у асобным кабінеце ў будынку камісарыята, пакой № 10).

Летам 1927 г.[56] падчас выезду Кабычкіна на адпачынак (выехаў на Каўказ), мяне выклікаў Карытаў на кватэру Кабычкіна. Карытаў даў мне напісаную на машынцы запіску, якую сказаў перапісаць як ліст у Экспазітуру. У гэтым лісце адзначалася, што кур'ер ужо доўгі час не прыходзіць, а я гэтым занепакоены, маю прыгатаваны матэрыял і прашу паведаміць, калі прыедзе кур'ер. *Неўзабаве, калі прыехаў Кабычкін, я даведаўся ад яго, што кур'ер Качан быў арыштаваны ДПУ*[57]. Кабычкін паведаміў, што [кур'ер] Давідовіч быў „абясшкоджаны", з чаго зразумеў, што яго расстралялі. Прыгадваю таксама, што Кабычкін паведаміў, што Д[авідовіч] пачаў хадзіць там, дзе не трэба і таму быў арыштаваны.

[54] Сільвестр Ваявудскі (1892-1938) — польскі грамадска-палітычны дзеяч левага кірунку. З 1922 г. пасол польскага сейма 1 склікання ад партыі „Вызваленне". Адзін з утваральнікаў і лідараў левaрадыкальнай Незалежнай сялянскай партыі. У 1927 г. абвінавачаны ў супрацоўніцтве з польскай і савецкай разведкамі. У 1931 г. пераехаў у СССР, дзе быў арыштаваны органамі АДПУ.

[55] Міхаіл Гурын-Маразоўскі (сапр. Міхаіл Ханевіч, 1894-1928) — беларускі палітычны дзеяч. У 1924 г. рашэннем ЦК КПБ накіраваны на падпольную работу ў Заходнюю Беларусь. Адзін з арганізатараў т.зв. сэцэсіі ў КПЗБ. Арыштаваны польскімі ўладамі, згадзіўся супрацоўнічаць са следствам і перадаць каштоўную інфармацыю аб уплыве камуністаў на беларускі рух. У 1927 г. зблізіўся з паланафільскай групай Францішка Умястоўскага, таксама разам з Я. Мамонькам спрабаваў стварыць беларускую сацыялістычную арганізацыю антысавецкага накірунку. Забіты ў 1928 г. агентам КПЗБ.

[56] У арыгінале падкрэслена чырвоным алоўкам.

[57] У арыгінале падкрэслена чырвоным алоўкам.

Наколькі памятаю ў студзені 1928 г. прыйшоў да мяне кур'ер *Юзэф Каспяровіч*[58]. Усё, што датычыцца працы з *Ю. Каспяровічам*[59] я паведаміў падрабязна ў папярэдніх сваіх паказаннях. Работа пайшла ў нармальным рэчышчы, кур'ер прыязджаў штомесячна. Дадам, што перад кур'ерам Каспяровічам сувязь з Экспазітурай утрымліваў агент *Рыгор Стараў*[60]. Са Старавым я пазнаёміўся перад сваёй астатняй паездкай у Вільню, калі Карытаў сказаў мне спецыяльна выехаць у Смаленск, каб я мог пабачыць Старава. Гаворка ішла пра тое, каб я быў прыгатаваны да ўсялякіх магчымых пытанняў з боку Экспазітуры наконт Старава і ведаў, як ён выглядае, бо Стараў павінен быў быць нібыта маім знаёмым, вядомым мне з супольнай разведвальнай працы з Кабычкіным. Стараў пражывае ў Смаленску, вул. Універсітэцкая № 18 кв. 5 — камунальны дом — і працуе інструктарам фізічнага выхавання. Перад выездам у Смаленск я атрымаў ад Кабычкіна запіску для Старава, якую ён павінен быў перапісаць як нібыта свой ліст да Экспазітуры.

Праз пэўны час Кабычкін і Карытаў пастаянна ўзгадвалі, што я павінен ехаць у Вільню. Кабычкін адзначыў, што сам ахвотна паехаў бы ў Вільню, але баіцца, што пры бліжэйшай размове з афіцэрамі польскай разведкі на тэму сваіх кантактаў мог бы лёгка заблытацца і скампраметавацца. Я асабіста неахвотна ставіўся да планаў выслаць мяне ў Вільню, падазраючы, што ўся гэтая справа скончыцца для мяне няўдала. На выказаныя мною асцярогі, што магу ў Вільні быць арыштаваным, Карытаў не звярнуў увагі, палічыў іх неістотнымі і сказаў, што маё становішча не цяжкае і калі б мяне ў Экспазітуры на чым-небудзь западозрылі, можна заўсёды спаслацца на тое, што да арганізацыйнай работы ў рэзідэнтуры адносін не меў, інфармацыю асабіста не атрымліваў, а мая роля заключалася толькі ў тым, што я прымаў і высылаў кур'ераў. Карытаў адзначыў, што ніякіх доказаў маёй працы на карысць сав[ецкай] разведкі Экспазітура не можа мець, і калі я сам не прызнаюся, то мне нічога не зробяць. Даваў мне інструкцыі, каб на ўсе пытанні наконт загінулых кур'ераў адказваў, што аб іх лёсе нічога не ведаю. Пра беларуса *Аляхновіча*[61] на адпаведныя пытанні я павінен быў таксама адказваць, што пра яго лёс нічога не ведаю.

За некалькі дзён перад выездам у Вільню я быў выкліканы Карытавым да Кабычкіна. Карытаў даў мне пісьмовае заданне. Згодна з ім я павінен быў накіравацца ў Вільню, прычым мяжу павінен быў прайсці

[58] У арыгінале падкрэслена чырвоным алоўкам.
[59] У арыгінале падкрэслена чырвоным алоўкам.
[60] У арыгінале падкрэслена чырвоным алоўкам.
[61] У арыгінале падкрэслена чырвоным алоўкам.

пры дапамозе сав[ецкіх] памежнікаў. Галоўным заданнем маёй паездкі ў Вільню было ўсталяванне кантакту *з беларусамі*[62] з антысавецкіх арганізацый, а дакладней з *Мамонькам*[63]. Наконт арганізацыйна-разведвальнай працы я павінен быў сказаць *кап[ітану] Квецінскаму*[64], што я хацеў бы стаць незалежным адносна Кабычкіна і працаваць самастойна, таму што маю адпаведную перспектыву на правядзенне самастойнай работы. Інфармацыйнае заданне ў Экспазітуры было такое ж самае, як і папярэдне, акрамя гэтага мне загадалі паглядзець, калі буду ў памяшканні Экспазітуры — якім чынам арганізавана тэлефонная сувязь *і ці ёсць у Экспазітуры „камутатар"*[65]. Падчас майго знаходжання ў Вільні мне было загадана звярнуць падрабязную ўвагу на Мамоньку. Я павінен быў паведаміць М[амоньку], што ў Мінску існуе група людзей, якая складаецца пераважна са студэнтаў беларускага ўніверсітэта, маючых палітычныя перакананні, блізкія да кірунку сац[ыялістаў]-рэв[алюцыянераў] і беларускай нацыянальнай платформы. З гэтымі людзьмі я нібыта падтрымліваў блізкі кантакт. У стасунках з *Мамонькам*[66] я павінен быў выступаць як прадстаўнік гэтай групы і патрабаваць ад яго арганізацыйнай інструкцыі і адпаведнай літаратуры для распаўсюджвання ў СССР. Наколькі я зразумеў, мэтай гэтай акцыі было справакаваць *Мамоньку*[67] і ўцягнуць яго ў палітычную дзейнасць у СССР. Згодна з атрыманымі ўказаннямі, дакладнай даты не прыпамінаю, я накіраваўся да мяжы на падводах, а пасля пешшу, паведаміў пра сябе камандзіру савецкай памежнай заставы, якая знаходзілася за вёскай Жукоўка. Камандзір заставы перадаў пакет, адрасаваны да камандзіра 15 П[амежнага] А[трада]. Камандзір заставы пасля сувязі з П[амежным] А[традам] у Заслаўлі перавёў мяне ноччу праз мяжу.

Вільня, 25 ліпеня 1928 г. подпіс

Селях

Допыт праводзіў:
Подпіс
кап[ітан] Мусялевіч

Пратакаліст:
Подпіс
пар[учнік] Падвысоцкі

Машынапіс, пераклад з польскай мовы

62 У арыгінале падкрэслена чырвоным алоўкам.
63 У арыгінале падкрэслена чырвоным алоўкам.
64 У арыгінале падкрэслена чырвоным алоўкам.
65 У арыгінале падкрэслена чырвоным алоўкам.
66 У арыгінале падкрэслена чырвоным алоўкам.
67 У арыгінале падкрэслена чырвоным алоўкам.

Alaksandr Gorny — kandydat nauk historycznych, wykładowca w Katedrze Historii Białorusi, Archeologii i Specjalnych Dyscyplin Historycznych Wydziału Historii, Komunikacji i Turystyki Grodzieńskiego Uniwersytetu Państwowego im. Janki Kupały. Zainteresowania badawcze: białoruski ruch narodowy w XX wieku, Cerkiew prawosławna w okresie międzywojennym.

Андрэй Карач
(Гродна)

Грашовае абарачэнне на тэрыторыі Беларусі: праблема інтэрпрэтацыі нумізматычных і дакументальных крыніц

Беларуская нумізматыка, як навука, знаходзіцца сёння ў няпэўным становішчы. Пасля таго, як пайшоў з жыцця адзіны беларускі прафесар-нумізмат, вучоны з еўрапейскім імем Валянцін Навумавіч Рабцэвіч, мясцовая нумізматыка асірацела. Створаны ім нумізматычны кабінет на гістарычным факультэце БДУ стаў выдатнай навуковай нумізматычнай пляцоўкай. Шкада, што пасля сябе ён не пакінуў навуковай школы і не падрыхтаваў ніводнага кандыдата навук, тэма дысертацыі якога была б звязана з нумізматыкай. Супрацоўнік Інстытута гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Рэспублікі Беларусь кандыдат гістарычных навук, вядомы нумізмат Шаміль Іршатавіч Бекцінееў таксама не можа ганарыцца сваімі паслядоўнікамі.

Аднак беларуская нумізматыка працягвае развівацца. У першую чаргу дзякуючы канструктыўнай пазіцыі Нацыянальнага банка Рэспублікі Беларусь, які рэгулярна праводзіць нумізматычныя канферэнцыі ў Менску пры падтрымцы Беларускага нумізматычнага таварыства. У БДУ ўжо другі раз праведзены навуковыя чытанні, прысвечаныя памяці В. Н. Рабцэвіча. Пэўную праблему стварае адсутнасць у Беларусі спецыялізаванага нумізматычнага выдання, якое садзейнічала б папулярызацыі нумізматыкі як навукі і дапамагала станаўленню новых даследчыкаў.

Апошнія беларускія манаграфіі па нумізматыцы датуюцца 1995 г. Аўтарства іх, канешне, належыць В. Н. Рабцэвічу[1]. Важнай падзеяй стаў выхад у 2014 г. манаграфіі Ш. І. Бекцінеева[2]. Даследаванне прысвечана грашоваму абарачэнню на тэрыторыі Беларусі ў IX-XVI стст. На падставе ўсіх сабраных звестак аўтар робіць спробу аналізу грашовых сістэм, выпрацоўваючы ўласную арыгінальную перыядызацыю грашовага абарачэння на нашых землях. Выданне атрымалася вельмі цікавым, насычаным шматлікімі фактамі і дадзенымі і, на наш погляд, патрабуе дасканалага аналізу.

[1] В. Н. Рябцевич, *Нумизматика Беларуси*, Минск 1995; В. Н. Рябцевич, *Российско-«Польские» монетные эмиссии эпохи Петра I*, Тольятти 1995.

[2] Ш. И. Бектинеев, *Денежное обращение на территории Беларуси в IX-XVI веках: нумизматические исследования*, Минск 2014.

Прадстаўленая манаграфія атрымалася вялікага аб'ёму — 509 старонак. Гэта вынік 30-гадовай навуковай працы аўтара. Кніга складаецца з уводзінаў, сямі глаў, заключэння, бібліяграфічнага спіса і дадаткаў.

Ва ўводзінах даецца кароткі гістарычны экскурс, вызначаецца мэта і задачы даследавання. Першая глава прысвечана аналізу гістарыяграфіі і крыніц па грашовым абарачэнні. Пры напісанні гэтай главы аўтар імкнуўся выкарыстаць як мага большае кола крыніц, але практычна не звярнуў увагі на навейшыя даследаванні беларускіх і замежных даследчыкаў (асабліва па гісторыі грашовых эмісій ВКЛ XIV-XV стст.) і не пазбегнуў факталагічных памылак.Так, з-за таго, што выдатнейшы польскі нумізмат Ежы Пінінскі даследаваў пражскія грошы, ён стаў чэхам (с. 19). Пры напісанні такой працы, спасылкі на каталогі манет абавязковы, аднак аўтар за аснову ўзяў састарэлыя каталогі манет Эдмунда Капіцкага 1974 і 1976 гг. выдання, нягледзячы на тое, што ў апошні час з'явіліся больш дасканалыя і інфармацыйныя выданні такога тыпу па манетах ВКЛ[3]. Знаходзім і памылковыя сцвярджэнні: «необходимо учитывать и то, что с 1492 г. в ВКЛ стали чеканить монету ренессансного типа, когда строго выдерживались её метрологические качества» (с. 32). Вядома, што да манет Аляксандра выкарыстоўваўся прынцып „al marco", калі з адной грыўны срэбра патрэбна было выбіць канкрэтную колькасць манет, не звяртаючы ўвагу на вагу кожнай манеты[4]. Па гэтай прычыне вага, напрыклад, паўгрошаў Аляксандра (на прыкладзе скарбу з Мацяляй) была ў дыяпазоне ад 0,77 гр. да 1,51 гр. Самая цяжэйшая манета важыла ўдвая больш за самую лягчэйшу[5]. Указваючы агульную колькасць выяўленых скарбаў на тэрыторыі Беларусі, аўтар піша: «на сегодняшний день», аднак за аснову бярэ дадзеныя на 1993 г. (с. 31). Ш. І. Бекцінееў прапаноўвае сваю арыгінальную методыку даследавання гірак-разнавагаў, але да якой лічбы пасля коскі запісваць вагу гірак для сябе да канца не вырашыў: «до третьей единицы после запятой» (с. 49) або «до четвёртой единицы после запятой» (с. 50).

У другой главе аўтарам прадстаўлена арыгінальная аўтарская перыядызацыя грашовага абарачэння на тэрыторыі Беларусі ў IX-XVI стст. Але і тут Ш. І. Бекцінееў не пазбегнуў блытаніны. Так, знакаміты Вішчынскі скарб аўтар адносіць як да першага (с. 61), так і да другога

[3] E. Ivanauskas, *Coins and bars of Lithuania 1236-2012*, t. I, Kaunas 2013; Д. В. Гулецкий, К. М. Петрунин, *Русские монеты. 1353-1533*, Минск 2013.

[4] Дз. Гулецкі, *Манеты беларускай даўніны*, Мінск 2007, с. 91.

[5] Z. Duksa, *Matelių lobis (Molėtų r. 1622 / 1954)*, „Numizmatika", 2000, № 1, p. 125.

этапу «безманетнага» перыяду (с. 62). Не можа канкрэтна вызначыцца аўтар і з часам з’яўлення талера ў грашовым абарачэнні на тэрыторыі Беларусі: «в 40-х гг. XVI в.» (с. 70) ці «с 40-50-х гг. XVI в.» (с. 65). У некаторых месцах аўтар супярэчыць сам сабе: «С середины XIV в. в Полоцко-Витебский регион поступали серебряные шиллинги (артуги) Ливонского ордена (...) о чём свидетельствуют Полоцкие клады (...) правда, они довольно поздние» (с. 67). Згаданыя скарбы адносяцца да зусім іншага перыяду (канец XV — першая палова XVI стст.) і не могуць пацвярджаць вышэйзгаданую тэзу. На 75 с. аўтар піша: «С появлением в денежном обращении ВКЛ осьмака, первоначально как счётной единицы, из документации экономического характера исчезло упоминание пражского (широкого, чешского) гроша. Пражский грош **мог** (выдзелена намі — А. К.) опять появиться в денежном обращении после восшествия в 1576 г. на престол трансильванского князя Стефана Батория». У гэтай частцы суцэльныя недаразуменні: па-першае, пражскі грош і тэрмін «асьмак» ніяк не звязаны паміж сабой і тым больш з’яўленне гэтага тэрміна ніякім чынам не магло паўплываць на «неўжыванне» ў пісьмовых крыніцах пражскіх грошаў. Па-другое, пражскія грошы працягвалі быць у абарачэнні ў ВКЛ, але ў значна меншых колькасцях у параўнанні з папярэднім перыядам. Аб гэтым сведчаць іх пастаянныя згадкі ў пісьмовых крыніцах[6] — ніякага перапынку ў 40-70-х XVI ст. не было і быць проста не магло.

Главы 3-6, паўтараючы змест другой главы, больш шырока адлюстроўваюць грашовыя сістэмы і асаблівасці грашовага абарачэння на тэрыторыі Беларусі.

У трэцяй і чацвёртай главах, прысвечаных грашоваму абарачэнню ў IX-XIII стст., аўтар грунтоўна разглядае асаблівасці мясцовых грашовых сістэм. Часта на адсутнасць неабходных матэрыялаў, якія тычацца непасрэдна тэрыторыі Беларусі, аўтар практычна не звяртае ўвагі і шырока разглядае ўвесь старажытнарускі кантэкст грашовай справы (гэта прасочваецца і ў наступных главах). Вельмі часта Ш. І.

[6] *Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кн. 30 (1480–1546). Кн. запісаў 30,* падрыхт. В. С. Мянжынскі, Мінск 2008, с. 74; *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 231 (1540 –1543). 12-oji Teismų bylų knyga,* parengė I. Valikonytė, N. Šlimienė, S. Viskantaitė-Saviščevienė, L. Steponavičienė, Vilnius 2007, p. 66, 181; *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 234 (1546–1548). 19-oji Teismų bylų knyga,* parengė I. Valikonytė, S. Viskantaitė-Saviščevienė, L. Steponavičienė, Vilnius 2009, p. 59; *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 32 (1548 –1549). Užrašytų knyga 32,* parengė A. Blanutsa, D. Vashchuk [ir kt.], Vilnius 2012, p. 28; *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 1 (1380–1584). Užrašytų knyga 1,* parengė A. Baliulis, R. Firkovičius, Vilnius 1998, p. 83; *Белорусский архив древних грамот,* ч. I, ред. И. Григорович, Москва 1824, с. 21.

Бекцінееў выкарыстоўвае такія словы: по-видимому, можно полагать, скорее всего, как правило, примерно, вполне вероятно, могла иметь. Аўтар узгадвае таксама і таямічых «мінскіх купцоў» (!?) першай паловы X ст. (с. 109). На с. 110 аўтар спасылаецца на распрацаваную ўкраінскім даследчыкам Володымырам Зоцанкам перыядызацыю (тры этапы) абарачэння візантыйскіх манет на Сярэднім Падняпроўі, аднак, дабаўляючы «свой» чацвёрты этап (1238-1242-1456), якога няма ў арыгінальнай перыядызацыі. Ш. І. Бекцінееў канчае чацвёрты перыяд датай 1456 г. — захопам Канстанцінопаля туркамі-асманамі, хаця дата гэтай падзеі вядома дакладна — 1453 г., а не 1456. Пры ўсім гэтым аўтар «прыпісвае» аўтарству В. М. Зоцанкі і «свой» чацвёрты перыяд абарачэння візантыйскіх манет, які абсалютна не вынікае з манетных знаходак на абазначанай тэрыторыі. Варта адзначыць і ўласна распрацаваную, арыгінальную аўтарскую канцэпцыю мясцовых грашова-вагавых сістэм XIII-XIV стст.

Пятая глава адлюстроўвае асаблівасці даволі складанага і дыскусійнага перыяду грашовага абарачэння — XIV-XV стст. Удзел пражскіх грошаў на мясцовых рынках, на наш погляд, раскрыты добра. Аўтар удакладніў сабраныя звесткі і зрабіў добрую сістэматызацыю. Аднак, у шэрагу момантаў, сцвярджаецца, што ў XIV ст. (да літоўскіх эмісій) самымі мелкімі грашовымі адзінкамі ў абарачэнні былі лівонскія, паўночнанямецкія (любекскія) і скандынаўскія манеты (с. 170, 206). Гэтыя тэзы аўтар пацвярджае толькі дзвюма манетнымі знаходкамі: готландскім дэнарыем (1340-1400) і манетай г. Вісбю (с. 170). Знаходак іншых мелкіх манет адзначанага перыяду няма, таму заяўленні аб удзеле ў абарачэнні на тэрыторыі Беларусі ў XIV ст. лівонскіх і любекскіх манет у якасці разменных у адносінах да пражскага гроша трэба прызнаць недастаткова абгрунтаванымі.

У чарговы раз аўтар робіць незвычайныя высновы па датаванні ранніх літоўскіх манет і храналогіі іх абарачэння. Абсалютная блытаніна ў аўтара з датаваннем эмісій такіх манет. Самае цікавае, што рознае датаванне аднаго тыпу манет зроблена на адной старонцы: так, манету II тыпу ён датуе «около 1392» (с. 180) і «начало XV в.» (с. 180). Далей: літоўскія пенязі II-IV тыпаў «в денежном обращении находились до середины XV в.» (с. 180), хаця ў іншых месцах аўтар піша пра тое, што гэтыя манеты біліся «до 40-50-х гг. XV в.» (с. 179) і «до 40-50-х гг. XV в. или немного позже» (с. 213). Выходзіць, на думку аўтара, толькі што выпушчаныя манеты не патрапілі ў абарачэнне і адразу зніклі. Далей у кнізе зусім іншая інфармацыя — старажытналітоўскія манеты біліся «до 70-х или 80-х гг. XV ст.» (с. 239). Цікава аўтар датуе пенязі III тыпу — «1400 или 1410-1420 (или до 1425)», хаця ніжэй указвае магчымасць біцця гэтых манет Казімірам (1440-1492) (с. 181). Тут жа

аўтар робіць і новыя «адкрыцці»: «Так, монетка II типа, чеканенная в начале XV в. средним (теоретическим?) весом 0,3 г. при 500-й пробе, соответствовала пражскому грошу 1407 г.» (с. 180), пры вазе апошняга 2,6 — 2,9 гр. (625 проба).

Аўтар блытае, які бок лічыць аверсам літоўскіх манет I тыпу („ПЕЧАТЬ" / Дзіда з крыжам), а які рэверсам. У адным выпадку так (с. 180), у другім наадварот (с. 217); тое самае з тыпам IIIa (с. 219 і с. 417). На думку аўтара, «большинство» манет тыпу IIIa (Калюмны / Пагоня) білася ў Вільні (с. 220), а дзе білі іншую частку, ён не згадвае. Адкуль у аўтара звесткі пра тое, што не ўсе манеты дадзенага тыпу біліся не ў сталіцы, невядома.

Аналізуючы пісьмовыя крыніцы, Ш. І. Бекцінееў прапануе цікавую версію аб тым, што ў Пскове і Ноўгарадзе ў 1409-1425 гг. выкарыстоўвалі пры разліках літоўскія пенязі (с. 184-188). Гэтыя дакументы былі вядомы і раней, што дазволіла В. Н. Рабцэвічу зрабіць вывад аб тым, што пад «літоўскімі грошамі» згадваюцца пражскія грошы[7]. Аднак гэта абвяргае Ш. І. Бекцінееў, спасылаючыся на тапаграфію скарбаў з пражскімі грошамі (выданне 1922 г.), у якой не згадваецца ніводнага выпадку скарбовай знаходкі на тэрыторыі Пскоўшчыны і Ноўгарадчыны (с. 186). У такім выпадку, на гэтых землях павінны быць вядомы знаходкі ранніх літоўскіх манет, але такіх звестак аўтар не прыводзіць — іх няма.

У некаторых выпадках аўтар выказвае фантастычныя версіі паходжання літоўскіх манет. У дадатках, аналізуючы знаходку літоўскага пенязя тыпу Калюмны / Пагоня Ш. І. Бекцінееў піша: «„Литовская" монета («пенязь») могла быть отчеканена в 1410-1420 гг. в Великом Новгороде, где в обращении находились «литовские гроши», вернее пенязи, равные 1/10 пражского гроша. Данная монетка могла соответствовать 1/2 пенязя, т.к. пенязи в это время весили в среднем 0,397 г.» (с. 418). Аўтар не звяртае ўвагі на той факт, што абсалютная большасць знаходак манет гэтага тыпу зафіксавана на тэрыторыі Літвы, Беларусі і Украіны, а ў ваколіцах Вялікага Ноўгарада — ніводнай. Чамусьці Ш. І. Бекцінеева здзіўляюць і спосабы біцця ранніх літоўскіх манет. Пра вышэйзгаданую манету аўтар піша: «Монета почти круглой формы, несколько приближается к овалу. Похоже, что монета была отчеканена не на вырезанном или отлитом кружке, а на кусочке отрезанной проволоки, поскольку (на лиц. ст.) почти над «Колюмном» и под ним (немного сдвинуто влево) видны следы обрубки, т.е. при изготовлении монеты **могла** (выдзелена намі — А. К.) использовать-

[7] В. Н. Рябцевич, *Нумизматика Беларуси*, с. 151.

ся «русская» техника чеканки, применявшаяся в России в конце XIV — начале XVIII в.» (с. 417). Атрымліваецца, што аўтар не ведае таго, што ўсе раннія манеты ВКЛ (за выключэннем рэдкіх падольскіх і першых манет Кіеўскага княства) да грашовай рэформы Аляксандра канца XV ст. выкананы менавіта ў дротавай тэхніцы. Яшчэ ў некаторых месцах Ш. І. Бекцінееў вышэйзгаданым спосабам «удакладняе» спосаб вытворчасці сярэднявечных літоўскіх манет (с. 428-429).

Аўтар выдзяляе літоўска-татарскую грашовую сістэму і прыводзіць яе структуру: у 1397-1398 гг. ардынскі дзірхем = 5 літоўскім пенязям (с. 179). Хутчэй за ўсё, аўтару вядомы нейкія дакументы ці звесткі, якімі ён не пажадаў дзяліцца з чытачамі, бо ніякія спасылкі не прыводзяцца. Таксама ён не можа дакладна вызначыцца з датаваннем надчэканак «Калюмны» на ўсходніх манетах: «1396-1425 гг.» (с. 180, 216) або «1398-1425 гг.» (с. 182). Ш. І. Бекцінееў піша: «Кроме татарских, были найдены ещё 2 восточные монеты, которые, скорее всего, были завезены воинами, сопровождавшими хана Тохтамыша» (с. 204). Адной з гэтых манет з'яўляецца турэцкі медны «менгыр», біты ў 1452 г. Выходзіць, на думку аўтара, «воины Тохтамыша» працягвалі прыбываць у ВКЛ у другой палове XV ст. нават пасля смерці Тахтамыша ў 1406 г.

Асвятляючы эмісіі ўдзельных княстваў, аўтар, у асноўным, спасылаецца на старыя звесткі. З кожным годам колькасць такіх манет павялічваецца — удакладняюцца звесткі па надпісах, выявах, метралогіі і г.д. (напр., аўтар згадвае толькі тры манеты Падольскага княства (с. 236), хаця, толькі ў адным выяўленым скарбе з-пад Смотрыча (2012 г.) такіх манет было 35 экземпляраў (!)[8]).Толькі за апошнія гады з'явілася шмат новых даследаванняў у гэтым накірунку[9] — шкада, што яны невядомы аўтару.

[8] Р. Саввов, *Скарб монет XIV ст. з-під Смотрича*, „Львівські нумізматичні записки", 2011-2012, № 8-9, с. 49-55.

[9] Ю. Котик, *Нова монета Володимира Ольгердовича*, „Львівські нумізматичні записки", 2007-2008, № 4-5, с. 10-13; А. Крижанівський, Р. Шуст, *До генези іконографії та метрологічних показників монет Подільського князівства другої половини XIV ст.*, „Нумізматика і фалеристика", 2005, № 3, с. 8-10; О. Погорілець, Р. Саввов, *Монета подільського князя Костянтина*, „Нумізматика і фалеристика", 2004, № 3, с. 24-29; О. Погорілець, Р. Саввов, *Про нові знахідки монет Подільського князівства*, „Нумізматика і фалеристика", 2007, № 4, с. 28-31; О. Погорілець, Р. Саввов, *Про нові монети зі знаком Володимира Ольгердовича*, „Нумізматика і фалеристика", 2009, № 1, с. 10-11; Р. Саввов, *Ще раз про так звану монету Федора*, „Нумізматика і фалеристика", 2010, № 2, с. 8-10; Р. Саввов, *Ще раз про денарії Володимира Ольгердовича з написом «Пособи»*, „Львівські нумізматичні записки", 2011-2012, № 8-9, с. 24-28; Р. Саввов, *Київські півгроші Володимира Ольгердовича*, „Нумізматика і фалеристика", 2012, № 4, с. 6-9; Р. Саввов, *Новий тип ранніх монет Великого*

На наш погляд, самым недаследаваным перыядам у кнізе (у параўнанні з астатнімі) з'яўляецца XVI ст. (шостая глава). Тут аўтар павярхоўна аналізуе крыніцы і недастаткова выкарыстоўвае інфармацыю са складу скарбаў для поўнага адлюстравання гісторыі грашовага абарачэння на Беларусі з канца XV да 1569 г. І гэта не дзіўна, бо абсалютная большасць папярэдніх артыкулаў аўтара адлюстроўвае асаблівасці грашовага абарачэння сярэднявечнага перыяду. Аўтар не з'яўляецца спецыялістам па гэтым перыядзе, таму менавіта гэтая частка кнігі з'яўляецца самай праблемнай і выклікае шмат пытанняў. На наш погляд, лагічна было б скончыць манаграфію канцом XV ст., бо з пачаткам грашовых рэформаў Аляксандра манетная справа ВКЛ прынцыпова змяняецца: на змену састарэлым сярэднявечным тэхналогіям манетнай вытворчасці прыходзяць перадавыя еўрапейскія методыкі, выкарыстоўваюцца новыя метады і тэхналогіі біцця манет, упершыню б'ецца вялікая манета, вагой больш за 1 гр. і з'яўляюцца доўгія легенды на латыні. Гэтыя рэформы прынцыпова змянілі аблічча грашовай гаспадаркі Вялікага Княства і наблізілі яе да лепшых еўрапейскіх прыкладаў грашовых сістэм.

У якім канкрэтна годзе быў адкрыты Віленскі манетны двор у часы Аляксандра Ягелончыка дакладна невядома. Першая справаздача аб яго дзейнасці за перыяд 1495-1499 гг. датуецца 1499 годам[10]. Ранейшых звестак аб працы мынцы няма, аднак аўтар у розных месцах дае розную храналогію гэтых падзей: мынца адчынена «в 1492 г.» (с. 9, 45, 71, 245, 247, 267, 297), «около 1492» (с. 70, 177, 240, 297), «после 1492» (у тэксце памылка — 1482) (с. 32).

У чарговы раз Ш. І. Бекцінееў пацвярджае рэальнасць існавання недатаванага літоўскага гроша Аляксандра, пры гэтым спасылаючыся на каталог манет Э. Капіцкага 1976 г. (!?) (с. 241). Гэтая манета памяшчалася ў розныя манетныя каталогі да канца XX ст. як пробны экземпляр[11], нягледзячы на тое, што яшчэ ў 1921 г. Мар'ян Гумоўскі даследаваў адзіны вядомы экземпляр (які знік у Варшаве ў гады Другой сусветнай вайны) і прыйшоў да высновы, што адзначаная манета не мае ніякага дачынення да эмісій Аляксандра і з'яўляецца тагачасным

князівства Литовського, „Нумізматика і фалеристика", 2013, № 3, с. 12-13; А. Шостопал, *Монети XIV ст. карбовані на Поділлі*, „Нумізматика і фалеристика", 2007, № 3, с. 24-26; А. Шостопал, *Про «київські» наслідування монетам Джанібека*, „Нумізматика і фалеристика", 2011, № 3, с. 36-39.

10 *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506). Užrašytų knyga 6,* parengė A. Baliulis, Vilnius 2001, p. 282-283.

11 S. Sajauskas, D. Kaubrys, *Lietuvos didžiosios kunigaikštystės numizmatika*, Vilnius, 1993, p. 61; E. Kopicki, *Ilustrowany skorowidz pieniędzy polskich i z Polską związanych*, t. 1, Warszawa 1995, s. 143; E. Ivanauskas, R. J. Douchis, *Coins of Lithuania 1386-1707,* Vilnius — Columbia 1999, p. 40.

фальсіфікатам[12]. Зараз агульнапрынятай з’яўляецца думка аб падробцы гэтага гроша і складальнікі навейшых каталогаў ужо не змяшчаюць яе ў свае працы[13].

Даволі часта аўтар дае вельмі цікавую інфармацыю, аднак, не робячы спасылак на крыніцы. Ён сцвярджае, што «имеются даже сведения, что полоцкие и витебские купцы, выезжавшие во 2-й половине XVII в. с товарами в северогерманские города, скупали там старые истёртые пражские гроши в качестве сырья, которые позже у себя дома пускали в оборот как платёжные средства» (с. 241). Цалкам неверагодным падаецца нам, што ў развітых гарадах поўначы Нямеччыны ў другой палове XVII ст. яшчэ «заставаліся на руках» маральна і фізічна састарэлыя пражскія грошы.

У шэрагу выпадкаў аўтар неадэкватна робіць інтэрпрэтацыю дакументаў на свой лад. Аналізуючы адзін з дакументаў (с. 246) («датированному приблизительно 1517 г.» — хаця ў крыніцы ёсць канкрэтная дата — 20 сакавіка 1517 г.), Ш. І. Бекцінееў робіць выснову, што «пенязны грош» з’яўляецца польскім грошам, хаця яго літоўскую прыналежнасць раней пераканаўча даказаў В. Н. Рабцэвіч[14]. Ніводнага выпадку, каб пенязны грош быў роўны польскаму, не зафіксавана. Аўтар заблытаўся ў курсе пражскага гроша ў адносінах да літоўскага, хаця раней (с. 244) правільна гаворыць аб курсе ў 12 літоўскіх пенязяў і пасля 1514 г. — 14 пенязяў (с. 250). Чамусьці аўтару невядомы апісаны В. Н. Рабцэвічам прыклад, калі курс пражскага гроша (рэдка), але быў яшчэ большым — 15 літоўскіх пенязяў[15]. Менавіта такі курс (пражскі грош = 1,5 літоўскага гроша [15 пенязяў]) і згадваецца ў цытаваным дакуменце. Замест гэтага, аўтар робіць нічым не падмацаваную выснову аб няправільным датаванні дакумента і датуе яго па-свойму: «некоторое время после 5 июня 1508 г.» (с. 246).

Частка даследавання, якая прысвечана карабельнікам, мае шэраг памылак і недакладнасцей. Так, у тэксце знаходзім інфармацыю, што карабельнікі ніколі не паступалі ў якасці памінак з Літвы, а толькі ў Літву (с. 250), аднак, гэта не адпавядае рэчаіснасці[16]. Таксама аўтар сцвярджае, што карабельнікі апошні раз згадваюцца ў «белорусско-ли-

[12] M. Gumowski, *Mennica wileńska w XVI i XVII w.*, Warszawa 1921, s. 17-20.

[13] В. И. Какареко, И. Н. Шталенков, *Монеты Великого княжества Литовского. 1492-1707*, Минск 2005; E. Ivanauskas, *Coins and bars of Lithuania 1386-2009*, Vilnius 2009; E. Ivanauskas, *Coins and bars of Lithuania 1236-2012*, t. I, Kaunas 2013; Д. В. Гулецкий, К. М. Петрунин, *Русские монеты. 1353-1533*, Минск 2013; Д. В. Гулецкий, *Монеты Великого Княжества Литовского (со второй половины 14-го века до 1536 года)*, Минск 2014.

[14] В. Н. Рябцевич, *Нумизматика Беларуси*, с. 164-165.

[15] Там жа, с. 167.

[16] *Сборник Императорского Русского Исторического Общества*, т. 35, ред. Г. Ф. Карпов, Санкт-Петербург 1882, с. 199.

товских письменных источниках» у 1534 г. (с. 248), але і гэта няправільна. Ёсць згадкі аб карабельніках, датаваныя пачаткам 1540-х гг.[17]

Аўтар зноў памыляецца, сцвярджаючы, што першая згадка талера адносіцца да 1555 г. (с. 256), але ёсць і ранейшыя (амаль на 10 год) звесткі[18].

Ш. І. Бекцінееў практычна не выкарыстоўвае мясцовых матэрыялаў, якія характарызуюць ролю залатых манет у грашовым абарачэнні на тэрыторыі Беларусі і абапіраецца на польскія дадзеныя: ведаючы курс польскай і літоўскай манеты (літоўскі грош = 0, 8 польскага), Ш. І. Бекцінееў выводзіць і курсы вугорскіх дукатаў для беларускай тэрыторыі (с. 247-248). На наш погляд, гэта не зусім правільна, бо могуць быць некаторыя асаблівасці ў пераліках. Чамусьці аўтар не ведае, што хапае і «сваіх» матэрыялаў, аналізуючы якія, можна зрабіць канкрэтныя высновы па курсе «вугорскіх», «чэрлёных» на тэрыторыі ВКЛ[19]. Першую згадку аб курсе «угорскага», **прымяняльна да тэрыторыі сучаснай Беларусі** (выдзелена намі — А. К.), аўтар адносіць да сярэдзіны 80-х гг. XV ст., спасылаючыся на дакумент, у якім гаворыцца: «в Дрогичине (у крыніцы — Дорогичин — А. К.) пану Якубу Довойновичу дано сорок „угорских”, а золотый тогда куповал по грошу и по двадцати грошей» (с. 247). Ш. І. Бекцінееў абсалютна не ведае гістарычнай геаграфіі і памылкова атаясамляе падляшскі Драгічын з беларускім Драгічынам — раённым цэнтрам Брэсцкай вобласці, які стаў так называцца толькі з 1655 года[20].

Звяртаючы ўвагу на контрмаркіраваныя талеры (т.зв. «філіпкі»), аўтар піша: «В 1566 г. филипки были изъяты из обращения, но периодически использовались до 1578 г.» (с. 257). Ніжэй аўтар узгадвае скарбы, у складзе якіх былі «філіпкі» (с. 257), але гэтыя скарбы ўхаваны ў першым дзесяцігоддзі XVII ст., а значыць, і «філіпкі» знаходзіліся ў абарачэнні да гэтага часу, а 1578 г. датуецца апошняя вядомая на дадзены момант іх згадка ў дакументах[21].

17 *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 231 (1540-1543). 12-oji Teismų bylų knyga,* parengė I. Valikonytė, N. Šlimienė, S. Viskantaitė-Saviščevienė, L. Steponavičienė, Vilnius 2007, p. 69.

18 *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 234 (1546-1548). 19-oji Teismų bylų knyga,* parengė I. Valikonytė, S. Viskantaitė-Saviščevienė, L. Steponavičienė, Vilnius 2009, p. 21.

19 *Сборник Императорского Русского Исторического Общества*, т. 59, ред. Г. Ф. Карпов, Санкт-Петербург 1887, с. 182-183; *Акты Литовской метрики*, т. 1, вып. 2 *(1499-1507)*, сост. Ф. И. Леонтович, Варшава 1897, с. 178-179; *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494-1506). Užrašytų knyga 6*, parengė A. Baliulis, Vilnius 2001, p. 67; *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 10 (1440-1523). Užrašytų knyga 10*, parengė E. Banionis, Vilnius 1997, p. 48.

20 В. Грынявецкі, *Давячоравічы*, [у:] *Вялікае княства Літоўскае: энцыклапедыя*, т. 1, рэдкал. Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.], Мінск 2005, с. 567-568.

21 В. Н. Рябцевич, *Нумизматика Беларуси*, с. 163.

На 257 старонцы аўтар піша пра новыя наміналы манет, выпуск якіх пачаўся пры Жыгімонце Аўгусце: «обол в 1546 г. (= денарию весом 0,317 г.), двойной денарий в 1565 г.». Сцвярджэнне, што абол роўны па вартасці дэнарыю Жыгімонта Аўгуста, яўна памылковае. У іншым месцы аўтар ужо піша, што дэнарый раўняўся двум аболам (с. 264). Да апошніх гадоў была пашырана думка, што абол роўны палове пенязя[22], аднак гэта выглядае нелагічным і паўстае пытанне: навошта было ўводзіць у грашовае абарачэнне такі мелкі намінал? На сённяшні момант больш верагоднай з'яўляецца версія аб тым, што абол — гэта пенязь па польскай стапе[23]. Двайныя дэнарыі ўпершыню былі выпушчаны ў 1566 г.[24], а не ў 1565 г., як памылкова ўказвае аўтар (с. 257).

Асаблівую цікавасць уяўляюць думкі аўтара аб гіпатэтычнай «литовско-русской денежной системе» пасля 30-х гг. XVI ст., хаця не існуе ніводнага дакумента, у якім бы рабіліся пералікі з маскоўскіх манет на літоўскія (ці наадварот). Гэта не дзіўна, бо маскоўскія манеты не ігралі абсалютна ніякай ролі ў грашовым абарачэнні ВКЛ да Лівонскай вайны. Нягледзячы на гэта, аўтар вырашыў запоўніць прабел і вызначыў сістэму: дукат — дзенга — пражскі грош — літоўскі грош. Ведаючы, што адзін вугорскі дукат у Масковіі на канец XVI ст. каштаваў 52,5 дзенгі, аўтар пераносіць гэтыя дадзеныя на тэрыторыю ВКЛ («главным образом на Могилёвщине») і храналагічна суадносіць іх на паўстагоддзя раней, робячы пералік на літоўскі грош у дачыненні да нашых зямель. Атрымалася, што грош ВКЛ 1535-1536 гг. вагой 2,574 гр. адпавядаў 1,5 дзенгі, агульнай вагой 0,51 гр. (!?). Фантастычнасць атрыманых дадзеных пацвярджае і сам Ш. І. Бекцінееў «что маловероятно» (с. 258-259). Гэта ў чарговы раз пацвярджае тое, што нельга кошты аднолькавых манет у розных краінах параўноўваць, тым самым выводзячы агульную грашовую сістэму.

Не можа вызначыцца аўтар і з заканчэннем апошняга вывучаемага перыяду: «завершение приходится на 70-е гг. XVI ст.» (с. 241) або «завершение приходится на 70-80-е гг. XVI ст.» (с. 70).

Часам у тэксце стаяць няправільныя спасылкі. Так, напр., на с. 256 ёсць спасылка на адзін з АВАКаў. Аднак, адзначаны дакумент (АВАК, т. 11, с. 85, № 145) не змяшчае той інфармацыі, на якую спасылаецца аўтар. Тое самае і на с. 73 — спасылка № 449, с. 249 — № 63, с. 256 — № 748.

[22] Там жа, с. 176; В. И. Какареко, И. Н. Шталенков, *Монеты Великого княжества Литовского. 1492-1707*, Минск 2005, с. 16.

[23] E. Ivanauskas, *Coins and bars of Lithuania 1236-2012*, t. I, c. 385-387.

[24] Там жа, с. 396.

Не на карысць добрай працы рэдактараў сведчыць той факт, што ў кнізе вельмі часта паўтараюцца цэлыя часткі тэксту. Напрыклад: «Нумизматика как наука трансформировалась из коллекционирования монет и других платёжных средств. Коллекционирование появилось в эпоху императорского Рима, расширилось в эпоху Возрождения, особенно стало популярно с XV-XVI вв. и до наших дней. Уже в середине XV в. в Европе насчитывалось более 950 мюнцкабинетов (частные коллекции, хранимые в специальных кабинетах). Наличие крупных частных нумизматических коллекций требовало их систематизации, т.е. каких-то исследований. Первые лекции о монетах были прочитаны в университетах городов Галле (Саксония, 1738 г.) учёным И. Г. Шульце и Уппсала (Швеция). Наукой, в современном понимании, нумизматика стала в XIX в. Благодаря нумизматам И. И. Эккелю (антика), И. Мадеру (средневековые монеты), И. Лелевелю (польская нумизматика), И. Я. Лейцману и Г. Гроте (немецкая нумизматика). Особая заслуга принадлежит австрийскому нумизмату Эккелю, издавшему в 1792-1798 гг. 8-томную «Науку о древних монетах» *(Doctrina nummorum veterum. Wien, 1792-1798)*» (с. 7). Аналагічны фрагмент тэксту сустракаецца таксама і на 12 старонцы. Аднолькавыя (ці практычна аднолькавыя) даволі вялікія абзацы тэксту сустракаюцца на 5 і 27 с., на 25 і 82 с., на 33 і 83 с., на 73 і 256 с., на 71 і 246-247 с., на 132 і 151 с., на 223 і 239 с. і інш. Цікава, што пасля абсалютна аднолькавых частак тэксту аўтар выкарыстоўвае розную колькасць спасылак (часам і на розныя старонкі): напр., с. 73 (пасля 8-га абзаца — адна спасылка) і с. 256 (пасля 10-га абзаца — дзве спасылкі); с. 132 (пасля 2-га абзаца — шэсць спасылак) і с. 151 (пасля 3-га абзаца — чатыры спасылкі).

Таксама ў тэксце даволі шмат арфаграфічных памылак: «археологические раскопки Д. В. Дуки» (замест Д. В. Дука) (с. 399); «Коложи» (замест Каложа) (с. 402, 410); «типы» (замест «типа») (с. 219); справа аб фальшывых злітках «1547 г.» (замест «1447») (с. 129); спасылка на III (замест II) том каталога манет Э. Капіцкага (1632-1795), які храналагічна не падыходзіць да вывучаемага перыяду (с. 73); на адной старонцы двойчы згадваецца дацкі кароль Канут Вялікі, але, чамусьці перыяды праўлення розныя: 1019-1035 і 1017-1035 (с. 91); старажытнаруская грашовая адзінка «рэзана» ў розных месцах мае розную вагу: 1,64 гр. (с. 99) і 1,68 гр. (с. 104) і інш.

[25] В. Какареко, *Военные деньги Северной войны*, [у:] *Культура Гродзенскага рэгіёну: праблемы развіцця ва ўмовах поліэтнічнага сумежжа*, адк. рэд. А. М. Пяткевіч, Гродна 2003, с. 230-237.

Не пазбегнуў аўтар і памылак. «В ВКЛ в XIV-XVII наиболее популярными монетами являлись пражские гроши и их подражания» (с. 65). Для XIV-XV стст. гэта цалкам справядліва, аднак, ужо на мяжы XV-XVI ст. пражскі грош страціў ролю манапаліста на мясцовых рынках і больш ніколі не вярнуў былых пазіцый у грашовым абарачэнні.

З-за няведання навейшых даследаванняў па нумізматыцы аўтар вельмі часта паўтарае памылкі і міфы сваіх папярэднікаў. Так, аўтар пацвярджае тэзу аб тым, што апошнія літоўскія манеты (шастакі 1706-1707 гг.) біліся ў Гародні (с. 70). Немагчымасць біцця шастакоў у Гародні пераканаўча даказаў гарадзенскі даследчык Віктар Какарэка[25] і ўжо ў навейшых каталогах манет ВКЛ Гародня не лічыцца месцам іх біцця[26].

Бібліяграфічны спіс складаецца з 789 пазіцый, з якіх 67 — аўтарства (ці сааўтарства) Ш. І. Бекцінеева. Аўтар уключыў практычна ўсе свае працы па нумізматыцы ў спіс літаратуры. Звяртае на сябе ўвагу той факт, што сярод крыніц няма ніводнага архіўнага дакумента, выяўленага непасрэдна аўтарам. Калі для перыяду да канца XV ст. знайсці дакумент, які б утрымліваў новыя звесткі па грашовым абарачэнні і грашовай сістэме ВКЛ вельмі складана, то для наступнага перыяду (1492-1569-1580 гг.) гэта абсалютна рэальна. Не зусім зразумелым нам падаецца той факт, што аўтар уключыў у бібліяграфічны спіс шматлікія энцыклапедычныя артыкулы (№ 468-490 і інш.). Змест некаторых з іх паўтараецца ў розных энцыклапедыях: напр., № 242 — Квяткоўская А. В., *Апонаўцы* (1993) і № 243 — Квяткоўская А. В., *Апонаўцы* (2009); тое самае і з пазіцыямі № 471 і № 493, № 469 і № 492, № 472 і № 494, № 475 і № 496. Аднак, нягледзячы на гэта, «для большасці пазіцый» аўтар уключыў у спіс аднолькавыя артыкулы ў розных энцыклапедыях. Адзначым і недакладнасці ў бібліяграфіі: адна і тая ж пазіцыя сустракаецца пад рознымі нумарамі (№ 267 і № 273), не заўсёды пазначана колькасць старонак у пазіцыях бібліяграфічнага спісу (№ 199, № 350, № 653, № 697, № 718, № 721, № 723, № 726, № 735). Дадаткі займаюць значную частку манаграфіі — больш за 100 старонак.

Ёсць шэраг месцаў, у якіх аўтар выказвае незразумелыя рэчы. Напр., «венцом (?) для денежного обращения Великого княжества Литовского в XVI в. явилось принятие последнего Статута Великого княжества Литовского 1588 г.» (с. 30).

[26] E. Ivanauskas, R. J. Douchis, *Coins of Lithuania 1386-1707*, p. 269-271; В. И. Какареко, И. Н. Шталенков, *Монеты Великого княжества Литовского. 1492-1707*, с. 65; E. Ivanauskas, *Coins and bars of Lithuania 1386-2009*, p. 330-333; E. Ivanauskas, *Coins and bars of Lithuania 1236-2012*, t. II, Kaunas 2013, p. 906-911.

На наш погляд, манаграфія атрымалася неадназначнай. З аднаго боку, аўтар сабраў вялікую колькасць звестак і матэрыялаў, з другога — спосаб падачы гэтых звестак не вытрымлівае ніякай крытыкі. Першыя главы атрымаліся адносна добра і ўсебакова разгледжанымі, чаго нельга сказаць пра апошнія главы. Некаторыя тэмы пададзены аднабакова без шырокага аналізу крыніц. Неаднаразовыя паўторы цэлых частак тэксту, шматлікія памылкі, блытаніна ў фактах і дадзеных скрадваюць усе намаганні аўтара. Несумненны мінус дадзенай працы ў тым, што аўтар не здолеў сабраць усяго матэрыялу па тэме (гэта асабліва тычыцца новых даследаванняў па нумізматыцы) і вельмі часта абапіраўся на састарэлыя звесткі і матэрыялы.

Аднак, з'яўленне такой манаграфіі — гэта несумненны ўнёсак у развіццё ведаў па эканамічнай гісторыі Беларусі. Чым больш будзе розных даследаванняў па нумізматыцы — тым менш застанецца белых плям у нашай гісторыі. На жаль, шэраг праблем засталіся наогул не закранутымі ў прадстаўленым даследаванні. Найперш, гэта тычыцца перыяду Новага часу. Ніхто дагэтуль падрабязна не разглядаў ролі іншаземных манет у грашовым абарачэнні на нашых землях у XVI ст. У манаграфіі абсалютна не ўзгаданы свідніцкія паўгрошы, вугорскія пенязі і іншыя манеты, якія займалі сваю вельмі характэрную нішу на нашых рынках. Вывучаючы ўзаемасувязь грашовых сістэм трэба больш звяртацца да гістарычных крыніц і шукаць там падрабязнай інфармацыі аб курсах і пераліках тых ці іншых манет і наміналаў. Комплекснае вывучэнне актуальных праблем па нумізматыцы магчыма толькі пры ўсебаковым вывучэнні саміх манет, падмацоўваючы гэтыя звесткі інфармацыяй з пісьмовых крыніц. І толькі сімбіёз гэтых дадзеных можа даць добры вынік у далейшых гісторыка-нумізматычных даследаваннях.

Summary

The circulation of money in the territory of Belarus: problems with the interpretation of numismatic and documentary sources

The correct interpretation of documentary and numismatic sources is very important in any research. The article is devoted to an analysis of the monograph „Денежное обращение на территории Беларуси в IX-XVI веках: нумизматические исследования” [The circulation of money in the territory of Belarus in the 9th-16th centuries: a numismatic study] by a well-known Belarusian numismatist at the Historical Institute of the Belarusian Academy of Sciences Shamil I. Bektsineev. The work contains numerous footnotes and citations from various historical sources; however, the author does not always manage to interpret them correctly. Regardless of certain difficulties, the discipline of numismatics continues to develop; unfortunately for some reason the author, when discussing a number of issues, fails to refer to the latest findings in the field, hence the book contains a great deal of inaccurate and distorted information. It should be emphasized that working with sources should be more meticulous and involve constant confirmation of information and

updating of knowledge. One should be very cautious when drawing conclusions from one document, allowing for other possible interpretations. Only after finding several similar sources from the same chronological period can one form solid conclusions which will not be subsequently undermined.

Streszczenie

Obieg pieniądza na terytorium Białorusi: problem interpretacji źródeł numizmatycznych i dokumentalnych

Prawidłowa interpretacja źródeł dokumentalnych i numizmatycznych jest bardzo ważną rzeczą w dowolnych badaniach. Artykuł jest poświęcony analizie monografii «Денежное обращение на территории Беларуси в IX-XVI веках: нумизматические исследования» („Obieg pieniądza na terytorium Białorusi w IX-XVI wieku: badania numizmatyczne") znanego numizmatyka białoruskiego, pracownika Instytutu Historii Akademii Nauk Republiki Białoruś Szamila Biekciniejewa. Praca jest bogato opatrzona licznymi przypisami i cytatami, jednak autorowi nie zawsze udaje się prawidłowo przekazać ich sens. Niestety, przy omawianiu szeregu zagadnień autor nie wiadomo czemu nie wykorzystał najnowszych badań i ustaleń, dlatego w książce jest wiele błędnych i zniekształconych informacji. Nie zważając na pewne trudności, nauka numizmatyczna rozwija się nadal. Należy podkreślić nieodzowność bardziej doskonałej pracy nad materiałami, stałego sprawdzania i doskonalenia wiadomości. Z treści jednego dokumentu należy ostrożnie formułować wnioski, dopuszczając inne możliwe warianty. Dopiero po odkryciu kilku źródeł jednego typu z tego samego okresu chronologicznego można sformułować konkretne wnioski, które nie będą poddawane krytyce.

Andrej Karacz — magister historii, aspirant w Katedrze Historii Białorusi, Archeologii i Specjalnych Dyscyplin Historycznych Grodzieńskiego Uniwersytetu Państwowego im. Janki Kupały.

Сяргей Новікаў
(Мінск)

Баявыя дзеянні ў Беларусі летам 1941 года: гістарыяграфічныя міфы і гістарычная рэальнасць

Адной з актуальных праблем аналізу новых гістарыяграфічных крыніц, у тым ліку замежных, з'яўляецца выяўленне ступені навуковай верыфікацыі гістарычных фактаў. Разгледзім гэта на прыкладзе гісторыі Беларусі летам 1941 г. Як жа насамрэч баявыя дзеянні Чырвонай Арміі і германскага вермахта, якія вызначалі адметнасць пачатковага перыяду вайны на беларускай зямлі, адлюстроўваюць у найноўшай расійскай 12-томнай фундаментальнай працы *Великая Отечественная война 1941-1945 годов*[1], падрыхтаванай вядучымі даследчыкамі Расіі на працягу літаральна апошніх некалькіх гадоў. Наколькі сутнасць новых грунтоўных прац вынікае з дакументальных крыніц рознага паходжання і наколькі гістарычныя факты набліжаюць чытача да асэнсавання рэальных вынікаў абарончых баёў Чырвонай Арміі ў Беларусі ў чэрвені-жніўні 1941 года? Адказаць на гэтыя і іншыя пытанні асабліва важна па розных прычынах, але ў першую чаргу выключна даследчыцкага кшталту.

З аднаго боку, у такім кантэксце паспрабуем даць адказ на галоўнае пытанне: наколькі ж у новых грунтоўных выданнях усебакова адлюстраваны баявыя дзеянні на тэрыторыі Беларусі летам 1941 года? Зыходзячы з гэтага можна будзе зразумець, што тады адбылося на беларускай зямлі — ці паражэнне Чырвонай Арміі, ці яе ваенная катастрофа, ці крах савецкай абарончай стратэгіі, ці мелі месца толькі згуба баявых рубяжоў, калі на фоне вымушанага адступлення Чырвоная Армія працягвала весці ўпартыя баі за тэрыторыю Беларусі, калі з канца чэрвеня і да канца жніўня 1941 г. насамрэч ішла БІТВА за Беларусь. Ці ўсё ж такі галоўным вынікам несупынных баявых дзеянняў, тактычных адыходаў і стратэгічных контрудараў, вялізных людскіх і матэрыяльных страт Заходняга і Цэнтральнага франтоў на беларускай зямлі стаў крах аперацыі „Барбароса" ў канцы ліпеня 1941 года, звязаны са спыненнем наступлення групы армій „Цэнтр" на Маскву і пераходам яе да франтальнай абароны ў ходзе вядзення так званай „маланкавай

[1] *Великая Отечественная война 1941-1945 годов. В 12 т.*, т. 1: *Основные события войны*, Москва 2011; *Великая Отечественная война 1941-1945 годов. В 12 т.*, т. 2: *Происхождение и начало войны*, Москва 2012.

вайны" супраць СССР. У гэтай сувязі, ці здольны мы на цяперашні час вызначыць сапраўднае гістарычнае значэнне тых падзей, перакана ўча паказаць тую створаную ў рэшце рэшт дакументальную базу, якая пакладзена ў аснове навуковых ацэнак аб гістарычных выніках абарончых баёў Чырвонай Арміі на тэрыторыі Беларусі летам 1941 года.

А з другога — паспрабуем таксама высветліць, якія новыя дакументальныя крыніцы былі выкарыстаны аўтарамі новай працы, і ў якой ступені яны дазволілі вырашыць пастаўленыя вышэй пытанні? Якія канкрэтныя факты ўжыты даследчыкамі, дзякуючы чаму былі рэканструяваны баявыя дзеянні Чырвонай Арміі ў першыя дні і месяцы вайны ў Беларусі? Якія малавядомыя новыя крыніцы ўведзены ў навуковы зварот расійскімі гісторыкамі, чым яны кіраваліся пры навуковым аднаўленні агульнай карціны тых падзей: новымі дакументальнымі крыніцамі і новымі даследчыцкімі падыходамі, ці традыцыйнымі фактамі, замацаванымі ў мемуарнай літаратуры і агульнавядомых працах?

Разгледзім акрэсленыя праблемы на прыкладзе навуковага аналізу важнейшых баявых дзеянняў у Беларусі летам 1941 г. Прааналізуем факты з новай гістарыяграфічнай крыніцы, якая на дзесяцігоддзі будзе вызначаць падыходы да гэтай праблематыкі, з мэтай аб'ектыўнага адлюстравання ходу і вынікаў двухбаковых баявых дзеянняў на тэрыторыі Беларусі, у тым ліку:

1) штурму і абароны Брэсцкай крэпасці летам 1941 года;
2) Лепельскага контрудару двух танкавых карпусоў Рабоча-Сялянскай Чырвонай Арміі;
3) баёў на Дняпроўскім рубяжы пад Магілёвам;
4) контрудару Чырвонай Арміі на Гомельшчыне;
5) лёсу палонных у Беларусі летам 1941 г. чырвонаармейцаў.

Перш за ўсё адзначым, у прадмове да першага тома Рэдакцыйная калегія засяроджвае ўвагу чытача якраз на тым, што новую працу расійскіх гісторыкаў „читатели примут только в том случае, если исторические процессы в нем будут отражены более объективно и всесторонне, без перекосов и умолчаний, если каждая страница, каждая его строка будут правдивыми. А для этого необходимо не только знание правды факта, но и понимание правды тенденции, правды явления, точность исторической концепции"[2]. Аўтар гэтых радкоў цалкам падзяляе прыведзенае рэдакцыйнае меркаванне. Сёння, напэўна ўсе разумеюць, што ў апошні час з'явілася ўнікальная магчымасць па шы-

[2] *Великая Отечественная война 1941-1945 годов. В 12 т.*, т. 2, с. 9.

рокім выкарыстанні новых дакументальных крыніц, якія раней былі маладаступны для даследчыкаў па прычынах, з аднаго боку, закрытасці айчынных фондаў, а з другога — недаступнасці замежных архіваў. У такім кантэксце прааналізуем асноўныя тэзісы, прыведзеныя ў якасці гістарычных высноў у найноўшым расійскім выданні для рускамоўнай чытацкай аўдыторыі.

1. Штурм і абарона Брэсцкай крэпасці летам 1941 года

Разгледзім адзін з першых тэзісаў на прыкладзе абарончых баёў Чырвонай Арміі на тэрыторыі Беларусі летам 1941 г. Так, у 2-м томе чытаем: „На 22 июня 1941 г. Брестскую крепость защищали порядка 3,5 тыс. человек 6-й и 42-й стрелковых дивизий 28-го стрелкового корпуса РККА”[3]. Заўважым, што гэты тэзіс фігураваў у савецкай гістарыяграфіі абароны Брэсцкай крэпасці[4], сустракаецца ён і ў сучасных беларускіх навуковых працах[5], але павялічаныя амаль удвая, прычым без патрэбных спасылак на дакументальныя крыніцы[6].

У пачатку 2000-х гадоў гэтыя лічбы не прымае на павер расійскі даследчык Расціслаў Аліеў — аўтар дакументальных прац *Штурм Брестской крепости* і *Брестская крепость: Документы и воспоминания*[7]. У іх гісторык адыходзіць ад савецкага стэрэатыпу, паколькі, на яго думку, існуючыя лічбы не адпавядалі гістарычнай рэчаіснасці па прычыне таго, што на момант заканчэння штурму крэпасці ў нямецкім палоне апынулася звыш 7 тысяч яе абаронцаў. Да такой высновы расійскі даследчык прыходзіць пасля вывучэння нямецкіх крыніц, сярод якіх „Данясення камандзіра 45-й пяхотнай дывізіі аб узяцці Брэст-Літоўска” ад 8.07.1941 года[8]. Асобна адзначым, што згаданыя вышэй выданні расійскага гісторыка пабачылі свет у вядомых маскоўскіх выдавецтвах „Яўза”, „Эксмо” і „Вече”, аднак пра іх не згадваецца ў спісе літаратуры да 2-га тома новага расійскага выдання. Узнікае пытанне, па якіх прычынах у грунтоўным выданні не згадваецца ці навукова не аспрэчваецца тэзіс Р. Аліева ў дачыненні да агульнай коль-

[3] Там жа, с. 736.

[4] *Героическая оборона*, Минск 1963, с. 17; *Великая Отечественная война Советского Союза 1941-1945: Краткая история*, Москва 1984, с. 58; *Брестская крепость*, [у:] *Великая Отечественная война 1941-1945: энциклопедия*, Москва 1985, с. 110-111; *Брэсцкай крэпасці абарона 1941*, [у:] *Беларусь у Вялікай Айчыннай вайне, 1941-1945: энцыклапедыя*, Мінск 1990, с. 95-97.

[5] *Беларусь в годы Великой Отечественной войны 1941-1945*, Минск 2005, с. 62.

[6] *1941 год: Страна в огне: В 2 кн.*, кн. 1: *Очерки*, Москва 2011, с. 313.

[7] Р. В. Алиев, *Штурм Брестской крепости*, Москва 2008; *Брестская крепость. Война и мир*, Брест 2010.

[8] *Бресткая крепость. Война и мир...*, с. 390.

касці абаронцаў Брэсцкай крэпасці, лічба якіх толькі на Цэнтральным умацаванні складала каля 9 тысяч чалавек на момант пачатку нямецкага штурму 22 чэрвеня 1941 года[9]. Прычын таго, чаму гэтых звестак чытач не знойдзе на старонках новага выдання, выявіць аўтару гэтых радкоў таксама не ўдалося. Пры гэтым Рэдакцыйная камісія новага расійскага выдання пераконвае чытачоў у тым, што пры напісанні працы аўтары абапіраліся „не на идеологические постулаты, а на предшествующие научные исследования с учетом новых методологических подходов и с широким использованием большого массива архивных документов"[10]. Таму ў чытача застаецца пытанне, чаму ж у пералік „предшествующих научных исследований" не трапілі больш за 1000-старонкавыя працы расійскага гісторыка, напісаная на аснове выкарыстання значнага масіву як савецкіх, так і нямецкіх дакументаў.

На стар. 736 чытаем наступны тэзіс расійскіх аўтараў: „К началу июля противнику удалось захватить укрепления на Центральном острове после особенно масштабной бомбардировки и артиллерийского обстрела"[11]. Адразу ж узнікае пытанне, чым гэта сцвярджэнне адрозніваецца ад вядомага з савецкага часу тэзіса аб тым, што „29-30 июня фашисты предприняли «генеральный штурм» Цитадели, в результате которого им удалось занять большую часть укреплений и нанести ее гарнизону тяжелые потери", апублікаванага ў пачатку 1960-х гадоў у 6-томнай *Истории Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945 гг.* (Москва 1961, т. 2, с. 19). У дасведчанага чытача, асабліва студэнцкай моладзі, якія добра ведаюць змест фільма расійскага рэжысёра Аляксандра Котта „Бресткая крепость" (2010)[12], узнікаюць і іншыя лагічныя пытанні, у тым ліку аб абароне самой Цытадэлі. Да таго ж неабходна ўлічваць і той факт, што беларускаму чытачу, дзякуючы новым выданням, таксама вядомы дакладныя факты з гісторыі нямецкага штурму крэпасці[13], калі да 29 чэрвеня самалёты люфтвафэ не ўдзельнічалі[14]. Са згаданага тэзіса вынікае, што „Цэнтральны востраў", які

9 Р. В. Алиев, *Штурм Брестской крепости...*, с. 238.

10 *Великая Отечественная война 1941-1945 годов. В 12 т.*, т. 1, с. 9.

11 *Великая Отечественная война 1941-1945 годов. В 12 т.*, т. 2, с. 736.

12 *Бресткая крепость (фильм)*, [Электронны рэсурс], 2010, Рэжым доступу: <https://ru.wikipedia.org/wiki>, [Дата доступу: 26.01.2016].

13 Р. В. Алиев, *Брестская крепость. Документы и воспоминания*, Москва 2010; *Данясенне аб ходзе баявых дзеянняў пры ўзяцці Брэст-Літоўска*, „Беларуская думка", 2010, № 5, с. 93-97; С. Я. Новікаў, *Абарона Брэсцкай крэпасці летам 1941 года ў ацэнцы гістарыяграфіі і ў святле дакументаў*, „Беларуская думка", 2010, № 5, с. 88-92; Р. В. Алиев, *Брест. Июнь. Крепость. В 2 кн.*, кн. 1, Брест 2012; К. Ганцэр, *Нямецкія і савецкія страты як паказчык працягласці і інтэнсіўнасці баёў за Брэсцкую крэпасць*, „ARCHE", 2014, № 5, с. 135-153.

14 Р. В. Алиев, *Брестская крепость. Документы и воспоминания...*, с. 152.

з часоў стварэння крэпасці насіў назву „Цэнтральнага ўмацавання” ці „Цытадэлі”, паколькі геаграфічна знаходзіўся ў самым „сэрцы крэпасці Брэст-Літоўск”[15], перанёс асабліва моцную бамбардзіроўку[16]. Нагадаем, што з захаду, поўначы і поўдня Цытадэль прыкрывалі іншыя ўмацаванні — адпаведна Цярэспальскае, Кобрынскае і Валынскае. Таму для ўважлівага чытача застаецца незразумелым ужыванне ў гэтым выпадку такіх назваў, як і ўведзеных гістарычных азначэнняў накшталт „генеральнага штурму Цытадэлі 29-30 чэрвеня”. На падставе якіх дакументальных крыніц зроблены такія высновы — галоўнае пытанне, на якое не даецца адказу ў новай працы. У той час як з айчыннай гістарыяграфіі вядома, што апошнім днём арганізаванай абароны ўмацаванняў на Цэнтральным востраве з'яўлялася дата 26 чэрвеня[17].

Пра гэта пішуць не толькі беларускія даследчыкі. Але больш пераканаўча гэты факт гучыць на старонках нямецкіх прац[18], у якіх сцвярджаецца, што самыя цяжкія баі з боку штурмуючых вяліся на працягу трох першых дзён, потым на працягу двух дзён ішлі баі ў асобных ачагах супраціўлення на Цэнтральным востраве (умацаванні) ці Цытадэлі. А пасля 26 чэрвеня баі працягваліся толькі за Усходні форт, абаронцы якога пасля двух моцных авіяўдараў здаліся ў палон вечарам 29 чэрвеня[19]. Як адзначае Крыстыян Ганцар, пасля 26 чэрвеня больш не гінулі

15 *Бресткая крепость. Война и мир...*, с. 174.

16 Федэральны ваенны архіў Германіі (далей: BA-MA). RH 26-45/27, Bl. 6-7. Gefechtsbericht über die Wegnahme von Brest-Litowsk v. 8.07.1941; *Данясенне аб ходзе баявых дзеянняў пры ўзяцці Брэст-Літоўска*, „Беларуская думка”, 2010, № 5, с. 96; *Данясенне камандзіра 45-й пяхотнай дывізіі генерал-маёра Ф. Шліпера аб ходзе баявых дзеянняў пры ўзяцці Брэст-Літоўска (22.6-29.6.41 г.)*, [у:] С. Я. Новікаў, *Беларусь улетку 1941 года: новыя падыходы ў даследаванні баявых дзеянняў*, Смаленск 2015, с. 161-162.

17 Р. В. Алиев *Штурм Брестской крепости*, с. 657.

18 Ch. Hartmann, *Wehrmacht im Ostkrieg. Front und militärisches Hinterland 1941/42*, München 2009, s. 259-266; Ch. Ganzer, A. Paschkovich, *„Heldentum, Tragik, Tapferkeit”. Das Museum der Verteidigung der Brester Festung*, „Osteuropa”, 2010, nr 12, s. 81-97: К. Ганцар, А. Пашкевіч, *„Гераізм, трагізм, мужнасць”. Музей абароны Берасцейскай крэпасці*, „ARCHE”, 2013, № 2, с. 43-60; К. Ганцер, *Немецкие и советские потери как показатель продолжительности и интенсивности боев за Брестскую крепость*, [у:] *Беларусь і Германія: гісторыя і сучаснасць: матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі, Мінск, 5 красавіка 2013 г., вып. 12*, Мінск 2014, с. 44-52; К. Ганцер, *Переводчик виноват: влияние перевода на восприятие исторических событий (на примере отчета генерал-майора Фрица Шлипера о боевых действиях по захвату Брест-Литовска)*, [у:] *Беларусь і Германія: гісторыя і сучаснасць: матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі, Мінск, 5 красавіка 2013 г., вып. 13: у 2 т.*, т. 1, Мінск 2015, с. 39-45.

19 BA-MA, RH 26-45/27, Bl. 7. Gefechtsbericht über die Wegnahme von Brest-Litowsk v. 8.07.1941; *Данясенне аб ходзе баявых дзеянняў пры ўзяцці Брэст-Лі-*

ваеннаслужачыя 45-й пяхотнай дывізіі, якая на працягу пяці дзён штурмавала цэнтральныя ўмацаванні крэпасці[20]. Вядома, што апошнім непрыступным рубяжом, на які абрынулася не толькі артылерыя, але і нямецкая авіяцыя, з'яўлялася Кобрынскае ўмацаванне, дзе трымаўся Усходні форт на чале з будучым Героем Савецкага Саюза камандзірам 44-га стралковага палка маёрам Пятром Гаўрылавым. Узнікае заканамернае пытанне, а чаму гэтага не ведаюць пасля таго, як легендарны камандзір і мужны абаронца Усходняга форту напісаў успаміны *Сражается крепость*[21], якія ў другой палове 1970-х гадоў вытрымалі цэлых два выданні, у якіх рэальны сведка і непасрэдны ўдзельнік тых падзей распавядаў пра эпапею самаадданай барацьбы, упартага выжывання і валявой перамогі ва ўмовах занятай ворагам крэпасці.

Застаюцца адкрытымі і іншыя пытанні, напрыклад, аб храналагічных рамках актыўнай абароны крэпасці Брэст-Літоўск, фактычнай колькасці абаронцаў з савецкага боку, колькасці савецкіх воінаў, якія да канца чэрвеня з тэрыторыі крэпасці і горада патрапілі ў нямецкі палон і інш. Лёс 7223 палонных радавых, сяржантаў і афіцэраў Чырвонай Арміі[22] пасля шматлікіх заклікаў і зваротаў навуковай грамадскасці, у тым ліку аўтара гэтых радкоў[23], быў у рэшце рэшт ушанаваны ў экспазіцыі, адкрытай у Паўночна-ўсходняй казарме Цытадэлі Брэсцкай крэпасці, адзначанай спецыяльнай прэміяй Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь дзеячам культуры і мастацтва 2014 года[24].

тоўска, „Беларуская думка", 2010, № 5, с. 97; К. Ганцер, *Немецкие и советские потери как показатель продолжительности и интенсивности боев за Брестскую крепость*, [у:] *Беларусь і Германія: гісторыя і сучаснасць..*, с. 50; *Данясенне камандзіра 45-й пяхотнай дывізіі генерал-маёра Ф. Шліпера аб ходзе баявых дзеянняў пры ўзяцці Брэст-Літоўска (22.6-29.6.41 г.)*, [у:] С. Я. Новікаў, *Беларусь улетку 1941 года: новыя падыходы ў даследаванні баявых дзеянняў..*, с. 162.

20 Р. В. Алиев, *Брест. Июнь. Крепость...*, с. 144.

21 П. М. Гаврилов, *Сражается крепость*, Краснодар 1980.

22 BA-MA, RH 26-45/27, Bl. 7. Gefechtsbericht über die Wegnahme von Brest-Litowsk v. 8.07.1941; *Данясенне аб ходзе баявых дзеянняў пры ўзяцці Брэст-Літоўска*, „Беларуская думка", 2010, № 5, с. 97; *Данясенне камандзіра 45-й пяхотнай дывізіі генерал-маёра Ф. Шліпера аб ходзе баявых дзеянняў пры ўзяцці Брэст-Літоўска (22.6-29.6.41 г.)*, [у:] С. Я. Новікаў, *Беларусь улетку 1941 года: новыя падыходы ў даследаванні баявых дзеянняў...*, с. 162.

23 С. Я. Новікаў, *Абарона Брэсцкай крэпасці: гістарыяграфічныя міфы і гістарычная рэальнасць*, [у:] *Историческое наследие 1941 года в исследованиях и экспозициях музеев. Материалы Международной научной конференции, посвященной 70-летию обороны Брестской крепости (Брест, 9-11 июня 2011 г.)*, Брест 2013, с. 29.

24 *Аб прысуджэнні спецыяльнай прэміі Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь дзеячам культуры і мастацтва 2014 года*, „СБ. Беларусь сегодня", 2015, 3 января, с. 2.

Такім чынам, нягледзячы на наяўнасць новых айчынных і замежных публікацый, у тым ліку грунтоўных дакументальных зборнікаў, у расійскай гістарыяграфіі адсутнічае аб'ектыўная карціна тых падзей у чэрвені 1941 г.

2. Лепельскі контрудар двух танкавых карпусоў РСЧА

Звернемся да тэзіса на стар. 746: „Контрудар стоил 5-му и 7-му механизированным корпусам (РСЧА — С. Н.), в составе которых находились 1639 танков (924 в 5-м и 715 в 7-м), среди которых немало неисправных, 2/3 парка боевых машин (по некоторым подсчетам)"[25]. У гэтай сувязі чытачу цяжка зразумець, чаму да гэтага часу не зроблены неабходныя падлікі, чаму ў навуковы дыскурс уводзяцца тыя баявыя адзінкі тэхнікі, якія апрыёры з'яўляліся няспраўнымі, г.зн. не ўдзельнічалі ў рэальных баявых дзеяннях. Але не ў меншай ступені якраз такі фактар істотна паўплываў на вынікі баёў, якія 5-ы і 7-ы МК вялі на Віцебшчыне ў пачатку ліпеня 1941 г. Такім чынам, чытач застаецца без яснага разумення карціны сустрэчных танкавых баёў на аршанска-віцебскім напрамках з аднаго боку наступаючых танкавых і матарызаваных злучэнняў 3-й і 2-й танкавых груп, а з другога — контрнаступаючых сіл двух механізаваных карпусоў Чырвонай Арміі.

У тэксце новага выдання ўважліваму чытачу не ўдасца знайсці адказы і на шэраг іншых пытанняў, у тым ліку: а) аб храналагічных рамках танкавых баёў пад Сянно і Лепелем[26]; б) аб агульнай колькасці баявых машын, якія з двух бакоў удзельнічалі ў баях на Віцебшчыне[27]; в) аб стратах, панесеных кожным бокам у ходзе танкавых баёў; г) аб прычынах фактычнага разгрому двух механізаваных карпусоў Чырвонай Арміі падчас контрудараў на лепельскім напрамку; д) аб аператыўна-тактычным значэнні Лепельскай аперацыі ў кантэксце недапушчэння далейшага бесперашкоднага прасоўвання нямецкіх бранірававаных калон на Смаленск. Для беларускага чытача гэтыя пытанні застаюцца асабліва актуальнымі, калі мець на ўвазе новыя публікацыі, і сярод іх

[25] *Великая Отечественная война 1941-1945 годов. В 12 т.*, т. 2, с. 746.

[26] Цэнтральны архіў Міністэрства абароны Расійскай Федэрацыі (далей: ЦАМО РФ), ф. 208, воп. 2511, спр. 80, арк. 102: Лепельская операция с 6 по 11.7.41 г.; там жа, арк. 32: Журнал боевых действий 5 мехкорпуса. Отчет о действиях 13 танковой дивизии 5 МК за период с 4 по 19.7.41 г.; там жа, арк. 27-32: Отчет о действиях частей 17 танковой дивизии с 4.7.41 по 19.7.41 г.

[27] А. В. Исаев, *Неизвестный 1941. Остановленный блицкриг*, Москва 2010, с. 334, 347; BA-MA, RH 21-3/732, Bl. 13. Panzer AOK 3. Ia Nr. 520/42 geheim, Gefechtsberichte Russland 1941/42.

тыя, якія праліваюць святло на факты адсутнасці ці вялікага недахопу ў пачатку вайны бранябойных снарадаў для 76-мм дывізійных гармат, непрадуманага выкарыстання артылерыі, танкавых і стралковых часцей у ходзе правядзення Лепельскай аперацыі 6-11 ліпеня 1941 года[28].

Даследаванне тых падзей у кантэксце пастаўленых пытанняў пераконвае ў тым, што Лепельская аперацыя сапраўды вызначалася фактам шырокага выкарыстання танкавых злучэнняў як з савецкага, так і з нямецкага боку. Аднак называць тыя падзеі танкавай бітвай пад Сянно можна толькі з улікам наступных фактаў і фактараў.

Па-першае, дакументы аператыўнага аддзела штаба Заходняга фронту баявыя дзеянні 5-га і 7-га механізаваных карпусоў 20-й арміі ўтрымліваюць гістарычную назву таго контрудару — „Лепельская аперацыя"[29]. Па-другое, у дакументальных матэрыялах не ўдалося выявіць факта адначасовага сутыкнення з двух бакоў буйных мас танкаў, агульная колькасць якіх перавышала б нават 300 адзінак, не кажучы пра лічбы ў амаль 3 тыс. баявых машын. Вывучэнне аператыўных дакументаў танкавых злучэнняў, якія з двух бакоў удзельнічалі ў баях пад Сянно, дазваляюць выявіць сутыкненні з удзелам аднаго-двух танкавых палкоў агульнай колькасцю ад 10 да 200 баявых адзінак[30]. Па-трэцяе, фактычна „Лепельская аперацыя" распалася на два самастойныя контрудары, якія, паводле аддадзенага загаду, наносіліся па розных напрамках: 7-ы механізаваны корпус у складзе 14-й і 18-й танкавых дывізій наступаў з раёна Віцебска на Бешанковічы — Лепель; 5-ы механізаваны корпус у складзе 13-й і 17-й танкавых і 109-й мотастралковай дывізій наносіў удар з раёна Оршы на Сянно — Лепель. Фактычна контрудары былі праведзены ў названай паслядоўнасці, але з розніцай у два дні. Канчатковай мэтай контрудараў з'яўляўся выхад у раён Лепеля для нанясення ўдару ў фланг і тыл полацкай групоўкі праціўніка. Паводле аператыўнага данясення Заходняга фронту ад 5 ліпеня 1941 г., войскі фронту наносілі ўдар па праціўніку, маючы толькі адзін агульны напрамак — Лепель[31]. Падчас аперацыі савецкі бок страціў фактычна 75% танкавага парку 5-га і 7-а механізаваных карпусоў, прычым толькі трэцюю

[28] С. Я. Новікаў, *Лепельская аперацыя летам 1941 года: спроба навуковай інтэрпрэтацыі*, „Беларускі гістарычны часопіс", 2012, № 11, с 14-24; С. Я. Новікаў, *Лепельская аперацыя — франтавы наступальны контрудар войск Заходняга фронту ў Беларусі летам 1941 года*, „Ученые записки УО «ВГУ им. П. М. Машерова». Сборник научных трудов", 2013, т. 16, с. 18-34.

[29] ЦАМО РФ, ф. 208, воп. 2511, спр. 80, арк. 111: Лепельская операция с 6 по 11.7.41 г.

[30] Там жа, арк. 111.

[31] *1941. Документы и материалы: К 70-летию Великой Отечественной войны. Выпуск первый в двух томах*, т. 2, Санкт-Петербург 2011, с. 276.

частку на полі бою ў ходзе танкавых баёў ці дзейнасці процітанкавай артылерыі праціўніка. Вось што прыведзена ў якасці прычын у дакладной запісцы на імя Іосіфа Сталіна, падрыхтаванай па даручэнні камандуючага Заходнім фронтам Сямёна Цімашэнкі членам Ваеннага савета фронту, першым сакратаром ЦК КП(б)Б Панцеляймонам Панамарэнкам у пачатку жніўня 1941 г. У архіўным дакуменце гаворыцца, да чаго прывяла схільнасць многіх военачальнікаў і камандзіраў да дзеяння „лабавымі ўдарамі", „коннай лавай", „навалам", вядомых з часоў Грамадзянскай вайны, у 7-м механізаваным корпусе, які меў 526 танкаў. Так, „з 9 па 20 ліпеня корпус прайшоў шлях з баямі ў раёне Рудня — Лёзна — Бешанковічы і назад у Лёзна. У гэтым рэйдзе корпус страціў усе танкі па прычыне таго, што ў першы дзень корпус распачаў без разведкі лабавую атаку на вузел абароны праціўніка, у выніку страціў адразу 100 танкаў. Далей, зноў у выніку адсутнасці разведкі, корпус патрапіў пад перакрыжаваны агонь дзвюх замаскіраваных танкавых калон праціўніка і таксама страціў шмат танкаў. Затым корпус адышоў у балота. Шмат танкаў завязлі, а астатнія былі страчаны па дарогах. Так злачынна быў згублены адзін з моцных карпусоў"[32].

Сярод прычын амаль поўнага разгрому двух механізаваных карпусоў былі як аб'ектыўныя, так і суб'ектыўныя. Даволі дакладную карціну аб прычынах разгрому адной з дывізій 5-га механізаванага корпуса дае справаздача 13-й танкавай дывізіі, дзе гаворыцца, што ў ходзе бою ў раёне Толпіна два танкавыя і адзін мотастралковы палкі выконвалі загад аб неадкладным уступленні ў бой, але рабілі гэта без артылерыйскай падрыхтоўкі, без узаемадзеяння паміж сабой, без належнай разведкі мясцовасці, без выкарыстання пяхоты, і да таго ж не ў поўным складзе і не ў поўнай баявой гатоўнасці[33].

Нягледзячы на тактычныя няўдачы 5-га і 7-га механізаваных карпусоў, загад аб іх адыходзе на зыходныя пазіцыі стаў вынікам не разгрому ў раёне Сянно і Лепеля, а страты 9 ліпеня войскамі Заходняга фронту г. Віцебска. Вялікія страты ў баявой тэхніцы, якія панеслі два савецкія корпусы ў ходзе Лепельскай аперацыі, былі вельмі адчувальнымі, але не такія катастрафічныя[34], як гэта было пад Беластокам, Гроднам і Мінскам у першыя дні вайны.

32 Р. П. Платонов, *О причинах поражения войск Западного фронта в первые месяцы войны*, [у:] *Беларусь, 22 июня 1941 года: Говорят архивы...: Материалы к заседанию «круглого стола», посвященного 60-летию начала Великой Отечественной войны (июнь 2001 г.)*, Минск 2001, с. 51-65.

33 ЦАМО РФ, ф. 208, воп. 2511, спр. 80, арк. 3: Отчет о действиях 13-й танковой дивизии 5 МК за период с 4 по 19.7.41.

34 ЦАМО РФ, ф. 208, воп. 2511, спр. 80, арк. 111: Лепельская операция с 6 по 11.7.41 г.

На наш погляд, зусім невыпадкова ў новым расійскім выданні пакінуты па-за ўвагай яшчэ адзін факт гісторыі, звязаны з тым, што ўдзельнікам Лепельскай аперацыі з'яўляўся старэйшы сын І. Сталіна — Якаў Джугашвілі, які пад Лёзна падчас адступлення 14-й танкавай дывізіі патрапіў у нямецкі палон[35]. У час допыту ў нямецкім палоне ён выказаў сваё разуменне аператыўна-тактычных вынікаў аперацыі на Віцебшчыне. На яго думку, гэта стала расплатай за рэпрэсіі супраць вядучага каманднага складу Чырвонай Арміі, у выніку якіх ні на адным узроўні — брыгады, дывізіі, корпуса — часам не маглі своечасова прыняць правільнага аператыўнага рашэння. Артылерысты, дзе праходзіў службу старшы лейтэнант Джугашвілі, вымушаны былі весці агонь па праціўніку без палявых карт[36].

Такім чынам, можна з упэўненасцю сцвярджаць, што адной з актуальных задач беларускай гістарычнай навукі з'яўляецца правядзенне спецыяльнага даследавання аб Лепельскай аперацыі пачатку ліпеня 1941 г., у аснову якога будзе пакладзены прынцып супастаўлення дакументальных крыніц айчыннага і замежнага паходжання. Толькі так можна стварыць аб'ектыўную рэканструкцыю тых важных гістарычных падзей.

3. Баі на Дняпроўскім рубяжы пад Магілёвам

Кажучы пра баі пад Магілёвам, аўтары новага расійскага выдання пакінулі некалькі навуковых тэзісаў, крытычны аналіз якіх неабходны па розных прычынах, але ў першую чаргу, іх неадпаведнасці вядомым на цяперашні час дакументальным фактам. Напрыклад, на стар. 746 сцвярджаецца: „К 9 июля танки Гудериана подошли к Могилеву". Адразу ўзнікае пытанне, на падставе якіх дакументаў зроблена такая выснова, калі мець на ўвазе добра вядомыя з савецкай гістарыяграфіі звесткі пра тое, што бой на Буйніцкім полі пад Магілёвам адбыўся 12 ліпеня 1941 г.[37], пра што яшчэ ў ліпені 1941 г. пісалася ў савецкім друку.

Звернемся да нямецкіх дакументаў, у першую чаргу да „Данясення 6-га танкавага палка пра бой пад Магілёвам"[38], які 12 ліпеня 1941 г. у складзе трох рот вялі баявыя падраздзяленні 3-й танкавай дывізіі

[35] BA-MA, RH 26-26/7a, Bl. 1-3. Vernehmung des gefangenen russischen Oberleutnant Jacob Josifowitsch Dschugaschwili vom 14. Haub. Art. Regiment.

[36] Там жа, Bl. 2-3.

[37] *История Второй мировой войны 1939-1945: в 12 т.*, т. 4: *Фашистская агрессия против СССР. Крах стратегии «молниеносной войны»*, Москва 1975. с. 47; В. С. Паваліхіна, *Буйніцкае поле*, [у:] *Беларусь у Вялікай Айчыннай вайне, 1941-1945*: *энцыклапедыя*, Мінск 1990, с. 103.

[38] *Бой 2-га батальёна 6-га танкавага палка пад Магілёвам*, „Беларускі гістарычны часопіс", 2007, № 7, с. 13-19.

пад камандаваннем генерал-лейтэнанта Вальтэра Модэля[39]. Паводле дзённіка баявых дзеянняў 6-га танкавага палка, 2-і батальён якога якраз і вёў 11-12 ліпеня бой на паўднёва-заходніх падыходах да горада на Дняпры, захаваліся рапарты камандзіраў 5-й, 7-й і 8-й танкавых рот. Гэтыя падраздзяленні з'яўляліся непасрэднымі выканаўцамі загада камандзіра 3-й танкавай дывізіі, якая ў складзе 2-й танкавай арміі (танкавай групы) генерал-палкоўніка Гейнца Гудэрыяна павінна была забяспечыць „прарыў праз умацаванні на Дняпры і пачаць наступленне на Смаленск"[40]. Раніцай 12 ліпеня 1941 г. ад камандзіра дывізіі В. Модэля паступіла кароткае паведамленне: „Становішча на 6.00: 3-я танкавая дывізія наступае на ворага на захад ад Дняпра, на паўднёвы захад ад Магілёва"[41]. Палявы штаб Г. Гудэрыяна ў гэты час знаходзіўся ў Талачыне. У вячэрнім запісе штабнога аддзела ад 12 ліпеня адзначалася: „Дзённае паведамленне, 12.7.41, 23.40. 3-й танкавай дывізіі выйсці з раёна Буйнічы для правядзення пераправы цераз Днепр злева ад 10-й пяхотнай дывізіі (паміж Магілёвам і Старым Быхавам — С. Н.), каб весці наступленне ў раёне Магілёў — Чавусы — Роснаў"[42].

Камандаванне 6-га танкавага палка, выконваючы загад камандзіра дывізіі, вяло актыўную разведку, здабывала звесткі пра ландшафт мясцовасці, размяшчэнне на ёй абарончых умацаванняў, пра наяўнасць жывой сілы і баявыя пазіцыі савецкіх баявых часцей. А 20-й гадзіне 11 ліпеня 1941 г. разведка дакладвала, што на захадзе, поўначы і поўдні ад горада выяўлены процітанкавыя равы, мінныя палі і ўмацаваныя пазіцыі процітанкавай артылерыі[43]. Атрыманыя разведданыя былі перададзены камандзірам рот, якія раніцай 12 ліпеня пачыналі наступленне на напрамку галоўнага ўдару 2-га батальёна. Уздоўж шашы Быхаў — Магілёў з арыенцірам на в. Буйнічы павінна весці наступленне 7-я рота; паміж Бабруйскай шашой і чыгункай на Гомель — 8-я рота; паміж чыгункай на Гомель і Асіповічы з арыенцірам на в. Туманаўка — 5-я рота.

У рапартах камандзіраў танкавых рот ёсць звесткі пра іх колькасны склад і баявыя дзеянні 12 ліпеня, праведзеныя ў ходзе выканання пастаўленых задач[44]. Звесткі пра разгортванне баявых дзеянняў

[39] J. Hürter, *Hitlers Heeresführer. Die deutschen Oberbefehlshaber im Krieg gegen die Sowjetunion 1941/42*, München 2006, s. 649.

[40] BA-MA, RH 21-2/927, Bl. 204, KTB (Kriegstagebuch) Nr. 1 der 2. Panzer-Armee (Panzergruppe 2), Darstellung der Ereignisse am 12. Juli 1941.

[41] BA-MA, RH 21-2/124, Bl. 3, KTB Nr. 1 der 2. Panzer-Armee (Panzergruppe 2), Anlagen v. 12.7.1941.

[42] Там жа, Bl. 59.

[43] BA-MA, RH 27-3/165, Tätigkeitsbericht der 3. Panzer-Division v. 11.7.41.

[44] BA-MA, RH 27-3/29, Bl. 40-45, 49-50, Panzer-Regiment 6. Erfahrungsbericht: Kampf der II./Rg.6 bei Mohilew am 12.7.1941.

на асобных участках паўднёва-заходняга плацдарма пад Магілёвам адлюстроўваюць ступень баявой гатоўнасці абаронцаў горада, найперш часцей Чырвонай Арміі, якія праявілі сваё тактычнае ўменне і практычныя навыкі баявых дзеянняў у час арганізацыі абароны на Дняпры. Паводле сведчанняў гэтай дакументальнай крыніцы, на лініі наступлення непасрэдна ў раёне в. Буйнічы германскія войскі сустрэлі эфектыўна дзеючую агнявую абарону савецкіх артылерыстаў, танкістаў і пяхоты, а таксама мінныя палі.

Як вынікае з нямецкага дакумента, бой на ўчастку мясцовасці пад в. Буйнічы, дзе вяла наступленне 7-я танкавая рота, меў свае значныя адметнасці. З дакумента відаць, што ў ходзе наступлення нямецкіх танкавых рот самым складаным з'яўляўся ўчастак баявых дзеянняў не пад в. Буйнічы, якая размешчана на адкрытай мясцовасці, а ў раёне лясной в. Туманаўка. Калі 8-я танкавая рота, якая дзейнічала ў цэнтры наступаючых падраздзяленняў, у асноўным выканала задачу і заняла ўчастак паміж Бабруйскай шашой і чыгункай на Гомель, пры гэтым узяла ў палон 80 чырвонаармейцаў, то на лініі наступлення 5-й танкавай роты пад Туманаўкай савецкія артылерысты, баявыя разлікі танкаў і процітанкавых гармат, а таксама сапёры, якія ўмела паставілі міннае поле, падарвалі і знішчылі ўсе баявыя машыны 2-га і 4-га ўзводаў роты[45].

Заўважым, што нямецкія дакументы не замоўчваюць тое, што чырвонай ніткай праходзіць праз даследаванні беларускіх гісторыкаў пра баявыя дзеянні пад Магілёвам 12 ліпеня 1941 г. Неабходна адзначыць і такую важную акалічнасць: на сваім шляху часці германскага вермахта фактычна ўпершыню з пачатку вайны з СССР сустрэлі моцны рубеж супраціўлення, на якім мужна стаялі савецкія воіны, выконваючы загад вышэйшага камандавання аб пераўтварэнні Магілёва ў „непрыступную крэпасць" (Festung-Mohilew), як пра гэта сведчаць нямецкія дакументы[46]. Важна зразумець, чаму праціўнік называе баявыя дзеянні на магілёўскім напрамку спачатку „баямі за Магілёў"[47], а на этапе іх завяршэння „Магілёўскай бітвай" (Schlacht von Mohi-

[45] Там жа, Bl. 43-44.

[46] BA-MA, RH 26-7/123, Bl. 5, Kurzberichte der 7. Infanterie-Division von Einsatz in Russland. Zeitraum: Juni 1941- April 1944; RH 26-7/15, Bl. 7, Kurzbericht über den Einsatz der Division in der „Schlacht von Mohilew", v. 15.8.1941.

[47] BA-MA, RH 24-7/49, Bl. 56, KTB des VII. A.K. Nr. 5 b v. 22.6.-1.10.1941, Anlagen zum KTB: Tagesmeldungen v. 22.6.-1.10.1941: Abendmeldung v. 21. Juli 1941 um 23.00: Anlage 30.

[48] BA-MA, RH 26-7/123, Bl. 5, Kurzberichte der 7. Infanterie-Division von Einsatz in Russland. Zeitraum: Juni 1941- April 1944; RH 26-7/15, Bl. 7, Kurzbericht über den Einsatz der Division in der „Schlacht von Mohilew", v. 15.8.1941.

lew)[48]. Што ж на самой справе на цэлы тыдзень спыніла практычна цалкам укамплектаваныя па штатным раскладзе нямецкія дывізіі[49] ў ходзе распачатай „наступальнай аперацыі"[50], сэнсам якой для немцаў быў „штурм умацаванага плацдарма Магілёў"[51]?

З другога боку, наколькі прыведзены ў расійскім выданні на стар. 775 тэзіс вытлумачвае храналогію падзей абароны Магілёва, дзе аўтары пішуць: „Бои на Могилевском направлении начались 3 июля 1941 г. Вскоре в сражение вступили части 172-й стрелковой дивизии. Особенно тяжелой была обстановка, где держался 338-й (так у тэксце — С. Н.) стрелковый полк 172-й сд (бой на Буйничском поле известен в отечественной историографии). На поле под Буйничами осталось не менее 24 подбитых вражеских бронемашин"[52]. Дэталёвы аналіз зместу гэтага тэзісу патрабуе звароту да пэўных дакументальных крыніц, у тым ліку нямецкіх[53]. Аднак на падставе якіх фактычных даных можна сцвярджаць аб пачатку баёў на магілёўскім напрамку, прапануючы за момант адліку 3 ліпеня, калі баявы загад № 1 на абарону горада камандзірам 172-й стралковай дывізіі генерал-маёрам Міхаілам Раманавым быў аддадзены толькі 7 ліпеня, прычым у 20.30[54]. Што гэта азначала на самой справе? З гэтага моманту баявы загад неабходна было тэрмінова перадаць камандзірам палкоў, якія толькі пасля гэтага маглі пачаць выкананне тых баявых задач, што былі вызначаны камандзірам дывізіі. Дык з якога гістарычнага моманту неабходна пачынаць адлік гісторыі абароны горада? З моманту, які ўвайшоў у айчынную гістарыяграфію на падставе даты, прапанавай ва ўспамінах былым намеснікам камандуючага Заходнім фронтам генерал-лейтэнантам Андрэем Яроменкам? Ці гістарычнай даты, якая вынікае з баявога загада № 1, аддадзенага генерал-маёрам М. Ц. Раманавым 7 ліпеня 1941 г.[55]? Ці паводле іншых загадаў? Якіх? Аднак на гэтыя пытанні мы не знаходзім адказу ў новым выданні.

[49] BA-MA, RH 24-7/158, Bl. 33, Stellenbesetzungen der Korpstruppen sowie dem Generalkommando unterstellten Einheiten v. 22.6.-1.10.1941, Abt. Ia, Gesamtverluste des VII. Armeekorps vom 22.6.41 bis 28.7.41 einschl.

[50] BA-MA, RH 20-2/165a, Bl. 2, Anlagen zum KTB, Teil I v. 21.6.1941-18.9.1941 (Operationskarten), Armeebefehl Nr. 8 v. 18.7.41 AOK 2; Ia, Nr. 1421/41 geh.

[51] BA-MA, RH 24-7/43, Bl. 205, Die Erstürmung des befestigten Brückenkopfes Mohilew, v. 15.8.1941; RH 24-7/48, Bl. 96, Abt. I c, Die Erstürmung des befestigten Brückenkopfes Mohilew, v. 6.8.1941; RH 26-23/25, Bl. 282, Die Erstürmung des befestigten Brückenkopfes Mohilew.

[52] *Великая Отечественная война 1941-1945 годов. В 12 т.*, т. 2, с. 775.

[53] С. Я. Новікаў, *Абарона Магілёва 1941 года: новыя звесткі*, „Беларускі гістарычны часопіс", 2012, № 7, с. 15.

[54] *Бой 2-га батальёна 6-га танкавага палка пад Магілёвам*, „Беларускі гістарычны часопіс", 2007, № 7, с. 14-19.

[55] Там жа, с. 15.

Заўважым, што ў працы памылкова названы 338-ы стралковы полк 172-й стралковай дывізіі. Як вядома, палкоўнік Сямён Куцепаў адказваў за арганізацыю абароны магілёўскага плацдарма на лініі Зацішша — Буйнічы і камандаваў, паводле загада № 1, не 338-м, а 388-м стралковым палком. Згодна з загадам № 1 ад 7.07.1941 г., абарону горада павінны былі забяспечыць тры палкі 172-й сд (388-ы, 747-ы і 514-ы) і 394-ы полк 110-й сд[56], які абараняў рубеж у напрамку Шклова, на паўднёвы захад і захад ад Княжыцаў. Але менавіта 388-ы стралковы полк пры падтрымцы артылерыстаў 340-га лёгкага артылерыйскага палка і палкавога сапёрнага падраздзялення спынілі танкавы ўдар, які вяла сіламі аднаго танкавага палка з паўднёвага захаду на Магілёў 3-я танкавая дывізія вермахта 12 ліпеня [57].

Патрабуе ўдакладненняў і наступнае сцвярджэнне з новага расійскага выдання: „После того как 24 июля командование 172-й дивизии отказалось капитулировать, немцы предприняли мощный штурм”[58]. Зноў звернемся да нямецкіх дакументаў. Паводле рапарта камандавання VII нямецкага армейскага корпуса „Узяцце ўмацаванага плацдарма Магілёў ад 15.8.41 г.” атрымліваецца, што 16 ліпеня 1941 г. камандаванне 2-й нямецкай палявой арміі ставіць перад VII палявым корпусам баявую задачу аб наступленні на Магілёў з мэтай авалодання пераправы цераз Днепр[59]. З загада вынікае, што „наступленне на Магілёў пачынаецца а 14-й гадзіне 20 ліпеня 1941 г.”[60]. Выкананне пастаўленай задачы павінны былі забяспечыць дзве нямецкія пяхотныя дывізіі — 7-я і 23-я, першая з іх будзе забяспечваць штурм паўночна-заходняга, другая — паўднёва-заходняга рубяжоў абароны горада. Яны захопліваюць іх і фарсіруюць Днепр — і гэта на працягу толькі другой паловы дня 20 ліпеня. Аднак абаронцы магілёўскага плацдарма з першых жа гадзін баявых дзеянняў істотна парушылі нямецкія планы, і гэта адлюстравана на старонках рапарта і дзённіка баявых дзеянняў армейскага камандавання. Яны спынілі, а потым цэлы тыдзень затрымлівалі на дняпроўскім рубяжы значныя нямецкія сілы, так неабходныя для наступлення на Смаленск і Маскву. Таму 22 ліпе-

[56] *Баявы загад № 1 камандзіра 172-й стралковай дывізіі генерал-маёра М. Ц. Раманава ад 7.07.41 г.*, [у:] С. Я. Новікаў, *Беларусь улетку 1941 года: новыя падыходы ў даследаванні баявых дзеянняў*, Мінск 2014. с. 128-129.

[57] С. Новікаў, *Адлюстраванне падзей на Буйніцкім полі 12 ліпеня 1941 года ў нямецкіх архіўных дакументах*, „Беларускі гістарычны часопіс”, 2007, № 7, с. 12-19; С. Новікаў, *Абарона Магілёва 1941 года: новыя звесткі*, „Беларускі гістарычны часопіс”, 2012, № 7, с. 14-19.

[58] *Великая Отечественная война 1941-1945 годов. В 12 т.*, т. 2, с. 777.

[59] *Узяцце ўмацаванага плацдарма Магілёў*, „Беларускі гістарычны часопіс”, 2010, № 7, с. 30.

[60] BA-MA, RH 24-7/40, Bl. 53, KTB des VII. A.K., Gen. Kdo VII A.K.

ня да пяхотных дывізій 7-га армейскага корпуса, што ўжо наступалі на Магілёў, была далучана 78-я пяхотная дывізія XII нямецкага армейскага корпуса, аператыўнай задачай якой з'яўляўся штурм горада з поўдня ў напрамку раёна Лупалава. А 23 ліпеня нямецкае камандаванне 2-й палявой арміі пайшло нават на выкарыстанне стратэгічных рэзерваў — увяло ў бой свежыя сілы 15-й пяхотнай дывізіі[61]. Менавіта гэтая дывізія ажыццяўляла канчатковы захоп Магілёва.

Такім чынам, фактычна з першага дня наступлення на Магілёў чатыром пяхотным дывізіям VII нямецкага армейскага корпуса прыйшлося штурмаваць[62] магілёўскі плацдарм. Звесткі з данясенняў камандзіраў дывізій аб разгортванні баявых дзеянняў на асобных участках абароны горада сведчаць аб высокай ступені баявой гатоўнасці абаронцаў, у першую чаргу часцей Чырвонай Арміі[63]. Як вынікае з дакументальных крыніц, на лініі наступлення праціўнік сустрэў эфектыўна дзеючую абарону, „умела і па-майстэрску абсталяваныя" абарончыя пазіцыі[64], асабліва моцнай з якіх з'яўлялся амаль непрыступны бастыён Гаі[65] — трывала ўмацаваны лясны ўзлесак, штурм якога неаднаразова вёўся нямецкімі сіламі. З вячэрняга данясення 21 ліпеня VII армейскага корпуса камандаванню 2-й палявой Арміі вынікае, што 7-я і 23-я пяхотныя дывізіі на працягу двух дзён няспынна вядуць „вельмі ўпартыя баі"[66]. На другі дзень гэтых баёў камандаванне корпуса пакідае запіс аб тым, што абаронцы супраціўляюцца вельмі моцна і ўпарта. У гэтай сувязі ў камандавання ўзнікла сумненне ў тым, што дзве дывізіі змогуць самастойна разграміць сілы праціўніка і ўзяць умацаваны плацдарм[67].

Практычна ва ўсіх дакументах немцы адзначалі, што на шляху наступлення пяхотных дывізій „была нечакана выяўлена добра адбудаваная сістэма абарончых пазіцый"[68], якую завяршалі ўдала пастаўлены

[61] BA-MA, RH 24-7/40, Bl. 59R, KTB des VII. A.K. Nr. 5 b v. 22.6.-1.10.1941, Tagesmeldungen v. 23.7.41.

[62] BA-MA, RH 24-7/43, Bl. 205, Die Erstürmung des befestigten Brückenkopfes Mohilev, v. 15.8.1941.

[63] Там жа, Bl. 208.

[64] BA-MA, RH 24-7/40, Bl. 56, KTB des VII. A.K. Nr. 5 b v. 22.6-1.10.1941, Tagesmeldungen v. 21.7.41.

[65] Там жа, Bl. 59.

[66] BA-MA, RH 24-7/49, Bl. 56, KTB des VII. A.K. Nr. 5 b v. 22.6-1.10.1941, Anlagen zum KTB: Tagesmeldungen v. 22.6.-1.10.1941: Abendmeldung v. 21. Juli 1941 um 23.00: Anlage 30.

[67] BA-MA, RH 24-7/43, Bl. 208, Die Erstürmung des befestigten Brückenkopfes Mohilev, v. 15.8.1941; RH 24-7/40, Bl. 57R, KTB des VII. A.K. Nr. 5 b v. 22.6.-1.10.1941, Tagesmeldungen v. 21.7.41.

[68] BA-MA, RH 24-7/40, Bl. 56R, KTB des VII. A.K. Nr. 5 b v. 22.6.-1.10.1941, Tagesmeldungen v. 21.7.41.

мінныя палі[69]. Нямецкія дакументы не замоўчваюць, што на ўсіх рубяжах пад Магілёвам наступаючыя палкі былі сустрэты моцным агнём, самі абаронцы праяўлялі асаблівую вытрымку, стойкасць і вынослівасць[70]. „Плацдарм Магілёў браўся VII армейскім корпусам на працягу сямі дзён з нечакана жорсткімі баямі. Гэты штурм уяўляе сабой цалкам завершаную **аперацыю** (выдзелена мной — С. Н.), а таму з'яўляецца рэдкай карцінай асобнай бітвы армейскага корпуса (...). Рускі трымаецца да апошняга. Ён зусім неўспрымальны да баявых дзеянняў на яго флангах і тыле. Трэба было з боем браць кожную стралковую ячэйку, кожную процітанкавую і кулямётную пазіцыю, кожны дом"[71].

Нават з гэтага дакумента бачна, што штурмаваць магілёўскі плацдарм нямецкім пяхотным дывізіям прыходзілася літаральна з першага дня наступлення на Магілёў і да апошняга дня яго трывалай абароны.

Выклікае пытанні таксама наступнае сцвярджэнне, прыведзенае на стар. 777: „Будучи раненым генерал Романов был укрыт местными жителями, впоследствии организовал партизанский отряд, но был выдан изменником и казнен фашистами"[72]. Што ў якасці доказаў стаіць за гэтым тэзісам, калі мець на ўвазе дакументальна пацверджаны факт, што з восені 1941 г. генерал Раманаў апынуўся сярод вязняў аднаго са спецыяльных лагераў „Афлаг XIII C" побач з баварскім горадам Хамельбург, у якім утрымліваліся савецкія палонныя афіцэры, у тым ліку генерал Раманаў, маёр Гаўрылаў, капітан Зубачоў і іншыя. Лёс першага з іх трагічна абарваўся 3 снежня 1941 г.[73]. Легендарны абаронца памёр ад ранення, атрыманага ў час выхаду з акружэння пад Магілёвам.

Звернем увагу і на яшчэ адно сцвярджэнне, прыведзенае на стар. 746: „Больших жертв стоило врагу взятие города Могилева, где стойко держались немногочисленные советские войска"[74]. Кажучы пра першую частку цытаты, аўтары не прывялі дакладных даных, хутчэй за ўсё маючы на ўвазе думку, якую выказаў у пасляваенных успамінах Маршал Савецкага Саюза Георгій Жукаў у дачыненні да колькасці страт з боку нямецкай жывой сілы ў ходзе 23-дзённай абароны горада Магілёва. У мемуарах прыводзіцца лічба звыш 30 тыс. нямец-

[69] BA-MA, RH 26-23/22, Bl. 42, KTB Nr. 6 Kdo 23. Ind.-Div. für die Zeit v. 25.5.-7.8.1941, Abt. Ia.

[70] BA-MA, RH 24-7/43, Bl. 213, Die Erstürmung des befestigten Brückenkopfes Mohilev, v. 15.8.1941.

[71] Там жа, Bl. 213; С. Новікаў, *Магілёўская бітва 1941 года ў данясеннях вермахта*, „Беларускі гістарычны часопіс", 2010, № 7, с. 25.

[72] *Великая Отечественная война 1941-1945 годов. В 12 т.*, т. 2, с. 777.

[73] С. Я. Новікаў, *Беларусь улетку 1941 года: новыя падыходы ў даследаванні баявых дзеянняў,* Мінск 2014, с. 60.

[74] *Великая Отечественная война 1941-1945 годов. В 12 т.*, т. 2, с. 746.

кіх салдат і афіцэраў[75]. Для чытача гэта азначае, што „нешматлікія савецкія войскі”, колькасць якіх паводле айчыннай гістарыяграфіі вынікала з факта абароны ўмацаванага плацдарма толькі адной 172-й стралковай дывізіяй (паводле плана камплектавання ад 1.04.1941 г. штат дывізіі павінен быў складаць 14 тыс. чалавек[76]). У гэтым выпадку атрымліваецца, што адна толькі 172-я стралковая дывізія знішчыла каля Магілёва дзве штатныя нямецкія пяхотныя дывізіі. Аднак наколькі гэта лічба адпавядае нямецкім дакументальным крыніцам, непасрэдна тым фактычным даным, якія былі замацаваны ў дзённіках баявых дзеянняў кожнай з 4-х пяхотных дывізій, якія на працягу тыдня вялі штурм умацаванага плацдарма пад Магілёвам. Паводле нямецкіх дакументальных даных, агульная лічба страт за гэты час складала 3765 афіцэраў, унтэр-афіцэраў і салдат, у тым ліку: былі забітыя — 727, параненыя — 2867 і зніклыя — 171 чалавек[77].

Цяпер прааналізуем другую частку сцвярджэння — аб „нешматлікіх савецкіх войсках” пад Магілёвам. З кантэксту працы вынікае, што да ліку абаронцаў Магілёўскага плацдарма аўтары выдання адносяць толькі адну 172-ю стралковую дывізію. Наколькі гэта так, калі кіравацца дакументальнымі звесткамі, выяўленымі аўтарам гэтых радкоў у нямецкіх дакументах, у якіх размова ідзе пра колькасць савецкіх ваеннапалонных, якія ў ходзе абароны горада на Дняпры апынуліся ў нямецкім палоне. З нямецкіх дакументаў вынікае, што агульная лічба ваеннапалонных складала 35 031, з якіх 31 — афіцэр РСЧА. З агульнай лічбы палонных бачна, што гэта адпавядала штатнай колькасці не менш трох савецкіх дывізій, якія абаранялі горад. Аднак дзе мы пра гэта чытаем у новым выданні? Больш таго, ці ідзе ў ім гаворка пра савецкіх ваеннапалонных, якія фактычна з першых дзён вайны пачалі пісаць адну з трагічных старонак гісторыі Беларусі ў гады Вялікай Айчыннай вайны. Асабліва з улікам таго, што менавіта на беларускай зямлі загінуў фактычна кожны трэці ваеннапалонны, узяты ў палон групай армій „Цэнтр”, і кожны пяты ваеннапалонны, хто апынуўся ў нямецкім палоне ў гады вайны.

З выяўленых у апошні час дакументальных крыніц вынікае, што Магілёўскі плацдарм на працягу некалькіх дзён абараняла не адна штатная 172-я стралковая дывізія, а аб'яднаныя сілы некалькіх дывізій, у тым ліку 110-й, 84-й, 100-й, 148-й, 161-й, 24-й і 50-й стралковых дывізій. У нямецкіх дакументах адзначаецца факт таго, наколькі скла-

[75] Г. К. Жуков, *Воспоминания и размышления*, Москва 1969, с. 295.

[76] *Накануне: Западный особый военный округ (конец 1939-1941 г.), документы и материалы*, Минск 2007, с. 5.

[77] С. Новікаў, *Магілёўская бітва 1941 года ў данясеннях вермахта*, „Беларускі гістарычны часопіс”, 2012, № 7, с. 24.

дана вызначыць дакладна, ці былі выяўленыя вайсковыя часці толькі далучаны да асноўных сіл у якасці ўзмацнення пры правядзенні баявых дзеянняў пад Магілёвам або яны ўліліся ў якасці папаўнення ў склад чатырох адмабілізаваных стралковых дывізій (110-й, 172-й, 148-й і 161-й). Да ўсяго трэба мець на ўвазе, што ў Магілёве і яго ваколіцах трапілі ў палон чырвонаармейцы іншых стралковых падраздзяленняў, а таксама часці 210-й матарызаванай дывізіі і часці ці рэшткі часцей 26-й і 38-й ранейшых танкавых дывізій, якія сталі матарызаванымі і інш.

З дакументаў нямецкага 7-га палявога армейскага корпуса бачна, што абарону Магілёўскага плацдарма вялі дзве штатныя дывізіі (110-я і 172-я), якія раней не былі задзейнічаны ў баях, тры выматаныя, але баяздольныя дывізіі (148-я, 161-я стралковыя і 210-я матарызаваная), а таксама рэшткі 24-й, 50-й, 100-й і іншых стралковых дывізій. Вось чаму не выклікае поўнага непрыняцця агульная колькасць савецкіх вайскоўцаў, якія трапілі ў нямецкі палон у ходзе Магілёўскай бітвы[78].

Такім чынам, аказваецца, базавым палажэннем, замацаваным у сучаснай расійскай гістарыяграфіі, з’яўляецца традыцыйны тэзіс савецкай гістарычнай навукі аб вызначальнай ролі падраздзяленняў 172-й стралковай дывізіі 13-й арміі, якія на працягу 23 дзён вялі абарону Магілёва на Дняпры.

4. Контрудар Чырвонай Арміі на Гомельшчыне

Нарэшце звернем увагу на наступны сюжэт на стар. 785: „Сильный контрудар по противнику с середины июля нанесла 21-я армия, освободив Жлобин и Рогачев. Этот успех стал одной из первых удачных локальных операций РККА, сковавшей на некоторое время главные силы 2-й немецкой армии в междуречье Днепр и Березина”[79]. Звернемся да дзённіка баявых дзеянняў гэтай арміі, з якога вынікае, што баявыя дзеянні 63-га стралковага корпуса пад камандаваннем генерала Леаніда Пятроўскага былі не толькі адметнымі ў тактычным плане, паколькі скавалі на некаторы час галоўныя сілы 2-й палявой нямецкай арміі, але і сталі вызначальнымі ў прыняцці важных стратэгічных рашэнняў на ўзроўні Вярхоўнага галоўнакамандавання германскага вермахта ў канцы ліпеня 1941 г. Пры гэтым асобна падкрэс-

[78] *Данясенне 7-га армейскага корпуса аб узяцці ўмацаванага плацдарма Магілёў (20.07-26.07.41)*, [у:] С. Я. Новікаў, *Беларусь улетку 1941 года: новыя падыходы ў даследаванні баявых дзеянняў*, Мінск 2014, с. 181.

[79] *Великая Отечественная война 1941-1945 годов. В 12 т*., т. 2, с. 785.

лім, што аўтарам неабходна было б пазначыць, што адной з галоўных прычын выдання 30 ліпеня Адольфам Гітлерам дырэктывы № 34, згодна якой група армій „Цэнтр" у выніку баявых дзеянняў Заходняга і Цэнтральнага франтоў часова спыняла сваё наступленне на Маскву і пераходзіла да абароны на гэтым участку Усходняга фронту[80], з'яўляліся якраз баявыя дзеянні на Гомельшчыне. Наш тэзіс вынікае з дадатку да дырэктывы № 34 ад 12 жніўня 1941 г., у якім Вярхоўнае галоўнакамандаванне вермахта вызначае ў якасці першачарговай задачы ліквідацыю праціўніка на паўднёвым флангу, дзе былі скаваны даволі буйныя сілы пяхоты групы армій „Цэнтр". З гэтай мэтай аддаваўся загад аб падрыхтоўцы тактычнага ўдару 2-й танкавай групы ў напрамку на Гомель, які адначасова разглядаўся ў якасці этапу падрыхтоўкі ў будучым стратэгічнага ўдару з поўдня на Маскву. Усё гэта азначала, што план маланкавай вайны пачаў даваць свае збоі ў Беларусі. І адной з важных прычын гэтага стала пагрозлівае становішча, створанае сіламі Чырвонай Арміі супраць правага флангу групы армій „Цэнтр" на Гомельшчыне летам 1941 г. Тут важна адзначыць, што ў новым расійскім выданні прыведзены даволі пераканаўчыя факты, якія сведчаць аб стратэгічнай важнасці контрудару 21-й арміі савецкіх войскаў. Таму цалкам лагічнай нам бачыцца выснова аўтараў працы, што „приостановка наступления немецких войск на главном стратегическом направлении (...) позволила Красной армии пополнить личным составом поредевшие воинские части, сформировать новые и выдвинуть их (порой плохо вооруженные и недостаточно подготовленные) для укрепления обороны Москвы"[81].

Між тым, кажучы пра падзеі на Гомельшчыне летам 1941 г., важна памятаць, што ў ліпені — жніўні на Дняпроўскім рубяжы каля Рагачова і Жлобіна германскія войскі ўпершыню ў ходзе Вялікай Айчыннай вайны былі вымушаны весці шматтыднёвыя абарончыя баі, якія ўпершыню ў айчыннай гістарыяграфіі атрымалі назву „Гомельскай бітвы 1941 года"[82]. Дзякуючы ёй, больш чым на месяц былі затрыманы значныя сілы вермахта, што стала адной з вызначальных прычын краху германскага „бліцкрыгу" на тэрыторыі Беларусі летам 1941 г.

Нагадаем, што камандаванне Заходняга фронту, для таго каб адцягнуць сілы праціўніка і аслабіць ціск групы армій „Цэнтр" на маскоў-

[80] *Дырэктыва А. Гітлера № 34 аб далейшым вядзенні вайны на ўсходзе ад 30.7.1941 г.*, [у:] С. Я. Новікаў, *Беларусь улетку 1941 года...*, с. 204; С. Я. Новікаў, *Беларусь улетку 1941 года: новыя падыходы ў даследаванні баявых дзеянняў*, Смаленск 2015, с. 91.

[81] *Великая Отечественная война 1941-1945 годов. В 12 т.*, т. 2, с. 785.

[82] С. Новікаў, *Гомельская бітва 1941 года: спроба рэканструкцыі*, „Беларускі гістарычны часопіс", 2012, № 8, с. 3-14.

скім напрамку (дзе з 10 ліпеня праводзілася Смаленская стратэгічная абарончая аперацыя Чырвонай Арміі), з 13 ліпеня пачало праводзіць Рагачоўска-Жлобінскую франтавую наступальную аперацыю сіламі 63-га стралковага корпуса 21-й арміі[83]. У ходзе гэтай аперацыі 63-і стралковы корпус пад камандаваннем генерал-лейтэнанта Л. Р. Пятроўскага сутыкнуўся з упартым супраціўленнем нямецкага 53-га армейскага пяхотнага корпуса 2-й нямецкай палявой арміі. Фактычна на месяц гэтая армія была затрымана сіламі Чырвонай Арміі ў міжрэччы Бярэзіны, Дняпра і Сожа. Тое баявое наступленне і яго наступствы, як сцвярджаецца ў сучаснай айчыннай гістарыяграфіі, з'яўлялася, магчыма, першым поспехам савецкіх войск за ўвесь пачатковы перыяд вайны[84]. На наш погляд, не менш важным можна лічыць таксама і той факт, што ў выніку франтальнай наступальнай аперацыі Чырвонай Арміі 2-я нямецкая палявая армія вымушана была перайсці да абароны на тэрыторыі Беларусі ўжо ў пачатку трэцяй дэкады ліпеня. Больш за тое, паводле загаду А. Гітлера ад 30 ліпеня 1941 г. група армій „Цэнтр" упершыню пасля нападу на Савецкі Саюз пераходзіла да абароны на цэнтральным напрамку разгортвання стратэгічнага плана „маланкавай вайны".

У значнай ступені падзеі на гомельскім напрамку сталі адной з прычын відавочнага правалу плана „Барбароса"[85]. Аператыўны крызіс на маскоўскім напрамку наступлення вермахта ў другой палове ліпеня — пачатку жніўня 1941 г. сведчыў аб тым, што савецкае контрнаступленне пад Жлобінам і Рагачовам выклікала няўпэўненасць на толькі сярод камандавання групы армій „Цэнтр", але і сярод вышэйшага камандавання сухапутных сіл вермахта. Супярэчнасці, якія тады ўзніклі, ляглі ў аснову новых распараджэнняў А. Гітлера ў канцы ліпеня, паводле якіх быў аддадзены загад на абарону на гомельскім напрамку: разгарнуць сілы 2-й арміі ў напрамку на Гомель і знішчыць групоўку савецкіх войск, якая яго абараняла[86]. Такім чынам, значная частка сіл вермахта замест паходу на Маскву вымушана была рухацца на Гомель.

Звернем увагу, што па стане на 4 ліпеня 1941 г. у складзе 2-й палявой арміі налічвалася 6 армейскіх карпусоў, адзін з якіх (7-ы армей-

[83] *Боевой приказ 3 03/ОП. Штарм 21 Гомель. 13.7.41*, [у:] Р. С. Иринархов, *Агония 1941 года. Кровавые дороги отступления*, Москва 2011, с. 299-301.

[84] А. М. Литвин, *В боях за восточную Беларусь*, [у:] *Беларусь. 1941-1945: Подвиг. Трагедия. Память. В 2 кн.*, кн. 1, Минск 2010; *1941 год: Страна в огне: в 2 кн.*, кн. 1: *Очерки*, Москва 2011, с. 389.

[85] J. Hürter, *Hitlers Heeresführer. Die deutschen Oberbefehlshaber im Krieg gegen die Sowjetunion 1941/42*, München 2006, s. 292.

[86] *„Erwägungen und Anordnungen des Führers" vom 28.7.1941*, [у:] *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*, Bd. 4, Stuttgart 1987, s. 494.

скі корпус) павіны быў выконваць баявыя задачы на Дняпроўскім рубяжы ў раёне г. Магілёва, вядомага з гістарыяграфіі як „Мадрыд на Дняпры", а другі (9-ы армейскі корпус) быў уключаны ў склад 2-й танкавай групы пад камандаваннем Г. Гудэрыяна, якая наступала на маскоўскім напрамку. Ва ўмовах змены сітуацыі са стратэгічнага рэзерву групы армій „Цэнтр" 2-й палявой арміі быў дадаткова выдзелены 43-і армейскі корпус у складзе трох дывізій. Такім чынам, для выканання баявой задачы на гомельска-рагачоўскім участку Цэнтральнага фронту 2-я палявая армія вылучала 14 пяхотных і адну кавалерыйскую дывізіі[87]. Нагадаем, што 23 ліпеня камандаванне 2-й палявой арміі вымушана было аддаць загад аб пераходзе (фактычна ўпершыню з пачатку кампаніі на ўсходзе) да працяглай абароны на лініі Парычы — Жлобін — Рагачоў — р. Днепр (на поўдзень ад Новага Быхава) — Прапойск — р. Сож[88]. Штодзённыя баявыя дзеянні знаходзілі адлюстраванне ў данясеннях палкоў, дывізій і карпусоў, важным з якіх з'яўляецца „Данясенне аб Рагачоўска-Гомельскай бітве" аператыўнага штаба 2-й палявой арміі вермахта[89].

Прыкрыццё правага фланга групы армій „Цэнтр" спачатку было звязана са стрымліваннем савецкага наступлення на плацдарме Рагачоў — Жлобін. Як вынікае з дакументаў, вядзенне нямецкімі часцямі абарончых баёў не садзейнічала знішчэнню праціўніка, які меў магчымасць пастаянна папаўняць свае сілы; толькі поўная ліквідацыя групоўкі, якая абараняла Гомель, магла стаць надзейнай гарантыяй для аховы паўднёвага фланга 2-й палявой арміі з Гомеля і даць магчымасць аднавіць яе свабоду дзеянняў. Але ў пачатку жніўня камандаванне групы армій „Цэнтр" было вымушана адмовіцца ад першапачатковага намеру наступлення на гомельскім напрамку па прычыне недахопу боезапасаў. Спачатку наступленне было прызначана на 5 жніўня; потым дата была адсунута на два дні, а ў выніку канчатковай датай стала 12 жніўня 1941 г. Галоўнай задачай для 2-й арміі ў складзе пяці нямецкіх пяхотных карпусоў і асобнай групы генерал-лейтэнанта Ганса Белендорфа вызначалася наступленне на фронце паміж рэкамі Днепр і Сож, акружэнне савецкіх войск на захад ад р. Сож з прасоўваннем абодвух флангаў на Гомель і знішчэннем акружанай групоўкі ворага паміж рэкамі Днепр і Сож[90]. Канчаткова зняць

[87] *Schämatische Kriegsgliederung der Heeresgruppe Mitte, Stand 4.7.1941*, [у:] Там жа, s. 455.

[88] BA-MA, RH 26-53/4, Bl. 1. Anlage zum KTB Nr. 1 (Band 1 vom 23.4-31.7.41), Armeebefehle, Anlage zum KTB Nr. 1, Ia.

[89] BA-MA, RH 20-2/172b, Bl. 1-16. Bericht über die Schlacht von Rogatschew-Gomel, v. 13.9.41.

[90] Там жа, Bl. 3.

небяспеку для паўднёвага фланга групы армій „Цэнтр” удалося толькі ў выніку ліквідацыі асноўных сіл Чырвонай Арміі ў раёне Рагачова і Жлобіна, захопу Гомеля на працягу 19-20 жніўня 1941 г. і заняцця плацдарма цераз р. Сож. Такім чынам, баявыя задачы, пастаўленыя камандаваннем 2-й палявой арміі ў пачатку наступлення 12 жніўня, былі выкананы. Паводле нямецкага данясення, 21-я савецкая армія была ліквідавана ў раёне паміж Прапойскам, Рагачовам і Жлобінам. У ходзе праведзенай аперацыі толькі пад Гомелем у палон быў узяты 54 081 чырвонаармеец, а таксама 468 грамат, 106 танкаў, 362 кулямёты, 7 самалётаў і іншыя трафеі[91].

Між тым, нават з улікам панесеных страт, менавіта на Гомельшчыне Чырвоная Армія здабыла адзін з першых сваіх стратэгічных поспехаў. Галоўным вынікам бітвы было выключэнне сіл 2-й нямецкай палявой арміі і 2-й танкавай групы з баёў на маскоўскім напрамку. Замест таго, каб выкарыстоўваць 2-ю палявую армію для разгрому савецкіх войск пад Смаленскам, камандаванне вермахта было вымушана перавесці яе далёка ў тыл групы армій „Цэнтр”. Наступальныя і абарончыя аперацыі Чырвонай Арміі разбуралі яго планы на рубяжах па рэках Бярэзіна, Днепр і Сож. Чырвонаармейцы затрымлівалі нямецкія часці, наносілі ім значныя страты і разбуралі іх планы аб імклівым наступленні на маскоўскім напрамку. Нягледзячы на неспрыяльную абстаноўку, савецкім баявым часцям у выніку ўпартых і кровапралітных баёў удалося аказаць сур’ёзнае супраціўленне праціўніку, затрымаць рух войскаў на ўсход і прымусіць часова спыніцца і нават перайсці да абароны. Вынікі больш чым месячнай бітвы за Беларусь на Гомельшчыне паўплывалі на ўнясенне карэкціроўкі ў першапачатковыя планы немцаў ва ўсходняй аперацыі і нават да змены ўсёй стратэгіі плана „маланкавай вайны”. Лакальныя і абмежаваныя поспехі Заходняга і Цэнтральнага франтоў на Гомельшчыне сталі першымі крокамі на шляху да краху стратэгічнай аперацыі „Барбароса”.

Такім чынам, з улікам дакументальных крыніц, грунтоўна апрацаваных у новых працах расійскім гісторыкам Аляксеем Ісаевым для паказу баявых падзей у Беларусі летам 1941 г., у новай фундаментальнай працы прапануецца даволі абгрунтаваны навуковы падыход у дачыненні да ацэнкі вынікаў контрудару Чырвонай Арміі на Гомельшчыне ў 1941 г.

[91] Там жа, Bl. 14.

5. Лёс савецкіх ваеннапалонных у Беларусі летам 1941 г.

Нарэшце, горкая праўда гісторыі лета 1941 г. у Беларусі вымагала ад аўтараў новай працы абавязковага разгляду аднаго з самых дыскусійных сюжэтаў — лёсу палонных у Беларусі летам 1941 года савецкіх салдат і афіцэраў, якія ў новай працы падаюцца без канкрэтных лічбаў[92], у кантэксце г.зв. савецкага стэрэатыпу „безвозвратных потерь"[93]. У гістарыяграфіі савецкага часу месца для іх не знаходзілася па вядомых прычынах, але атрымліваецца так, што няма яго і на цяперашні час. Аўтары новага выдання проста ігнаруюць з'яву палону ў Беларусі. І гэта пасля таго, як ужо вытрымала два выданні праца вядомага расійскага даследчыка Паўла Паляна *Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижение и смерть советских военнопленных и остабрайтеров на чужбине и на родине*[94] (Москва 1996, 2002). На наш погляд, зварот да навуковага аналізу гэтага пытання асабліва важны ў дачыненні да Беларусі, дзе да канца лета 1941 г. у нямецкі палон трапілі 436 тыс. чырвонаармейцаў[95] (падлікі аўтара — С. Н.), або кожны другі воін Чырвонай Арміі з занесеных у лік беззваротных страт баявога складу Заходняга фронту. Акрамя таго, гэтая лічба ваеннапалонных складае больш за дзве трэці баявога складу і колькасці войскаў фронту на момант пачатку баявых дзеянняў на тэрыторыі Беларусі летам 1941 г., дзе за гады вайны загінуў фактычна кожны трэці чырвонаармеец, які быў узяты ў палон войскамі групы армій „Цэнтр", і кожны пяты з усіх савецкіх ваеннапалонных[96].

Нягледзячы на вялікія страты, панесеныя Чырвонай Арміяй на першым этапе абарончых баёў у ходзе бітвы за Беларусь летам 1941 года, стрымаць націск германскага вермахта не ўдалося. Войскі Заходняга і Цэнтральнага франтоў, якія, паводле найноўшых даных расійскай гістарыяграфіі, па колькасці і ўзбраеннях не саступалі праціўніку, былі вымушаны адыходзіць на ўсход. Тым не менш, упартым супраціўленнем і вялізнымі людскімі стратамі ў прыгранічных і іншых раёнах

[92] *Великая Отечественная война 1941-1945 годов. В 12 т.*, т. 2, с. 743.

[93] Г. Ф. Кривошеев, В. М. Андроников, П. Д. Буриков, В. В. Гуркин, *Великая Отечественная война без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание*, Москва 2010, с. 78; *Приграничные сражения 1941 г.*, [у:] *Великая Отечественная война: энциклопедия*, Москва 2010, с. 472.

[94] П. М. Полян, *Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижение и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине*, Москва 2002.

[95] С. Я. Новікаў, *Беларусь улетку 1941 года: новыя падыходы ў даследаванні баявых дзеянняў*, Смаленск 2015, с. 99.

[96] Ch. Gerlach, *Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weissrussland 1941 bis 1944*, Hamburg 2000, s. 791.

Беларусі войскі Заходняга фронту нанеслі значны ўрон галоўнай групоўцы вермахта — групе армій „Цэнтр”, што ўжо на тым этапе фактычна запаволіла тэмпы яе наступлення на Маскву. Яе вынік, план „бліцкрыгу” германскага вермахта пачаў зрывацца.

Высновы

Такім чынам, нягледзячы на публікацыю ў апошнія гады шэрагу дакументальных крыніц і з’яўленне арыгінальных змястоўных даследаванняў, параўнаўчы аналіз асноўных падзей з гісторыі баявых дзеянняў Чырвонай Арміі на беларускай тэрыторыі летам 1941 г., адлюстраваных у новым расійскім выданні, пераканаўча сведчыць аб тым, што расійскія аўтары не ставілі перад сабой задачы па грунтоўным навуковым вывучэнні той важнай старонкі ваеннай гісторыі Беларусі. Як ні дзіўна, але падобная задача застаецца актуальнай на цяперашні час не толькі для расійскай, але і беларускай гістарычнай навукі, ставячы ў парадак дня далейшае ўсебаковае вывучэнне тых падзей і пошук навукова абгрунтаваных адказаў на ўзніклыя прынцыповыя пытанні. З улікам гэтага неабходна: па-першае, акцэнтаваць увагу даследчыкаў на навуковай верыфікацыі фактаў пры вывучэнні баявых дзеянняў Чырвонай Арміі і германскага вермахта на тэрыторыі Беларусі летам 1941 г.; па-другое, павышаць прафесійную культуру даследчыкаў як вызначальнага фактару паспяховага развіцця гістарычнай навукі; па-трэцяе, праводзіць навуковую рэканструкцыю ваеннага мінулага ў кантэксце патрабаванняў цяперашняга часу і з улікам міжнароднай інтэграцыі гістарычнай навукі ў будучым. У пачатку XXI стагоддзя мы знаходзімся на новым этапе не толькі вывучэння і асэнсавання гісторыі Вялікай Айчыннай вайны, але і яе далейшага праўдзівага захавання ў памяці сучаснага грамадства.

Summary

Military operations in the territory of Belarus in the summer of 1941: historiographical myth and historical reality

The article for the first time ever in Belarusian and foreign historiography, based on the method of comparative studies of sources, carries out an analysis of the military operations which took place in the territory of Belarus in the first two months of the Soviet-German war and involved the implementation of Hitler’s strategy to invade the USSR as well as the Soviet staunch defence of the western borders of Belarus. The author reconstructs battlefield engagement, focusing on new documented facts, both of Soviet and German origin. The new historical sources allowed the author to significantly deepen the knowledge of the initial period of the war and show from a more objective perspective that an important outcome of the Red Army’s military operations in the territory of Belarus was not only stopping the treacherous attack of Army Group Centre, but mainly forcing it for the first time onto the defensive in its central direction of attack on Moscow, which caused Hitler to issue directive no. 34 of 30 July 1941.

Keywords: German-Soviet war, Western Front, Central Front, German onslaught, defensive battle of Red Army, comparative studies of sources.

Streszczenie

Działania bojowe na Białorusi latem 1941 roku: mity historiograficzne a historyczna rzeczywistość

W artykule na podstawie metody komparatystyki historiograficznej po raz w pierwszy w historiografii białoruskiej i zagranicznej dokonano analizy dwustronnych działań bojowych, które miały miejsce na terytorium Białorusi w pierwszych dwóch miesiącach Wielkiej Wojny Ojczyźnianej. Autor rekonstruuje działania bojowe, skupiając się na badaniu nowych faktów dokumentalnych zarówno niemieckiego, jak i sowieckiego pochodzenia. Na podstawie nowej bazy źródłowej udało mu się w znacznym stopniu pogłębić wiedzę historyczną i zbliżyć się do obiektywnego zbadania początkowego okresu wojny, po raz pierwszy ukazać, że ważną konsekwencją działań Armii Czerwonej na terytorium Białorusi było nie tylko powstrzymanie zdradzieckiego uderzenia grupy armii „Środek", lecz zmuszenie jej do faktycznego przejścia do defensywy na centralnym kierunku natarcia na Moskwę, co było przyczyną wydania przez Adolfa Hitlera dyrektywy nr 34 z 30 lipca 1941 roku.

Słowa kluczowe: wojna niemiecko-sowiecka, Front Zachodni, Front Centralny, natarcie niemieckie, walki obronne Armii Czerwonej, komparatystyka źródłoznawcza.

Siarhiej Nowikaŭ — kandydat nauk historycznych, docent, kierownik Katedry Historii Kultury Światowej i Turystyki Państwowego Uniwersytetu Lingwistycznego w Mińsku. Autor trzech monografii i ponad 300 prac naukowych wydanych w Białorusi, Wielkiej Brytanii, Niemczech, Łotwie, Litwie, Polsce, Rosji i Ukrainie. Zainteresowania badawcze: historiografia niemiecka, źródłoznawstwo krajowe i zagraniczne, komparatystyka historiograficzna i źródłoznawcza. Organizator corocznej konferencji naukowej „Białoruś i Niemcy: historia i współczesność" i współredaktor tomów materiałów z konferencji pod takim samym tytułem (t. 1-14, Mińsk 2002-2016).

Księgarnie prowadzące ciągłą sprzedaż publikacji BTH

Białystok
AKCENT, ul. Rynek Kościuszki 17

Warszawa
Główna Księgarnia Naukowa im. B. Prusa, ul. Krakowskie Przedmieście 7
LIBER, ul. Krakowskie Przedmieście 24
LIBER, ul. Dobra 56/66 (gmach Biblioteki Uniwersyteckiej)

Poznań
Poznańska Księgarnia Naukowa „Kapitałka", ul. Mielżyńskiego 27/29

Mińsk (Białoruś)
www.knihi.net; tel. 643 57 33; Кнігі поштай, 220 050 Мінск, п/с 333

Publikacje Białoruskiego Towarzystwa Historycznego

„Białoruskie Zeszyty Historyczne = Беларускі Гістарычны Зборнік", nr 1-44, Białystok 1994-2016 — red. J. Kalina (nr 1-4), E. Mironowicz (nr 5-45); **nr 1, 2, 3, 13 — sprzedane**; **nr 4-12, 14-45 cena 20 zł + koszt wysyłki**

Wiesław Choruży, *Białoruski drugi obieg w Polsce 1981-1990*, red. E. Mironowicz, Białystok 1994, ss. 148, il. **sprzedana**

Irena Matus, *Wieś Strzelce-Dawidowicze w tradycji historycznej*, red. O. Łatyszonek, Białystok 1994, ss. 234, il. **sprzedana**

o. Grzegorz Sosna, Doroteusz Fionik, *Dzieje Cerkwi w Bielsku Podlaskim*, red. A. Mironowicz, Białystok 1995, ss. 193, il. **sprzedana**

Oleg Łatyszonek, *Białoruskie formacje wojskowe 1917-1923*, Białystok 1995, ss.273, il. **cena 30 zł + koszt wysyłki**

Białorusini i stosunki polsko-białoruskie na Białostocczyźnie 1944-1956, tom I: sierpień 1944 — grudzień 1946, część 1: sierpień 1944 — grudzień 1945, opr. S. Iwaniuk, Białystok 1996, ss. 256, **cena 15 zł + koszt wysyłki**; część 2: styczeń — grudzień 1946, Białystok 1998, ss. 233, **cena 15 zł + koszt wysyłki**

Helena Głogowska, *Białoruś 1914-1929. Kultura pod presją polityki*, Białystok 1996, ss. 238, il. **sprzedana**

o. Grzegorz Sosna, Doroteusz Fionik, *Orla na Podlasiu. Dzieje Cerkwi, miasta i okolic*, Bielsk Podlaski — Ryboły — Białystok 1997, ss. 194, il. **sprzedana**

Antoni Mironowicz, *Teodozy Wasilewicz, archimandryta słucki, biskup białoruski*, Białystok 1997, ss. 71 **sprzedana**

Księga cudów przed ikoną Matki Bożej w Starym Korninie dokonanych, oprac. A. Mironowicz, Białystok 1997, ss. 201 **sprzedana**

Pieršy zjezd biełarusaŭ svietu (8-10 lipienia 1993 h., h. Minsk). Materyjały i dakumienty, układalnik H. Surmač, Minsk, 1997, ss. 335, il. **sprzedana**

Antoni Mironowicz, *Życie monastyczne na Podlasiu*, Białystok 1998, ss. 118 **sprzedana**

Antoni Mironowicz, *Metropolita Józef Nielubowicz Tukalski*, Białystok 1998, ss. 127 **sprzedana**

o. Grzegorz Sosna, Doroteusz Fionik, *Parafia Ryboły*, Bielsk Podlaski — Ryboły — Białystok 1999, ss. 210, il. **cena 20 zł + koszt wysyłki**

Aniela Katkovič, Vieranika Katkovič-Klentak, *Uspaminy*, red. Ł. Hłahoŭskaja, V. Charužy, Biełastok 1999, ss. 142, il. **sprzedana**

Antoni Mironowicz, *Sylwester Kossow, biskup białoruski, metropolita kijowski*, Białystok 1999, ss. 144 **sprzedana**

„Naš Radavod. Kniha 8. Biełarusy i palaki: dyjałoh narodaŭ i kultur. X-XX st.", redaktary: D. Karaŭ, A. Łatyšonak, Hrodna — Biełastok 1999 (2000), ss. 628 **sprzedana**

Eugeniusz Mironowicz, *Polityka narodowościowa PRL*, red. O. Łatyszonek, Białystok 2000, ss. 285 **sprzedana**

Irena Matus, *W Puchłach, Stawku, Trześciance. Z dziejów oświaty ludu białoruskiego na Podlasiu*, red. D. Wysocka, Białystok 2000, ss. 176, il. **sprzedana**

Małgorzata Moroz, *"Krynica". Ideologia i przywódcy białoruskiego katolicyzmu*, red. E. Mironowicz, Białystok 2001, ss. 230 **cena 20 zł + koszt wysyłki**

o. Grzegorz Sosna, Doroteusz Fionik, *Pasynki i okolice*, Bielsk Podlaski — Ryboły — Białystok 2001, ss. 282, il. **sprzedana**

Marjan Pieciukievič, *Kara za słužbu narodu. Abrazki ssylnaha žyćcia*, Biełastok 2001, ss. 200, il. **cena 20 zł + koszt wysyłki**

Piotr Sierhijewicz 1900-1984. Ze zbiorów prywatnych, Gdańsk — Sopot — Gdynia 2002, ss. 24, katalog wystawy. **sprzedana**

Jan Tarasiewicz/Jan Tarasievič, *Pieśń miłości. Utwory na fortepian pod redakcją Ihara Ałoŭnikava / Piesnia kachannia. Tvory dla fartepijana pad redakcyjaj Ihara Ałoŭnikava,* Minsk — Biełastok 2002, ss. 132 **cena 20 zł + koszt wysyłki**

Antoni Mironowicz, *Józef Bobrykowicz, biskup białoruski*, Białystok 2003, ss. 214 **cena 10 zł + koszt wysyłki**

Mikoła Škialonak, *Biełaruś i susiedzi*, Biełastok 2003, ss. 300 **sprzedana**

Aniela Kotkowicz, Weronika Kotkowicz-Klentak, *Od Budsławia do GUŁagu*, red. H. Głogowska, W. Choruży, Białystok 2003, ss. 140 **cena 10 zł + koszt wysyłki**

Antoni Mironowicz, *Sylwester Czetwertyński, biskup białoruski*, Białystok 2004, ss. 158 **cena 10 zł + koszt wysyłki**

Cina Kłykoŭskaja, *Sajuz Biełaruskaj Moładzi. Viartańnie z zabyćcia*, Biełastok 2004, ss. 228 **sprzedana**

Marjan Pieciukievič (Marian Pieciukiewicz), *Listy. Listy (1956-1982)*, Biełastok 2005, ss. 156, il. **cena 20 zł + koszt wysyłki**

o. Grzegorz Sosna, Doroteusz Fionik, *Szczyty. Dzieje wsi i parafii*, Bielsk Podlaski — Ryboły — Białystok 2005, ss. 434, **cena 30 zł + koszt wysyłki**

Antoni Mironowicz, *Kościół prawosławny w Polsce*, Białystok 2006, ss. 918 **sprzedana**

Viktor Stachwiuk, *Siva zozula*, Biłostuok 2006, ss. 196, il. **cena 15 zł + koszt wysyłki**

Antoni Mironowicz, *Serafion Połchowski, władyka białoruski*, Białystok 2007, ss. 166 **cena 10 zł + koszt wysyłki**

Piotr Chomik, *Kupiatycka Ikona Matki Boskiej. Historia i literatura*, Białystok 2008, ss. 128 **cena 15 zł + koszt wysyłki**

Anton Miranovič, *Pravasłaŭnaja Biełaruś*, Biełastok 2009, ss. 352 **sprzedana**

Wizytacje cerkwi unickich dekanatu nowodworskiego diecezji supraskiej, opr. P. Borowik i G. Ryżewski, Białystok 2009, ss. 184 **cena 15 zł + koszt wysyłki**

Jazep Najdziuk, *Paznavajma historyju biełaruskaha narodu*, Biełastok — Inaurocłaŭ 2010, ss. 316 **cena 25 zł + koszt wysyłki**.

Siarhiej Dubinski, *Bibliohrafija pa archieolohii Biełarusi i sumiežnych krain (spadčyna archieołaha)*, Biełastok 2010, ss. 338 **sprzedana**

Urzędowe i gwarowe nazwy miejscowości Białostocczyzny, opr. M. Kondratiuk, Białystok 2011, ss. 372 **cena 40 zł + koszt wysyłki**

Łarysa Geniusz, *Ptaki bez* gniazd, Białystok 2012, ss. 331 + audiobook: Łarysa Hienijuš, *Ptuški biaz hniozdaŭ* (w języku białoruskim), **cały nakład został rozdany**

Danuta Kuczyńska, *Łuka nad Narwią. Pamięć jest skarbem bezcennym*, Białystok 2013, ss. 72, il. **cena 20 zł + koszt wysyłki**

Barbara Tomczuk, *Białoruskie Towarzystwo Historyczne. XX*, Białystok 2013, ss. 200; książkę można bezpłatnie otrzymać w siedzibie Białoruskiego Towarzystwa Historycznego w Białymstoku (ul. Proletariacka 11)

Historia Białorusinów Podlasia, red. S. Iwaniuk, Białystok 2016, **cena 50 zł + koszt wysyłki**

Publikacje, których Białoruskie Towarzystwo Historyczne było współwydawcą

Krystyna Mazur, Doroteusz Fionik, *Bielsk Podlaski — miasto pogranicza*, Białystok 2003, ss. 144 **sprzedana**

Oleg Łatyszonek, *Od Rusinów Białych do Białorusinów*, Białystok 2006, ss. 388 **sprzedana**

Eugeniusz Mironowicz, *Białorusini i Ukraińcy w polityce obozu piłsudczykowskiego*, Białystok 2007, ss. 296 **sprzedana**

Publikacje BTH można zamawiać drogą elektroniczną
kamunikat@kamunikat.org **albo** bzh@neostrada.pl
lub faksem: + 48 (85) 744 61 11

Падпіска на „Białoruskie Zeszyty Historyczne — Беларускі Гістарычны Зборнік”

кошт №№ 3 — 16
12 зл./ асобнік
№№ 17 —34
15 зл. асобнік
№ 35 і наступныя
20 зл. — паўгадавая падпіска (1 нумар)
40 зл. — гадавая падпіска (2 нумары)

Вышэйпададзеную суму, у якую ўлічаны ўжо кошт пасылкі, трэба пералічыць на рахунак Беларускага Гістарычнага Таварыства: Białoruskie Towarzystwo Historyczne, Bank Pekao S.A. Oddział w Białymstoku, ul. Rynek Kościuszki 7, 15-950 Białystok
70 1240 5211 1111 0000 4930 2882

Адрас Беларускага Гістарычнага Таварыства

15-449 Białystok, ul. Proletariacka 11, Polska
tel.: (+48) 85 744 61 11; e-mail: bzh@neostrada.pl
У Інтэрнэце пра выданьні Беларускага Гістарычнага Таварыства
http://kamunikat.org/bzh.html
http://bzh.kamunikat.org